מאמרים ורשימות

מאת

יהושע אובסי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

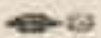
"אוהל" חברה להוצאת ספרים

ניו־יורק תש"ז

Copyright 1946 by
J. OVSAY

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בדפוס האחים שולזינגר
PRINTED IN THE U. S. A. BY
SHULSINGER BROS. LINOTYPING & PUBLISHING CO.
23 EAST 4TH STREET, NEW YORK 3, N. Y.

הספר כולל מדורות אלה:

א. באהלי תורה

ב. רועי ישראל בדורותינו
(ציונים)

ג. סופרים וספרים

ד. רשימות

א

באהלי תורה

ההומור בתלמוד

ההומור תופס מקום חשוב בתיקונם ושכלולם של חיי הציבור והיחיד. הוא הורס ועוקר את הדעות שנתישנו, מקצץ את הענפים היבשים של המחשבות, שעבר זמנן, ומעורר את השוט על כל הבלה והנפסד, הכמוש והנרקב. אמנם כוחו גדול ביחוד בסתירה, אולם סתירה זו בנין היא. כלל גדול הוא בחיים, כי אם רוצים לעשות יסוד מוצק לבנין נאה, מן הצורך לפנות בראשונה את מקום־היסוד מצרורות ואבני־חול. ובנדון זה ערכו של ההומור גדול עד מאד. הוא מפנה את הדרך למוצק ולבריא, מכשיר את הלבבות לקראת החדש ומסייע ועוזר לקליטתם של אפני־מחשבה יותר משוכללים, הרגשות יותר עדינות ומדות ודעות יותר מתוקנות.

ההומור מצטיין לא רק בכוח השפעתו, כי־אם גם באופן השפעתו. הוא איננו בא בקולות וברקים, איננו נלחם במקלעות האדירות של המדע וההגיון, כי־אם בכלי־נשק קלים ושנונים, חדים ומעופפים. הוא עורך את מלחמתו בישן, כדוד מול הענק הפלשתי, באבני־נחל חלקות, ובכלי־זינו אלה הוא מכריע את אויבו המזוין מכף רגל ועד ראש ונוחל את זר הנצחון. ההומור נכנס ללבו של האדם בלא כל קושי ויגיעה, מתעכל הוא בלא כל חבלי עכול ופועל את פעולתו כמעט שלא מדעת בעליים. האיזמל היותר חד וחריף של הנתוח ההגיוני איננו יכול להגיע לאותן התוצאות, שההומור הקל, המרפרף, העוקץ ואינו עוקץ, מגיע. פעולתו של ההגיון מתרכזת רק בשכל, אולם ההומור פועל גם על הלב. פעולתו היא בבחינת אש־פלדות או סוללה חשמלית, החודרת בכל מרכזי הלב והמוח ומרעידה את המיתרים היותר טמירים וחבויים. לפיכך נוח לו לאדם להיות נדון בבקורת היותר חריפה ונמרצה, הלקוחה מאוצרו של ההגיון, מהיות מטרה לחצים הקלים והמשוחים ברעל של ההומור. מבחינה זו אפשר כמעט להחליט בוודאות גמורה, כי מאמריו של יצחק ארטר בספרו „הצופה לבית ישראל", המצטיינים

בהומור חריף ועוקץ, הועילו הרבה יותר להתחדשות חיינו ולהפלת חומת־הסינים הרוחנית, שהיתה מקיפה אותנו מאות בשנים, ממאמריהם של אלה, שהסתערו במפצי־ההגיון ובקרדומות־המדע על האמונות התפלות וההזיות של הבל, ששלטו בקרבנו. דוגמאות כאלה יש להביא הרבה גם מהתפתחות חיינו אנו, גם מהתקדמותה של האנושיות בכללה.

זאת ועוד אחרת. ההומור מצטיין בכלי־זינו הדקים־מן־הדקים ובקרני־משושו המחודדות והמלוטשות, שבעזרתם הוא חודר לפני ולפנים אל הקלקולים והמגרעות, המתעלמים כמעט משדה־ראיתה של העין הפשוטה. הוא תופס באלפי מחטיו את הפגימות היותר דקות ומגיע אל מקומות־תורפה כאלה, שידו של ההגיון תקצר להגיע אליהם. **במקום שההומור עומד — אין ההגיון יכול לעמוד.** להומור יש אלפי מכשירים, הבוקעים את קליפת החלזון, המכסה לפעמים את ה„סרכות" והלקויים, הפגעים והפצעים: מכשירים, **חופרים** את הנגע ומוקיעים אותו לעיני כל. הללו מגיעים אל ה„בשר החי", העוטה לפעמים כמה וכמה קרומים, תופסים אותו באלפי פיות ומתריעים עליו, ובזה הם מועילים לטהר את האויר, להמית את הבצילים, שדבקו בגוף היחיד או הצבור, ולשמש גורם חשוב להבראתו וחיזוקו.

אולם גם ההומור, שאיננו איזר בקרבו איזה רעיון מוסרי, ההומור, שאיננו עוסק בשום פרובלימה, ש„טהור" הוא מכל מגמה שהיא ואין בו אלא הבדיחה לשם הבדיחה, — גם להומור הזה (במשובח אנכי מדבר) יש ערך חיובי ידוע. הוא מספק את רגשותינו וגורם לנו קורת־רוח והנאה אסתיטית. הוא משפיע עלינו, כאותו הפלג השקט, הנושא את מימיו הזכים והצלולים, שקרני השמש משתברות בהם. הוא מנשה אותנו את הדאגות הפעוטות של חיי יום־יום, מסיר מעלינו את חלודת החיים, מצרף ומזקק את רגשותינו ומחמם את נשמתנו. אנחנו נשאים על גלי־ההומור הקלים והפזיזים, כמו על גפים זכות וצחורות לעולם אחר, לעולם של זיו וזוהר, וחם לנו וטוב לנו.

כשאנחנו משקיפים על ההומור, המפוזר בספרות התלמודית, נשתומם על כמותו הקטנה ביחס אל הים הגדול של הספרות העתיקה הזאת. ביחוד יגדל תמהונו, בשימנו אל לב, כי חכמי התלמוד התיחסו יחס חיובי אל הבדיחה ה„כשרה", אל הבדיחה, שאיננה פורצת את גבולות

ההיתר. כן, למשל, אנו מוצאים, כי אחדים מהם היו פותחים את דרשותיהם בבדיחות, כדי לעורר את העם ולהכשיר את הלבבות לקראת הדרשה. על רבה מסופר: „מקמי דפתח להו לרבנן, אמר מילתא דבדיחותא ובדחי רבנן, לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא" (קודם שהתחיל רבה דרשתו, אמר מלה של בדיחות, ונתבדחו החכמים, ולבסוף ישב באימה ופתח בהלכה. — שבת ל', ע"ב). מלבד זה מסופר על „הנהו תרי מרבנן", שאליהו הנביא אמר להם, כי הם „בני עלמא דאתי" (בני עולם הבא), מפני שהיו „אנשי בדיחי" והיו מבדחים את העצובים (תענית כ"ב).

אולם החזיון הזה — מעוט הבדיחות — מתבאר בכובד־ראשם וברצינותם הגמורה של חכמי התלמוד. בעלי התלמוד לא היו עוסקים בעניינים קלים ומרפרפים, ולא היו מטפלים בשאלות דרך העברה בלבד, בבחינת נוגעים ואינם נוגעים. קלות־ראש היתה זרה לרוחם וכל מעיניהם היו בשאלות חשובות ונכבדות, שאלות שכובד להן ומשקל להן, שאלות, שהיו מ מ צ י ם אותן על כל עמקן ועל כל פרטיהן ופרטי פרטיהן. מלבד זאת, אין לכחד, כי הגזירות והשמדות, הנסיונות הקשים והפורעניות, שהיו לחזיון נפרץ מאד במשך התקופה ההיא, הועילו הרבה לדכא ברבים מחכמי התלמוד את שמחת החיים הטבעית ועליצות־הקיום והולידו נטיה לעצב ול„חבוב־יסורים". עדים הם על זה מאמרים רבים, המצטיינים ברוח הכהה ובהכנעה של תוגה, הנסוכים עליהם. למשל: ושבחתי אני את השמחה — זו שמחה של מצוה, „ולשמחה מה זה עושה — זו שמחה שאינה של מצוה וכו' (שבת ל'). „שלחו ליה למר עוקבא: זמרא מנא לן דאסור? שרטט וכתב להו: אל תשמח ישראל אל גיל כעמים" (גיטין ז'). „אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה" (ברכות ל"א). „אמר רב הונא: „והנה טוב" — זו מדת הטוב, „והנה טוב מאד" — זו מדת יסורים — — — שעל־ידיה הבריות באות לחיי העולם הבא" (בראשית רבה ט'). „אמר ר' שמעון בן לקיש: נאמר „ברית" במלח ונאמר „ברית" ביסורין; מה מלח ממתיק את הבשר, אף יסורין ממרקין כל עוונותיו של אדם" (ברכות ה'). ועוד כמה וכמה מאמרים ממין זה.

אולם הסבה היותר חשובה והמכרעת למיעוטן של הבדיחות

היא, שחכמי התלמוד ידעו, כי למטבע זו — להומור — יש שני פנים, וכי הוא יכול להפך לנשק מסוכן מאד, בשעה שמשתמשים בו שלא כהלכה. הם הבינו, כי בה בשעה, שצפון בו ס ם - ח י י ם, כשהוא בא לפרך ולסתור דעות נפסדות, לעקור את הטעון עקירה ולהתריע על המומים המוסריים הגדולים והקטנים של בני האדם, צפון בו גם ס ם - מ ו ת, כשהוא מכונן את חציו המשוחים ברעל כלפי הטוב והיפה, המשובח והמועיל, או כשהוא מרים את גרזנו על קניני האומה וקדשיה. הם ידעו, כי ההומור יוכל להיות לפעמים בבחינת חצי־מות ביד ס ו מ א, שאינם מבחינים בין אוהב לאויב, וכי רקמה דקה־מן־הדקה מבדילה בינו ובין הליצנות. ובאמת, רואים אנחנו בכל תקופה ותקופה, כי כמה וכמה מעשים משובחים ושאיפות עדינות ונאצלות ה י ו ל ל ע ג ו ל ק ל ס בפי ליצנים־מהתלים, בפי אקרובאטים של החדוד ועושי מעשי־להטים ואחיזת־עינים. לפיכך היו חכמי התלמוד נזהרים בו בתכלית הזהירות, היו עומדים על המשמר, שלא יעבור את גבולות ההיתר, שלא ישטוף בזרמו הפורץ, ביחד עם החול והצרורות, את הנטעים והפירות הנאים, ושלא יהפך להוללות פשוטה או למעשי מוקיון, ולפיכך היו מונים אותו בין אותם הדברים, ש מ ע ו ט ם יפה ורובם קשה. בתור ראיה לדברי תוכלנה לשמש הדוגמאות האלה: „אביי הוה יתיב קמיה דרבה; חזיה דהוה קא בדח טובא, אמר: וגילו ברעדה כתיב". (אביי ישב לפני רבה; ראהו, כשהוא מבודח ביותר, אמר: מהפסוק „וגילו ברעדה" אנו לומדים, כי השמחה צריכה להיות מעורבת באימה ופחד. — ברכות ל׳). „מר בריה דרבינא עביד הלולא לבריה (מר בנו של רבינא עשה משתה־נשואים לבנו). חזינהו לרבנן דהוו קא בדחי טובא (ראה את החכמים, שהיו מבודחים ביותר). אייתי כסא דמוקרא בת ד׳ מאה זוזי ותבר קמייהו ואיעציבו" (הביא כוס של זכוכית לבנה ושברה בפניהם, והתעצבו. — שם). מפני טעם זה היו חכמי התלמוד מגנים בכל שמות של גנאי והיו „מוחין בשיתין פולסי דנורא" את כל המתלוצצים למיניהם ואת קלי־הראש, שלשם הלצה או מימרא חריפה היו מגלגלים ומלעיבים בגבורי האומה או בקדשיה. הם הפליגו מאד בענשם של הליצנים בכמה וכמה מקומות, כגון: „כל המתלוצץ יסורים באים עליו" (עבודה זרה י״ח). „ד׳ כתות אינן מקבלות פני שכינה — — — כת ליצנים" (סוטה מ״א).

מענין היה מאד לדעת מתוך דוגמאות חיות, מה טיבה של ליצנות זו, שהתלמוד שופך עליה קיתונות של רותחין; אולם התלמוד מוסר במדה זעומה מאד את דברי „ליצני הדור". לפיכך קשה לנו לקבל מושג ברור ומקיף על אפיה של ליצנות זו. מהדוגמאות המעטות, שהתלמוד מביא דרך אגב, נוכל לשפוט, שהלצותיהם של ליצני הדור הצטיינו בלגלוג שטחי על גבורי הדור, שהיה צבוע לפעמים בצבע ציני, כמו: „דוד מתי יבנה המקדש?" (ירושלמי, ברכות מ"ג), או הלגלוג על שרה אמנו (בבא מציעא פ"ז). יש גם שההלצות היו מכוונות כלפי פרנסי הדור, כי הם מתעשרים מקופת הקהל, כמו: „והביטו אחרי משה עד באו האהלה... ר' חמא אמר: היו אומרים: חמי, קדל דבריה דעמרם! (ראה, מה שמן צוארו של בן עמרם!), וחברו ענה לו: אדם ששלט במלאכת המשכן אין אתה מבקש, שיהיה עשיר?"... (שמות רבה נ"א).

חכמי התלמוד שמים אמנם את דברי ההתול בפי הליצנים הקדמונים, שהיו בדורו של משה, אולם הדבר ברור, כי הדברים האלה נאמרו מפי ליצני בני דורו של בעל המאמר, כי זה היה מדרך קדמונינו ליחס לפעמים את הדעות של זמנם, הן החיוביות והן השליליות, לגבורים היסטוריים.

אולם נמצאה הלצה אחת, שבעל המאמר מיחסה לקורח, המצטיינת בחריפות עמוקה, נוקבת ויורדת עד התהום, והמכוונת כלפי רבוי הדינים וגבוב הגזירות, המלפפים את היהודי על כל מדרך כף רגלו, המעיקים עליו בכל משאם וכבדם והעושים את חייו למרים וקשים ביותר, וזוהי נוסחתה: „ובמושב לצים לא ישב — זה קורח, שהיה מתלוצץ במשה ואהרן. מה עשה? כנס את הקהל, התחיל לומר דברי ליצנות. אמר להם: אלמנה אחת היתה בשכונתי ועמה שתי נערות יתומות. באה לחרוש, אמר לה משה: לא תחרוש בשור וחמור יחדו. באה לזרוע, אמר לה: שדך לא תזרע כלאים. באה לקצור ולעשות ערימה, אמר: הניחי לקט, שכחה ופאה. באה לעשות גורן, אמר לה: תני תרומה ומעשר ראשון. הצדיקה עליה את הדין, עמדה ונתנה לו. מה עשתה? עמדה ומכרה את השדה ולקחה שתי כבשות, כדי ללבוש גיזותיהן וליהנות מפירותיהן. כיון שנולדו, בא אהרן ואמר: תני את הבכורות, שכך אמר הקדוש־ברוך־הוא: כל הבכור אשר יולד וכו'. הצדיקה

עליה את הדין, עמדה ונתנה לו את הולדות. הגיע זמן גזיזה וגזזה אותן. אמר לה: תני לי ראשית הגז, שכך אמר הקדוש־ברוך־הוא: ראשית גז צאנך תתן לי. אמרה: אין בי כוח לעמוד, הריני שוחטתן ואוכלתן. כיון ששחטה, אמר: תני לי הזרוע הלחיים והקיבה. אמרה: אף־על־פי ששחטתי אותן, לא ניצלתי מידו, ואמרה: הרי הן עלי חרם. אמר לה: כ ו ל ן שלי, שכך אמר הקדוש־ברוך־הוא: כל חרם בישראל לך יהיה"... (ילקוט שמעוני, קורח).

נפלא הדבר, שאף־על־פי שחכמי התלמוד דנו את הליצנים ברותחין, אנו מוצאים, כי אחדים מהם נתפסו בעצמם לחדודים, שריח ליצנות להם, ולפעמים גם לליצנות גמורה.

ההלצות האלה מכוונות ברובן כלפי התחכמותם היתירה של בעלי הפלפול, שהרחיקו ללכת בפלפולם עד קצה האחרון, כלפי אלה שתקעו את עצמם להויות רחוקות וזרות, לשנויי דחיקים ולחילוקים הפורחים באויר, שאין להם על מה שיסמכו, לדרשות נפתלות ולבנית בנינים שלמים על יסוד אותיות קלילות, וביחוד כלפי אלה שעסקו בשאלות, שאין להן בסיס ואחיזה במציאות.

אמנם מספר ההלצות האלה הוא מועט שבמועט, אבל כפי שנראה להלן, שמו חכמינו מתג ורסן בפי אחדים מחומדי הלצון האלה ועשו אותם בענשים חמורים עד מאד. ולפי זה יש רגלים לדבר, כי אלמלא האמצעים הקשים, שאחזו בהם ביחס אל ה"ליצנים" מהסוג הזה, היה מספרם גדול הרבה יותר.

עצם העובדה, כי אחדים מחכמי התלמוד התירו לעצמם לעורר את שוט ההתול על המפלפלים המתחכמים, מאשרת את הדעה, המקוימת גם בעזרת ראיות אחרות, כי בצד הנהר הרגיל שטף ועבר תמיד זרם מתנגד, זאת אומרת: כי כמעט בכל דור נמצאו חכמים, שהתנגדו תכלית הניגוד לפלפול המלאכותי, הרוכב בערבות והבונה מגדלים הפורחים באויר ובנינים התלויים בשערה. אמנם הזרם לא יכול להגן על עצמותו, וסוף־סוף נבלע בגלי הנהר. אבל מי יודע? אפשר, שהוא השפיע הרבה להטות את הנהר לצד ידוע וסייע לו במדה להמצא בגבולות ידועים ושלא לפתל ולעקל עוד יותר את דרכו...

ההלצות מן הסוג הזה הן, כמו שאמרתי, מעטות ביותר, והנני מביא במתכוון כמעט את כולן. הראשון מן התנאים הקדמונים, שזכה

לקבל „מנה יפה" של חצי ההתול, היה רבי עקיבה בן יוסף. כידוע, היה הוא הראשון, שהתחיל לדרוש על כל קוץ וקוץ תלי־תלים של הלכות והכניס את עצמו בחקירות דקות, המעוותות לפעמים, את הכתובים. והנה אף־על־פי שהוא נחשב למופת־הדור לבני זמנו ולבאים אחריו, וחבריו גמרו עליו את ההלל בכל מיני תהלות ותשבחות, כמו: „עקיבה, הפורש ממך כפורש מן החיים", או „אתה הוא, עקיבה, ששמך הולך מסוף העולם ועד סופו", וכשנפטר, אמרו: „בטלו זרועות התורה ונסתתמו מעינות החכמה", — בכל־זאת לא נמנעו אחדים מחכמי דורו לרגן אחרי דרשותיו ולאמר: „עד מתי אתה מגבב עלינו את הכתובים?" או: „אפילו אתה מרבה כל היום, אינני שומע לך!" ורבי ישמעאל לא נמנע מלהתל בו התול נחמד מאד במחלוקת אחת, שהיתה ביניהם על־דבר בת כהן שסרחה, שרבי עקיבה דרש רבוי ואו של הפסוק „ובת כהן" והחליט, שבת כהן, אחת ארוסה ואחת נשואה, בשרפה, ועל זה התל בו רבי ישמעאל ואמר: „וכי מפני שאתה דורש ו', נוציא את זו לשרפה " (סנהדרין נ"א).

מה שנון ומרעיש היתול זה!

עוד מצאנו בדורות המאוחרים פתגם חריף על חכמי פומבדיתא, שהיו מצטיינים, כנראה, בפלפולים דחוקים וזרים, כדברים האלה: „דילמא מפומבדיתא את, דעיילי פילא בקופא דמחטא?" (שמא מאנשי פומבדיתא אתה, שמכניסים את הפיל בנקבו של המחט? — בבא מציעא ל"ז). מלבד הפתגמים האלה, הובאו בתלמוד שתי איבעיות (שאלות), שצורת פארודיה להן ונשאלו במגמה ידועה, כדי ללגלג ולהתל בעוסקים בשאלות, שאין להן מקום בחיים הממשיים.

האחת היא: „בעא מיניה פלימו (שם חכם) מרבי: מי שיש לו ש נ י ר א ש י ם — באיזה מהם מניח תפלין?" (מנחות ל"ז). והשנית: „בעי ר' ירמיה: רגלו אחת בתוך חמישים אמה ורגלו אחת חוץ לחמישים אמה — מהו?" (בבא בתרא כ"ג).

ענין השאלה השניה הוא זה: התלמוד נותן שם שעור בענין גוזל המדדה, שנמצא מחוץ לשובך, כי בתוך חמישים אמה של השובך צריך המוצא להשיב לבעל השובך, מפני שיש לשער, כי מסתמא יצא מן השובך הקרוב לו, אבל מחוץ לחמישים אמה זוכה בו המוצא, לפי שדרכו של גוזל כזה לדדות רק עד חמישים אמה, ומכיון שעבר את

הגבול, יצא מתורת מדדה ועמד בתורת גוזל הפורח, ולפיכך אפשר שבא ממקום אחר. ועל זה שאל ר' ירמיה: מה דינו של גוזל, שרגלו האחת בתוך חמישים והשנית מחוץ לחמשים אמה — האם הוא שייך לבעל השובך, או המוצא זוכה בו?

הכוונה של שתי השאלות האמורות היא שקופה ובולטת. שני השואלים הביעו מתוך לגלוג יפה וקולע אל המטרה את התנגדותם להויות מחוכמות ביותר ופורחות באויר. ואמנם שניהם קבלו את גמולם על לגלוגם. על השואל הראשון גזר רבי: „או קום גלי, או קביל עליך שמתא (קבל עליך טלטולי גלות או נדוי), ועל השני נאמר: „ועל דא אפקוהו לר' ירמיה מבי מדרשא" (בשביל זה הוציאו את ר' ירמיה מבית־המדרש). הענשים האלה שמשו אות ל„בני־מרי", למורדים במלכות הפלפול העקום, שלא יעיזו לבקר וללגלג. ברי הדבר, שהענשים הללו השיגו את מטרתם והטילו אימה יתירה על אלה, שאמרו לעורר „תסיסה" בבתי־המדרש.

מענין הדבר, כי בעלי התוספות בתמימותם מתקשים בענשו החמור של ר' ירמיה ומחליטים, כי נענש מפני ששאל שאלה בלתי־אפשרית כלל, כי מאחרי שהחכמים נתנו שעור, שהגוזל המדדה מדדה רק עד חמישים, לא יוכל הגוזל בשום אופן לעבור את הגבול הזה אפילו ב ר ג ל ו ה א ח ת. לא הרגישו בעלי התוספות את ההתול הצפון בשאלתו של ר' ירמיה, שהוא היה סיבת העונש.

לא רב הוא, כמו שאמרתי לעיל, מספר הבדיחות המובאות בתלמוד, אולם הן מצטיינות ביחס לצורה בגוניותם המרובה. אנו מוצאים אותן בצורת פתגמים מלוטשים ומחודדים, שעשועי־לשון, שמוש מחודד בפסוקי המקרא, משלים נחמדים, התולים על המלכויות הרשעות, וויכוחים עם חכמי אומות עולם, פארודיות ועוד ועוד.

על טיבן של הבדיחות אפשר להמליץ את הפתגם התלמודי „קב ונקי". רובן המכריע, מלבד מועט בלתי־ניכר, מתיחס אל ההומור המשובח, הזך והצלול, הומור שיש לו חן מיוחד וטעם מיוחד, הומור נעים בצורתו ומענין בתכנו. ביחוד מצטיינות הבדיחות המוסריות בקשר החזק שלהן אל החיים. הן עומדות כולן בתחום החיים הממשיים, מבקרות בקורת חריפה את מידותיהם ותכונותיהם של בני־האדם ומלגלגות ומהתלות בחולשותיהם ומומיהם הגלויים והנסתרים.

חכמי התלמוד מופיעים לפנינו במקצוע זה לא בתור אנשים נטולים מן החיים ועקורים מן העולם, אנשים „שלא מעלמא הדין", או תלמידי־חכמים יושבי־אוהל, הבאים באיזו תורה פילוסופית מופשטה לאנשי „העולם השפל", כי־אם בתור אנשים, ששרשיהם מחוברים ומעורים בקשר חזק ואמיץ אל החיים, אנשים היודעים והמכירים היטב בערמומיותיהם הגדולות והקטנות של בני־האדם, במומיהם וקלקוליהם המוסריים ובנפתולי־מחשבותיהם ועקולי־הרגשותיהם. שורה שלמה של מראות נגעים וחטאים עוברת לפנינו: מעשי אלמות ושרירות־לב, דלטוריה, חנופה, צביעות, חסידות נפרזה, להיטות אחרי העושר, התפארות־שוא, בטלה ושפלות־ידים, רדיפה אחרי הכבוד ועוד ועוד.

אמנם חדודי התלמוד אינם פוגעים בנו כברק, אינם מדהימים ומהממים אותנו כזרם חשמלי ואינם מזעזעים בחזקה את עורקי הצחוק שלנו; אולם הם מעוררים את מכונת מחשבתנו, פועלים על רגשותינו המוסריים ועל תכונותינו האנושיות ומשפיעים על מידותינו ודעותינו. מלבד זה, הם עושים עלינו רושם חזק בצורתם הנעימה והמלבבת, ב ש ל מ ו ת ם ובאמתיותם. הם מכים גלים חזקים בקרבנו ומשאירים בנו הד ובת־הד, שלא ימחו ולא יטשטשו בנקל מעל לוח לבנו.

ההומור התלמודי כולל את סוגי הבדיחות האלה:

א) בדיחות, שנאמרו בשעת הדרשה או בשעת שמחה.

ב) שעשועי־לשון, פארודיות, שמוש מחודד בפסוקי המקרא, לשונות של חכמה ומעשים מחוכמים.

ג) סאטירות והתולים על זדונן ושרירות־לבן של המלכויות הרשעות, כרכטריסטיקות של עמים שונים והלצות על צוררי ישראל.

ד) וויכוחים דתיים עם המינים וחכמי אומות העולם וויכוחים מדיניים.

ה) בדיחות מוסריות.

ו) בדיחות לשם בדיחות.

א. בדיחות בשעת הדרשה או בשעת שמחה

מדרכם של חכמים ידועים היה לפתוח את הדרשה בבדיחה, כדי לעורר את העם ולהכשיר את הלבבות לקראת הדרשה (שבת ל'). לפעמים, כשראו, שהשומעים עיפים ביותר, היו משלבים גם באמצע

הדרשה איזה היתול או גוזמא כדי להפיג את עיפותם ולאמץ ולחזק את הקשבתם. גופי הבדיחות מהסוג הזה נמסרו לנו במדה זעומה מאד, ואי־אפשר לבוא לידי איזו מסקנות בנוגע לטיבן. נשאר לנו רק כר נרחב להשערות שונות בנדון זה. בדיחה אחת מסוג זה מיוחסת לרבי, והיא מספרת: „רבי היה יושב ודורש, ונתנמנם הצבור, ובקש לעוררו, אמר: ילדה אשה במצרים ששים רבוא בכרס אחד...“ ואחר־כך פירש את דבריו, שכיוון למשה, שהיה שקול כנגד ששים רבוא.

מה שנוגע לשעת שמחה, הנה ברור לנו מכמה וכמה מקומות (נדרים נ״א, ויקרא רבה כ״ח ועוד), שבסעודת חתונה היו מרבים לבדח את דעת המסובים בהתולים ובהלצות שונות. אחד מ„הבדחנים“ המפורסמים היה בר קפרא, והתלמוד מספר עליו בדרך גוזמה מזרחית, כי פעם אחת, כרבי הזמין אותו לחתונת בנו, היה אומר על כל תבשיל ותבשיל שלש מאות משלי שועלים, והיו הדברים ערבים ביותר על השומעים; נצטננו התבשילים ולא טעמו מהם המסובים כלום (שם).

על יסוד המקורות האמורים אפשר רק להחליט, כי בימי שמחה היו מפריחים בדיחות והלצות לרוב, אבל אין בהם לתת מושג על תכונתן וטיבן של הבדיחות וההלצות האלה.

ב. שעשועי־לשון, פארודיות, שמוש מחודד בפסוקי המקרא, לשונות של חכמה ומעשים מחוכמים.

1. שעשועי־לשון. — שעשועי־לשון היו חביבים מאד על חכמי התלמוד, והיו מרבים להשתמש בהם. אולם שעשועי־לשון אלה לא באו על־פי־רוב לשם ש ע ש ו ע גרידא, כי־אם לשם ר ע י ו ן, ולפעמים — רעיון עמוק מאד. הם נמצאים גם בדמות מאמרים קצרים וגם בדמות ספורים שלמים, והם כוללים את הסוגים האלו: א) הפרדת מלה מ ק ר א י ת לשתים, באופן, שבהן יהיה צפון או רעיון, המגדיר תכונת המלה, שנתפרדה לחלקיה, או רעיון הנוגע לפרשה בכללה. ב) לשון נופל על לשון. ג) קרבת מבטאן של אותיות ידועות. ד) שעשועי־מלים. מן הסוג הראשון הם המאמרים: „ש ו ח ד, ש ה ו א ח ד“ (מקבל השוחד ונותנו נעשים לב אחד. —כתובות כ״ה). „למה נקרא שמו מ ם ו ן? מ ה אתה מ ו נ ה, איננו כלום“ (במדבר רבה כ״ב). „אמר ר׳ יונתן: ב צ ל א ל — על שם חכמתו נקרא. בשעה

שאמר לו הקדוש־ברוך־הוא למשה: לך ואמור לבצלאל: עשה לי משכן, ארון וכלים — הלך משה והפך ואמר לו: עשה ארון וכלים ומשכן. אמר לו: משה רבנו! מנהגו של עולם, אדם בונה בית ואחר־כך מכניס לתוכו כלים, ואתה אומר: עשה לי ארון וכלים ומשכן; כלים שאני עושה — להיכן אכניסם? שמא כך אמר לו הקדוש־ברוך הוא: עשה משכן, ארון וכלים? אמר לו: שמא בצלאל היית וידעת" (ברכות נ"ח)...

ביחוד מצטיין בעמקו המוסרי המאמר הזה: „ויעף אלי אחד מן השרפים ובידו רצפה — גחלת אין כתיב כאן, אלא רצפה; אמר ר' שמואל בן נחמני: רצון פה, שאמרה דלטוריא על בני". (הנביא קרא את עצמו: „עם טמא שפתים". — פסיקתא רבתי).

חכמי התלמוד אהבו להשתמש גם בלשון נופל על לשון, למשל: „אכול בצל ושב בצל" (אכול בצל או ירקות ושב בצל ביתך, שלא תצטרך למכור אותו. — פסחים קי"ד). בתור דוגמה לספורים של לשון נופל על לשון, האוצרים בקרבם רעיון ידוע או מדת דרך־ארץ, יוכל לשמש הספור הזה: „רב אדא בר אהבה חזיא להההיא כותית דהות לבושא כרבלתא (רב אדא ראה גויה לבושה לבוש אדום). סבור, דבת ישראל היא, קם קריעה מינה (חשב, שהיא יהודית, וקרע את הלבוש שעליה, שיש בזה משום פריצות, ואין דרך בנות ישראל לצאת בלבוש אדום). איגלאי מילתא דכותית היא, שימיה בד' מאות זוזי (נתגלה הדבר, שהיא כותית, העריכו את הלבוש בארבע מאות זוז וחייבו את רב אדא לשלם את הסך הזה). אמר לה: מה שמך? אמרה ליה: מתון. אמר לה: מתון מתון ד' מאות זוזי שויא". (אילו הייתי מתון יותר, לא הייתי משלם למתון הנכרית שתי פעמים מאתן שהן ארבע מאות זוז. — ברכות כ'). אל הסוג של לשון נופל על לשון מתיחס גם הספור הזה: „ההוא דאמר לדביתהו: קונם, שאי את נהנית לי עד שתראי מום („מום" כמו „מאום", דבר) יפה שבך לר' ישמעאל ברבי יוסי (אחד הדיר את אשתו, שלא תהנה ממנו עד שתראה דבר אחד יפה שבה לר' ישמעאל ברבי יוסי). אמר להם: שמא שערה נאה? דומה לאניצי פשתן. שמא עיניה נאות? טרוטות הן — — וכך הוא הולך ומונה את כל איבריה הגלויים ומקבל תשובה, שכולם מכוערים הם. לבסוף שאל: שמא שמה נאה? לכלוכית שמה. אמר להן: יפה אתן

קורין אותה לכלוכית, שהיא מלוכלכת במומין, — והתיר את הנדר" (נדרים ס"ן). הספור הזה, שעל־פי צורתו יש בו מעט יותר מריח של ליצנות, — דבר שאיננו מתאים לתכונתם הכללית של חכמי התלמוד — לא הובא לשם שעשועי־מלים בלבד, כי־אם להראות אותנו, עד כמה היו החכמים שוקדים על תקנתם של חיי המשפחה והיו משתדלים למצוא פתח להתרת נדר, שיש בו כדי להפר „שלום־בית", גם במקום שלפי המשקל הראשון אין כל מקום להתיר.

התול נחמד אנחנו מוצאים על בני גליל, שלא הקפידו בלשונם לבטא אותיות ידועות כהלכה: „שבן גליל אמר לחברו: אמר למי? (למי יש למכור אמר) אמרו לו: גלילי שוטה, חמור לרכיבה, או חמר לשתיה, עמר (צמר) למלבוש או אימר (כבש) לשחיטה?" (בני הגליל לא בטאו את האלף כהלכה וביטויה היה דומה לביטויים של העין והחית). עירובין נ"ג.

אל סוג הספורים, שיש בהם שעשועי־מלים, מתיחס גם הספור הבא להלן, אף כי שעל־פי תכנו הוא שייך יותר אל הבדיחות המוסריות. וזה גוף הספור: „מעשה באדם, שהיה מוציא מעשרותיו כראוי, והיתה לו שדה אחת, והיתה עושה אלף מדות ומוציא ממנה מאה מדות למעשר, ומן המותר היה מתפרנס הוא ובני ביתו. בשעת מותו קרא לבנו ואמר לו: תן דעתך על שדה זו. — — — שנה ראשונה עשתה אלף מדות, ונתן מאה למעשר. שנה שניה נכנסה בו עין רעה, פיחת עשר מדות ופיחתה היא מאה, וכן בג', וכן בד', וכן בה', עד שעמדה על מעשרותיה (היתה מכניסה רק מאה מדות). כיון שראו קרוביו כך, עמדו ולבשו לבנים ונתעטפו לבנים ונכנסו אצלו. — — — אמרו לו: לשעבר היית אתה בעל הבית והקדוש־ברוך־הוא כהן, ועכשיו נעשית אתה כהן והקדוש־ברוך־הוא בעל־הבית".

2. פארודיות. — הפארודיות הנמצאות בתלמוד הן משני סוגים: א) פארודיות, שמגמתן להראות את המגוחך והנלעג של המקור, שאותו הן מחקות. ב) פארודיות „כשרות", שנאמרו לשם חזוק הרעיון או יפי הלשון, והעוקץ שבהן איננו מכוון כלל כלפי המקור, כי־אם כלפי ענין אחר. בנוגע לסוג הראשון הבאתי לעיל שתי דוגמות בצורת שתי שאלות על־דבר ענינים רחוקים וזרים, שנשאלו במטרה

ללגלג על כל השאלות ממין זה (בבא בתרא כ"ג, מנחות ל"ז), והראיתי גם על הסיבה, שמספרן של פארודיות כאלה מצומצם עד מאד.

אל הסוג השני מתיחסת הפארודיה הזאת: „ר' אבוהו שלח לר' חנינא בנו יזכי בטבריה (ר' אבוהו שלח את ר' חנינא בנו ללמוד תורה בטבריה [מפי ר' יוחנן]). אתון ואמרין ליה: גומל הוא חסד (באו ואמרו לו, כי בנו מטפל בצרכי קבורת מתים). שלח ליה: המבלי אין קברים בקיסרין (מקום מושבו של ר' אבוהו) שלחתיך לטבריה?" (ירושלמי, פסחים, פרק ג', הלכה ז').

יותר עזה ונמרצה היא הפארודיה השנית מסוג זה (ירושלמי, נדרים, פרק ו', הלכה ה') בענין של עיבור השנה. המקרה המובא שם מתיחס אל התקופה שאחרי מפלת בר־כוכבא. בתוקף הגזירות נדלדלו הישיבות בארץ־ישראל ונתפזרו החכמים, וגם ר' חנניה אחי ר' יהושע, שהיה גדול הדור והעיד על עצמו, שלא הניח כמותו בארץ־ישראל, גלה לבבל. ר' חנניה חשש, שמא תבטל קביעות הסנהדרין בארץ־ישראל, ורצה ליפות את כח בית־הדין בבבל לעבר את השנה; אך רבי, שהיה אז נשיא בארץ־ישראל, יצא במחאה נמרצה נגד מיעוט דמותו של בית־הדין הארץ־ישראלי. וזה לשון התלמוד: „חנניה בן אחי ר' יהושע עיבר (את השנה) בחוץ לארץ. שלח ליה רבי [שמעון בן גמליאל] תלת איגרין גבי ר' יצחק ור' נתן (שלח לו רבי שמעון בן גמליאל מכתבים ביד ר' יצחק ור' נתן). בחדא כתב: לקדושת חנניה. ובחדא כתב: גדיים שהנחת נעשו תישים (שלא יאמר, שלא הניח כמותו בארץ־ישראל, שעכשיו יש גדולים כמוהו). ובחדא כתב: אם אין אתה מקבל עליך, צא לך למדבר האטד וכו'. קמייתא — ויקרון (נתנו לו את האגרת הראשונה ועשה להם כבוד ויקר). תנייתא — ואיקרון (וכך עשה, כשנתנו לו את המכתב השני). תלתייא — בעי מבסרתון (כשנתנו לו את המכתב השלישי, המכיל בקרבו איום, רצה לבזותם). אמרו ליה: לית אתה יכול דכבר איקרתון (אין אתה יכול לבזותנו, שכבר כבדתנו). קם ר' יצחק וקרא: כתיב באורייתא: אלה מועדי חנניה בן אחיר' יהושע וכו'. קם ר' נתן ואשלם (גמר): כי מבבל תצא תורה ודבר ד' מנהר פקוד".

3. שמוש מחודד בפסוקי המקרא. — חכמי התלמוד ידעו להשתמש בפסוקי המקרא שמוש יפה ומחודד. אמנם

בהלכה ובאגדה, במקום שרצו להסמיך על הפסוק איזה דין או להשמיענו רעיון ידוע, היו חפשים ביותר בנוגע לחומר הפסוק. היו מוציאים את הפסוק מידי פשוטו וכופים אותו — לפעמים גם באופן אכזרי לקבל את מרותו של הדין או הרעיון. הם לא נמנעו גם מלדייק בפסוק דיוקים שונים — דיוקים, שאין להם כל יסוד לפי עומק פשוטו של המקרא, והיו תולים בהם דרשות רחוקות וזרות. הפסוק נהפך בידם לחומר רך וגמיש, חומר המוכן לקבל כל צורה והנוח להתפרש באופנים שונים ובדרכים שונים. אולם הם אחזו במדה זו רק ביחס אל ענין למודי, אבל בשיחות־חולין שלהם הם משתמשים בפסוקי המקרא בטעם וחן מיוחד, ובגדון זה גלו הבנה ישרה בפשוטו של המקרא, חוש אסתיטי יפה והרגשה פיוטית עמוקה. (עיין על זה בפרטות במאמרו של י. ח. טביוב: „פסוקי המקרא שבתלמוד" „השלח" כרך כ"ט). הנה דוגמות אחדות: בבכורות ל"ט מסופר, כי פינחס שלא היה מן החריפים והמפולפלים ולא הצטיין בתור „עוקר הרים", שאל את שמואל אחיו, שהיה אחד מגדולי הדור והיה שנון וחריף ביותר, שאלה חריפה ומחודדת, והלה לא ידע מה להשיב. קרא עליו שמואל: פסחים בזזובז (דהוה דבר, שאין הדעת סובלת, שיהיו החיגרים בוזזים בז, כלומר: אתה אינך מחודד ושאלת שאלה כזו, שאיני יודע תשובה. — מפירוש רש"י). „דבי נשיאה אוקמי דיינא דלא הוה גמיר (מבית הנשיא העמידו דיין שאינו תלמיד־חכם). אמרו ליהודה בר נחמני מתורגמניה דריש לקיש: קום עליה באמורא (להיות המתורגמן ביניו ובין העם בשעת הדרשה) גחין עליה ולא אמר ליה מידי (יהודה בר נחמני גחן אל הדיין לשמוע מפיו את הדרשה, והדיין לא אמר כלום, שלא ידע מה לאמר). פתח יהודה בר נחמני ואמר: הוי אומר לעץ הקיצה, עורי לאבן דומם, — הוא יורה? הנה הוא תפוש זהבוכסף וכל רוח אין בקרבו" סנהדרין ז'). מה חריף ושנון הפסוק הזה על הדיינים שנתמנו בכסף.

מלבד זה, מצאנו אסמכתות על הפסוקים, שנאמרו בדרך הצחות וההתול, והן יפות ומחודדות מאד. למשל: „לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב — אמר רב אשי: אלוה הבא בשביל כסף ואלוה הבא בשביל זהב" (דיין שהעמידוהו על־ידי שנתן ממון למלך. — שם).

„שאלה אשה חכמה את ר׳ אליעזר וכו׳. אמר ליה: אין חכמה לאשה אלא בפלך, וכן הוא אומר: וכל אשה חכמת־לב בידיה טווה״. (יומא ס״ו).

מן הסוג הזה אנו מוצאים דרשה חריפה ושנונה מאד בפסחים נ״ב בענין של ביעור שביעית. הרצאת הדברים שם כך היא: „תנו רבנן: פירות שיצאו מארץ־ישראל לחוצה־לארץ מתבערין (כשמגעת עונת הביעור) בכל מקום שהן. ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: יחזרו למקומן ויתבערו״. אחר כך מסופר על־דבר רב ספרא, שיצא מארץ־ישראל לחוץ־לארץ ובידו פירות שביעית. נלוו אליו בחבורה שני תלמידי חכמים. כשהגיע זמן הביעור, שאל אותם, אם שמעו דבר בענין ביעור פירות שביעית, שיצאו מארץ־ישראל לחוצה־לארץ. אחד אמר בשם ר׳ אבוהו, כי הדין כר׳ שמעון בן אלעזר (וחייב הוא להחזיר את הפירות לארץ־ישראל ולבער אותם שם), והשני אמר בשם ר׳ אבוהו: אין הדין כר׳ שמעון בן אלעזר ויכול הוא לבער אותם בחוץ־לארץ). נטה רב ספרא אחרי דעת המקיל. „קרי עליה רב יוסף: עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו — כל המקיל לו מגיד לו״ (כלומר: תופס הוא את דעת המקיל, שלא לדקדק, אם הלכה כמותו או לא). י. ח. טביוב משער במאמר, שהזכרתי לעיל, על יסוד הדיבור „קרי עליה״, שכרגיל בא אחריו רק הפסוק המצוטט בלי תוספת ביאור, כי רב יוסף שינה רק את התנועות של „ומקלו״ וקרא „ומקלו״ מם צרויה וקוף צרויה, והתלמוד הוסיף: „כל המקל לו מגיד לו״.

רעיון של בינת חיים עמוקה ביחד עם הכנסת כוונה מפתיעה בפסוק מבלי לשנות בו איזה שינוי שהוא הגנו מוצאים בדרשה זו: אם יהיו חטאיכם כשנים, כשלג ילבינו — רבנן אמרי: אם יהיו חטאיו של אדם כפי שניו, כשלג ילבינו (היינו, שהוא חוטא לפי ערך שנותיו, צעיר לפי צעירותו וזקן לפי זקנותו, אפשר לסלוח לו.) ירושלמי שבת פרק ט׳, הלכה ג׳.

בדוגמות האלה שהבאתי הוצאו הפסוקים מידי פשוטם באופן מחודד, אולם יש שחכמי התלמוד לא נגעו בפירוש המקובל של הפסוק, ובכל־זאת הצליחו לתלות עליו באמנות נפלאה איזה פתגם עממי יפה. ממין זה נמצאה שורה שלמה של דוגמות (בבא קמא צ״ב), והנני מביא אחדות מהן:

„אמר ליה לרבה בר מרי:

— מנא הא מילתא דאמרי אינשי: בתר עניא אזלא עניותא? (מניין לזה שאומרים הבריות: העניות הולכת אחרי העני?) — — —

— דכתיב: „וטמא, טמא יקרא"... המצורע צריך בעצמו להכריז על צרעתו: לא די בנגעו, אלא שהוא מוכרח עוד לביש את עצמו).

— „שפל ואזל בר־אוזא ועינוהי מטייפין"? (בר־אוז הולך כפוף ועיניו משוטטות, והכונה לאדם עניו ושפל־ברך למראית עין ובלבו מחשבות־פיגול).

— „והיטיב ד' לאדוני וזכרת את אמתך" (באביגיל נאמר, שעדיין לא מת נבל ונתנה לבה למה שיהיה בסופה).

— „מלתא גנאה דאית בך קדים אמרה"? (הקדם לאמר על עצמך את הדבר המגונה שבך, כדי שלא תתן מקום לאחר לגנותך).

— „ויאמר: עבד אברהם אנכי" (אליעזר אמר זה בתחילת דבריו).

מן הדוגמות המובאות נוכל לשפוט גם על בקיאותם הרבה של חכמי התלמוד בפסוקי המקרא, עד שהנשאל יכול להוציא מאוצר זכרונו תוך־כדי־דבור את הפסוק הדרוש לו באותה שעה, וגם על חריצותם הנפלאה להשתמש בפסוקים באופן שנון וחריף עד להפליא.

4. לשונות של חכמה. — מן הדברים, שהיו אהובים על חכמי התלמוד בתור „ציצים ופרחים", היו לשונות של חכמה. בשמו של אבוהו מביא התלמוד לשונות של חכמה כאלה: „התריגו לפחמים, הרקיעו לזהבים ועשו לי בהם שני מגידי בעלטה" (הדליקו את הפחמים, שיאדימו כאתרוגים, ופזרו את הגחלים האדומות כזהב, וצלו לי עליהם שני תרנגלולים, שקוראים באפלת הלילה ומודיעים את השעה. — עירובינן"ג, על־פי „ספר־האגדה"). גם על אמתא דבי רבי — זו הלמדנית המפורסמת, שאחדים מן החכמים למדו מפיה פתרונן של מילים קשות בלתי־ידועות להם — מסופר, כי היתה משתמשת לפעמים בלשון חכמה, כדי להושיב את התלמידים לסעודה או להודיעם, שזמן הסעודה עבר. כשבקשה להודיעם, כי הסעודה נגמרה, היתה אומרת כך: „עלת נוקפת בכד (הלגין, ששואבין בו יין מן הכד, נוקף ומקשקש בכד. זאת

אומרת: כבר שתיתם כל היין בסעודה והכד נתרוקנה) — ידאון הנשרים לקניהם!" (יעמדו התלמידים מעל השלחן וילכו לבתיהם. — שם).

מענין הדבר, כי גם בצוואה השתמשו לפעמים בלשון־רמזים מחודדת, כמו המעשה באחד, שכתב דייתיקי (שטר־צוואה) לבנו ואמר: לא יהא בני יורש מאומה משלי עד שיעשה שוטה. הלך ר' יוסי בר' יהודה ורבי לשאול לר' יהושע בן קרחה (את פתרונה של צוואה סתומה זו), והציצו מבחוץ וראו אותו מרגיע (מתנועע ומרקד) על ידיו ועל רגליו וגמי נתון לתוך פיו, והוא נמשך אחר בנו. — — — שאלו אותו על שטר הצוואה. התחיל משחק, אמר להם: זה המעשה ששאלתם עכשיו הגיעני (כלומר: שכוונת הצוואה היתה, שבנו לא יירשנו עד שיולדו לו בנים וישתטה עמהם דרך משחק. "שוחר טוב" צ"ב, על פי "ספר־האגדה").

אולם מצאנו לשונות־רמזים, שנאמרו לא לשם היופי והחדוד, כי־אם משום שהיה לחכמים צורך גמור להלביש את רעיונם במעטה הסוד, מפני אימת המלכות, שגזרה על המצוות. ממין זה הוא הספור: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת ותפסו נשר (שני תלמידי חכמים באו מעיר טבריה והמלכות תפסה אותם), ובידם דברים הנעשים בלוז (מוליכים תכלת לציצית הנעשית בלוז) — — — ועמוסי ירכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד ולא הניחם הארמי הלז (יוצאי חלציו של הנשיא בארץ־ישראל, שהוא מזרע נחשון בן עמינדב הראשון לנשיאים, בקשו להוסיף חודש אחד על השנה; נציב — חודש, על שם הכתוב: "ולשלמה שנים עשר נציבים" — נציב לחודש); אבל בעלי אסופות נאספו וקבעו לו נציב אחר בירח שמת בו אהרן הכהן" (באב, מפני הדחק. — סנהדרין י"א, על־פי "ספר־האגדה").

קרובה לזה היא האגדה על־דבר הצוואה המחוכמה של אדם אחד, שהיה אנוס לבחור לו לשון־ערומים, וזוהי: מעשה באחד, שהיה יושב בארץ רחוקה והיה לו שם עבד והיה לו בן יושב בארץ־ישראל ויגע בתורה. כשהגיעה עונתו למות, אמר: מה אעשה? אם אכתוב כל נכסי לבני, אינו עתיד ליהנות מהם: העבד יטול את הכל ויברח. מה עשה? אמר ללבלר: כתוב דייתיקי, שיהא בני בוחר לו ח פ ץ א ח ד ממה שנפשו מבקשת והשאר יהא של עבדי. — — — כשבאו למשפט, נתן הבן את ידו על העבד ואמר: "זה אני מבקש". ונמצא

העבד וכל ממונו שלו, כי מה שקנה עבד קנה רבו. (ילקוט שמעוני קהלת, על־פי „ספר־האגדה").

5. מ ע ש י ם מ ח ו כ מ י ם . נמצאים בספרות התלמודית גם מעשי־הערמה מחוכמים מאד. דבר המובן מאליו הוא, כי חכמינו היו מגנים כל מעשה שיש בו נדנוד של ערמה, ולא עוד אלא שהיו מקפידים גם על צל ערמה שבלב. ואולם המעשים המובאים בתלמוד נעשו או מפני אימת המלכות או מפני אימתם של שודדים. ממין זה הוא הספור בדבר ר' יוחנן הסנדלר, כיצד עלה בידו לשאול פסק־הלכה מפי ר' עקיבה בבית־האסורים בדבר מחלוקת אחת, שנפלה בין החכמים בענין חליצה, וזהו: „ר' יוחנן הסנדלר עביד גרמיה רוכל (התחפש לרוכל). יומא עבר קמי בית חבישה דר' עקיבה והיה מכריז ואומר: מאן בעי מחטין? מאן בעי צנורין? חלצה בינו לבינה מהו? (יום אחד עבר לפני בית־מאסרו של ר' עקיבה והיה מכריז: מי מבקש מחטים? מי מבקש צנורות? ובאמצע דבריו הבליע את השאלה על־דבר החליצה). אודיק ליה ר' עקיבה מן כוותא, אמר ליה: אית לך כושין? אית לך... כשר! (הציץ עליו ר' עקיבה מן החלון ואמר: יש לך פלכים לאריגה? יש לך... כשר! — המלה „כושין" נשמעת לאוזן כמלת „כשר". — ירושלמי יבמות פרק י"ב, הלכה ה').

ספור מענין של הערמה מפני הסכנה נמצא ב„מדרש קהלת" בדבר אב ובנו, שהפליגו בספינה, וכשהיו בלב הים, התנכלו אליהם רב־החובל והמלחים להמיתם, כדי לשדוד את כספם. הדבר הזה נודע לאב והתפלל לד', כי יצילו ממות. הבן, שלא ידע כלום מנכליהם הרעים של פקידי האניה, ישב אז וקרא במנוחה בספר „קהלת". כשהגיע אל הפסוק „עת להשליך", הבריקה פתאום מחשבה מחוכמה בלב האב והבין את אשר עליו לעשות, כדי להנצל ממות. קרב אל בנו, ספר לו את כל המעשה ואמר: הבה נעשה בערמה ונריב איש את רעהו בחזקה, וכשאקצוף עליך, אשליך באפי את כיס־זהבי המימה, ואז יראו הפקידים, כי עניים אנחנו ולא יתנקשו עוד בנפשנו. עשו כך. המלחים נתקבצו מסביב לשמוע את דבר הריב, שפרץ בין האב ובנו. כשראה האב זאת, קרא בכעס גדול: גם לי גם לך לא יהיה! והשליך את כל שקלי זהבו המימה (על־פי הספר „כל אגדות ישראל").

ממין זה הוא גם הספור המסופר על ר' מאיר, כיצד עלה בידו

באופן מחודד להערים ולהנצל מפני הסכנה: „מעשה היה בארץ הדרום. היה שם פונדקי אחד, שהיה עומד בלילה, לובש מלבושיו ואומר לאותם שהיו שם: קומו וצאו לכם ואעשה לכם לויה. והיו יוצאים, ולסטים הקדימו להם והיו גוזלים אותם, נכנסים חולקים עם הפונדקי. פעם אחת הלך רבי מאיר ולן שם. עמד הפונדקי בלילה, לבש מלבושיו ואמר לו: קום, צא לך ואעשה לך לויה. אמר רבי מאיר: יש לי אח ואני יושב וממתין לו. אמר לו: והיכן הוא? אמר לו: בבית־הכנסת. ומה שמו? אלך ואקרא אותו. אמר ר' מאיר: כי טוב. כל אותו הלילה הלך הפונדקי וצוח בשער בית־הכנסת: כי טוב! כי טוב! ולא היה שום בן אדם עונה לו. בבוקר קם רבי מאיר והתיר את חמורו, שילך לו. אמר לו אותו הפונדקי: היכן הוא אחיך, שאמרת? אמר לו: הרי בא לו: וירא אלוהים את האור כי טוב". (בראשית רבה צ"ב, על־פי „ספר־האגדה").

ג. סאטירות וחתולים על מלכות רומא, כרקטריסטיקות של עמים שונים ולגלוג על צוררי ישראל

מפני טעמים מובנים, נמנעו החכמים לפעמים להזכיר את שם מלכות רומא בפירוש, בשעה שהיו שולחים אל לבה חצים משוחים ברעל, והיו מוכרחים לעטות את דבריהם במעטה הסוד. במקרים כאלה היו בעלי התלמוד נוהגים או להזכיר מלכות סתם, או שהיו תולים את התוליהם בעמים, שהתורה חתמה אותם בחותם הקלון ושמה אותם לדראון־נצח (סדום ועמורה), ותחת המסוה של העמים האלה כוננו את כדוריהם אל לבה של המלכות הרשעה, שהתירה דמם של ישראל וגזרה עליהם גזירות־שמד משונות.

האמצעי האחרון מזכיר אותנו ממש את לשון־הרמזים שהיו סופרי ישראל משתמשים בה עד הימים האחרונים ביחס לרוסיה, בשעה שהיו מדברים על־דבר עריצותה ליהודים והיו ממטירים עליה אש וגפרית על מעשי השוד והגזל, עוות־משפט והתעללות בגופו ובנשמתו של עם שלם: היו מזכירים בשם רומינית ומכוונים כלפי רוסיה.

סאטירה חריפה ועוקצת על החנופה והצביעות של מלכות רומא אנו מוצאים במאמר זה „יכרסמנה חזיר מיער — למה

הוא מושלה (את מלכות רומא) לחזיר? אלא מה החזיר, בשעה שהוא רובץ הוא פושט טלפיו השסועות, שהן סימן טהרה — כלומר: ראו שאני טהור, כך המלכות הרשעה הזאת גוזלת וחומסת ונראית כאילו מצעת את הבימה" (לדין את הגזלנים, שהיא מתחכמת להראות לעולם, שהיא פרושה מן הגזל. — בראשית רבה ס"ה).

מלבד זה, כל הדברים המסופרים באופן התולי על סדום, על משפטי "הצדק" שלה ועל מדותיה המגונות, מכוונים, בלא שום ספק, כלפי מלכות רומא (סנהדרין ק"ח ק"ט).

ציור יפה ושנון, המראה עד כמה היו המלכים הרומאים מתאנים ליהודים, אנו מוצאים בספור הזה: "יהודי אחד עבר לפני אדרינוס ושאל בשלומו. אמר לו: מי אתה? אמר לו: יהודי. אמר לו: לכו והתיזו את ראשו! עבר יהודי אחר, ראה מה שנעשה בראשון ולא שאל בשלומו. אמר לו אדריינוס: מי אתה? אמר לו יהודי. אמר לו: וכי יש יהודי עובר לפני אדריינוס ואיננו שואל בשלומו? אמר: לכו והתיזו את ראשו! אמרו לו סינקליטין (שרי המועצה) שלו: אין אנו יודעים מה אלו המעשים שאתה עושה: מי ששואל בשלומך נהרג, ומי שאינו שואל בשלומך — נהרג, אמר להם: וכי אתם צריכים לי עצני, היאך אני צריך להרוג בשונאי" (איכה רבתי על־פי "ספר־האגדה").

כרקטריסטיקה נמרצה, כתובה בסגנון התולי יפה ומלא חן, בדבר תכונותיהם העיקריות של שכני ישראל, נמצא במאמר יפה זה: "כשעלה על דעתו של הקדוש־ברוך־הוא ליתן את התורה לבני־האדם, הלך בתחילה אצל בני עשיו, אמר להם: לא תרצח. אמרו לו: כל עצמם של אותם האנשים לא הבטיחם אלא על החרב (ועל חרבך תחיה") — אין אנו יכולים לקבל את התורה! אחר־כך הלך אצל בני מואב, אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבונו־של־עולם, מה כתוב בה? אמר להם: לא תנאף. אמרו לו: כל עצמם של אותם האנשים אינם באים אלא מניאוף — אין אנו יכולים לקבל את התורה! אחר־כך הלך אצל בני ישמעאל. אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: רבונו־של־עולם, מה כתוב בה? אמר להם: לא תגנוב. אמרו לו: כל עצמם של אותם האנשים אינם חיים

אלא מן הגבבה ומן הגזל — אין אנו יכולים לקבל את התורה! — — — " (פסיקתא רבתי כ"א).

כרקטריסטיקה מסוגננת בסגנון ספורי־התולי נמרץ, מעין זו האמורה למעלה, הנני מוצאים במאמר הבא על העבדים: "חמישה דברים צווה כנען את בניו: אהבו זה את זה ואהבו את הגזל ואהבו את הזימה ושנאו את אדוניכם ואל תדברו אמת". (פסחים קי"ג ע"ב.)

דומה לאגדה האמורה ברוח־ההתולים, השפוכה עליה, ובצורתה השלוה והנעימה היא אגדה זו: "דרש ר' חנינא בר פפא, ויש אומרים ר' שמלאי: לעתיד לבוא מביא קדוש־ברוך־הוא ספר־תורה ומניחו בחיקו ואומר: כל מי שעסק בה יבוא ויטול שכרו. מיד מתקבצים ובאים האומות בערבוביה, שנאמר: כ ל ה ג ו י י ם נ ק ב צ ו י ח ד י ו וכו'. אומר להם הקדוש־ברוך־הוא: אל תכנסו לפני בערבוביה, אלא תכנס כל אומה ואומה וסופריה. מיד נכנסת לפניו מלכות רומי תחילה. אומר להם הקדוש־ברוך־הוא: במה עסקתם? אומרים לפניו: רבונו־של־עולם, הרבה שווקים תקנו, הרבה מרחצאות עשינו, הרבה כסף וזהב הרבינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל, כדי שיתעסקו בתורה. אומר להם הקדוש־ברוך־הוא: שוטים שבעולם! כל מה שעשיתם, לצורך עצמכם עשיתם: תקנתם שווקים — להושיב בהם זונות, מרחצאות — לעדן בהם את עצמכם — — כלום יש בכם מגיד "זאת"? ואין "זאת" אלא תורה, שנאמר: ו ז א ת ה ת ו ר ה א ש ר ש ם מ ש ה. מיד יוצאים מפניו בפחי נפש. וכן כל אומה ואומה. עד שאומר להם הקדוש־ברוך־הוא: שוטים שבעולם! מי שטרח בערב שבת (בעולם הזה) אוכל בשבת; מי שלא טרח בערב שבת מהיכן אוכל בשבת? אלא אף־על־פי־כן מצוה קלה יש לי וסוכה שמה, ועשו אותה. מיד כל אחד ואחד נוטל והולך ועושה סוכתו בראש גגו, והקדוש־ברוך־הוא מקדיר עליהם חמה בתקופת תמוז, וכל אחד ואחד מ ב ע ט בסוכתו ויוצא, שנאמר: נ נ ת ק ה א ת מ ו ס ר ו ת י מ ו — — — מיד הקדוש־ברוך־הוא יושב ומשחק להם, שנאמר: י ו ש ב ב ש מ י ם י ש ח ק". (עבודה זרה).

צוררי ישראל שמשו מטרה יפה לחכמי התלמוד לשלוח בהם חצי ההתול וכדורי הלעג. בנדון זה נטל המן ראש הצוררים מקום בראש. בעלי התלמוד השפיעו עליו שפע של התולים נחמדים ועקיצות

חריפות. הם הכתירו אותו בכתר של ארבע אומניות מזלזלות, בשעה שמלא את מצוות המלך אחשורוש לתת „כבוד ויקר" למרדכי: בלן, ספר, גולמר (נוהג־סוסים) וכרזז, ושפכו על ראשו קיתון של שופכין ממש (בתו של המן התכוננה ל„כבד" את מרדכי בעביט של שופכין, ובטעות נשפך העביט על ראשו של המן).

כל הקצף והחרון, שנערמו בלבם של החכמים לשונאי עמם, מצאו להם בטוי בלגלוגים והלצות על הצוררים ההיסטוריים. אם קצרה ידם לקחת מהם נקמה ב פ ו ע ל על הענויים הנוראים ומצוקות־השאול, שגרמו לעמם, הנה נתבצר להם מקום רחב־ידים לנקמה חריפה ועזה ב ד מ י ו ן. היסוד של לגלוג על מצבו של המן נמצא אמנם במגילת אסתר, אלא שהחכמים הגדילו והרחיבו את המגוחך והנלעג שבמצבו עד קצה גבול האפשרות ונתנו חופש גמור לדמיונם ההתולי לקשט ולצייר את מפלתו של המן בקשוטי הלעג והצחוק. מלוים הם את המן מראשית הופעתו במגילת אסתר עד תלייתו, ובמקצת גם לאחר תלייתו, בלגלוגים ועקיצות שנונים (אסתר רבה, תרגום שני ועוד). האגדות האלה ידועות ברובן, אולם מביא אני בזה משל התולי אחד, המצטיין ביפיו ובאמונתם העמוקה של חכמינו בנצחיות ישראל. „ויבקש המן להשמיד את כל היהודים. משל של המן הרשע למה הוא דומה? לעוף, שקנן על שפת הים, עלה הים והציף את קנו. מה עשה? התחיל נוטל מים מן הים ושופך ליבשה ונוטל עפר מן היבשה ומשליך לים. בא חברו, עמד לו על גביו ואמר לו: מה אתה עושה ומתיגע? אמר לו: איני זז מכאן עד שאעשה ים יבשה ויבשה ים. אמר לו: שוטה שבעולם! סוף־סוף כמה אתה יכול?... כך אמר לו הקדוש־ברוך־הוא להמן: אני אמרתי להשמידם, כביכול, ולא יכולתי, שנאמר: ו י א מ ר ל ה ש מ י ד ם ל ו ל י מ ש ה ב ח י ר ו — — — ואתה אמרת להשמיד, להרוג ולאבד — חייך, ראשך יוסר תחת ראשם, שהם להצלה, ואתה לתליה"... (אסתר רבה).

ד. וויכוחים דתיים עם המינים וחכמי אומות העולם וויכוחים מדיניים

מורי הכנסיה החדשה ומנהיגיה, עוד מראשית הווסדה, היו מטרידים את חכמי היהודים בשאלותיהם, כדי להעבירם על דתם. כפי

הנראה, השתמשו לפעמים באמצעים קשים ביחס לנשאלים, אם הללו לא ידעו לענות כהלכה. כך יסופר על רב ספרא, שר׳ אבוהו שבח אותו לפני המינים, כי אדם גדול הוא, כי כשנשאל לפרש איזה פסוק ולא מצא מענה, „כרכו סודר על צווארו וציערוהו״ (עבודה זרה ה׳). וחכמי ישראל, שהיו מצויים אצל המינים, „היו מטילים על עצמם ומעייניים במקרא״. השאלות סבבו על עניינים שונים: מהות האלהים, בריאת העולם תחית המתים, בחירת עם ישראל, פירושי מקראות, המכחישים זה את זה, ועוד. היו גם שאלות הלציות והתוליות, וחכמי התלמוד ידעו תמיד להשיב לשואליהם תשובות המכילות בקרבן רעיון עמוק ותשובות שיש בהן משום קיום הפסוק: ענה כסיל כאולתו״.

הוויכוחים היו על־פי רוב גלויים, אולם לפעמים היו גם נסתרים ברמזים שונים. ר׳ יהושע בן חנניה היה אחד מראשי המתווכחים בתקופת התנאים הראשונים, ומספר גדול של וויכוחים מיוחס אליו. הוא הצטיין עד מאד בתשובותיו המחוכמות והקולעות אל המטרה באופן נפלא וידע להשיב תשובות מחודדות ומלאות התול (ברכות ג״ו, שבת קי״ט, חולין נ״ט, ס׳, בכורות ח׳ ועוד). אחת השאלות, שעל־פי צורתה היא שאלה התולית, אולם על־פי כונתה צפון בה עוקץ כלפי ישראל, היא זו: „מלחא כי סריא במאי מלחי?״ מלח שהסריח במה מולחין אותו? — בכורות ח׳). השאלה הזאת מכוונת נגד ישראל, וזה משמעה: אחרי שביטל הקדוש־ברוך־הוא את בריתו עם ישראל, שהיא ברית־מלח, כיצד יוכל להתקיים? ועל זה השיב ר׳ יהושע: „בשליא של פרד״. — „כלום יש שליא לפרד?״ — „ומלחא מי סריא?״... כשם שאין לפרד שליא, כך מלחא לא סריא ולא תתבטל ברית־מלח עמנו („דור דור ודורשיו״ ח״ג, בשם ד״ר מ. גידימאן).

התולים נחמדים וחריפים אנו מוצאים בתשובותיהם של חכמינו לעובדי אלילים ולבעלי שתי רשויות. במקצוע זה נתגלתה החריפות היהודית בכל עוקצה, והתשובות מצטיינות בעוז, בשנינות ובכשרון בדיחותי מפותח. החזיון הזה, כנראה, מתבאר בעובדה זו. בעלי התלמוד, כידוע, היו נזהרים בעניני התול, אולם ביחס לעבודה זרה הותרה הרצועה, כמאמרם: „כל ליצנותא אסירא חוץ מליצנותא דעבודה זרה דשריה״ (סנהדרין ס״ג). לפיכך התפרץ

כאן כשרונם ההתולי בכל עוזו, כגלי מים חיים, המתפרצים ממעין סתום, שאבנים גדרו דרכו. ואני נותן בזה דוגמות אחדות.

„מטרונה אחת אמרה לר' יוסי: אלהי גדול מאלהיך. אמר לה: למה? אמרה לו: בשעה שנגלה אלהיכם למשה בסנה, הסתיר את פניו, אבל בשעה שראה את הנחש, שהוא אלהי, מיד „וינס משה מפניו". אמר לה: תפח עצמותה! בשעה שנגלה לו אלהינו לא היה לו מקום לברוח, — מה נאמר באלהינו: „הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, נאום ה'". אבל הנחש, כיון שאדם בורח ממנו ב' או ג' פסיעות, יוכל להנצל ממנו"... (שמות רבה, ג' ט"ז).

„אמר לו כופר לרבן גמליאל: מי שברא הרים לא ברא רוח, שנאמר: „כי הנה יוצר הרים ובורא רוח". אמר לו: אלא מעתה גבי אדם, דכתיב ויברא ויצר, הכי נמי: מי שברא זה לא ברא זה? טפח על טפח יש באדם ושני נקבים יש בו, — מי שברא זה לא ברא זה, שנאמר: הנוטע אוזן הלא ישמע, היוצר עין הלא יביט. אמר לו: אין. אמר לו: וכי בשעת מיתה כולם נתפייסו?" (כלומר: הנוטע והיוצר הסכימו ברגע אחד להמיתו? — סנהדרין ל"ט).

על השאלה הזאת, שאלת שתי רשויות, נמצאה תשובה שנונה ומלאה לעג של אחד מהאמוראים האחרונים. „אמר ליה אמגושי לאמימר: מפלגך ולעילא דהורמיז ומפלגך ולתתא דאהורמין (מכשף פרסי אמר אל אמימר: מחציך ולמעלה — של הורמיז, אלוהי הטוב, ומחציך ולמטה — של אהורמין, אלהי הרע; כלומר שניהם השתתפו בבריאת גופך). אמר ליה: היכי שרי ליה אהורמין להורמיז לעבורי מיא בארעיה?"... (איך מניח אהורמין להורמיז להעביר את המים — הנכנסים מלמעלה ויוצאים מלמטה — בארצו?... שם).

תשובה יפה ונמרצה אנו מוצאים גם באגדה זו: „שאלו הפילוסופים את הזקנים ברומי: אם אלהיכם אין רצונו בעבודה זרה, מפני מה אין מבטלה? אמרו להם: אם לדבר שאין לעולם צורך בו היו עובדים, הרי הוא מבטלה; הרי הם עובדים לחמה, ללבנה, לכוכבים ומזלות — יאבד עולמו מפני השוטים?! אלא עולם כמנהגו נוהג, ושוטים שקלקלו עתידים ליתן את הדין"... (עבודה זרה נ"ד).

מלבד שאלות של ממש, שנשאלו החכמים, אנו מוצאים, שהיה עליהם לענות גם על דברי ליצנות, כמו: „אלהיכם גחכן הוא, גנב הוא", ועוד (סנהדרין ל"ט). אולם חכמינו ידעו תמיד למוד לחומדי לצון במדתם ולשימם ללעג וקלס. מסוג זה הוא הספור: „אמר ליה ההוא צדוקי דשמיה ש ש ו ן לרבי אבוהו: עתידיתו דתמלו לי מיא לעלמא דאתי, דכתיב: „ושאבתם מים ב ש ש ו ן " (צדוקי אחד, ששמו היה ש ש ו ן, אמר לרבי אבוהו: עתידים אתם לשאוב לי מים בעולם הבא, שנאמר: ושאבתם מים בששון). אמר ליה: אי כתיב ל ש ש ו ן — כדקאמרת; השתא דכתיב ב ש ש ו ן — משכיה דההוא גברא משוינן ליה נודא ומלינן ביה מיא". (אמר לו ר' אבוהו: אילו נאמר ל ש ש ו ן — היה כדבריך; עכשיו, שנאמר ב ש ש ו ן — עורך נעשה נאד ונמלא בו מים. — מגילה כ"ח).

עוד מצאנו שאלה של מתלוצץ אחד, שכוונתו היתה, חוץ מהלגלוג והקנתור, להראות גם את בקיאותו בפסוקי המקרא; אולם גם הוא קבל כגמולו ונתקפח בעזרת כלי־זינו הוא: בפסוקים אחרים מן התורה, המבטלים את שאלתו.

„אמר ליה ההוא צדוקי לר' אבוהו: אלהיכם כהן הוא, דכתיב: „יקחו לי תרומה"; — כי קבריה למשה במאי טביל? (כשקבר אלהים את משה, במה טבל?) וכי תימא במיא, — והכתיב: „מי מדד בשעלו מים?" אמר ליה: בנורא טביל, דכתיב: „כי הנה ה' באש יבוא".

— ומי סלקא טבילותא בנורא? (וכי טבילה באש עולה?)

— אדרבה, עיקר טבילותא בנורא היא, דכתיב: „כל דבר אשר יבוא באש תעבירו באש וטהור... וכל אשר לא יבוא באש תעבירו במים"... (סנהדרין ל"ט).

חוץ מוויכוחים דתיים אנו מוצאים, שחכמינו נשאלו גם כן להשיב על שאלות מדיניות, ונפלא הדבר, כי ראש המדברים בשאלות אלו היה אחד, שלא נמנה בין החכמים, והוא קורא לעצמו „הדיוט", אולם למרות ענותנותו השכיל בחריצות גדולה לסתור את דברי השואלים, לבטל טענותיהם ולהשיב להם תשובות נצחות לפי מושגי העת ההיא.

הנה דוגמה אחת: „ — — כשבאו בני אפריקה לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון, אמרו לו: ארץ כנען שלנו היא, דכתיב „ארץ כנען לגבולותיה", — וכנען אבוה דהנו אינשי הוה (וכנען היה אבינו).

אמר להו גביהה בן פסיסא לחכמים: תנו לי רשות ואלך ואדון עמהם. אם ינצחוני, יאמרו: „הדיוט שבנו נצחתם"; אם אני אנצח אותם, יאמרו להם: „תורת משה נצחתכם". נתנו לו רשות והלך ודן עמהם. אמר להם: מאין אתם מביאים ראיה? מן התורה? — אף אני לא אביא לכם ראיה אלא מן התורה, שנאמר: „ויאמר ארור כנען, עבד עבדים יהיה לאחיו"; עבד שקנה נכסים — עבד למי ונכסים למי? (על־פי דין התלמוד — כל מה שקנה עבד, קנה רבו) ועוד: הרי כמה שנים שלא עבדתונו". (סנהדרין צ"א).

ה. בדיחות מוסריות

בבדיחות מוסריות אני מכוון לאלה הבדיחות, שבהן מובעת השקפה ידועה על החיים, או שהן דנות בתכונותיהם ובמעלליהם של בני־האדם, בחולשותיהם הגדולות והקטנות, במומיהם וקלקוליהם המוסריים. במקצוע זה כוחם של חכמי התלמוד גדול ביותר. אמנם השם „בדיחה", במובן זה, שאנחנו רגילים אצלו: במובן קלות, רפרוף, מעוף, התזת ניצוצות וגרוי של צחוק, — נאה רק למספר מצומצם מהן. הן אינן מצטיינות בברקים מעורים את העינים, במימרות מפוצצות ובקפיצות מפתיעות. אין בהן חצאי־קול ובנות־קול, אין בהן צלילים ענוגים ודקים ואין בהן ניואנסים מגוונים של המחשבה. אולם לעומת זה יש בהן מעלות המכריעות בכוחן את כל הדברים האמורים: יש בהן כובד ומשקל מ ו ס ר י ם. הן אוצרות בקרבן רעיונות בשלים וגמורים והן טבועות בחותם הסגנון החותך והחריף. היסוד הבדיחותי שבהן איננו מכריז על עצמו בקולי־קולות, אולם הוא מובלע ועומד בהן, כדם זה המובלע ועומד בתוך האברים, וצובע אותן ב צ ב ע מלא חן נעימות.

הנה, לדוגמה, הספור הבדיחותי העמוק הזה: „[כשהרגו ליצר־הרע של עבודה זרה,] אמרו: הואיל ועת רצון היא, נבקש רחמים על יצר־הרע של עבירה. בקשו רחמים ונמסר בידם. אמר להם הנביא: ראו, אם תהרגו את זה, יחרב העולם! חבשוהו אצלם שלשה ימים. נתבקשה ביצה בת־יומה לחולה בכל ארץ־ישראל ולא נמצאה — — — " (יומא ס"ט, על־פי האגדה").

בכאן אנחנו רואים, כי למרות מה שיצר הרע היה לחכמינו ל„מפלצת" והם הכריזו עליו מלחמה נמרצה בכמה וכמה ממאמריהם,

בכל זאת לא נמנעו מלעמוד על ערכו של יצר־הרע בתור כוח בונה, והבינו, כי יצר־הרע הוא „מלח העולם" והוא המעמיד ומקיים את החיים, ומחוצה לו כליון ואפסות.

בציור פיוטי נפלא ומלא חן מ ג ש י מ י ם בעלי התלמוד את רשת־הקסמים של ה„חטא", המכשפת את האדם ומכניעה את רצונו העצמי, ואת רגשי ה„קטנות" והריקניות, המלפפים אותו אחרי ספוק יצרו: „דרש ר' יהודה בר' אילעא: לעתיד לבוא מביאו הקדוש־ברוך־הוא ליצר־הרע ושוחטו בפני הצדיקים ובפני הרשעים. צדיקים נדמה להם כ ה ר ג ב ו ה. רשעים נדמה להם כ ח ו ט ה ש ע ר ה. הללו בוכים והללו בוכים. צדיקים בוכים ואומרים: היאך יכולנו לכבוש הר גבוה כזה! רשעים בוכים ואומרים: היאך לא יכולנו לכבוש את חוש־השערה הזה" (סוכה נ"ב).

מעטות הן הבדיחות, העוסקות בשאלות כלליות ומופשטות. רובן עוסקות בחיי יום־יום, בתכונתו של האדם הפרטי, במדותיו ודעותיו, אופן הנהגתו ודרכי חייו.

ממראות נגעים היותר מצויים בין האנשים הם: תאוה נפרזה, חוסר רגש אחריות מצד היחיד אל הצבור, התפארות־שוא, רכילות ולשון־הרע, קפיצה בראש, טמטום המחשבה והרגש, הרגלים מגונים ועוד. חכמי התלמוד היו מכוננים את חציהם מול הקלקולים האלה והיו מוקיעים אותם לעיני כל בדמות משלים, התולים, ספורים, בדיות ומאמרים.

הנה דוגמות אחדות. על־דבר תאוותו של האדם: „כשחזר [אלכסנדרוס מוקדון מגן עדן] שקל כנגדה (כנגד הגלגולת, שקבל על פתחו של גן עדן) כל כסף וזהב שבידו ולא הכריעו. אמר להם לחכמים: מה זה? אמרו לו: גלגל־עינו של בשר ודם, ש א י נ ו ש ב ע. אמר להם: ומנין שכך הוא? אמרו לו: טול קומץ עפר וכסהו. עשה כך, ומיד הכריע, (אין תקנה לתאוותו של אדם אלא ק ו מ ץ ע פ ר ש ל ק ב ר. — תמיד ל"ב, על־פי „ספר־האגדה").

על־דבר חוסר רגש אחריות מצד היחיד אל הציבור: „משל לבני אדם, שהיו יושבים בספינה, נטל אחד מהם מקדח והתחיל קודח תחתיו. אמרו לו חבריו: מה אחה עושה? אמר להם: מה איכפת לכם

— לא תחתי אני קודח? אמרו לו: שהמים עולים ומציפים עלינו את הספינה". (ויקרא רבה ד').

על־דבר התפארות־שוא: „הארי כעס על החיה ועל הבהמה. אמרו: מי ילך ויפייס אותו? אמר השועל: בואו עמי לשם, שאני יודע שלש מאות משל לפייסו. אמרו לו: הן. הלך מעט ועמד. אמרו לו: מה זאת? אמר להם שכחתי מאה. אמרו לו: יש במאתים ברכה. הלך עוד מעט ועמד שוב. אמרו לו: מה זאת: אמר להם שכחתי עוד מאה. אמרו לו: גם במאה ברכה. כיון שהגיעו לשם, אמר: שכחתי כולם, אלא כל אחד ואחד יפייס על עצמו"... (בראשית רבה ע"ח).

על־דבר לשון־הרע: אמר ריש לקיש: מהו שנאמר: אם ישוך הנחש וכו'? לעתיד לבוא מתקבצות כל החיות ובאות אצל הנחש ואומרות לו: ארי דורס ואוכל, זאב טורף ואוכל, אתה מה הנאה יש לך? אומר להן הנחש: וכי מה יתרון לבעל הלשון?" (ערכין ט"ו, על־פי „ספר־האגדה"). ועוד דוגמה: „אמר רבן שמעון בן גמליאל לטבי עבדו: צא וקח לי מאכל טוב מן השוק. יצא ולקח לו לשון. אמר לו: צא וקח מאכל רע מן השוק. לקח לו שוב לשון. אמר לו רבן שמעון בן גמליאל: מפני מה כשאמרתי לך „מאכל טוב", לקחת לי לשון, וכשאמרתי לך „מאכל רע", לקחת לי לשון? אמר לו: ממנה ה ט ו ב ה וממנה ה ר ע ה; כשהיא טובה, אין טובה ממנה, וכשהיא רעה, אין רעה ממנה". (ויקרא רבה ל"ג).

על־דבר קפיצה בראש: „אומרים לאילני־מאכל: למה אין קולכם הולך? אמרו להם: אין אנו צריכים — פירותינו מעידים עלינו. אומרים לאילני־סרק: למה קולכם הולך? אמרו להם: הלואי נ ש מ ע קולנו ו נ ר א ה". (בראשית רבה ט"ז).

נמצאות גם בתלמוד בדיחות קלות וצבועות מ ש ה ו בצבע של ליצנות. למשל, הבדיחה על הפוליגאמיה והתוצאות המעציבות הכרוכות בה: „משל למה הדבר דומה? לאדם שיש לו שתי נשים: אחת ילדה ואחת זקנה. ילדה מלקטת לו לבנים (תולשת שערות לבנות מראשו), זקנה מלקטת לו שחורים — ונמצא קרח מכאן וקרח מכאן"... (בבא קמא ס'.)

האשה היתה מעולם ליתד, שעליה היו תולים מימרות חריפות, פתגמים שנונים, הלצות וספורים מבדחים, וגם חכמי התלמוד לא נמנעו

מהתלוצץ על־פי דרכם על תכונותיה החלשות של האשה. „ויבן ה׳ אלהים את הצלע — התבונן מאין לבראותה. אמר: לא אברא אותה מן הראש, שלא תהא מיקרת ראשה (זוקפת ראשה בגאוה), ולא מן העין, שלא תהא סקרנית (להוטה להסתכל בכל דבר), ולא מן האוזן, שלא תהא צייתנית (להוטה לשמוע הכל), ולא מן הפה, שלא תהא פטפטנית, ולא מן הלב, שלא תהא קנאתנית (בעלת קנאה יתירה), ולא מן היד, שלא תהא משמשנית, ולא מן הרגל, שלא תהא פרסנית (יצאנית), אלא מן הצלע — ממקום שהוא צנוע באדם. ועל כל אבר ואבר, שהיה בורא בה, היה אומר: תהי אשה צנועה! תהי אשה צנועה! ועל־על־פי־כן — „ותפרעו כל עצתי", שכולן יש בהן (תנחומא).

מזיגה נפלאה של הסתכלות עמוקה בנפשו של האדם והתול קל אנו מוצאים בבדיחה זו: „היה חסיד אחד והיה אביו שותה יין הרבה. ובכל שעה, שהיה נופל בחוץ, באן הבחורים והיו מכים אותו באבנים ובצרורות וקוראים אחריו: ראו השכור! וכשראה בנו החסיד זה, נכלם ושאל את נפשו למות. בכל יום אמר לו: אבא, אני אשגר ויביאו לביתך מכל היין שמוכרין במדינה זו, ולא תלך לשתות בבית־היין, שאתה מביא חרפה עלי ועליך. אמר לו כן פעם אחת ושתים, בכל יום, עד ששמע לו. — — — פעם אחת היה יורד מטר. יצא החסיד לשוק והיה הולך לבית־הכנסת לתפלה, וראה שכור אחד שהוא שוכב בשוק ואמת־המים יורדת עליו, והבחורים והנערים מכים אותו באבנים ובצרורות ומשליכים חומר בפניו ולתוך פיו. כשראה זה החסיד, אמר בלבו: אלך ואביאנו לאבא וארא לו זה השכור והחרפה, שעושים לו הנערים והבחורים, אולי ימנע פיו מלשתות יין ולהשתכר. וכן עשה. הביאהו לשם והראהו לו. מה עשה אביו הזקן? הלך אצל השכור ושאל אותו באיזה בית שתה יין משובח וחריף כזה"... (תנחומא.)

בבדיחה זו מביעים חכמינו בדרך התולי את האמת העמוקה, כי רשמי העולם החיצוני, הנכנסים אל נפשו של האדם ופועלים בה שלא מדעתו, מותנים בעיקרם באישיותו של המתרשם, וכי חזיון אחד יכול לפעול על שני אנשים פעולות מתנגדות מן הקצה אל הקצה בהתאם ל„תוכן" נפשם, חייהם הפנימיים ותכונותיהם הכלליות.

ו. בדיחות לשם בדיחות

מכל האמור ראינו, כי חכמי התלמוד עמדו על ערכה של הבדיחה והשתמשו בה שמוש רחב למדי ומרובה־הצדדים לשם מטרות שונות. נשאר לנו לדון, אם הם הכירו והשתמשו בבדיחה, שאינה באה לשם איזו מטרה שהיא, ושמטרתה צפונה בה בעצמה: בדוח הדעת וגרוי צחוק. מעניין לדעת, אם ראו חכמי התלמוד צורך לפעמים, בשעות המשא־ומתן הפלפולי הקשות והמיגעות, לשלב באמצע איזו פרפראות בדיחותיות, כדי להתבדר ולהחליף כוח או אם בכלל חמדו להם לצון „כשר"?

על יסוד החומר הנמצא בידינו, עלינו לענות בחיוב גמור על שאלה זו. לאמת את המשפט הזה יוכלו גם צורות־הבעה ידועות, גם מאמרים בודדים וגם ספורים שלמים.

בצורות־הבעה אני מכוון למיני פתגמים, שעל־פי תכנם אין בהם מן הצחוק ולא כלום, אלא שצורתם מגשימה את הרעיון באופן מוחש, החתום בחותם בדיחותי. למשל: „פשט את הרגל" (במובן קרא שמיטה), „הלכה חמורך טרפון", „הניח מעותיו על קרן הצבי", ורבים כאלה. גדול הרבה יותר הוא מספר הפתגמים, האוצרים בקרבם גרעין בדיחותי, כמו: „זרוק חוטרא לאוירא, אעיקריה קאי" (זרוק מטה לאויר, לעיקרו נופל; זאת אומרת: כל דבר נמשך לשרשו), „כי ניים ושכב אמר להא שמעתא" (כשהיה מתנמנם ושוכב, אמר הלכה זו; כלומר, בלי עיון ושקול הדעת אמרה), „טובל ושרץ בידו", „מה יעשה אותו הבן שלא יחטא?" (אותו הבן, שאביו הושיבו בשוק של זונות ותלה כיס של כסף על צווארו), „מי שאכל שום וריחו נודף, יחזור ויאכל שום אחר ויהא ריחו נודף?", „גברא גברא דנשי קטלוהו לית דינא ולית דיינא" (גבר, שהנשים הרגוהו, אין דין ואין דיין, כלומר: דמו בראשו), „אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא", „אליה וקוץ בה", ורבים כאלה.

רבים מן הפתגמים האלה נעשו לפתגמים עממיים במלוא מובן המלה, ועוד בדור החולף היו משתמשים בהם שמוש רחב לא לבד הלמדנים, שתורתם אומנותם, כי־אם כל אדם, שהיה בו ריח תורה. נמצאים גם פתגמים כאלה, שמעיקרם לא נאמרו כלל לשם בדיחה, אלא שהלומדים הרחיבו את פירושם ונתנו בהם תוכן בדיחותי, וגם

אלה שגורים בפי העם, כמו: „פתח בכד וסיים בחבית", „טענו בחטים והודה לו בשעורים", ועוד, ועוד. מצוין הוא בחריפותו אופן השמוש במאמר התלמודי: „אל תהי שוטה, בחרוזים הרי זה סימן!" (חולין צ"ה). בתלמוד נאמר לענין הלכה בבשר שנתנו אותו בחרוזין ונתעלם מן העין, ולמן תקופת ההשכלה ואילך התחילו משתמשים בו דרך לגלוג על כותבי שירים גרועים וגרסוהו: „אַל תהי שוטה בחרוזים!"

המאמרים: „אהדיר ליה בבדיחותא" (השיב לו בהיתול) ו„מחייכו עלה במערבא" (לגלגו על זה בארץ־ישראל), הנמצאים פעמים רבות בתלמוד, מעידים גם כן, כי חכמי התלמוד היו מחבבים את ההתול. קרוב לוודאי, כי המאמר הידוע „ר' יעקב משלם" (שנעשה כמעט לפתגם שגור גם בפי עמי־הארצות) והשאלה התמימה שלאחריו „ר' יעקב מאי עבידתיה?", שבאו בתלמוד בענין הלכה על־דבר שור חרש שוטה וקטן שנגח (בבא קמא מ'), נאמרו מעיקרם בדרך הלצה, זאת אומרת: במקום „ר' יעקב א ו מ ר משלם" קראו: „ר' יעקב משלם" לשם בידוח הדעת.

אלעזר שולמאן מחליט באחד ממאמריו בדבר שני מאמרים תלמודיים, שנחשבו בכלל למאמרים רציניים, כי נאמרו רק בדרך ההיתול. הראשון הוא: „וחנניה, מישאל ועזריה להיכן הלכו? אמר רב: בעין־הרע מתו... שמואל אמר: ברוק טבעו — — —" (סנהדרין צ"ג). טעמו של שולמאן הוא, כי מכיון שנבצר מאת הנשאלים לדעת את סופם של חנניה, מישאל ועזריה, לפיכך ענו לשואליהם בדרך הלצה, כדי להראות שהשאלה היתה שלא כהלכה.

המאמר השני הוא על־דבר השדים, וזו לשונו: „מי שרוצה לראותם (את השדים) יביא שיליא של חתולה שחורה בת שחורה, בכורה בת בכורה, וישרפנה באור וישחקנה וימלא עיניו ממנה ויראה אותם — — —" (ברכות ו', על־פי „ספר־האגדה".)

אין שום ספק, ששני המאמרים האמורים משביחים שבח רב, אם נניח, שנאמרו בדרך ההיתול, אולם הנחה זו היא רק בגדר האפשרות ואינה מוכרעת מתוך גוף התלמוד. לעומת זה יש הרבה מאמרים, שבוודאי נאמרו לשם צחוק, כמו השאלות והתשובות של סבי דבי אתונא (בכורות ח'), דברי חכמתם של בני ירושלים (איכה רבתי) ועוד ועוד. ולא עוד, אלא שהתלמוד משתבח גם בבדיחותיהם של התינוקות

הפקחים (שם). הבדיחות המשובחות מהסוג הזה הובאו בהרבה ספרי־לימוד, ואני מביא בזה רק בדיחה אחת של תינוקת: „כיון שנכנס לעיר מצא (ר' יהושע בן חנניה) תינוקת עומדת וממלאה מן העין. אמר לה: השקיני מים. אמרה לו: לך ולחמורך. כיון ששתה ופנה לילך, אמר לה: בתי, אֵת עשית כמעשה רבקה (לאליעזר, שאמרה „גם לגמליך אשאב"). אמרה לו: אני עשיתי כמעשה רבקה — ואתה לא עשית כמעשה אליעזר" ... (שנתן לרבקה נזם וצמידים. — שם, על־פי „ספר־האגדה".)

מצאנו גם, שהתלמוד מביא מעשה מגונה, שבלי ספק התיחסו החכמים אל זה יחס שלילי, אולם לא לשם „מוסר־השכל" הובא הסיפור, כי־אם לשם בדיחה:

„חנן בישא תקע להההוא גברא (חנן הרע סטר לאדם אחד). אתא לקמיה דרב הונא (בא לפני רב הונא אמר לחנן, שיתן למוכה חצי זוז דמי בושת). הוה ליה זוזא מכא (היה לחנן זוז מחוק). בעי למיתביה ליה מיניה פלגא דזוזא (ביקש מהאיש, שיתן לו עודף חצי זוז). לא הוה משתקיל ליה (לא רצה המוכה לקבל את הזוז הפגום). תקע ליה אחרינא ויהביה ניהליה" ... (סטר לו פעם שניה ונתן לו כל הזוז. — בבא קמא ל"ח.) אחדים ממפרשי התלמוד התקשו אמנם מאד: במה זכה סיפור זה לבוא בתלמוד? והקושי שלהם הביאם לידי מסקנה מוזרה מאד: כי בעד בושת מותר לשלם גם במטבע, שנמחקה צורתה... אכן זו היא תמימות נפרזה ביותר. דעתם של המפרשים לא סבלה כלל, כי חכמי התלמוד ירשו לעצמם קצת „ליצנות", ולפיכך באו להפוך בזכותם ולהראותנו, כי ביסודו של הסיפור הונח דין ידוע, אולם, כמובן, לא הועילו כלום, וזכותם זו חובה היא...

מכאן אנו למדים, כי הבדיחה שמשה לבעלי התלמוד לא לבד בתור אמצעי לשם מטרה מוסרית, בקרתית או מטרה אחרת איזו שהיא, אלא שהיו מחבבים במדה ידועה גם את הבדיחה, שבאה לשם שעשוע ועונג. ולמרות כובד־הראש הגמור, הנסוך על פני הספרות התלמודית בכללה, ולמרות הצבע הנוגה של האגדה, ביחוד בשעה שמדובר בה על־דבר מצב ישראל בעמים וחובות האדם לאלהיו, למרות כל אלה ידעו חכמינו להתבדח ולמצוא קורת־רוח, הנאה אסתיטית וספוק נפשי בהיתולים כשרים ונאים.

הישיבות בתקופת התחיה

מעין פתיחה

מאמרי הנוכחי כולל דברי זכרונות ולא דברי מחקר. יסודם פרשיות חיים, שהייתי להן עד ראיה או שמיעה ולא גבית עדות מפי חומר ספרותי וחקירת מאמרים, תעודות או מיסמכים. הידועים לי רק מן הכתב. לפיכך אין לבקש בו מה שאין בו: היקף של השאלה הנידונה. אני אין לי אלא החומר ששאבתי ישר מן החיים. השאר אינו מעניני.

זכרונותיו של האדם הם שונים: מהם חול, חול שבחול, חול מעורב בקודש וגו'. זכרונותי הבאים הם מקדשי־הקדשים שלי. כמה וכמה שנים שהללו תבעו גאולה ממאסר האלם, אולם מסיבות שונות לא נשמעתי להם. בעיקר מפני היראה, שמא לא אצא ידי חובתי נגדם. יראה זו אופפת אותי גם עכשיו. אלא מאי? הם היו כלואים בקרבי ארבעים שנה שלמות: תרס"ג—תש"ג, תקופה הגונה ביותר. אמרתי בלבי: הגיעה השעה להתגבר על כל מיני חששות והיסוסים, שאין להם סוף. יש לעשות מעשה, יש לפתוח „ממסגר אסיר" ולתת הבעה לעובדות חיים, שהיו נתונות שנים על שנים בשבי השתיקה.

יש דעה, כי ה„זוכר" עלול להתרחק ממידתו של היסטוריון ולאחוז במידתו של משורר, זאת אומרת, לחרוג ממסגרת המציאות ולהנשא על כנפי הדמיון. אבל „עלול" ו„מוכרח" אינם פעלים נרדפים. ועוד זאת, הסכנה האמורה גדולה ביחוד, כשה„זוכר" הוא שותף במעשים ובפעולות, שהוא מספר עליהם, בחינת „אני והוא", אבל בזכרונותי הבאים אין כלל היסוד המכשיל הזה.

לבסוף אעיר, כי היו בידי איזו מכתבים מהתקופה שאני דן עליה, איזו ציטאטות מהם היו משתלבות יפה־יפה בדברי, אבל לצערי קיימתי בהם מצוות „ביעור" בזמן מלחמת־העולם הראשונה מיראת החיפוש. נשארה רק תעודה אחת שנדפסה בגליון „המליץ", ושעלתה בידי למצוא אותה בעזרתו של י. ריבקינד.

בתעודה זו אני מתחיל.

א

ההכרזה הראשונה על ישיבה מודרנית

בראשית החורף של שנת תרס"ג נתפרסם בגליון ל"ג של „המליץ" מאמר על־ידי יצחק ניסנבוים בשם: „תנו לנו יבנה וחכמיה". מאמר זה, לפי הודעת המפרסם, הוא קול קורא, שקיבל מאחת הישיבות. תעודה היסטורית זו תבוא כאן בקיצור:

„ר' יוחנן בן זכאי בראותו בסקירתו החדה ובהסתכלותו העמוקה, כי קץ מרכזנו המדיני והרוחני בא, כי רוח ישראל ותורתו, שנתרכזו במקום אחד ושנשתמרו בעצם אמיתם וטהרם יתפזרו עוד מעט לכל עבר, יסד לנו ישיבת יבנה. — — —

כה הנחיל את סוד חיינו לדורות הבאים וכה נצח ישראל את אויביו הרבים והעצומים ברוח הכביר והנשגב וכה הלך בדרכו עד עתה.

ועתה? — — — —

השלהבת הגדולה והקדושה, אשר האירה לנו באורה הבהיר והזך, הולכת ועוממת; נר אלהים, נשמת האומה, הולך וכבה, הולך ודועך, וגבורים יהודים אמתים, לוחמים בעד תורתו ומוסרים נפשם עליה, אנשים מלאים תורה וחכמה, נושאי דגלה ברמה אין בנו!

והישיבות?

גם עתה לנו ישיבות — — — אשר תעודתן — — — לגדל ולחנך יהודים ואנשים אשר ילחמו באומץ לב ובחרף נפש בעד קנייננו הרוחניים וסגולותינו הנעלות. אבל הממלאים המרכזים האלה את תעודתם הרמה?

הוי, מה רחוקים הם מתעודתם זאת! — — —

הישיבה מלאה עתה רקבון ושפלות, ריקניות ושממון. פני בניה מפיקים יאוש, רפיון לב, דכדוך רוח והתבטלות מוחלטת. מי מאתנו לא ראה את הטראגדיה הנוראה של צעירי בני ישיבותינו — — —את חפצם החזק להתפרץ מתוך הישיבה, והגם נשארים רק יען כי הם מוכרחים להשאר מחוסר אונים לשנות מצבם, וכה הם מתגוללים בין כתלי הישיבות באי־עבודה וביאוש, המביא להתבטלות הרוח והנפש.

לא בעלי תורה, לא אנשים משכילים, לא לוחמים, כי אם בטלנים, שפלי רוח, מתייאשים, אומללים יוצאים ממרכזינו עתה. —

הננו מכירים כי במצבנו זה, תחת עול הנהגה כזו, תחת ידי מחנכים ומנהלים כאלה, על־פי הסדרים או אי־הסדרים ההווים לא רק שלא נוכל למלאות את תעודתנו הרמה, שבעדה אנו מקריבים את מיטב שנותינו וכוחותינו, לא רק שאנו נשארים בהעדר ידיעה נכונה והבנה עמוקה בתורתנו ובחסרון הידיעות הנחוצות לנו כיהודים וכאנשים, כי אם גם אנו מתרחקים מאוד ממטרתנו, שאליה אנו שואפים בכל עוז. הננו הולכים ומתנוונים — — — הננו נטבעים בים של בטלנות, חונף, צביעות, מרמה!

מצב בלתי־טבעי כזה לא יוכל להאריך ימים. במצב משונה כזה לא נוכל להשאר — — —

ומה לעשות?

עלינו לבנות ישיבה חדשה על יסודות חזקים ובריאים, בהנהגה טובה ומסודרה, במדריכים ומורים מומחים ונבונים, ישיבה שתחבב את התורה על לומדיה — — — ישיבה שאחרי שנות עבודה ועמל יצאו חניכיה מזויינים בחכמת התורה ובידיעות כלליות, ישיבה שתגדל אינטליגנטים תלמודיים, יהודים המכירים את ערך עצמם ואת דגל תורתם ודעותיהם ישאו ברמה, אנשים אשר בהיותם מכובדים על העם יוכלו למלאות את תעודתם הרמה והאמתית להיות לכוהני העם, למורי דרכו, למדריכים, נושאי דגלו ודגל תורתו!"

בעברי עתה, אחרי הפסקה של ארבעים שנה על הקול הקורא האמור, לא טעמתי בו, כמובן, את הטעם שהרגשתי בימים ההם. פגמו העיקרי שהוא מרובה המחזיק את המועט. גלי מליצות, הנראות לנו עכשיו שגורות ונוסחאיות מציפים אותו ומטביעים את ניצוצי הרעיונות, המפוזרים בו פה ושם. אבל אין לשכוח, כי הוא נכתב על־ידי פרחי ישיבה בלתי־אמונים במלאכת הכתיבה לפני כל־כך הרבה זמן, והאמרות הבלות והסחוטות לפי מושגינו עתה, היו רבות לחלוחית וכוונה לאלה שהשתמשו בהן אז. אם נקלוף מקול הקורא הזה את הקליפות השונות שעליו ונתבונן בתמציתו נראה, כי עולה ממנו קול חדש, קול ראשון. דברי בקורת על הישיבות נשמעו גם לפניו. אבל חידושו הוא בזה, שאינו פוגע רק בענפים, כי אם גם בשרשים: הוא אינו מסתפק בהצבעה על קלקולים ידועים ועל מגרעות מסויימות ואינו גורס אמצעים פאליא־טיביים, הטלאות וחצאי מעשים. הוא פוסל את הישיבות פסול שאין אחריו כלום, רואה אותן כמוסדות שעבר זמנם ללא שום תקנה, חושב אותן לנטולות סגולות ההתחדשות ומכריז על המוצא האחד והמיוחד של בנין ישיבות חדשות „ממסד ועד הטפחות". מבחינה זו יש לראות את ה„קול קורא" האמור כמאניפסט ראשון של ישיבה מודרנית.

קול קורא זה נכתב בשנת תרס"ג בישיבת מאלץ ונשלח לי. ניסנבוים ועוד לכמה סופרים ועסקנים, שידעו את נפש בן הישיבה ושהיו מחברי ה„מזרחי". הכוונה היתה לעורר אותם להשפיע על ה„מזרחי", שעמד בשנה זו לכנס כנסיה גדולה של חבריו, שיגש למפעל רב הערך הזה, לבנין ישיבה חדשה. ניסנבוים, שהיה אז סופר קבוע ב„המליץ", ראה לנחוץ לפרסם את הקול הקורא על עמודיו, כדי להכין את דעת הקהל לרעיון של יסוד ישיבה חדשה. ניסנבוים נזהר בלשונו וסתם את שמה של הישיבה, ששלחה אליו את קול הקורא, והיטיב לעשות. פרסום שם הישיבה היה מביא לידי רדיפותיהם וגירושיהם

של כל אלה המורדים, שהעיזו לבקר את הישן ולחלום על חדש. אותו קול קורא נשלח גם לרוב הישיבות העולמיות, כדי לעורר אותן לבחור צירים לאספה הבאה של ה„מזרחי", שיתנו פה לצורך התכוף של בנין ישיבה חדשה.

כאמור, נכתב הקול קורא האמור בישיבת מאלץ. ישיבה זו (זאת אומרת חבורה קטנה שבה) נעשתה למרכז התנועה של יסוד ישיבה חדשה. מהראוי, איפוא, לעמוד על דמותה של ישיבת מאלץ בפרט ועל חיי הישיבות בכלל בתקופה זו ולספר על תולדותיו של הקול הקורא ועל תוצאותיו.

ב

התייסדותה של ישיבת מאלץ ומייסדה

אימרה היתה מתהלכת, כי הישיבות הגדולות נוסדו ברובן בערים מעוטות תורה. איני יודע, עד כמה יש מן האמת באימרה זו, אבל ברי לי, כי ביחס לעיר מאלץ קלעה האימרה האמורה אל המטרה ולא החטיאה. „עיר שכולה נפחים" — כך כינו, ובצדק, את מאלץ. ובוודאי שתושביה לא היו מתעוררים על־פי רצון עצמם לייסד ישיבה מרכזית. ועוד זאת, יסוד ישיבה מפורסמה, שאליה נוהרים לומדי תורה מכל רחבי הארץ, לא היה תלוי בחפצם ורצונם של אנשים, יהיו מה שיהיו. אפשרות קיומה וזכות קיומה של הישיבה היו תלויות ב„אדירה ומושלה", בראש־הישיבה שלה. כל הישיבות הגדולות כגון וולוזשין, טלז, סלובודקה ועוד היו למה שהיו ושימשו אבן מושכת למאות צעירים מכל פינות התפוצה בזכות ראשיהן, שהיו מן המצויינים שבדור בתורה וששמם הלך לפניהם כגדולי המאורות וגאוני הזמן.

ישיבת מאלץ נוסדה על־ידי רב העיר, שהיה אחד מיחידי הסגולה בזמנו, מאלה היושבים ראשונה במלכות התורה, הלא הוא ר' זלמן סנדר כהנא שפירא, חברו ובן־גילו של המופלא שבדור ר' חיים מבריסק. גלגולו של רב וגאון לעיירה נידחת לא היה מן המקרים הבלתי־שכיחים. רבים מגדולי הרבנים ישבו כל ימיהם על כסא רבנות בעיירות של „טפח על טפח", שלא נתברכו לא בתורה ולא בעשירות. עיירות אלה, שמחוץ לתחומן כמעט לא נודעה מציאותן, זכו לפרסום ולשם טוב אך ורק בשביל רבניהן.

מיד להתייסדותה, בשנת תר"ס, בערך, נצטרפה הישיבה צירוף יפה אל המשפחה הקטנה של הישיבות הגדולות העולמיות. אין ספק, ששמו של המייסד עזר הרבה לפרסומה והכניס לתוכה קבוצת בחורים, שהיוו את חוט־השדרה של הישיבה ופארו אותה. אולם השפעת המייסד כמעט שנחתמה עם פתיחתה של הישיבה. מכאן ואילך לא גילה רצין חזק להטביע בה את הצורה הרצויה לו, לחנך אותה ולהדריכה ברוחו הוא. הוא נתן לה את הדחיפה הראשונה ואחר כך הלכה והתנועעה בכוח עצמה, בכוח פנים, בכוחם של בחורי הישיבה, שנתנו לה את צביונה ודמותה. דרכו של ר' זלמן סנדר היה לעזוב את עירו ולעשות שבועות וחדשים בבריסק, או מפני שהעיר לא היתה חביבה עליו ביותר או מפאת רצונו להמצא בסמוך לר' חיים, ואולי מפני שתי הסיבות כאחד. בשנת תרס"ג, השנה שבילתי בישיבה, היתה ישיבתו מחוץ לעירו דבר שבקבע וישיבתו בעירו ארעית. אמנם במכתבים החוזרים של הישיבה היה כתוב שחור על גבי לבן „תמידים כסדרם", היינו ששיעורים מורצים בישיבה בקביעות ידועה, אבל אימרה זו היתה „שיגרא דלישנא", אימרה נוסחאית, שאין לקבלה כפשוטה. ברי לי, כי במשך כל שנת תרס"ג לא קרא אף שיעור אחד, פרט לשמחת־תורה שבאותה שנה. ביום זה עבר בעצמו, כמנהגו בכל שנה, לפני התיבה מ„מזמור שיר חנוכת" עד גמירא והפטיר את תפילתו בחידושי תורה בהלכות סוכה.

כאן המקום לשואל לשאול: ומי היה פוסק שאלות בעניני שחיטה, תערובת ועוד בזמן העדרו של הרב דמתא? ויש לומר, כי באמת לא היה הרב פוסק דינים גם בזמן היותו בעיר. הוא היה שייך לחבורה הקטנה של „יראי ההוראה", שגדרו את עצמם מפוסקי דינים. מלאכתם זו היתה נעשית על ידי אחרים, שלא הגיעו לקרסולי־קרסוליהם בידיעת התורה.

אפשר אמנם לפקפק עד כמה היה בקוי־אופי אלה של ענווה יתירה וביטול עצמי מופלג, שנגעו לא בעניינים שבין האדם לבין עצמו, כגון בריחה מן הכבוד וכדומה, כי אם בעניינים שבין אדם לציבור, משום תיקון העולם. אפשר גם להניח, כי בעיקרם היה יסוד מזיק: הם גרמו, כי אדם יותר מוכשר יסתלק ממילוי חובותיו לחברה מפני אדם פחות מוכשר, ונמצא ששכרה של ענווה זו יצא בהפסדו של הציבור. אבל אין ספק, כי מידת חסידות זו נבעה בראש וראשונה ממקור

קדוש, מהרגשת גודל האחריות ומהכרה עמוקה בפגימות־בראשית של השכל האנושי, עד כמה הוא עלול להכשיל ולהטעות, להדיח ולתעתע. אף־על־פי־כן יש להודות, כי במשך הזמן נצטרפו למנינה של חבורה זו, שהצטיינה בכוונותיה הטהורות, גם כאלה, שצדקותם ולמדנותם לא זיכו אותם לנהוג בעצמם סלסול של „יראת הוראה" והם עשו מה שעשו אך ורק מרצונם לעמוד במקום גדולים ולהמצא במחיצתם של יוצאים מן הכלל.

ג

דמותו של ר' זלמן סנדר נצטיירה במוחי כדמות טראגית. הוא עומד כמו חי לנגד עיני בגופו הכבד והמסורבל, בגבו המגובן בצוארו השקוע, בגולגלתו הגדולה הרובצת על כתפיו העקומות, בעיניו הגדולות והשחורות, וביחוד בתוגת המסתורין האופפת אותו.

מה היה פשר התוגה הכבדה, שהיתה מעיקה עליו? שמעתי כמה סיפורים עליו בענין זה. אבל העובדה היותר מאלפת היא זו: עוד כמה וכמה שנים קודם שיסד את הישיבה במאלץ, הציעו לפניו משרת ראש־הישיבה בסלובודקה והוא דחה את ההצעה בהחלט. דחיה זו, שביכרה עיירה שגודלה „כזנב הלטאה" ללא תורה וללא סביבה רוחנית, על משרת ראש־ישיבה באחת הישיבות המפורסמות, היתה מוזרה מאוד ובלתי־מובנה כל עיקר. הכלל הידוע „יותר ממה שהעגל רוצה לינוק" וגו' הוא קיים ונכון בכל הזמנים ובכל הדורות. הרבנים, למשל, שהיו מתנים עוד בדורות הסמוכים לדורנו על החזקתם וסיפוק צרכיהם של מספר ידוע של לומדי תורה — הכל לפי גודלה של הקהילה ולפי יכולתה החמרית — התכוונו לא רק לשם הרבצת תורה והושטת עזרה ללומדים עניים, כי אם גם לשם התקשרות ישרה עם בני תורה, לשם יצירת סביבה רוחנית ולשם האפשרות של הבעה עצמית: להשמיע את חידושי תורתם, כשהללו הציקו להם, באזני אנשים הראויים לכך. לפיכך גדל הפלא ביותר על ר' זלמן סנדר שלא נענה להצעה האמורה. כי חידושי התורה שלו שהשמיע בצעירותו היו מ„שופרא דשופרא", חריפים, שנונים ומבריקים בברקה של „עיליות" אמתית.

הוא עצמו הסביר את סירובו בזה שהוא סובל מ„מרה שחורה" ר"ל, זאת אומרת, הוא חשש, כי כוח החידוש נסתלק ממנו ולא יוכל

למלא את חובתו הראשית בתור ראש־ישיבה להשמיע שיעורים בהלכה בקביעות בלתי־פוסקת, כפי שהיה נהוג בישיבת סלובודקה. ואמנם בדבריו אלה היה הרבה מן האמת. אלה שידעו אותו העידו, כי משהו נשבר בקרבו עוד בימי העמידה, כי ה„חידושים", שבהם קנה את שמו הגדול, חידש בימי שחרותו, כי בימים שלאחר כך באו לו ימי הירידה. נסתם מעיינו ופסק מלהוליד וכי דברי התורה המעטים שהיה משמיע בהם היו בבחינת הניצוצות האחרונים של האש הגדולה מימי ה„זוהר", או פשוט חזרה על דברי עצמו מתקופתו הראשונה, מתקופת שיאו.

פסיקת כוח היצירה בראשיתו, בחינת „קדמת שלף יבש", הוא אחד החזיונות, המעוררים תמיד תוגה עמוקה, ובפרט כשהמדובר הוא רב וגאון בישראל, שצעדיו הראשונים הפליאו את הלבבות. זה עתה קשרו בשמו תקוות כל־כך מזהירות, והנה פתאום נפסק קו ההמשך, נתייבשה טיפת הלחלוחית האחרונה והגיעה נקודת הקפאון.

כאמור, היה ר' זלמן סנדר מתאונן על רוח עצבות, או בלשונו: „מרה שחורה", שהתגברה עליו. אבל מי יוכל לחדור למעמקי אנוש ולהחליט, מיהו האב ומהי התולדה, מהי הסיבה ומיהו המסובב: האם רוח עצבות גרמה לקמילת כשרונו, או העצבות נגרמה על־ידי קמילת הכשרון? מי יוכל לענות על שאלה זו באיזו מידה של בטחון בצדקת תשובתו?

כשאני סוקר עכשיו אחרי תקופה בת ארבעים שנה את אישיותו של ר' זלמן סנדר ומשתדל להחיות במוחי את הרשמים המעטים, שנתרשמתי באופן ישר ולחדש בזכרוני את כל הפרטים שנמסרו לי מפי אחרים, נראה לי, כי היא היתה אישיות פצועה עד לשרשי הוויתה. ר' זלמן סנדר היה בעל הכרה עצמית מפותחת במאוד־מאוד. אמנם, מידה זו היא לעתים קרובות בת־לוויתה של „עילויות", אבל אצלו היא גבלה בחולניות. בעומק טבעו לא היה איש בעל הארמוניה פנימית, איש המנוחה והשקט, איש המוצא כל סיפוקו בעבודת הרוח. הוא היה מסוג האנשים, שעליהם פסקו חכמינו את פסוקם המבריק בחריפותו והנכון באמת החיים שבו: „כל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו". הוא היה איש היצרים והסערות, איש הנשרף באשו הפנימית והנאכל בלהט מאווייו (התאוננו על המרה־שחורה שתקפה אותו אומרת לא מעט בענין זה).

יש לשער, שלפי תכונתו, היה לו כסא הרבנות במאלץ — עיירה קטנטנה ואפורה — למקור של צער ויסורים בלתי־פוסקים. עלבון עמוק ניקר בלבו. הוא לא יכול בשום אופן להשלים עם מצבו הירוד והמושפל. על כן היה מתחמק מעירו לעתים כה קרובות ולפעמים גם קובע את מושבו בבריסק ופוקד את עירו רק מזמן לזמן.

גם פתיחת הישיבה במאלץ לא יכלה להעלות ארוכה לפצעי נפשו. כי כוחו העיקרי של ראש־הישיבה, נשקו וכלי־זינו הם השיעורים שהוא קורא לבני הישיבה. בהם הוא כובש את הלבבות ובהם צפון סוד השפעתו. שיעורים אלה גם מזרימים דם חי בעורקי הישיבה, מחיים אותה ויוצרים את עמדתה בתור מרכז התורה. אבל מכיון שתקפה אותו הרגשה של „התרוקנות" — אחת היא אם הרגשה זו היתה מבוססת כל־צרכה או לא — הרי ניטל ממנו כוחו העיקרי, המטיל נשמה בישיבה, ונסתתמו צינורות השפעתו.

ועוד זאת: נראה לי, כי מקצת — לפחות — ממרירותה של כוס יגונו וממלאותה נגרמה על־ידי סיבה זו: כשרון־סגולה, שהיה טבוע בו מתחילת ברייתו, הוזנח מפאת תנאי החיים שבימים ההם. הזנחה זו תססה בו ותבעה במפגיע את תיקונה.

כידוע, היתה התורה הספירה הטבעית של כל רב הראוי לשמו ובה ראה את כל עולמו. היא היתה גם מטרת חייו וגם עצם חייו. היא היתה מובלעת בכל אבריו, מרננת בו ומתוכו וממלאה את כל נשמתו. לא כן ר' זלמן סנדר. נשמתו לא השתרעה כולה במצעה של התורה. עולם הנגינה קרא לו בחזקה ממרחקים ואורותיו של עולם זה נצנצו לו בכל ברק זהרם.

מרגלא היה בפומיה של ר' זלמן סנדר, כי לוא קיבל את תורת הנגינה מפי רב ומורה, היה מעניק בגדלותו גם את אדירי הגנינה, כגון סולצברג ומאירבר. אין צורך לקבל את דבריו כפשוטם ממש, אבל ברור הדבר, כי הנגינה לא היתה לו דבר שב„חובבות" גרידא וכי ידיעתו בה לא היתה שטחית ורפרופית מעין איזו „לקיקה" קלה, כי אם היתה יסוד איתן בנפשו ובעלת שרשים עמוקים בכל הוויתו וכי על־ידי חינוך מתאים היה יכול להגיע בה למדרגה גבוהה.

על כשרונו בנגינה ועל נטיתו העצומה אליה יעידו הדברים הבאים. הוא חיבר מנגינה לפיוטו של ר' שלמה בן גבירול „אכולה שכולה למה

תבכי, הנואש לבך מאשר תחכי" וגו', והתלמידים, שבהם היו כמה בעלי קול ויודעי נגן, שרו אותה בדבקות ובתלהבות.

עדי־ראיה סיפרו לי את העובדה המפליאה הבאה, שלפי דבריהם נשנתה כמה פעמים, וזוהי:

השעת שעת בין מנחה למעריב. ר' זלמן סנדלר הולך למצוא איזה מסכת כדי לעיין בה. בדרך הליכתו הוא מפזם לו איזה ניגון בקול נמוך. אגב פיזומו הוא שוכח את מטרת הליכתו, עומד אצל אחד הספסלים וממשיך בפיזומו מתוך שכחה עצמית. צלילי קולו, ההולכים ומתגברים, ניתלים בחלל הישיבה וסוחפים במתיקותם את לב כל הקהל, שנמצא אז בישיבה, הן לומדי התורה והן העוסקים להנאתם בשיחה בטלה. כולם כאחד שותקים, מחרישים, מאזינים בנשימה עצורה ונתונים בעולם הנגינה. אך דפיקתו החזקה של השמש על העמוד לאות, כי הגיע זמן תפילת מעריב, משיבה את האנשים לעולם המציאות.

מן הראוי לציין גם מה ששח לי רב אחד, שהיה קצת „בעל קול", כי בהפגשו פעם עם ר' זלמן סנדר שינה (האחרון) מדרך הרבנים להתחיל מיד בדברי תורה, כי אם שאלהו, שמא הוא יודע איזה ניגון חדש.

ר' זלמן נתברר גם בקול יפה וגמיש עד מאוד. הוא יכול לסלסל בו סלסולים דקים מן הדקים על להפליא. נסיונותיהם התכופים של תלמידי הישיבה, שבהם היו, כאמור, בעלי כשרון נגינתי, לחזור בדיוק על ניגוניו היו נסיונות שוא. קולותיהם לא יכלו להתחרות עם קול רבם במתיקותו, בעושר נעימותיו, בדקותו וב„אפשרויותיו" הרבות.

לא רחוק להניח, כי לר' זלמן סנדר היו שרשים עמוקים בעולם הנגינה, כי יכול היה באמצעות הכשרה הגונה ושימוש של יודעי נגן לבצר לו מקום של כבוד בעולם זה ולזכות בכתרו של מנגן גדול והתקפחותו של כשרונו הוודאי הזה, שקסם לו בכל מיני קסמים, הוסיפה צער על צערו.

ד. ישיבת מאלץ

ישיבת מאלץ לא הסתופפה בבנין משלה. משכנה היה בבית־המדרש הגדול, שעמד על תל נמוך. תל זה היה התל שהרבה לבבות ופיות פנו אליו מקרוב ומרחוק ובאכסניית־תורתו חסו למעלה ממאה

ועשרים בני ישיבה. רובם היו מבוגרים ומיעוטם תלמידים שלא שימשו כל־צרכם והיו נזקקים לעזרת רב ומורה מבני הישיבה. הללו היו על־פי רוב בני אמידים, שהיו משלמים למוריהם שכר ידוע, מארבעה עד ששה רובלים לחודש. אלה לא באו לשם שמיעת שיעורים מפי ראש הישיבה, כי לא הגיעו עוד למדרגה זו. הם באו, כאמור, לקבל תורה מפי גדולים מהם ולהתכשר במשך השנים לשיעורי ראש הישיבה. מעניין, כי גם ה„אפרוחים" שבהם נהגו מנהג גדולים לכל דבר. אמנם בכל ישיבה וישיבה היה „משגיח", אבל משרה זו של משגיח לא הטילה על־פי רוב חובות מסויימות על בעליה. היא ניתנה ליהודי בן תורה על מנת שישב וילמוד. התנאי הזה נתקיים, אבל ההשגחה היתה „לאו דוקא". לפיכך יש לייחס התנהגותם המופתית של „צעירי הצאן" לא להשפעתו של יחיד, כי אם להשפעתה הכללית של הישיבה, שפיתחה חוש החובה ורגש האחריות.

דומה, בית הישיבה היה בית בפני עצמו בתוך הבתים שמסביב, בית יחיד ומיוחד עם הקרקע שמתחתיו וכיפת השמים שעל ראשו, בית החי חיים עצמיים, שלמים ומלאים. בבית זה חזה בן הישיבה חזות הכל, בו מצא את כל תוכן חייו ובו השתלם השתלמות לימודית וחינוכית כאחת.

בישיבה קנה החניך את ידיעת החיים והעולם וקבע את יחסו אליהם. בה גמלו רגשותיו, נטיותיו וכוח רצונו, בה נתפתחה אישיותו, נתבהרו השקפותיו ונזדכך כוח מחשבתו ובחותמה נחתמו הליכותיו ותנועותיו, ארחו ורבעו, שיחו ושיגו. הכלל, הישיבה עיצבה את דמות דיוקנו, צרה את צורתו ופילסה את אורח חייו.

כוחה העיקרי של הישיבה היה כלול ביצירת סביבה מגובשה ומוצקה, החדורה ערכי רוח ושאיפות עילאיות. הכופה את עצמותה על החניך, משננת לו מצוות ומעמידה לו חיובים מצד אחד והשומרת עליו מרוחות־פרצים ומהתקפות־הרס מהצד השני. גיבושה של סביבה זו נעשה באופן טבעי על־ידי כינוסם של עשרות צעירים מטיפוס מסויים לאכסניה אחת לשם מאמצי־רוח משותפים, על־ידי ליכוד יחידים לציבור מאורגן ומסודר בעל תכנית קבועה ותכלית מסויימה ועל־ידי הפיכת מספר גדול של פרטים ל„אני כללי וקיבוצי", המאוחד ברעיון, ברגש, בטעם וברצון.

הצטרפותם של בני הישיבה לגוש מוצק אחד, המחודר במשאות־נפש משותפות והנתון בעול סדר ומשמעת, בנתה מסביב לה כעין מצודת־איתנים, שחיצי ההשפעות הזרות נזרקו ממנה והלאה כהזרק יתדות עץ מגדר של ברזל. מצודה זו עמדה לישיבה גם כשהחיים היהודיים עמדו על הסף של שינויים כבירים, כשבחומות הגיטו הרוחנית ניבעו פרצים עמוקים וכשכלונסאות העבר, שכל ההווי, העצמי והמקורי נשען עליו, התחילו להתמוטט. אמנם צעירי ישראל, לעשרות ולמאות, נפגעו בימים ההם מרוח הזמן, הציצו בפרדס ההשכלה והתחילו לנהור בהמונים אל הערים הגדולות, שבכוח דמיונם הלוהט ראו אותם כמרכזים של חכמה והשכלה ונאבקו בהן במסירות נפש על כל ניצוץ של דעת ועל כל שביב של אורה. אבל הללו היו בעיקר או צעירים סתם, או יוצאי בית־המדרש של העיירות הקטנות (כנהוג בימים ההם, היו בכל בית־מדרש איזו צעירים שלמדו תורה). לא כן הישיבות הגדולות. הללו עדיין עמדו כמבצרים חסונים, שכל „כלי יוצר לא יוצלח עליהם". אמנם הרוחות החדשות המנשבות לא פסחו מכל וכל עליהן, אבל השפעתן היתה מוגבלת מאוד. לכל היותר נשאו פה ושם איזו „שה מן העדר". אפשר גם לזקוף על חשבונן של הרוחות החדשות את העלמותן של הרדיפות הדתיות והחיפושים של ספרים „אסורים", כפי שהיה נהוג באחדות מן הישיבות בתקופה הקודמת („עלי חלדי" לי. ניסנבוים), וגם הופעת מספר ידוע של חניכים, שנתבשמו קצת מריחה ורוחה של ההשכלה. אבל כל זה ולא יותר. צורתה הכללית של הישיבה לא נשתנתה על־ידי זה ושלימותו של ה„גוש" לא נפגמה. שירת המשורר בשנת תרס"ב:

„את כולם נשא הרוח, את כולם סחף האור,
שירה חדשה את בוקר חייהם הרנינה" וכו',

התכוונה, לפי דעתי, ל„יוצאים" סתם, שלא הסתופפו בצלן של הישיבות הגדולות ולא ראו את מאורותיהן. כי הללו לא סבלו בדרך כלל מ„יציאות" גדולות, „המוניות" פרט לעתים, שהממשלה גזרה עליהן גזירת גירוש.

כאמור, שימשה הרוח הכללית של הישיבה מצודה נשגבה, שהגינה על חניכיה מהשפעות בלתי־רצויות. אף־על־פי־כן היו גם ישיבות אחדות שלא הסתפקו במצודה הנזכרה והוסיפו לה מצודה שניה, דוגמת אבותינו מלפנים, שבנו חומה לפנים מחומה, כדי שאם

תיפול האחת תשאר השנית לפליטה. כך, למשל, גזרה הישיבה בראדין על חניכיה, שגם סיפוק צרכיהם הגשמיים, כגון אכילה ושינה יהיה בישיבה דוקא (אני מוסר את זה מפי השמועה). גזירה זו הרחיקה את החניך לגמרי מן העולם החיצוני והחזיקה אותו בכל שעה ושעה משעות היום באוירה של קדושה, על דרך הכתוב „ומן המקדש לא יצא".

עצם הרעיון של עשיית „משמרת למשמרת" נתחבב גם על ישיבות אחרות. אולם הללו לא הלכו בדרכה של ישיבת ראדין, כי אם סללו להן דרך משלהן בהגשמת הרעיון הזה. כוונתי לתנועה המוסרנית שהכתה שורש במוסדות תורה ידועים, וביחוד בקיבוץ בנובוגרודוק ובישיבת סלובודקה. (המלה „מוסר" יוצאה למשמעויות שונות, לפיכך אני קורא את „לימוד המוסר" הידוע בשם „תנועה מוסרנית", והיינו הך).

תנועה זו עוררה בזמנה וויכוחים סוערים. התנגדו לה לא רק, כפי שמחייב טבע הדבר, משמאל, אלה שדגלו בדגל ההשכלה, מפאת קנאותה הקיצונית ורוח הקדרות שרחף עליה, כי אם גם — מה שאינו כל־כך מובן — מימין. הגיעו הדברים לידי כך, שרבנים אחדים יצאו עליה בשנת תרע"ט במלחמה גלויה בעתונים. התנפלות זו, כדרכן של התנפלויות כאלה, עוררה תנועה שכנגד. הופיעה חבורה אחרת של רבנים, שהגנה עליה הגנה אמיצה. המלחמה שקטה אמנם מהר והתנועה המוסרנית פשטה בכמה ישיבות, אף־על־פי־כן פעלה עוד ההתנגדות הראשונה למוסרנות בכוח־כוחה.

זוכרני, כי בבואי לישיבת מיר כמה שנים אחרי שוך השאון, שאלני הרמ"מ ר' אליהו ברוך על מקום התורה שבו למדתי עד אז. כשהזכרתי לו את שם הקיבוץ המוסרני בנובוגרודוק, עברה ענגה על פניו ואמר: אני איני גורס כלל מוסרנות. פרק המוסר היותר טוב הוא דף גמרא עם תוספות...

ה. תנועת המוסר

בדבר עצם הרעש הגדול, שקם בזמנו מסביב לתנועה המוסרנית. יש לחשוב, כי ההתבדלות, בניית הבמה המיוחדת, הכיתתיות וכל הנגעים הכרוכים בה, ביחד עם רוח הסודיות, שהיתה מרחפת עליה, היו הגורמים הראשיים להתנגדותם של האדוקים לה.

איך שהוא, אינני מתכוון בכאן להוציא משפט על תנועה זו,

לזכותה או לחייבה, לשבחה או לגנותה, כי אם להבין את השפעתה על בני הישיבה. הבנה זו יוצאת לנו מתוך התבוננותנו בה מנקודת־השקפה היסטורית. מתוך השקפה זו יוצא ברור, כי היא באה לעולם בתור סם שכנגד לפריצת גדרי המסורת ובתור „תבלין" לרוחות החופש, שהתחילו להשתער על עצי התורה ועמודי היראה, לחתור תחת אשיותיהם ולזעזע אותם. התנועה המוסרנית שאפה לבצר את העולם הישן, לחזקו, לסעדו ולהקיפו חומה בצורה ומגדל עוז, שכל סערות הזמן לא תוכלנה להם. היא חתרה אל מטרתה זו באמצעותה של הטיית כוח ראייתו של האדם מהחיים הסובבים אותו אל חייו הפנימיים ובהרכזת חושיו ומחשבתו על חובות הלב והנפש. היא הפילה צל על ההנאות העוברות, על הקניינים המדומים והמאווים הזמניים והעמידה במקומם את עולמו הפנימי של האדם. מסביב לעולם זה ארגה את חוטיה ובנתה את בנינה. התורה המוסרנית קבעה במרכזה את חשבונו של האדם עם נפשו. חשבון זה עקר את האדם מן השיגרה, הנוסחיות והקיפאון והחזיקו במצב של ערות תמידית. הוא דרש ממנו פשפוש תמידי במעשיו ובחינתם לאורה של תכלית החיים העליונה. עיקרים אלה הצמיחו עד כמה שהכרתי את המוסרנים, שני ענפים נבדלים זה מזה. בעלי הענף האחד (והם המעטים) היו דכאי־רוח ושבורי־לב. חרבה המתהפכת של הגיהינום ליוותה אותם על כל צעד. הם הסתייגו מן החיים, התייחדו בפינתם האבלה וביכו את גורל האדם עלי אדמות. בעלי הענף השני קיימו את מאמר החכם: „ישים אבלו בלבו". הם היו מעורבים עם הבריות, עסקו בישובו של עולם, דקדקו בחיצוניותם, הצטיינו בהליכותיהם ובמידותיהם והתכוונו להשפיע על החיים בהתנהגות מופתית ובמעשים טובים. הצד השווה שבשניהם, שחשבון הנפש האמור הובא אצלם לידי ביטוי קיצוני של חיטוטים וניקורים דקים מן הדקים בנדנודי עבירה, של בדיקה חמורה וקפדנית ברחשושי הלב, של ניתוח חריף ואכזרי ביצרי אנוש ושל חששנות תמידית לאיזו פגמים, שהאדם עלול לפגום גם בקיום המצוות, הן שבין אדם למקום והן שבין אדם לחברו.

עד כמה גדלה ועמקה חששנות זו, העיד האמרה הבאה, שהיא יפה ומאלפת כאחת, וזוהי: מה בין חסיד למוסרני? שהחסיד גם כשהוא שותה יי"ש הוא בטוח, ששתייה זו היא על טהרת המחשבה ולשם שמים. לא כן המוסרני, גם בשעה שהוא בוכה בדמעות שליש על חטאיו הוא

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

חושש, שמא הוא עושה זה לשם הנאת עצמו ולא לשם כבוד קונו...

התורה המוסרנית היתה בעיקר תורה שבעל־פה ולא תורה שבכתב. רכושה הספרותי דל מאד. לא ראיתי מעולם את המוסרנים לומדים ב„ספריהם" הם, כי אם בספרי המוסר וספרי היראים, שהם נחלתם של כל ישראל וחלק בלתי־נפרד מהספרות העברית הרחבה והענפה, כגון „מסילת ישרים", „שערי תשובה", „חובת הלבבות" וכדומה.

בכאן מקום להעיר, שהמלים השגורות „לימוד מוסר" ביחס למוסרנים אינו נותן שום מושג מה„לימוד" הזה. זה לא היה בגדר לימוד, על דרך שהאדם לומד איזה מקצוע, כדי לקנות בו איזו ידיעה, אף לא לימוד לשם קבלת השפעה מדברי הספר, על דרך שאדם מעיין באיזה ספר מוסר, כדי להתיש את יצריו הרעים ולהתחזק במעשיו הטובים. הלימוד האמור היה יחיד ומיוחד במינו. פנים הספר שימש רק מעין „מפתח" לפתוח בו את החדרים הפנימיים של הרגשותיהם ודרכי התבוננותם הם. מבחינה זו אין כוח מכריע למלים של הפנים. מה לי מלים אלה או אחרות? העיקר הוא פתיחת פי המעין שבלב, כדי שיהא נובע נביעה חפשית ובלתי־מופרעת. זוכרני, כי כמה מהמוסרנים היו עומדים זמן שלם על עמוד אחד של ספר מוסר, ולפעמים עמוד זה היה אחד העמודים של הקדמת המחבר.

השפעה של התנועה המוסרנית בגבולותיה, המצומצמים עד מאוד, היתה ביחוד על־ידי דברים שבעל־פה וביחוד שביחוד על־ידי החוגים וה„חדרים" המוסרניים. הבה נציץ נא בחדר כזה.

שעת דמדומים שבין מנחה למעריב. החדר מואר בנרות כהים ומבליחים, המתאמצים להדוף את צללי הערב ההולכים ומשתרעים. רוח של אלול, רוח עצב ודכאון, פחד ואימה ממלא את חללו. רוח זה מתמזג עם רוח של מסתורין, הבוקע ועולה מכל זוית ומכל פינה. צעירים אחדים משוטטים לארכו ולרחבו של החדר, כשהם פוזמים בקול עגום פסוקי מוסר: „העולם ים זועף", „האדם חפשי ברעיונו ואסור במושכלו" וכיוצא בפסוקים אלה. אחדים יושבים לפני השולחן, כשספרי מוסר שונים פתוחים לפניהם. הם נאחזים באיזו פסוקים בכל כוחם וחוזרים עליהם בניגון עצוב פעמים אין־מספר. דומה הם רוצים

לחדור למעמקי מעמקיהם של הפסוקים, לשתות את אורם העליון, לטעום את טעמם הגנוז ולמצות מהם איזו תשובות ביחס לנסיונות חייהם הם. החדר מתמלא אנחות וגניחות, יבבה והתייפחות. מעט־מעט מצטרפים הקולות השונים לקול אחד, המקונן על אפסותו של ה„אנוש האנוש" ועל היותו פחות מצד עצמו וטמא ומגואל מצד מעשיו, מתחנן על כובד חטאיו של האדם ומפלל לזיכוכה של הנשמה לעלייתה ולתיקונה. האווירה מחוממת, מחושמלת ורוחשת סודות.

פתאום הושלך הס. ראש המוסרנים עולה על הבימה, מדבר דברי־כבושים, פותח את הארון ובקול קורע לבבות הוא קורא: ה־שי־בנו ד' א־לי־ך ונ־שו־בה וכו', וכל הקהל מושך אחריו בנעימה, בטהרה ובקדושה.

מן האמור למעלה אפשר לשער, כי ההשפעה המוסרנית על בני הישיבה היתה חזקה בגבולות עצמה, כל זמן שלא התנגשה עם השפעה מתנגדת. אולם בזמן של התנגשות צר כוחה והתנדפה במהירות. דוקא הקיצוניות שלה טמנה בתוכה גרעין של קיצוניות הפוכה על־פי הכלל: קיצוניות מביאה לידי קיצוניות שכנגדה.

ישיבת ראדין השתדלה, כפי שצויין למעלה, להגביר את השפעתה על חניכיה על־ידי הרחקתם מהעולם החיצוני והישיבות המוסרניות — על־ידי הרגזה קיצונית של היצר הטוב על היצר הרע. לא כן ישיבת מאלץ. היא הלכה בדרך משלה. היא היתה הצעירה בישיבות הגדולות, כגון מיר, סלובודקה, טלז, ראדין, וולוזין ועוד. יסודה חל מסביב לשנת תר"ס בערך. והימים אז ימי תחילת תקופה, ימי עלות עמוד השחר של הציונות, ימי התעוררות עצומה למפעל ענקים. ארגמן הזריחה הדליק זיקים בלב, נתן כנפים לדמיון וקסם אפקים בלתי־משוערים החיים היהודיים הכו גלים, נשתחררו כוחות כלואים ונבקעו מעינות מרץ וגבורה. הלא כה יתאר המשורר את הימים ההם:

...„השמרת לבוקר ותרא בפרץ
על שמי עמך זהרי שמשהו ראשונה?
ורבואות קרנים כרץ אחר רץ
חרדו לביא מאורות מפה ומשם,
פרצו קדם וים
ותפרוצנה תימנה, צפונה" —

ו. תכלית

רעיון הגאולה חדר גם לעיירות היותר נידחות ואסף תחת דגלו את החלק החי והער שבהן. רעיון זה, המהפכני ביסודו, הוטל עליו לנגד על הסדן הלאומי אבק־אדם ולמלא אותו הרגשה של אומה, הלוקחת את גורלה בידה, הנלחמת על קיומה ועל מקומה בעולם, כשוות זכויות ליתר האומות. עליו היה להפוך כיסופים מופשטים לכוח חי ועצום, כמיהות רומאנטיות — לשאיפות חיים ברורות וערפלי הזיה — למפעלים אדירים. אותו הרעיון השפיע הרבה גם על חיי היהודי בתור פרט. הוא עורר את היחיד להיישיר את גבו, להזדקף, להכיר הכרה יותר בהירה את זכותו על החיים ולתבוע זכות זו תביעה אמיצה. הוא עורר אותו לערוך מלחמה בתכונות הגלותיות הבלתי־משובחות, כגון רפיון רוח, מורך לב, שפלות ברך, נפעלות, וויתור קיצוני וכדומה ותולדותיהם ותולדות־תולדותיהם ועזר אותו לפתח בו את חילופיהן של התכונות האמורות.

הישיבה במאלץ, שנוסדה בימים אלה, ושמפאת היותה חדשה לא העיקו עליה כל־כך סבל ירושה שעבר זמנו, הרגלים עתיקים שנפסלו ודרכי חיים שנתיישנו בלעה מהגרעינים הבריאים של תקופתה ורוחה הכללי נחתם במידת־מה בחותם הטוב שבזמנה.

זכורני, כשנכנסתי בשנת תרס"ג לישיבת מאלץ, הרגשתי מיד בשבועות הראשונים, כי אקלימה שונה מאקלימן של ישיבות אחרות (עד אז ידעתי את הקיבוץ המוסרני בנובוגרודוק וישיבת מיר מן הנסיון וישיבות אחרות מפי השמועה). אין צריך לומר, שלא היתה בה לא הקיצוניות של ראדין ולא של הישיבות המוסרניות, אלא שהיא נשתנתה גם מישיבות אחרות מפורסמות. שינוי זה ניתן להכלל במלים אלה: הישיבות שמרו על עצמותן ועל יחודן בלכתן בדרך ההתרחקות. הן התכנסו לתוך עצמן, התבצרו במבצריהן והתגוננו בפני השפעות זרות. אמנם, כאמור למעלה, רוח הזמן עשה סוף־סוף משהו וישיבות אחדות „זזו" קצת, אבל זיזה זו היתה מאונס. לא כן ישיבת מאלץ. היא הלכה מרצונה בדרך ההתקרבות. היא נשמעה לרוחות החדשות בגבולות המותר, הכניסה לתוכה את הראוי להכנס וביטלה על־ידי זה את עצם כוח המשיכה של ההשפעה הזרה.

דברים אלה אמורים בדרך כלל. בפרטות צריך לשים לב אל הסיבות העיקריות, שהיו עלולות להוציא את בן־הישיבה מהישיבה ולהרחיקו מעולמו הרוחני. סיבות אלה אפשר להעמיד על שלוש. ראשית שאלת התכלית במובן החמרי. זאת אומרת, מהו ערכם הממשי של לימודי הישיבה בשוק החיים, כשיש צורך לעשותם קרדום ולמצוא על־ידם מקור בטוח לפרנסה? כסא הרבנות היה „משענת קנה רצוץ", כי הכתרת לומדי התורה בכתרם של „מוסמכים" לא נעשתה על־פי חוקי ההיצע והביקוש, זאת אומרת, שמספרם של המוסמכים בכל שנה יתאים פחות או יותר לכמות הדרישה שיש עליהם. אדרבה, כמעט בכל עיירה ועיירה ישראלית נמצא מספר הגון של אברכי־משי ואברכי־בד, ולומדים בני תורה מופלגים, שהיו ראויים לפאר כסא רבנות. הללו היו יושבים ומחכים בלב כלה לאיזו משרה שתתפנה וכמה וכמה מהם נשארו בחיכויים כל ימי חייהם ולא זכו להתמלאותה של משאלת לבם. ואף גם זאת, לא היו ללומדי תורה בימים ההם לא לשכות, לא הסתדרויות ולא איגודים, שדאגו להם והשתדלו למצוא בעבורם מעמד או נקודת אחיזה כלכלית. עץ החיים היחידי, שהתורה יכלה להציע ללומדיה, היה הרבנות. ואם זו איכזבה, הרי היתה זו אכזבה שאין לה תמורה. המצב החברתי הגביה, שהיה כרוך בידיעת התורה, אינו, כמובן, ענין לכאן.

שאלת ה„תכלית", שאני דן עליה, מצאה ביטוי יפה במכתבו הבא של יל"ג: „עד השבע עשרה שנה מלאתי אחרי דברי אבי ופרשתי ארובות ידי וחציתי עד צואר בים התלמוד, עד כי כמעט עברתי את כולו. ורק אז נפקחו עיני לראות, כי לא זה הדרך, המוליכה אותנו למחוז החפץ בימינו אלה. כי אל אי שמם וקרח באתי, אשר לא ישלם לי שכר טוב די העבודה הרבה, אשר העבדתי את נפשי עליו" וכו' וכו'.

הסיבה השניה, שהיתה עלולה להביא לידי פרישתו של בן־הישיבה מתלמודו היא השאיפה לקנות חכמה ודעת, להרחיב את אופק ההשקפה ולהתוודע אל דרכי החיים והעולם. הצמאון לדעת הביא גם את ח. נ. ביאליק לוולוז'ין, מפני ששמע שמועה, כי בישיבה זו לומדים, בגלוי או בסתר, לשונות ומדעים. הוא קיווה, שוולוז'ין תהיה לו מעין „מכינה" לאיזו אוניברסיטה. אולם עד מהרה נתאכזב ועזב את הישיבה. „בוולוז'ין — הוא כותב במכתבו האוטוביוגראפי — אין זכר לשבע

חכמות ושבעים לשונות, אבל יש שם בחורים כמוני וטובים או רעים ממני, שיושבים ולומדים גמרא, גמרא"...

מלבד שתי הסיבות האמורות, שאת הראשונה אפשר לכנות בשם מעשית ואת השניה בשם לימודית, היתה עוד סיבה שלישית, שיאה לה השם „נפשית", והיא: הרגשה דקה באווירה המחניקה של הישיבה והרצון לנוס ממנה. כי הלא יש להודות, כי לאווירת קדושה ששלטה בישיבה נזדווגה גם כן, במידה פחות או יותר גדולה — הכל לפי הישיבה — אווירה בטלנית של התנוונות הרגש הבריא, של התחכמות אגודלית, של פלפול מעוקל, ועל כולם, של בילוי עולם, נטילות מן החיים, צמצום ההשגה וקטנות המוחין. הצעיר פקוח העין למחצה, לשליש או לרביע, העמיד במחשבתו זה לעומת זה: חניך ישיבה, ספוג התכונות השליליות האמורות — מול צעיר העוסק בישובו של עולם. כאן אדם שנשמתו פרחה ממנו ונכנסה לתוך דיוקים של מה־בכך וחידודים התלויים בשערה, אדם נחשל ומפגר, רפה ידים, כושל ומכשיל, נרתע לאחוריו מכל מקרה קל ומגשש באפלה, וכאן עליז חיים, דרוך רצון, יודע את ערכו, זריז וחרוץ, בקי בהוויות העולם, בוטח בכוחו ונלחם את מלחמת חייו בעוז ובתוקף. והאם יש מקום לפקפוק, לאן יכלה השוואה כזאת להוליך אותו ולאן היתה עלולה להניע את מצפון גורלו?

מג' הסיבות האמורות, נראה לי, כי פגיעתה של סיבה ג' היא היותר קשה. היא ראתה פירצת הישיבה ומקום תורפתה ראייה רגשית, ראייה שאין להאפיל עליה ואין לבוא עליה בעקיפי זמן, כלומר, לדחות את תיקונו של הדבר „לעידן ועדנים", מה שאפשר לעשות ביחס לסיבה א' וב'. היא נגעה בפצע אנוש שאין לחתלו בשום תחבושת. היא באה בשם החיים הפשוטים, בשם האינסטינקט היסודי והבריא, המתנגד לבדידות מחוץ למחנה, ולריחוף בעולם הדמיון והדבק בפסוק „ובחרת בחיים", בחיים השווים לכל נפש, בחיים שהאדם מרגיש את עצמו בהם שותף עם שאר בני מינו.

ז. דרך־ארץ

ישיבת מאלץ היתה חסרת אונים, כמובן, להסיר סיבה א', אולם היא התישה הרבה את כוחה של סיבה ב' וסיבה ג'. בענין סיבה ב' ישיבת מאלץ לא היתה סוגרת ומסוגרת בפני לימודי חול. היא לא

גזרה על הקריאה בעתונים או בספרים חיצוניים. „השלוח" ו„המליץ" היו נקראים בה על־ידי „משכילי" הישיבה. גם דנו והתווכחו על השאלות הבוערות בימים ההם. למדו גם רוסית וגם נמצא בה אחד או שנים שהתכשרו בה באופן שיטתי על־ידי ספרי־לימוד לבחינת מחלקות אחדות של הגימנאסיה, בכדי שיהיו ראויים בבוא עתם לכהונת רב דתי ורב מטעם ביחד ולא תחצה עוד הרבנות לשתי רשויות. דברים אלה נעשו לא במחתרת, בחדרי־חדרים ובסתר, על דרך „גנובתי יום וגנובתי לילה", כי אם בגלוי, לעין רואים. אמנם מספר החניכים שעסק ב„השכלה" היה לא גדול, אבל לא היה איסור עליה לא בפירוש ולא ברמז, לא נשלחו „מרגלים" לבדוק את מעשי החניך מחוץ לישיבה, והרשות היתה נתונה לכל אחד לבלות את שעות החופש שנשארו מ„סדר יומו" בישיבה כחפצו.

בענין סיבה ג' נעשה הרבה יותר. בתורתה של ישיבת מאלץ היה כתוב באותיות מאירות עינים: דרך־ארץ קדמה לתורה. הגני משתמש כאן במלים „דרך־ארץ במובן „אנושיות", התנהגות, נימוסים ומידה ידועה של תרבות חיצונית. „התורה" האמורה פסלה לגמרי את המושג הישן על בן־הישיבה כבעל פנים צמוקים, תנועות פחדניות, עינים עצובות, חיצוניות, שהעניות שפוכה עליה, ונאמן ביתה של הבטלנות וקבעה במקומו, במצוותו של רוח הזמן, מושג אחר. בן־הישיבה צריך להיות בעל קומה זקופה ובעל צורה, ההולך קוממיות והמעורר רגש כבוד בלב רואיו בתנועותיו, בנימוסיו, ברוחב דעתו ובהכרתו העצמית. ואמנם חניכי ישיבת מאלץ הקפידו הקפדה יתירה על חיצוניותם וידעו לנהוג כבוד בעצמם ולהיות מכובדים על אחרים. בתור סימן של חירות, אי־תלות ועצמאות ביטלו את המנהג שהיה נהוג בכל הישיבות, שהחניכים היו סועדים בשבתות ובחגים על שולחנות זרים (מנהג זה נשאר בתור זכר ל„אכילת ימים", שנתבטלה בישיבות). הם ביערו לחלוטין את ה„זכר" הזה, כדי להשתחרר מכל זיקה לבעלי הבית במאלץ, ועשו את שבתם וחגיהם חול, היינו שהיו אוכלים בשבתות ובחגים על שולחנם הם כמנהגם בימות החול.

קדימת דרך־ארץ לתורה, שהזכרתי למעלה, לא היתה דבר שבהפשטה, רעיון בלבד, מעין „הלכה ואין מורים כן", כי אם חוק חיים, שהתבלט בליטה יתירה הן באורח הנהגתה של הישיבה והן

ברוחה הכללי. כך, למשל, תפסו מקום חשוב בישיבה אלה שבקיאותם בהוויות העולם קדמה לבקיאותם בהוויות דאביי ורבא. מובן, אם במקרה נזדווגו שני מיני בקיאות זו באדם אחד, מה טוב. אבל אלה שהיתה להם „רק תורה" נדחו לקרן־זוית וכוסו בצל. הכלל, בעלי הדעה בהנהגה הפנימית של הישיבה ובמוסדותיה הציבוריים, כגון ביקור חולים וקופת הלוואה היו בני המין האמור. הם היו „הכל ולך", כל העינינים נחתכו על־פיהם, העינים היו נשואות אליהם בדרך־ארץ, והם נכבדו על כל בני־הישיבה.

ההטעמה המיוחדת, שהוטעמה „דרך־ארץ" בישיבה, הרסה את המחיצה העבה שהיתה חוצצת בין הישיבה ובין עולם שמחוצה לה, קירבה קורבה ידועה את שני העולמות האלה והטילה גשר בין שניהם. על־ידי זה נתכשר חניך הישיבה מצד אחד לחיי מציאות, ומהצד השני ניטל קצת מהכוח המושך של העולם החיצוני. עולם זה פסק להיות בלתי־ידוע, זר ומגרה, וממילא גם נתמעטו קסמיו הנסתרים.

על־פי כלל החיים: ברכה גוררת ברכה, הביאה אתה ברכת „דרך־ארץ" עוד ברכה. כידוע, אחת המידות הרעות שדבקה כספחת בבני־ישיבה ידועים היתה מידת הנצחנות, שמצאה לה ביטוי אמנות בסיפור „מסירות נפש" לי. ל. פרץ. מובן, שאין כוונתי, כי מידה נתעבה זו היא נחלתם המיוחדת של בני־הישיבה. אפשר למצוא אותה אצל אנשים, שמעולם לא שמעו אפילו שמה של ישיבה. ברצוני רק לומר, כי האוירה הסגורה של הישיבה היתה מכשירה במקצת את הקרקע להתפתחותה של מידה זו.

מידה זו של „איפכא מסתברא" לא התכוונה לברר את הענין הנידון בראיות מוצקות, בהוכחות חותכות ובהגיון של ברזל, כי אם לקפח את השני בדברים, לעשות אותו לטועה בהלכה או בסברה במלים מפוצצות, בברק פאראדוכסים, במקלעת של דברי פתלתול ובאש פלדות מסנוורת. היא נבעה מהמדור התחתון של הנפש, מהיצר־הרע של קנאה, שנאה, קנטור והקנטה, ועל כולם, מהחפץ להתכבד בקלון חבר. מספרם של הטובלים ב„מי מריבה" אלה היה שונה מישיבה לישיבה, אבל מקומם לא נפקד לגמרי אף באחת מהן. המים האלה היו מעלים רפש וטיט, מפיצים סרחון, ודומה כאילו דלחו את מעיינה הזך והצלול של תורת אמת. ישיבת מאלץ כמעט ניצלה מ„פורענות" זו. נגועי

תאוות הניצוח היו בה — אם היו בה כלל — מעטים שבמעטים. הרוח התרבותי, הנוח, החביב והאצילי שנשב בישיבה שימש תריס בפניה. מנשיבתה של רוח זו תש כוחם של היצרים הרעים, המכניסים לתחומי אשרו של האדם גניפה, נשיכה, רביצה, בעיטה וכיוצא בהן.

בקשר עם זה הנני נזכר במכתבו של תלמיד ותיק אחת מישיבת מאלץ (אחד המכתבים שקיפחתי בשעת חירום, כאמור בפתיחתי), שכתב אלי איזו שנים אחרי עזבי את הישיבה, כי האוירה הנעימה בישיבת מאלץ הסיחה כליל מן הדעת את שאלת ה„תכלית" וכי קסם ההווה עקר לחלוטין מן הלב את דאגת העתיד.

חלקה של הערכה זו בסגנון של „מה טובו" יש, כמובן, לזקוף על חשבונה של רומאנטיות, אבל היא אינה נטולת יסוד מכל וכל.

ח. פרנסת תלמידי הישיבה

דומה, תקעתי את עצמי יותר מדאי בעניני רוח והנני חושש שלא יפסקו עלי את הפסוק: „רוח, רוח תפסיה להאי גברא". הנני ממהר, איפוא, לרדת מעולם האצילות אל עולם העשייה ודן בשאלת פרנסתם של חניכי הישיבה.

מה היתה פרנסתם של בני־הישיבה?

רק מספר קטן של צעירים רכים בשנים היו בני אמידים. הרוב הגדול והמכריע קיבל תמיכה מקופת הישיבה בסך שנים — חמשה רובלים, לערך, לחודש. סכום התמיכה היה נקצב לפי גודלו של החניך בתורה ומתוך התחשבות עם גילו ואישיותו.

עמדתי על אופן הקצבת התמיכה, מפני שבתקופה ידועה היתה התמיכה, נקצבת באיזו ישיבות על־פי „ערכה" של העיר, שממנה בא התלמיד, מבלי שים לב לערכו העצמאי הוא: עיר או חבל־ארץ, שהכניסו הכנסה רבה אל קופת הישיבה היו מזכים את תלמידיהם בתמיכה גדולה וחילוף הדברים בערים, שהכנסתן היתה מעטה. חלוקה זו, שיסודה היה עיוות־דין, הביאה לידי אבסורדים. כך, למשל, היו „עמי־הארצות" מקאווקאז או מגלילות סיביר מתפרנסים בשופי, ולפעמים גם מתהוללים על חשבון הישיבה, ובאותה שעה היו גדולי תורה של העיירות הקטנות נמקים מחרפת רעב. ישיבת מאלץ לא הלכה

בדרך זו, והתמיכה, כאמור, ניתנה בה לחניך על־פי ערכו הוא ולא על־פי ערך עירו.

השתמשתי לפני זה במונח „קופת הישיבה". על־פיו אפשר לשער, כי היתה קופה של כספים לישיבה, שממנה היו מחלקים בזמנים קבועים תמיכה לחניכים. אולם באמת לא מיניה ולא מקצתיה! המונח הנזכר בא רק כדי „לשבר את האוזן". וכך היו נוהגים בישיבת מאלץ. ראש־הישיבה היה קוצב תמיכה מסויימה לחניך כשנתקבל בישיבה. על חשבונה של תמיכה זו היתה בעלת הבית של החניך מקיפה לו גם שכר־דירה וגם צרכי אוכל. ההקפה נמשכה במשך זמן שלם. בסופו של הזמן היה החניך מקבל פיתקה מראש־הישיבה, שבה נרשם סכום הכסף שהישיבה חייבת לו. פיתקה זו היה החניך מוסר לבעלת־הבית בתור תשלום חובו. היא נחשבה כמזומנים, אולם לא היתה באה לידי גוביינא מיד. על־פי רוב היתה בעלת־הבית מחכה עוד חצי שנה ויותר עד שקיבלה „טבין ותקילין" ממש.

כך היו יודעים להמתין לפרעון חוב, שיש בו משום החזקת תורה, בימים ההם! מנהג זה של נתינת פיתקאות היה נוהג גם בישיבת וואלוז'ין. בישיבות אחרות היו נותנים גם מזומנים.

תמיכת הישיבה, כמובן, לא הספיקה אפילו בצמצום. הבחורים „הגדולים" היו משיגים תלמידים בשכר מסויים. שכר התלמיד היה ד' רובלים לחודש. ה„מאושרים" האלה התפרנסו „בריווח". שאר התלמידים, או שהיו מקבלים תמיכות־כסף קטנות מאת הוריהם, כדי לאזן את „תקציבם", או שהיו לווים קצת כסף מקופת ההלוואה שבישיבה. תלמיד שלא זכה לא לזה ולא לזה היה מוכרח להעמיד את מספר סעודותיו ליום על חצי מספרן של סעודות ר' חידקא, היינו להשמיט סעודה אחת ולהסתפק בשתים ליום. מאכלו של תלמיד ליום היה לחם וחמאה ותה בבוקר ובערב, ורבע ליטרה בשר ומרק ליום. „המאושרים" היו מוסיפים מה על סעודת הערב, כגון דג מלוח או איזו לפת ללפות בה את הפת.

ט. חיי התלמידים בימות החול ובחגים

חיי התלמיד של הישיבה היו משוערים וקבועים. רוב השעות, כתשע, היו מוקדשות ל„סדר היום" של הישיבה ומיעוטן לעצמו.

בשבתות ובמועדים למדו פחות. „סדר היום" לא היה כפוי על התלמיד בגזירת רב ושליט ולא היו „אורבים" לו כדי לראות עד כמה הוא זהיר במצווה זו. זה היה מעין דבר שבהסכמה כללית, שהתלמידים היו מקיימים אותו ברצון. שעות־לימוד אלה היו משותפות לכל בני־הישיבה. והזריזים היו מוסיפים עליהן: אם שהם באים בהשכמה, או עוזבים את הישיבה במאוחר, או לומדים בבית. שעות נוספות אלה הוקדשו ללימוד המסכת הקבועה, או שהתלמיד היה משתמש בהן לפרפראות התורה ולשעשועיה, כדי לעיין בספרים העוסקים בחידושי תורה, כגון חידושי ר' עקיבא איגר, קצות החושן, עמק יהושע ועוד. ה„משכילים" שבישיבה היו מעיינים בשעות אלה בעתונים ובספרי חול. ספר־שיריו של ביאליק היה לרבים מהם ספר השולחן. אחדים מהם היו נוהגים לעבור בכל יום על מספר ידוע של פרקי תנ"ך. בין חבורת ה„משכילים" נמצאו מתי־מספר שעשו נסיונות שונים לגמגם בלשון הקודש. גמגומים אלה לא יצאו על־פי רוב מתחומם של קטעי פסוקים. אחדים השתדלו לקרוא כהלכה את המלים העבריות בתלמוד, שקריאתן המקובלת נשתבשה. כך, למשל, היו קוראים „מתפיס בנדר" התיו רפויה והפא דגושה במקום ההרגל לדגש את התיו ולרפות את הפא.

השעה בין מנחה למעריב היתה מוקדשת לטיולים. בחגים ובשבתות טיילו יותר. יש שבימים אלה היה תלמיד ישיבת מאלץ מכוון במשך זמן טיולו את הזמן והמקום (כשתי פרסאות מחוץ לעיר), שהרכבת היתה עוברת שם בשאון מתוך הקאת עמודי עשן ומדמה, כי איזו קוים נמשכים ממנה אליו ומחברים אותו אל העולם הגדול והרחב. ויש שהיה מפליג בעבי החורשה הסמוכה לעיר, שבאמצעיתה הבהיקה שלולית מים, ודמיונו היה מתחיל לשחק בכל שלל צבעיו ומעביר לפניו בריכת ביאליק בכל יפעתה והדרה.

הטיולים היו נערכים בחבורות, חבורות, גדולות וקטנות. לכאורה היתה מטרת הטיולים שאיפת אויר צח והזנת העין באילן נאה ובניר נאה, אבל במציאות נזדווגה על פי רוב למטרה גשמית זו גם מטרה רוחנית. לעתים קרובות היתה התורה מלווה את בני הישיבה גם בשעות הטיול ומדובבת את שפתותיהם בענייני הלכה שונים, בניתוחם, מיצויים והעמדתם על העיקר שבהם. וכך יצא, כי הנאת הטיולים היתה כפולה: הנאת הגוף והנאת הנפש.

ורוחות הקיץ החמות והמלטפות היו חוטפות את דברי התורה המהדהדים במרחבים הפתוחים, נושאות אותם על כנפיהם למרחקים ומבשמות בהם את הסביבה כולה.

בשעות הפנויות היה התלמיד משתמש גם לשיחת־חולין, לדיון ולוויכוח על ענינים שונים ובתוכם גם על עניני השעה. אחדים היו מבקרים גם בביתו של חבר (ביחוד במוצאי שבתות ובחגים) ומהלבבות הצעירים היו פורצים מנגינות ושירים. השירים החביבים בימים ההם היו אחדם משירי דוליצקי: „עליתי בלילה" ועוד, „אל הצפור", „שמש אביב", אחדים משירי לרמונטוב, ביחוד „התפילה", אחדים משירי פרוג, נאדסון ועוד.

קצב החיים בישיבה היה שוקט ואטי במאוד. הזמן גלגל בזה אחר זה ימים דומים כשתי טיפות של מים. אין שנויים ואין חליפות ותמורות. דומה, כל השנה היא מישור אין־קץ, המשתרע למרחקי־מרחקים. והנה ממשמש ובא אחד החגים המיועדים לשמחה בישיבה (שמחת־תורה ופורים). גלים סוערים הוטלו פתאום לתוך הישיבה. מתכוננים, לא במובן הכנת תכנית מסויימה וקביעת סעיפים בה על־פי הסדר, לפי חשיבותו של כל סעיף. לא ולא! אז לא ידעו עוד לשמות לפי תכנית ערוכה ומחושבה לפרטיה ולסימניה מראש. מתכוננים במובן פתיחת הלב והכנת הנפש. הגיע החג. הכל מתאספים במקום אחד. השתיה, כמובן, מעטה והשמחה גדולה. מערבולת של עליזות מערבלת את כל התלמידים, סוחפת את כל הלבבות והופכת אותם לחטיבה אחת בעלת רוח אחד ונפש אחת, הזורמת חדוות חיים ועליצות. הצעירים האלה, שבמשך חדשים כבשו את יצרם מדברי הוללות ושמחה והבליגו על קול הלב והרגש, מתפרקים את סבלם. באפיקי שמחת החג זורם כל אשר נצבר ונערם במשך חדשים והבלום והכבוש בשורה ארוכה של ימי לימוד מקבל את תיקונו. דומה, הוסר סכר, שגדר בעד זרם מים, והוא מתחיל מקלח קילוח עז וחפשי, סוער וגועש. כל אחד תורם את תרומתו לחדווה הכללית. מי בשירה ומי בריקוד, מי במחיאות־כפים ומי בקפיצת רגלים. מפתיעים גם כשרונות חדשים. „מתגלים" תלמידים, שבמשך כל השנה היו כמעט „בודדים במועדיהם" ו„נסתרים" ומופיעים או בתור מנצחים על השמחה הכללית או בתור בעלי „מקצוע" מן המקצועות, העולים לגדולה בימי חג אלה. והנה מגיח מקרן־זוית

צעיר שכוחו יפה בחרוזים מעניני דיומא. הוא עולה על הבימה. הקהל מקדם את פניו בניגון פזמוני והחרזן חורז חרוזים באופן ספונטאני בין „ניגון ל„ניגון". החרוזים נחרזים בחריצות נפלאה והם מתובלים בברקי רעיונות, בפתגמיות מהוקצעה ובניצוצי בדיחה. ויש אשר יצא לעומתו מתחרה ל„מלחמת בינים", „וחד בחד כי סביך ועביד קרבותא" עפים זיקים ורשפים של שנינות וחידודים, משל ומליצה, לצון ושעשועים, חידות חכמים ואמרי בינה. והישיבה צוהלת ושמחה!

י. החוגים והמוסדות הציבוריים

בישיבות בכלל ובישיבת מאלץ בפרט היתה מנשבת רוח טובה של רעות וידידות ושרר הרצון לעזור לחבר. מידה טובה זו של הושטת עזרה היתה בולטת ביחוד בעניני הלימוד. כה נשתבחו כל הישיבות והגיעו בה למדרגה גבוהה מאוד. כל מי שנתקשה באיזה דבר, היה מציע את שאלתו לפני גדול ממנו. לשואל לא היה צורך בשום התנצלות או באיזו „הקדמה", כדי להביא אל מי שהוא את „הדבר הקשה" והנשאל היה נזקק לשואלו לא בתור מעשה חסד, כי אם כדבר המובן מאליו, או יותר נכון כדבר שבחובה.

אבל רוח טובה לחוד ושויון לחוד. החוטים שהיו נמתחים מאחד לשני היו רק חוטי אהדה, שלא הסירו לגמרי את המחיצות שביניהם. אמנם כל אחד ראוי להכרה וליחס הגון. אבל עד כאן ולא יותר. בכאן מעמידים אתנחתא, ומכאן ואילך „איש על מחנהו ואיש על דגלו". הקיצור, בישיבה שלטה, מה שקוראים בזמננו „חוגיות", שנוצרה על־ידי זה שבני חבורה ידועה היו מתקרבים זה לזה על־ידי פגישות, ביקורים ושיחות ומתרחקים משאר בני הישיבה.

מובן, כי החוג המרכזי והראשון במעלה, שהיו מביטים עליו מלמטה למעלה, היה חוג הגדולים. מחוג זה יצאו ראשי המדברים וראשי המסדרים וכל אלה אשר על־פיהם ישקו עניני הישיבה בכל הנוגע להנהגה העצמית של התלמידים. מספרו של החוג הזה בישיבת מאלץ היה כי"ב—ט"ו. את כל שאר התלמידים אפשר היה לקרוא „קהל" ביחס לחוג זה: הללו היו בבחינת מקבלי השפעה הן בעניני שמים והן בעניני העולם מחוג הגדולים.

קראתי חוג זה בשם חוג הגדולים. שם זה אינו מדוייק כל־צרכו, כי עליו נמנו גם צעירים רכים בשנים, ואף „גדול" אחד, כבן י"ד, נספח אליו. לפיכך יש להבין את המלה „גדולים" לא במובן הגיל, כי אם במובן החשיבות והמעלה. חוג זה היה בעל „זכויות" מיוחדות לא רק בזה, שהיה מעין נקודת המרכז וה„לוז" שבשדרת הישיבה, כי אם גם הוא היה מחוץ לכל השגחה. „המשגיח הנורא", לפי מבטאו של ביאליק, אמנם לא היה נורא כלל בישיבת מאלץ בתקופה שאני דן בה, אף־על־פי קרה לא פעם שפנה אל בן־ישיבה בשאלה, מדוע פגם ב„סדר היום", אבל חוג הגדולים היה למעלה מכל שאלות ודרישות בחקירות.

מי ומי היו הזוכים ב„תעודת כניסה" אל החוג הזה? באמת, דבר זה נעשה מאליו, באופן טבעי, בחינת השמן הצף ועולה על פני המים, אף־אל־פי שיש להניח, שכמה „טיפות שמן" לא זכו לעלות ונשארו בתחתיתן, ולהיפך, כמה וכמה עלו בסיבות מקריות. בדרך כלל היו בני החוג הזה מן המוכשרים שבישיבה הן בתורה והן במילי דעלמא. רובם היו באיזו מידה „משכילים", אם כי רכושם הממשי בהשכלה לא היה רב ביותר. הם לא יכלו להראות על איזו ידיעות שימושיות או לימודיות, שקנו בהן שלימות ידועה. השכלתם היתה שטחית ורפרופית. היא היתה בעצם הקדמה להשכלה ועמדה בעיקר על התעניינות בדרכי החיים והעולם, על קשר מסויים עם הספרות העברית ועל הבנה קלה בשפת המדינה.

מעניין היה לדעת על חייהם הפנימיים של ה„משכילים" האלה. האם היה שלום בנפשם, או היו אכולי ספקות? האם לא הרגישו שום קרע שבלב, התרוצצות בין שתי רשויות? האם הסתפקו במתקן של קרני־האור המעטות שזרחו להם מבלי להכוות באשן הצורב? האם לא עינו אותם כלל מחשבות, שיש בהן משום ערעור יסודות, קיצוץ בנטיעות, הפיכת הקערה וחדירה תהומית, הנוקבת ויורדת לשרשי המקובל? מי יוכל להרשות להחליט איזו החלטה שהיא על יסוד ניחוש בלבד?

עד כמה שאני זוכר לא דובר דבר בעניני „אלוהות", לא נגעו באשיות האמונה, לא הטילו ספקות בוודאיות המקובלות ולא חתרו מתחת לעיקרים. אבל שוב עומדת השאלה: האם שתיקה זו היתה

מתוך כוונה מעשית, משום „כבוד אלוהים הסתר דבר", או פשוט משום תמימות שבלב ושברעיון ומשום אי־הרגשה בפרצי המסורת? מי יודע?

אולם דבר אחד ברור, כי בלב כמה מהם הבהבו ניצוצות של בקורת ביחס לחיי הישיבות, סדריהן ומנהגיהן. הם גם דיברו על הליקוי הגדול שבכל הישיבות, המזניחות לגמרי את הצדדים העיוניים והמחקריים שביהדות, שהם גופי תורה לא פחות מדיני ממונות, וכדומה. כדאי להעיר, כי ניצוצות הבקורת האמורים נתלבו ביחוד על־ידי מכתבו של רב אחד ממסיימי הישיבה ההיא (היו ימים מאושרים כאלה, שבהם כה גדלה ההשפעה של מכתב אחד!). מכתב זה גם כן נתבער בימי המלחמה מאימת החיפוש. בשעתו נקרא המכתב הזה בחדרי־חדרים ושם כותבו נשמר בסוד מאימת הקנאים. אולם הכותב הוא שוכן עפר וגם טעם ההסתר בטל. לפיכך מהראוי להעמיד אותו על נחלתו ולהזכיר את שמו בתור אחד החלוצים, שנלחם לתיקונה של הישיבה. הכותב הוא הרב ישראל קאפלאן שנתפרסם בכינויו הספרותי „מזה בן מזה". המכתב התחיל במאמר הידוע והמרעיש „כל המקודש מחברו חורבנו יותר גדול", והנקודה העיקרית שבו, עד כמה שאני זוכר, היתה זו: העקרות הרוחנית של אדם היא אימה של יסוריו היותר עמוקים. מי שאין בו כלל שום לחלוחית של יצירה הוא האומלל היותר גדול בעולם, והישיבות בצביונן הקפוא גורמות, שחניכיהן ישתייכו אל הטיפוס העקר הזה.

וודאי שאפשר לחלוק על הערכתו השלילית יותר מדאי את הישיבות בתור מוסד חינוכי (אם כי אין ספק שצדק בעצם ההנחה על חשיבותו של כוח היצירה, אבל איני בא כאן לדון עם דעתו של הרב. רציתי רק להטעים את השפעתו הגדולה של המכתב על בני הישיבה. באמת זה היה לא מכתב, כי אם מסה מגרה בתוכנה ומלוטשה בצורתה על נושא, הנוגע ללבו של כל אדם חושב).

עמדתי על הפרטים האלה, כי הם מסבירים את העובדה, שישיבת מאלץ נטלה חלק בראש בתנועה של יסוד ישיבה חדשה, כפי שיתברר בפרק האחרון.

התחלקות בני הישיבה לחוגים, כאמור לפני זה, לא נגעה כלל במוסד ביקור חולים, שהתקיים בישיבה. תלמיד שחלה, הכל חייבים

במצוות ביקורו. כל המחיצות וההבדלים שבין אחד לשני נתבטלו ביטול גמור. בני־הישיבה נתחלקו למשמרות, משמרות בני שני חברים וכל משמר היה מטפל בחולה לפי תורו מספר שעות ידוע. משמרות אלה לא היו זזים ממיטת החולה כל היום וכל הלילה, וכך לא פסקה ההשגחה על החולה אפילו לרגע אחד. כדאי לציין, כי לא הבדילו, או לא ידעו להבדיל, בין מחלה „תמימה" למחלה הנחשבת עתה למתדבקת.

עוד מוסד חשוב בישיבה היה קופת ההלוואה. כל הנזקק לכסף היה פונה לקופה זו והיה נענה לפי מטרת ההלוואה ולפי מצב הקופה באותה שעה. לקופת ההלוואה היתה תחוקה מעובדת לפרטיה ולסעיפיה, שהיותר חשובים שבהם היו אלה: הלווה צריך להביא משכון, הנישום על־ידי גבאי הקופה, שהיו נבחרים על־ידי בני־הישיבה לפרק־זמן מסויים, וההלוואה היתה ניתנת בסכום של לא יותר משני שלישים משויו של המשכון, כדי שהקופה תהיה בטוחה בטחון גמור בכספה. מובן, שקופת ההלוואה שרתה את כל בני־הישיבה באופן אחד. אולם גבאיה היו צריכים להיות בתוקף משרתם אנשים שיש להם „ידיעה" בטיב משא־ומתן, כי על כן אחריותה של הקופה היתה עליהם.

על מוסד זה היתה לכל בני־הישיבה שמינית שבשמינית של גאווה. הוא שימש סמל לחיים ממשיים: ענייני כספים, לווה ומלווה, הערכת חפצים וכדומה.

כאן המקום לציין מנהג קבוע בישיבה, שהתעלה למדרגת „מוסד", וזה דבר המנהג: כל תלמיד ותלמיד, שהיה עוזב את הישיבה, הן על מנת ללכת לבית הוריו ולשוב והן כדי לעבור לישיבה אחרת, היו עורכים לו מסיבת פרידה. ידידיו וחבריו של אותו התלמיד היו באים אליו ביום האחרון שלפני נסיעתו, חובשים ואורזים את מטלטליו וחפציו ועושים את כל ההכנות הדרושות לנסיעתו. ביחד עם זה היו שרים ומזמרים, שמחים ומשמחים, ולא היו זזים ממנו על שליוו אותו בקהל איזו כברת ארץ ונפטרו ממנו בחיבוקים ובנשיקות.

במנהג לוויה זה לא היו שווים כל התלמידים. אדרבה, בו ניכר תלמיד לפני תלמיד. מי שזכה ללוויה גדולה, להשתתפותו של רוב מנינה ובנינה של הישיבה ומי שצריך היה להסתפק בחבורה קטנה ודלה, בשבלים בודדות. הכל לפי ערכו של התלמיד, פרסומו ומידת התחבבותו על חבריו.

המנהג האמור היה, כנראה, מנהג קדום ושרר בכל הישיבות. מעניינים בקשר עם המנהג הזה דברי פ. לחובר, המצטט בספרו „ח. נ. ביאליק" קטעים ממאמרים אחדים, שבאו בעתונים על יציאת ביאליק מוולוז'ין בראש חודש אלול תרנ"א. ואלה הם: „יותר ממאה מבני הישיבה ליוו אותו עד חוץ לעיירה — — — מספר המלווים היה רב, מפני שהיה חביב ומקובל על כל יודעיו והכל היו בטוחים בו, שעתיד הוא להנחיל כבוד לישיבה בימים יבואו. על־יד גבעה קטנה בצד הדרך ישבו המלווים לנוח. הז'יטומירי (ביאליק) ישב באמצע ומלוויו ישבו סביבו כחצי גורן עגולה ושרו שירי ציון. התחיל העגלון מזרז — התחילה פרשת הפרידה — — — משהעגלה נראתה רק כנקודה קטנה על האופק הרחוק, שבו המלווים העירה — — — כל הדרך לא חדלו לספר בשבחו של הז'יטומירי ולנבא לו עתידות" — — —

יא. דרכי הלימוד בישיבות

דבר שאינו צריך להאמר הוא, כי למדו בכל הישיבות הרבה גמרא ומפרשים לא מתוך קיצורים, „פרוזדורים", „מבואות" וכדומה, כי אם פשוט מתוך הספרים המקוריים, דף על דף, החל מהדף הראשון של המסכת ועד האחרון. אולם האמת ניתנה להאמר, כי יחס התלמיד אל הדפים והעניינים השונים שבגמרא לא היה שווה. יחס זה לא היה אותו היחס של יהודי נאמן אל התורה, המעמיד את כל פסוקיה על מדרגה אחת של חשיבות וקדושה, מאחר שכולם נובעים משורש אחד, כולם נאמרו מפי הגבורה ובכולם שופע ושוקק השפע העליון, כי על כן הפסוק „אנכי ד' אלהיך" והפסוק „אלה תולדות עשו" שווים שניהם במעלה ואין שום הפרש בין זה לזה. אבל חניך הישיבה הפלה בין ענין לענין והיה בעל „יחס ויחס". יחס אחד אל העניינים הנדרשים יפה והמשמשים חומר טוב לפלפולים וניתוחים, עיונים ודיונים, אם מפאת ששרשיהם כוללים ענפים רבים ושונים או משום שהם „מתנגשים" עם ענינים אחרים, ויחס אחר ל„מישורים", לדפים „חלקים" ולסוגיות פשוטות. הראשונים היו בבחינת „צמוקים" שהשתדלו למוץ אותם ולהשהות את טעמם בפה זמן רב, ועל האחרונים עברו במהירות, בחטיפה ובשפה רפה.

ה„יחס ויחס" שאני דן עליו כאן, נבע, כמובן, רק בצד הלימודי

של התלמוד ולא בצד הדתי שלו. מהצד הדתי וודאי שלא הבדילו בין פרק לפרק בין סוגיה לסוגיה ובין דף לדף, אבל במובן חידוד המוח וחריפות השכל הבדילו והבדילו.

אין מי שיחלוק על עצם ההנחה הזאת, אבל המסקנה המעשית, שהסיקו ממנה בני־הישיבה כי לא כדאי להקדיש הרבה זמן לדפים ה„חלקים", כי מותר לרוץ בהם וכי אפשר לעבור אותם בסוד של „קפיצת הדרך", היתה בלי ספק משובשת. חסרה היתה להם ההבנה הפשוטה, כי דרכי התלמוד מתגלים בכל חלק וחלק שבו, דוגמת טיפת ים, שיש בה מריחו וטעמו של כל הים. דוקא הסוגיות ה„תמימות" זורקות לפעמים הרבה אור על המסובכות והחמורות, עוזרות למצוא בהן את הדרך הנכונה ומשלימות מצד זה או אחר ענינים סתומים או קטועים, על דרך המאמר: „דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר".

היחס הקלוקל אל הסוגיות הפשוטות נבע בעיקר מההגדרה הכללית של בני־הישיבה את המושג „למדן". כידוע הננו נפגשים עוד בתקופה התלמודית בשני טיפוסי אבות של למדנים: בקי וחריף, סיני ועוקר הרים, בעל גמרא ובעל סברה ועוד. על השאלה, מי עדיף, הננו מוצאים תשובות סותרות זו את זו. לפעמים ניתן היתרון לאחד ולפעמים לשני. אבל ניכרת הכרעה לצד הסיני. דבר זה מובן בשים לב אל תנאי זמנם של חז„ל, שעיקר לימודם היה בעל־פה, לפיכך גדל כבודו של הסיני, בעל הרכוש הגדול של משניות, ברייתות ושמועות. אבל אין ספק, כי הם ידעו להוקיר ולהעריך את גדולת החריף ובעל הסברה. די רק להזכיר את השאלה הנשנית כמה פעמים בתלמוד? „הא למה לי קרא, סברא הוא?" וביחוד את העובדה, כי כמה הלכות גדולות נקבעו בכוח הסברה בלבד, כדי להבין את היחס האמתי שלהם אל כוח הסברה וההגיון.

ובאמת, מנקודת־השקפה רחבה, שניהם כאחד שותפים בחכמת התורה ושניהם כאחד מקיימים אותה. הסיני מייצג את כוח המסורת, את הנכסים הרוחניים שנצברו ונאגרו עד עכשיו, והחריף מייצג את כוח החידוש וכוח היצירה. הסיני שומר על גבולותיו של כוח החידוש שלא יתרחק מאדמת מטעו ושיהא קשור בטבורו אל השכבה הדשנה של מסורת אבות, והחריף ממשיך את הקו וטווה הלאה את החוט. בלי הסיני

יחסר לקו־ההמשך עצם הבסיס ובלי החריף עלולה חכמת התורה לקפוא לגמרי. נמצא שהסיני והחריף זקוקים זה לזה ומשלימים זה את זה.

אף־על־פי־כן השאלה „מי עדיף" היתה אחת השאלות שנשאלה מזמן לזמן ושהתשובה עליה לא היתה קבועה. הנה, למשל, בדור לא רחוק מדורנו, נתכנס בית־דין של רבנים לישיבה ודן בשאלת ראש־הישיבה בוולוז׳ין. מי ימלוך: האם ר׳ יוסף בר החריף או הנצי״ב הבקי? כשפנו אל בני־הישיבה בעצמם ושאלו לחוות דעתם הם בענין זה, ענו בפשטות, כי רצונם בבקי, כי חריפות יש להם משלהם. אולם בתקופה שאני כותב עליה היתה הדעה המקובלת בישיבות, כי פירושה של המלה „למדן" הוא היות חריף: ענין הבקיאות נדחה לקרן זוית, ואלה שתקעו את עצמם לו היו מטרה לחצי הביטול. מטעם זה התייחסו יחס שלילי אל מבקשי ה„סמיכה" למיניהם: הסמיכה והלומדות אין זיווגן עולה יפה. הסמיכה דורשת התמכרות לבקיאות והלומדות — עיון והעמקה. רק ליחידים התירו להתעטר בכתר הסמיכה, כגון לצעיר העומד להפליג למדינות הים, או להתחתן בבת יורשת כסא הרבנות.

דומה, בכל הישיבות הגדולות היתה מרחפת רוחו של גדול הדור ויחידו, ר׳ חיים מבריסק. הוא מסר את שרביט המלוכה לחריפות וזיכה אותה בכוח השלטון.

באוירה כזו, שהחריפות „מושלת בכיפה", מובן ה„יחס ויחס" של בני הישיבה, שהעירותי עליו לעיל. את הסוגיות ה„שמנות", שיש בהן כר נרחב ל„מוחיות" למדו בעיון רב, שהו עליהן הרבה, התעמקו בהן ומיצו אותן מיצוי אחר מיצוי, אולם על הסוגיות שנראו להם משום־מה „רזות" ושאין בהן, לפי דעתם, הרבה חומר לשכל להתגדר בו, עברו בשפה רפה, בחפזון, בנשימה מבוהלת. אחת ושתים, וחסל!

יב. שני מיני חריפות

מצד מרכז התעניינותה מתחלקת החריפות הלמדנית לשני סוגים: חריפות צרת־אופק, „מקומית", העוסקת בדיוקים ודקדוקים של החומר המילולי שלפניה, וחריפות רחבת־אופק, השואפת לחדור לעומק הדברים. הראשונה בודקת כל מלה מצד עצמה ומצד הרכבתה וסידורה, נאחזת באכין ורקין, אתין וגמין, ומשתדלת להכניס בפנים כוונות מפתיעות על יסוד רופף של איזה יתור לשון או חיסור לשון

מסופק וכדומה, או שהיא ממצה מתוך סידור המלים והרכבתן „רעיונות", שלפי דעתה, הם גנוזים ומקופלים בתוכן. סוג זה לא היה רווח בישיבות הגדולות. אדרבה, זלזלו בו והתייחסו אליו כאל „דקדוקי עניות".

החריפות המכובדת בישיבה היתה החריפות מן המין השני, בעלת מעוף ובעלת אפקים. היא עמדה בעיקר על הגדרת הענין, בירורו וליבונו. היא חתרה לתפוס את נקודתו הפנימית, את הלוז שבשדרתו, ולהגביל על־ידי כך את תכנו והיקפו ולתחום את תחומיו. מתוך תפיסה זו נפתחו לה שני דרכים עיקריים אלה: דרך הדימוי ודרך החילוק. הדרך הראשון גילה קשר־שורש או קוי שיתוף בין ענינים שלכאורה אין ביניהם שום נקודת־מגע. והדרך השני, דרך החילוק, הראה, כי הסתירות והניגודים הנראים בין ענין לענין הם רק מדומים וכי באמת „לא קרב זה אל זה". הדרך השניה היתה פופולארית מאוד והשימוש בה היה נפרץ ביותר (הכינוי שנהגו לכנות כל פלפול חריף בשם „חילוק" מעיד על זה) מפני הטעם הפשוט הזה. חניכי הישיבה היו נטולים לגמרי הבנה בקורתית־היסטורית בתלמוד ואפילו לא שמו לב לדעת את סדר הזמנים של התנאים והאמוראים. כל הים הגדול של הספרות התלמודית ליוצריה, לתקופותיה, לארצותיה, לשכבותיה ולמקורותיה הרבים והמנומרים כל־כך נראה להם כמו חטיבה אחת עשויה מעשה מקשה, העומדת למעלה מהמקום והזמן, ושאינה ניתנת להתפרש על־פי איזה „רקע" שהוא. מובן, שמנקודת־השקפה לא־השקפה כזו צצות שאלות וקושיות כעשבי השדה, פורחים „וריימינהו" ומתרבים ביותר המקומות המכחישים זה את זה. ואת כל אלה יש ליישב, לתרץ ולפרש. כי על כן רבה עבודת המוח בכיוון זה והרבה מיץ מחשבתי שוקע בו.

סוג זה של חריפות, שאני דן בו בכאן, נקרא בישיבות שונות בכינויים שונים, כגון: עיון, העמקה, הבנה, הגיון, לומדות ועוד. בכינויים השונים האלה התכוונו להבדלים דקים שבין כינוי לכינוי. אין בידי לברר את ההבדלים האלה. אבל ברור לי, כי סוג זה של חריפות היה בן שלשלת גדולה, שטבעותיה הרבות היו נבדלות זו מזו הבדל גדול, הטבעות הראשונות של שלשלת זו ייצגה חריפות שרשית ובריאה, שיסודה כוח ניתוח, היורד למעמקי הענינים, תופס אותם

תפיסה בהירה וצלולה ורואה אותם ראייה שלימה ופנימית. כשכוח ניתוח כזה, למשל, משוקע באיזה „חילוק", החילוק הזה בולט בליטה יתירה והעניינים, שלפי משקל ראשון נראו דומים זה לזה, מתרחקים על־ידו זה מזה מרחק רב, הגלוי לכל עין. בקיצור, ה„חילוק" הזה עומד על יסודות חזקים, שאין להזיזם אף זיז כלשהו. ואמנם בשביל ששני דברים נראים דומים, הם באמת דומים? הלא כמה וכמה פעמים, שהדמיון הזה הוא רק מדומה ואין לו שום מקום במציאות. יצויין נא בקשר עם זה ה„חילוקים" בתלמוד, במקום שבעל החילוק משתמש בדיבור ההצעה: „הכי השתא". כמה ברורים ובהירים וביחוד מוצקים חילוקים אלה!

אולם מאידך גיסא מייצגות הטבעות האחרונות בשלשלת האמורה חריפות, ששמה הנאה לה הוא חידוד, חידוד התלוי בשערה. חריפות זו יותר משהיא מבהירה את הענין היא מדהימה את השומע. היא אינה פונה אל כוח השופט, כי אם משתקת אותו. היא מתקיפה אותו מן הצד על ידי אמרה מפתיעה ומצלצלת, הנשמעת אמנם יפה לאוזן, אבל היא מתפוררת לאורו של ההגיון הבריא.

הדברים הבאים, שקראתי בשם הרב קוק מבארים יפה את הענין הנידון, ואלה הם: מעשה בתלמיד־חכם אחד שאמר איזה „חילוק" להרב קוק בעניני הלכה. לא נענה לו הרב. שנה התלמיד־חכם ושילש את חילוקו, אבל הרב עמד בסירובו. שאל אותו התלמיד־חכם, מה פגם מצא ב„תורתו"? אמר לו הרב: אמשול לך משל. מעשה בשני מתגוששים בכדורים, שהיו שווים בגבורה, בקומה, בחריצות ובכל יתר ה„סמנים" הדרושים למתגושש. וגם כדוריהם היו שווים זה לזה כשתי טיפות של מים. והנה בהתגוששות אחת גבר האחד על השני והכריע את יריבו. ויהי דבר הנצחון הזה לפלא גדול בעיני המסתכלים: בשל מה ניצח פלוני? פתאום נגש אחד והודיע, כי הוא מצא את חידת הנצחון. הכל תלו בו עינים תמהות. והוא הוסיף ואמר, כי הוא ראה בכדורו של המתגושש המנצח נקודה זעירה אחת, שאינה בשל חברו, והיא־היא הנחילה אותו את עטרת הנצחון. האנשים שמסביב פערו את פיהם מתוך השתוממות על כוח־ראייתו המופלא של חד־העין הזה, שעל־ידו הצליח למצוא איזו נקודה יתירה בין אלפי נקודות. השתוממות

זו בלעה את כל כוח־מחשבתם עד שלא עלה על לבם לשאול את עצמם את השאלה הפשוטה: אבל מהו הקשר שבין הסיבה והמסובב?

הנמשל מובן מאליו ואינו זקוק לפירושים.

בין שני הקטבים הקיצוניים של לימוד על דרך החריפות, שהאחד מיוסד על השכל הישר והשני עומד על תחבולות אקרבאטיות, נמצאים סוגים רבים ושונים בהסכם לחלקי התערובות של הקטבים המשוקעים בהם.

כל ישיבה גדולה התייחדה, או לפחות, התגוונה ניוון אינדיבידואלי בדרך לימודה. מהן נטו אחרי החריפות היסודית והמוצקה ומהן — במדה פחות או יותר גדולה — אחרי זו התלויה על בלימה והבונה מגדלים הפורחים באוויר. ניתן להאמר, כי יחס החניכים באיזו ישיבה אל הבקיאות היה תלוי בדרגת החריפות ששלטה בה. במידה שהחריפות היתה „מרקיעה שחקים", בה במידה ירד בה ערך הבקיאות.

כמו כן ירידת הבקיאות הגבירה מצדה לעתים קרובות את הרדיפה אחרי אור מתעה של פלפולי שוא, אחרי התעמלות־מוח נבובה ואחרי „העלאת הפיל בקוף המחט". אצל החריפים מסוג זה הפך התלמוד להיכל־תועים, שבו מפוזרות חבילות־חבילות של קושיות וקושיות לקושיות בלי קץ וסוף, והלימוד בתלמוד — למין רקידה על החבל, הליכה בין הטיפין והתגוששות המפליאה את העין. ונמצא גם סוג מיוחד של למדנים, שהיה נוהג להכריז, ומי ומי היודע איזו קושיה, יבוא וישאל, כי לכל קושיה וקושיה יש להם „חמרים־חמרים של תירוצים...

מובן מאליו, שחניך הישיבות ה„חריפות" ביותר היה שוכח את תלמודו זמן קצר אחרי צאתו מן הישיבה ומתרוקן מתורתו. הלחלוחית המעטה של הפלפול, המחוסר בסיס רחב, היתה מתייבשת במהירות יתירה והצלילים „הלמדנים" היו מתנדפים באפס־יד.

יג. אחריות ועבודה עצמית

שני עמודי־התווך, שהלימוד בישיבה היה נשען עליהם היו הרגשת אחריות ועבודה עצמית. שתי תכונות־נפש אלה התפתחו באופן טבעי, בלי יד מדריכה ומחנכת, בלי הרצאות על ערכן הגדול של תכונות אלה וגם בלי השתדלות, המוארה באור ההכרה, לפתח אותן. התלמיד

קנה אותן קנין של ממילא וזכה בהן מן ההפקר, מן הסביבה שהיתה רוויה וגדושה במעלות־נפש אלה.

הרגשת האחריות דירבנה את מרצו של התלמיד ודרכה את רצונו למלא את זמנו בעסק התורה, לשבת וללמוד, פשוטו כמשמעו, ולהתקדם התקדמות של ידיעה והבנה. אין כוונתי בזה לומר, כי כל בני הישיבה היו מתמידים וכי כולם עשו לילות כימים בלימוד התורה. הכלל, כי לא יחדלו רשלנים מקרב הארץ, הוא קיים ונכון בכל הזמנים ובכל הדורות. רציתי רק לציין, כי כולם היו לפחות מאוחדים בשאיפות אלה, ואם אצל מספר ידוע מהם לא הצטרפו שאיפות אלה למעשה, הרי הללו הודו במעמקי לבם, כי הם אינם מתנהגים כשורה וכי ראויים הם לתת את הדין על התנהגותם זו.

עמוד־התווך השני של הישיבה היה עבודה עצמית של התלמיד. עיקרה של שיטה זו היא, כי התלמיד אינו „בית־קיבול", שיש למלא אותו תורה וחכמה, כי אם יצור חי, שיש לחנכו ולפתחו. לפיכך לא עצם הידיעות מכריע בחינוך, כי אם אופן רכישתן. ה„חומר", שהוכנס ללבו של התלמיד מבחוץ לא יעשה פרי, רק זה, שהוא בעצמו השתתף בעצם קנייתו, פועל את הפעולה הרצויה.

יש לחשוב, כי החידוש הגדול הזה, שנתחדש בבית־מדרשה של תורת החינוך, לא היה זר לגמרי לקדמונינו, יוצרי התלמוד. אמנם יש למצוא אמרות בודדות, שמהן אפשר לדייק, כי אופן רכישת הידיעות לא היה חשוב בעיניהן, כמו האמרה „וספי ליה כתורא", אבל לעומת אלה יש מספר יותר גדול של ראיות הסותרות אותן ומכריעות אותן הכרעה ניצחת. כך, למשל, הנגו רואים, עד כמה הטעימו חז"ל את חשיבותה של היגיעה בתורה, הנקנית מתוך עמל וצער, עיון והתעמקות. גם „דקדוק חברים ופלפול התלמידים", הנמנים בין הדרכים, שהתורה נקנית בהם, מראים עד כמה החשיבו את גילוי עצמותו של התלמיד, כי על־ידי הדרכים האמורים מתעורר שכלו ומתיז שביבי אש, דוגמת נקישת ברזל בברזל. גם מצינו כמה מקומות בתלמוד, שבהם כתוב מפורש, כי שאלות ידועות נשאלו בבית־המדרש, כדי לחדד בהן את התלמידים. ויותר ממה שכתוב בפירוש, יש הרבה מקומות, שמגמה זו (חידוד התלמידים) בולטת בהם, אף שאין מזכירים אותה.

על יסוד כל אלה אפשר לומר, כי לשיטת העבודה העצמית —

כמובן, בכללותה ולא בפרטיה — יש מסורת ארוכה, ההולכת ונמשכת מדורות קדמונים והישיבות הן ממשיכיה של מסורת זו.

כיצד נתגשמה שיטה זו במעשה בישיבות הגדולות? כמדומני, כי בהן הובאה שיטה זו לידי קיצוניות יתירה ועל־ידי זה לקה עצם הרעיון שבה. אברר את דברי. בן־הישיבה היה חפשי לגמרי בבחירת חומר לימודו וגם שיטת לימודו. הוא שאב ישר מן המקורות הראשונים. בינו ובין המקור לא היה שום „מתווך", שילעס לו את ה„חומר" ויגיש אותו אליו על הטס בצורה נוחה לעיכול, הנבלעת באברים בלי שום יגיעה ועמל. אדרבה, הוא היה צריך לאמץ את כל כוחות נפשו על חומר לימודו ולהתייגע עליו, כדי להבינו הבנה שלמה. מצד זה נתגשמה בישיבה שיטת העבודה העצמית על־פי דרישותיה היותר חמורות של תורת הפדגוגיקה. אולם שיטה זו אינה מעמידה, כמובן, את התלמיד ברשות עצמו לגמרי מחוץ לכל הדרכה ובקורת: העבודה העצמית של התלמיד אינה מעידה עדיין על שימוש מלא ומתאים בכוחותיו ועל עבודה מתוקנת, המוליכה לפיתוחם הנכון של כשרונותיו. כי על כן יש צורך בעין צופיה, ביד מדריכה ומכוונת את כוחות התלמיד בכיון ידוע ובבדיקה חמורה מזמן לזמן בעבודתו של התלמיד. אולם בישיבה היה התלמיד עזוב לגמרי לעצמו, לעבודתו וללבטיו. אם תעה בתוהו לא דרך, לא היה מי שישיבהו אל הדרך הנכונה, אם עמד על נקודת הקפאון או הסתבך באיזו סבכים, לא היה אדם אחראי, שחובתו לדעת זאת ולבוא לעזרתו ברגע הנכון. התלמיד בעצמו היה הנבחן והבוחן, בעל הדבר והדיון, היועץ והמקבל את העצה. הכלל, הוא צריך היה לראות את עצמו בעיני עצמו, לערוך בעצמו את פסק־הדין על עצמו ולאשר אותו בחתימתו הוא.

הליקוי הזה, שאני מצביע עליו כאן, גרם לפי דעתי לעובדה, שבכל ישיבה וישיבה היה חלק לא גדול, שאפשר היה לכנותו בשם עידית. הללו היו בעלי הכשרונות, שלמרות הכל הצליחו להתקדם הרבה בחכמת התורה והשיגו מה שהשיגו. אולם הבינונים והפחותים מבינונים לא התפתחו גם לפי ערך כשרונותיהם הם ונשארו עומדים על מדרגה נמוכה בידיעת התלמוד והיו לחבויים בצל.

אולם צריך אני להודות, כי הליקוי האמור בעבודתם העצמית של חניכי הישיבה תוקן במידה ידועה על־ידי שני „מוסדות" חשובים.

שהתקיימו בישיבות, והם: שיעורי ראש־הישיבה ו„שיחות בתורה". כדאי להעיר דרך אגב, כי שמיעת השיעורים לא היה דבר שבחובה. איש לא רשם את שמות הנעדרים מן השיעורים ואיש לא דרש מהם דין־וחשבון על זה. מי שרצה שמע אל שיעור הר"מ ומי שלא רצה הרשות היתה בידו לעזוב את הישיבה.

איך שהוא, ה„מוסדות" האמורים נתנו הזדמנות רצויה לתלמידים לבחון את עצמם, לראות עד כמה התקדמו בעיון ובהעמקה ועד כמה נפתח להם פתח ליצירה עצמית, אבל מי השתתף בהם ביותר? שוב אותם התלמידים, שעלו במעלת הכשרון, ושהיה להם להגיד דבר מה, אולם הפחותים נזקקו בעיקר למי שיפתח להם פה, בחינת „פתח פיך לאלם", ובישיבות לא היה ה„פותח" הזה.

יד. ראש־הישיבה והתלמידים

שיעורי ראש־הישיבה לא היו מין הרצאות שהתלמידים רושמים אותן בפנקסיהם ומשננים אותן פעמים אין־מספר עד שהן משתגרות בפיהם. והשומעים לא היו בחינת מקבלים, כי אם תלמידים, המחכימים את רבותיהם. ניתן לומר, כי בשיעורים היו שני שותפים: המרצה והשומעים, וכל שותף תרם את תרומתו לפי כוחו. בכל שיעור היו מערערים ומתקיפים ממינים שונים: הללו השתדלו לבנות דייק, לעשות סוללה ולשים מצור על חומת השיעור בכללה והללו היו בודקים כל לבנה ולבנה וכל אריח ואריח שבה ומגלים בהם את פרציהם וסדקיהם. ראש־הישיבה היה צריך להלחם מלחמה קשה וכבדה על כל צעד ושעל, והתקבלותו של כל „חידוש" ו„חידוש" מחידושי תורתו על לב החניכים עלה לו ביגיעה רבה ובמאמצים גדולים. הישיבה נהפכה בשעת השיעור לשדה־קרב, זקולות ענות־גבורה וענות־חלושה מילאו את כתליה.

מלחמת־תורה זו בשעת הגדת השיעור יש לה גם כן מסורת עתיקה, הנבלעת בערפלי הדורות והמוצאת ביטוי נהדר באגדה זו: ר' יוחנן הצטער מאוד על מיתתו של ר' שמעון בן לקיש. כדי להפיג את צערו, שלחו החכמים אליו את ר' אליעזר בן פדת, ששמועותיו היו מחודדות, שישב לפניו בישיבה. על כל דבר שר' יוחנן היה משמיע, היה ר' אליעזר בן פדת אומר „תנא דמסייע לך". אמר לו ר' יוחנן:

האתה דומה לריש לקיש? ריש לקיש היה שואל אותי על כל דבר שהייתי אומר עשרים וארבע קושיות — — — ומתוך כך היה הדין מתברר — — — קרע ר' יוחנן את בגדיו והלך וצעק: „היכא את בר לקישא, היכא את בר לקישא?" (בבא מציעא, פ"ד, עמוד א', בקיצורים ובשינוי לשון מארמית לעברית).

ביתו של ראש־הישיבה היה פתוח לביקורי התלמידים כדי לדין עמו על שיעוריו או על איזו עניני תורה אחרים. כדי לערוך ביקור בבית הר"מ, לא היה צורך להודיע על זה מראש ולקבוע ראיון, כי אם פשוט, פותחים היו את דלת בית הר"מ ונכנסים פנימה. וודאי, התלמידים ידעו על טרדותיהם הרבות של הרמי"ם, שכמה מהם היו גם רבני העיר, לא ניצלו יותר מדאי את זכותם האמורה והיו שמים ריווח פחות או יותר גדול בין ביקור לביקור.

בקשר עם ענין זה מספר אליעזר פרידמאן, מו"ל „הצופה", בספר זכרונותיו את הדברים הבאים: כשהיה בטלז היה מבקר לעתים קרובות את ר' אליעזר גורדון ומבלה אתו שעות רבות בחידושי תורה ולפעמים היו יושבים שניהם עד שעה מאוחרת בלילה. רמזו בני־הבית לרב, כי הוא הקדיש לצעיר יותר מדאי זמן וכי על־ידי זה הוא מקפח את שעות המנוחה המעטות שיש לו. ענה להם הרב: הניחו לי, זה העונג שלי.

טו. „שיחות בתורה"

בכל הישיבות היו נהוגות במידה פחות או יותר גדולה ה„שיחות בתורה". הללו לא היו יצירן של הישיבות בדורותינו אנו. יש להן שלשלת־יוחסין ארוכה מזמנים קדומים עד מאוד. אבותינו קראו אותן „דקדוק חברים", שהוא אחד ממ"ח הדברים, שהתורה ניקנית בהן, וגם כיוונו להן בביטוי הציורי „תלמידי חכמים המחדדים זה את זה בהלכה". שיחות אלה לא היו בבחינת דבר טפל, או סעיף שמקומו מחוץ לתכנית הלימודים. אדרבה, הן נחשבו לעיקר גדול, נערכו במשך השעות המוקדשות ללימודים לפי סדר היום של הישיבה (וכמובן, גם בשעות אחרות) והיוו חלק בלתי־נפרד מגוף הלימודים. לשיחות אלה לא היו שעות קבועות ומסויימות: כל שעה היה זמנן. נקודת־התחלתן היתה, אם איזו קושיה שנשאלה בבית־המדרש על־ידי מישהו או לעתים

קרובות מתוך כוונה להחליף כוח המחשבה להתרענן, להגביר את חשק הלימוד ולהמציא תענוג רוחני לנפש. השיחות האלה היו מכניסות זרם חיים לתוך הישיבה, ותועלתן הלימודית והחינוכית היתה גדולה במאוד־מאוד. הן עוררו את כוחות נפשו של בן־הישיבה, הוציאו אותו מתחום מחשבתו המצומצם, הביאו אותו במגע עם נקודות־מחשבה חדשות ונתנו לו את ההזדמנות לבחון את כוח הגיונו הוא לאורו של כוח הגיונם של חבריו. הן חינכו אותו להגיון ישר, למחשבה מדוייקת ולהבעה נכונה ומלאה.

הטעמתי בכאן את התועלת הרבה, שהביאו ה„שיחות בתורה" לתלמידי הישיבות, אבל לא אוכל להעלים עין גם מהצד השני של המטבע, שתלמידים ידועים נתקפחו על־ידיהן. הללו נמשכו יותר מדאי אחרי קסמן והפליגו בדרכיהן הפלגה יתירה. על־ידי זה נתבטלו מלימודם בספרים ונתפרסמו בחידושי תורה במקום גופי תורה. היו גם כאלה מ„קלי" המחשבה וזרזירי הפה שסיגלו להם את הקרום הדק של השיחות בתורה ולא השיגו את המהות, אכלו את הקליפה וזרקו את התוך. הם רכשו להם את המונחים ה„למדניים", את הביטויים הטכניים של דרכי ההגיון והעיון ואת מלות־הכנף של החילוקים. קיצורו של דבר, הם סיגלו מילון של אמרות פורחות ו„ניבים נאווים" והיו מגלגלים בהם; מפריחים אותם על ימין ועל שמאל ואוחזים את עיני אחרים ולפעמים גם את עיני עצמם.

אבל בגלל אחדים שקלקלו, לא נוכל להוציא על ה„שיחות בתורה" משפט כללי לחובה. „במקום האור שם הצל" הוא כלל בטבע וגם בחיים. ואין ספק, שאורן של השיחות האמורות היה מרובה שלא בערך על צלן.

טז. תולדותיו של קול הקורא

...„ופינתה את דרכה של תורה סוררנו
וסללה נתיב חיים עד בית הישיבה" —

— — — — — — — — — — —

בשורות אלה התווה המשורר, שהיה שליחה הנאמן של האומה, ועיניו היו פקוחות לרווחה על חיי העם לכל גילוייהם, את דרך תיקונן של הישיבות בדברים בהירים, אם כי כלליים. מתוך אותן השורות

צועקת הקלקלה העיקרית שלהן: הסתייגות עצמית גמורה ועמידה מחוץ לחיים.

דברי המשורר האמורים עמדו באמיתותם גם כמה וכמה שנים אחרי שנכתב בשנת תרנ"ה, אף־על־פי שהשנים הללו היו שנות התעוררות ותסיסה גם בערים, הרחוקות מן המרכזים הגדולים. במשך השנים האלה פינו ההשקפות הצרות שנתיישנו את מקומן להשקפות יותר רחבות ומושכלות, והלבבות הוכשרו מעט־מעט לעבודה תרבותית באמת־מידה גדולה. גם החינוך, אחד המוסדות הציבוריים, שמידת השמרנות שולטת בו ביותר, זכה בימים אלה כמעט לשינוי ערכים. החדר הישן, שזכות עברו היתה כל־כך גדולה, לא יכול להחזיק עוד מעמד לעומת הנחשולים של הרוחות החדשות, שהשתערו עליו, והוא הלך וירד בצעדים מהירים מעל במת החיים והוריש את מקומו לחדר המתוקן, שהתאים יותר לשאיפות הדור.

במשך שנות־מהפכה אלה כאילו עמדו הישיבות מן הצד. דומה, הן מרדו בחיים, קפאו על שמרי הישן ונשארו עולם סגור ומסוגר בפני עצמו. אמנם, רוח הזמן התגנב אליהן בעד חוריהן וסדקיהן והן עשו איזו „הנחות" אם מאונס או מרצון. כך, למשל, ניטל עוקצה של רוח הקנאות, שהיתה שוררת בישיבות ידועות וגם הופיעו בהן חבורות קטנות של „משכילים". אבל ההנחות האלה היו כאין לעומת דרגת התפתחותם של החיים שמסביב ולעומת זרם תחתון של התחדשות שחתר בפנים הישיבות. ההנחות הללו היו בחינת „כזית", הניתן לאדם אחרי צום ארוך של יום תמים. הקיצור, צורות החיים הישנות הלכו וקרבו לידי משבר ובאוויר ניתלו שינויים ותמורות שארבו לשעה כושרת, שבה יוכלו לפלס להם נתיב בחייהם הממשיים של אהלי התורה. ושעת־כושר זו באה.

באמצעיתה של שנת תרס"ג נתקבל „בבוקר לא עבות אחד" בישיבת מאלץ מכתב מהקיבוץ במינסק (קיבוץ זה היה אחד מהחשובים שבזמנו). את המכתב הזה יש לחשוב לראשית התנועה של יסוד ישיבה חדשה, שפשטה אחר כך בכמה ישיבות. סגנון המכתב היה קצר, עניני ומעשי. בו צויין הפרץ שבין הישיבות והחיים והובע הצורך הדחוף לייסד ישיבה חדשה, שתמלא שלוש דרישות עיקריות אלה:

א. לימוד לשון המדינה בישיבה בתור אחד מסעיפי תכנית הלימודים.

ב. לימודם של חלקים ידועים בש"ס, כמו עניני טריפות בדרך מראה עינים, זאת אומרת להראות לתלמיד בבית־המטבחיים את אברי החי, שעליו לומדים.

ג. סידורן של מחלקות מודרגות בזו אחר זו, שהתלמיד יעבור מאחת לשנייה על־ידי בחינות מתאימות וכל הלימודים של כולן ביחד יצטרפו למחזור מסויים.

מסתבר, שהעיר הגדולה והשנה שבהן נתנסחו הדרישות ה„מהפכניות" האלה אינן דבר שבמקרה. בימים ההם גברה בערים הגדולות התסיסה נגד המשטר הקיים ברוסיה ומפלגות שונות, שפעלו את פעולותיהן במחשכים, מאימת המלכות, עיבדו תכניות שונות על תבוסת הסדר הישן והשכנת סדר חדש במקומו. אפשר גם שעל כותבי המכתב השפיעה פתיחתה של הישיבה האודיסאית על־ידי הרב ח. טשרנוביץ בימים ההם עם תכנית־לימודים עשירה בהשכלה עברית וכללית.

בנוגע לעצם שלוש הדרישות האמורות, אין ספק, שהן נראות לנו עכשיו אלף־ביתיות ומובנות מאליהן, אבל אין לשכוח, כי בעיני רבים מן האדוקים וביחוד בעיני מנהלי הישיבות והחוגים הקרובים אליהם נחשבה בימים ההם כל שאיפה להתחדשות כשאיפה להחריב את היהדות. מבחינה זו יש לראות את הדרישות כ„תוקפניות" ונועזות במאוד.

דרך אגב, דרישה ב' נגעה, מבלי שדורשיה הכירו בזה, בקלקלה גלותית מכאיבה עד מאוד, שהפכה דברים שבמציאות לדברים שבהפשטה ועל־ידי כך הפקיעה אותם מממשותם ועשתה אותם לדברים שבמחשבה גרידה. מבלי לצאת מתחומיה של הדרישה האמורה, אביא בכאן על־פי הזכרון (הספר אינו תחת ידי) איזו דברים מכתבי ז. אפשטיין, המראים עד כמה הסיגה אצלנו ההפשטה את גבולה של המציאות, ואלה הם דבריו: בין הד"ר קאצנלסון (בוקי בן־יגלי) ובין רב אחד היה וויכוח שבכתב בדבר הנוגע לאיזה מאברי הבהמה. הרב כתב לד"ר קאצנלסון, כי יעיין בחתם סופר במקום פלוני ופלוני ואז יווכח, כי הצדק אתו. על זה ענה לו הד"ר קאצנלסון: עיין בבהמה...

המכתב של הקיבוץ ממינסק נשלח לכמה ישיבות, אבל הוא „מצא את תיקונו" בישיבת מאלץ, או יותר נכון, בחבורה קטנה של ישיבה זו. בני חבורה זו נתעוררו מיד לכתוב את קול הקורא, המובא בראש מאמרי, והתחילו להפיץ אותו בישיבות ובין עסקנים ציבוריים בצירוף מכתבי־מילואים. את הישיבות עוררו לשלוח צירים אל אספת המזרחי במטרה להשפיע על חבריו, שיגשו ליסוד ישיבה חדשה ואת העסקנים — להגן על הצעה זו. הם גם באו בדברים עם לשכת המזרחי, שהיא תקבל את צירי הישיבות ותייחד להם מקום בין יתר הצירים. קיצורו של דבר, ישיבת מאלץ נעשתה למרכז התנועה של יסוד ישיבה חדשה. תנועה זו היתה, כמובן, חשאית והעבודה נעשתה בחדרי־חדרים. בשעות מאוחרות בלילה היו נאספים בני החבורה, מעתיקים את קול הקורא, עונים על המכתבים שנתקבלו, קושרים קשרים חדשים ועושים את כל העבודות הגדולות והקטנות, הכרוכות בתנועה כזו. והכל נעשה מתוך התמכרות ומתוך הקרבה עצמית (השייכות לתנועה זו העמידה את בעליה בסכנת גירוש מן הישיבה) ומתוך שאיפה נשגבה לחדש את אוהל התורה, שניבעו בו פרצים.

יש לציין, כי חוץ מג' הדרישות האמורות שבכתב, האלמנטאריות בעצם, היה לבעלי הקול הקורא עוד משהו שבחזון, שהוסיף להם הרבה מרץ בפעולתם: לנגד עיניהם רחפה דמות של ישיבה למופת, שמושג ה„תורה" יתרחב בה, עד כדי לכלול בתוכו את הבנת היהדות בתור שיטה עיונית ושידיעת התורה ואור התורה יתמזגו בה מזיגה נעימה והארמונית.

יז

עבודת ההכנה לאספת המזרחי התנהלה בחריצות ובמשך חדשים אחדים נגמרה כל העבודה, היינו בחמש ישיבות גדולות נבחרו צירים לאספת המזרחי, שעמדה להאסף באדר תרס"ג. קרה אמנם איזה מכשול „קטן": „עוף השמים הוליך את הקול", התנועה החשאית נתגלתה ומנהלי הישיבה במאלץ השתדלו להפריע את הצירים מנסוע אל האספה. אבל סוף־סוף עלה ביד הצירים להתגבר על הפרעה זו ובלידה נזדמנו כל צירי הישיבות ביחד בערב האספה.

אולם כאן חיכתה להם אכזבה שלא ציפו לה כלל, וזוהי: באותו

ערב נתאספו אחדים מראשי אספת המזרחי לדין בזכויותיהם של צירי הישיבה והוחלט בהשפעת הרב ריינס להתיר להם להשתתף בישיבות האספה כמו לאורחים ולשלול מהם את זכות ההצבעה והדיבור באספה. מכה זו שהוכו הצירים ב„בית מאהבם" (הרב ריינס היה ידוע לחולם הגדול על ישיבה חדשה) הכאיבה אותם מאוד. מובן, שהצירים התרעמו על הרב על יחסו זה ונטו לדין אותו לכף חובה ולחשוב שהוא מתנודד לכאן ולכאן ושאין לו דעה מוצקה בענין זה. לא ידעו הללו את פרשת היסורים שנתייסר והנסיונות שהתנסה בשנת תרמ"ב כשיסד ישיבה בעיר אחת. נשמע נא מה שהוא מספר על זה בספרו „שני המאורות", תרע"ג: „יסדתי ישיבה בשנת תרמ"ב. נתעוררו הקנאים — — — ניסו כל מיני תחבולות להרוס את הישיבה — — — אחזו בהאמצעי הידוע וראו להלשין גם עלי ובמלשינות כזאת שלעולם לא ינקה ממנה המולשן" — — — נסיון קשה זה היה לו כצלם בלהות, שלא יכול, כנראה, להשתחרר ממנו. הוא ודאי רצה לקרב את צירי הישיבות, אבל ביעותי העבר חזקו עליו. וכך, כנראה, נקלע בכף־הקלע של ניגודי מחשבות.

בתור מאמר מוסגר אני מרשה לי לעצמי להביא בכאן אפיזודה אחת, ששמעתיה מפי ד"ר אליעזר אייזנשטאט, זכרונו לברכה, המעידה על קשריו הנפשיים של הרב ריינס עם הישיבה שיסד בלידה בשנת תרס"ה, וזוהי: בשנה הראשונה למלחמת העולם א' בא הרב ריינס לפטרבורג, כדי לדרוש ברופאים. אבל אחד הרופאים המומחים אמר לו „צו לביתך" וכו. אבל גם אחרי שידע הרב את גזר־דינו, כי מספר ימיו חוצצו, לא חדל להשתדל בעד הישיבה וביקש את הד"ר אליעזר אייזנ־שטאט, שינאם אודותה בבית־המדרש. הוא נשא את הישיבה בנפשו ממש עד רגעו האחרון.

אני שב אל עניני. לצירים לא היתה ברירה, כי אם להכנע ולהיות מין צירים „חורגים". אולם אחד מצירי הישיבות היה גם ציר אגודה, ומובן שאי־אפשר היה ליטול את זכות הדיבור ממנו. בין כה וכה השתמשו אברהם יעקב סלוצקי, יצחק ניסנבוים ועוד בשעות ההפסקות והכינו את דעת־הקהל למפעל הישיבה. וכאן קרה מקרה מוזר שראוי לציינו. איבאנוביצקי הידוע, שכבודו היה גדול אז בעיני הציונים, נתמלא פתאום חימה עזה והתחיל להמטיר אש וגפרית על

צירי הישיבות הבועטים ברבותיהם ועל שמקטרגים על אנשים שלא בפניהם וכו'. קולו של איבאנוביצקי היה מעין שאגת ארי והלך מסיף האולם ועד סופו, אף־על־פי־כן דבריו לא מצאו הד. ה„זר" הזה השתמש בטרמינולוגיה מבית־המשפט, שלא התאימה כלל לענין הנידון, והקהל הבין, כי אין לדבריו יסוד ולא שמו לב להם.

אחת הישיבות של האספה הוקדשה לענין יסודה של ישיבה חדשה. נואם אחר נואם עלה על הבימה והסעיר את השומעים בדבריו על שטף הזמן הקורע אברים מן החי של הגוף הישראלי, על רוחות ההרס הנושאות בכוחן כמה וכמה ממיטב הצעירים ועל התפקיד הגדול, שישיבה מסודרת ומתוקנת יכולה וצריכה למלא בקיומה של היהדות ושל האומה. התרוממות־רוח עזה שררה באולם והרגשה חיה של ציבור גדול, המאוחד בשאיפה אחת מילאה את האוויר. היה ברור, כי דעתם המוצקה של הנאספים היא, כי אחת מחובותיו הראשיות של המזרחי היא להתחיל במפעל הכביר הזה ולבצע אותו.

לדעת הקהל הזו שהובעה באספה התכוון, כנראה, הרב ריינס בדבריו בספרו „שני המאורות", שהזכרתי לעיל ואלה הם: „ובשנת תרס"ג התחילה התקווה לשעשני, כי עתה תהיה השעה מוכשרת להוציא מטרתי" (יסוד ישיבה חדשה) — — —

ואמנם, כעבור שנתים אחרי אספת המזרחי, בשנת תרס"ד, נוסדה הישיבה בלידה.

הישיבות ובתי־הספר המודרניים

א. תקופת התחיה

תקופת התחייה, שהפכה על פיה את קערת תקופת ההשכלה ביחס ליעודו ולגורלו של עם ישראל, פסלה גם את סולם־המעלות שלה, אשר בו קבעה כמה ממוסדות התרבות של העם העברי, מקניני רוחו ומיצירותיו. היא שינתה שינוי יסודי ממטבע המחשבה שטבעה התקופה הקודמת בנכסי־עבר ידועים והעריכה אותם הערכה חדשה, יותר נכונה וצודקת.

המשכילים עמדו בקשרי מלחמה עזה וממושכה עם סביבה חנוטה וקפואה ועם סבל־ירושה גלותי, שעבר זמנו. עינם היתה צמודה אל החושך שמפנים ואל האור שמבחוץ, ושניהם, גם החושך וגם האור נראו להם בצורה מוגזמה ומופרזה. האור קסם בזוהר לא מזה וסינוור את העין המחפשת דרך והחושך פרש מסביבו צללי שחור והאפיל גם על קרני האור שהיו בקרבתו. הקילוסים התכופים בקול רם לתרבות הכללית וההתרפסות היתירה לפני עולם זר דחקו את התרבות העברית לקרן־זוית צרה ודלה וגרמו להמעטת דמותה ולהפחתת ערכה.

המשכילים חטאו בזלזול ערכים ידועים של התרבות העברית, והציור שציירו אותם היה ציור דמיוני, שאין בו כלום מהמציאות הממשית, פשוט מעין „עורבא פרח". דוגמה בולטת לזה היא הציור שציירו את החסידים והחסידות. (ההערכה המתונה של החסידות על־ידי אליעזר צווייפעל בספרו „שלום על ישראל" יוצאת מן הכלל).

התקופה הלאומית לא העבירה ספוג על כל שאיפות ההשכלה וערכיה. היא בדקה ועדיין היא בודקת אותם בדיקה חדשה ועל־פיה היא קובעת את יחסה אליהם. בדיקה זו נעשתה ונעשית גם עכשיו על יסוד חזון עתידה של האומה, השונה בתכלית משל תקופת ההשכלה והמאיר את חיי היהודים באור הגאולה ובאור העצמאות בארץ־מולדת. כי על כן קבלה מתקופת ההשכלה רק את הראוי לה, את כל מה שיש

בו להוסיף חיזוק לחיי העם ולבצר אותם, כגון עצם השאיפה להתנערות, להתחדשות, לתחית הלב, לחיים תרבותיים ואנושיים, להרחבת אפקים וכדומה. אבל היא סרבה לקבל את השקפתה על העבר, על המסורת ועל קניני האומה ומוסדותיה. היא הכירה, שתקופת־ההשכלה בתור תקופה מורדת ומהפכנית עקרה יחד עם צמחים יבשים הטעונים עקירה גם שתילים רעננים ונאים, היכולים להיות לברכה לחיים המחודשים וביחוד הכירה, שהתקופה האמורה התעלמה לעתים מן האור הגנוז במעמקי ההויה הישראלית, בצורת־קיומו, ביצירותיו ובערכיו.

התקופה הלאומית הצועדת בעוז בדרך לגאולת העם, המעוררת כוחות נרדמים והמלבה ניצוצות גבורה קדומים, משתדלת גם כן לתקן את יחסה הפגום של התקופה הקודמת לנכסי תרבות ולגאול אותם מחורבות החיים וממשואותיהם, על דרך פסוקו של המשורר: „ומערמות עפרך אחיה את הכתלים".

היא מפקחת את תלי המפולת וגלי הגרוטאות שנצברו עליהם, ממרקת אותם מחלודתם, מרחיקה את הדעות הקדומות האופפות אותם וחושפת את אורם העצמי והאמתי. היא בולשת כל קו אור של העבר, כל נקודה חיובית, כל גרגיר פורה וכל מה שאפשר לצרפו למנין ולהזין בו את נפש הדורות הבאים.

הערכה חדשה זו לא פסקה עדיין את פסוקה האחרון. היא עדיין בעצם פעולתה ובעצם מילוי תפקידה. אף־על־פי־כן מורגשת השפעתה הרבה כבר עכשיו. וסימנך: ההבדל שביחסן של שתי התקופות האמורות אל התלמוד, לקבלה, לחסידות ועוד ועוד.

בדברי הבאים אני מתכוון לגלות את יסוד התפארת של ישיבות רוסיה, שכוסה בצל בתקופה הקודמת. הנני מייחד את דברי על הישיבות העולמיות, מפני שבהן הובאו לידי ביטוי חזק הצדדים המעולים והמשובחים. אין ממטרתי לתאר אותן תיאור שלם ומלא על צלליהן ואורותיהן, על ה„בעד" וה„כנגד" שבהן, כי אם תיאור חד־צדדי לשם הבלטת אותן הסגולות, שמן הראוי ומן האפשר להשתדל בהרכבתן בבתי־הספר המודרניים, מהן בבתי־הספר העליונים ומהן גם בנמוכים, או אלה הראויות לשמש מעין כוכבי אור וחזון העתיד, שהגשמתן תוכל להתקיים כולה או מקצתה בזמנים הבאים.

מובן, שתיאור כזה על־פי עצם מהותו הוא בבחינת „לא ראה

אוון ביעקב" ובסגנון „מה טובו", אולם התיאור אינו בא לשמו, כי אם לשם סימון הטוב שבישיבות, שצריך לנטוע אותו בבתי־הספר של עכשיו. לפיכך עלי לדין בטיפוס האידאלי הכללי של הישיבות, היינו בתמצית הצרופה של ערכיה.

ועוד הערה נוספת: במאמרי הקודם נסיתי להעלות את דמותן של הישיבות, רוב הענינים שאני דן עליהם בזה חדשים הם, ומיעוטם, שנשנו כאן לשם שלימות מאמרי זה, באו בשינויים ובהוספות.

ב. ראשי הישיבות

בחור הישיבה, שנדד למקום תורה, היה נוסע לא למאלץ, לטלז או לסלובודקה, כי אם לר' זלמן סנדר כהנא שפירא, לר' אליעזר גורדון ולר' משה מרדכי אפשטיין, היינו, ל„אדירה ומושלה" של הישיבה, לריש מתיבתא. אישיותו של הר"מ היתה קבועה במרכז מחשבתו והיא־היא שמשכה אותו בחבלי קסם. כי אמנם הר"מ ש„צפצוף צפורו לא ינח לו לישון", היה חלק בלתי־נפרד של הישיבה, או יותר נכון, הנקודה העיקרית שלה. הוא מילא באישיותו את כל חללה של הישיבה מן המסד ועד הטפחות ועמד למופת בתורתו ובמידותיו, בהנהגתו ובמעשיו. חוטים בלתי־נראים היו נמשכים ממנו אל כל חניך וחניך, ודמותו היתה קבועה בלבו של כל אחד כדמות שלמה וטהורה, כדמות הקודש.

יראת הרוממות בפני הר"מ לא התפרנסה מעיגולי כבוד שהלה היה עושה מסביבו, או ממבצרי הידור וסלסול שהיה מתבצר בהם. אדרבה, הר"מ היה קרוב קורבה יתירה אל חניכיו ולא היו שום מחיצות וחציצות בינו וביניהם. כל אחד רשאי היה לגשת אליו בכל זמן שרצה בתוך כתלי הישיבה ולדבר אתו את דבריו. כמו כן רשאי היה לסור אל ביתו בלי הודעה מוקדמת, בלי קביעת ראיון ואפילו בלא צלצול בפעמון: פשוט, היה פותח את הדלת ונכנס. אולם היראה האמורה נבעה לא מסיבה חיצונית, כי אם מסיבה פנימית: מקרני האורה ששפעו מאישיותו של הר"מ ומההרגשה שמילאה את כל ישותו, כי הוא עומד לפני אחד מיחידי סגולה ומגדולי הדור.

הר"מ האידיאלי היה מתעניין גם במצבו החמרי של החניך, היה שואל כיצד הוא חי ואיך הוא מתפרנס והיה משתדל לעזור לו כפי האפשר.

אישיותו של הר"מ לא נולדה בנס ולא צצה כקצף על פני מים. היא היתה בתם של ספר־יוחסין ושל שלשלת קבלה. היא היתה למה שהיתה בכוחה של מסורת ארוכה ובכוחם של אבות גדולים. דורות של מקדשי שם, נזירי עולם וגבורי רוח העניקו לה מכוחם, הרוו אותה מעסיסם וציוו לה את ברכתם וקדושתם.

כי על כן הר"מ המודרני, הנשען על כוחות עצמו ושאין לו כמעט שום יניקה בצורתו החדשה מהדורות שחלפו, לא יוכל להתחרות עם הר"מ הישן בכוח האישיות וההשפעה שלו. הוא מוכרח להסתפק ב"קב שלו", היינו ברכושו העצמי ובסגולותיו האישיות. הוא צריך להיות סמוך על שולחנו שלו ולא יוכל ליהנות משולחן הדורות, משולחנם של גדולי עולם שקדמו לו. רק בדורות יבואו, אם הר"מ המודרני ימלא את חובתו בכבוד ובאמונה במשך תקופה רבת־שנים יזכו ניניו ונכדיו לירושת קודמיהם ואז אפשר כי תווצר גם על דמותו מסורת של גדולה והוד ויקשרו לה כתרי תפארת.

ג. הרוחניות

הישיבה היוותה מעין אי קטן, אי רוחני בתוך ים הגשמיות, החולין והרעש שמסביב. גרי האי הזה כאילו היו מופשטים מהבלי העולם הזה ומהמאווים הזמניים, מרוחקים מהקניינים המדומים ומעבותות היצרים הרעים ושקועים בעולמם של המחשבה והרוח. האי הזה נדמה להם כיסוד היחידי המוצק שבהוויה וכמציאות האמיתית והוודאית, שמהם נמשכים צינורות השפעה לעולם העשיה ההומה ומהמה, השקוע בחיי שעה והמתקיים רק בכוחם ובזכותם של חיי עולם המפכים באותו אי.

וודאי שהשקפה מופרזת זו אינה מתקבלת על הדעת. לא נוכל וגם לא מן הדין הוא שנניחה ביסוד החינוך. לא נוכל להסכים ל"ביטול היש", להכנסת כל תוכן החיים ללא שום שיור במלכות הרוח. אבל כשגוזזים את קיצוניותה של השקפה זו, כשמרחיקים ממנה את היתר שבה ומעמידים אותה על כנה ובסיסה רואים, שהיא צופנת בתוכה אמת גדול, אמת שכל אדם חושב יודה בה.

מהותה של אמת זו היא הכרת האדם בעובדה, שהוא כפול יסודות: גוף ונשמה (שימושי כאן במלה „נשמה" הוא על דרך לשון

בני־אדם ולא במובן מיטאפיסי) ובתור תוצאה מזה הוא גם כפול חיים: חיי רוח וחיי חומר; כי חיי־הרוח הם בעצם החיים של „מותר האדם מן הבהמה" וכי חיי־האדם עולים ומתעשרים בה במידה שהוא מרבה לחיות בספירה של מותר זה, היינו שהוא חי חיי תרבות למקצועותיה השונים. אמת זו מובעת בקיצור ובחריפות בדברי משורר ימי־הביניים:

שימו לב אל ה נ ש מ ה
לשם, שבו ואחלמה...

ומן הראוי להרכיב אותה בנפש הצעיר המתלמד.

הרכבה זו שאני דן עליה כאן ובמקומות אחרים אין משמעותה, כמובן מאליו, מסירה חד־פעמית של רעיון מסויים לצעיר על דרך שמרכיבים ענף באילן, כי אם הדרכה במשך שנים בכיוון ידוע. פעם תבוא בקשר עם הנלמד ופעם תבוא במיוחד, פעם ברמז ופעם בפירוש, הכל לפי הצורך.

ד. לימוד התורה ואור התורה

„כי לא תנוח חכמה בלב רע", פסק החכם את פסוקו. פשוטו של פסוק זה הוא, כנראה, השקפה החלטית על יסוד הסתכלות בחיים. אמנם, השקפה זו תוכחש לפעמים מן המציאות, אבל כל הכללה מסוג זה אינה יכולה להיות נכונה במאה אחוזים שלמים. אפשר גם כן, כי בספוק זה הובעה רק משאלה, כיסופים והשתוקקות לרצוי וכי הוא אינו כולל עובדת חיים, מה שיש במציאות, כי אם מה שצריך להיות.

על כל פנים ברור, שהפסוק הזה עומד על היסוד, שתורה ומידות, ידיעות ומעשים טובים, חכמה ולב טוב הם זיווג טבעי, זיווג מן השמים. השקפה זו זרועה בתלמוד ובספרות שלאחריו בפתגמים חריפים, באמרי חכמה ובמשלים מן החיים. היא גם חקוקה וחרותה בדמויות אין־מספר של העבר, בדמויות מאירות העומדות למופת, שהעמיקו את עקבותיהן בזכרון העם. וכך יש לה להשקפה זו מסורת כפולה: מסורת שבכתב ומסורת שבחיים.

הישיבות המשיכו בדרך כלל את המסורת של קשר השורש בין התורה ובין אור התורה. קשר זה ניתן להכלל במלים הבאות, שאמר רב אחד לתלמידו שהתגאה, כי למד הרבה תורה: אתה מספר לי על התורה שלמדת, מוטב שתספר לי, מה לימדה התורה אותך.

בפשטות: התורה צריכה להשפיע על דרכי חייו והנהגתו של האדם, ואם לאו — היא תורת סרק.

וודאי שהיו סטיות מן הכלל הזה: נמצאו בני־תורה שהיו בעלי מידות פחותות, אבל הללו היו מעין יוצאי־דופן ומציאותם נחשבה כאחת הפגימות בסדר־העולם וכראייה שלא הכל כשורה בחיים אלה.

בימינו אלה מתפקקות חוליות הקשר העתיק שבין ידיעות ובין מידות ונבעה ביניהן פרץ רחב. הולך ונמתח קו מבדיל ביניהן כאילו הללו הן שתי רשויות נפרדות ואין מלכות אחת נוגעת בחברתה.

וודאי שסיבות שונות הולידו את החזיון האמור בזמננו. אפשר מאוד, שההשתקעות היתירה בענפי הלימוד הטכניים, הדורשים מלומדיהם בעיקר שכל מיכאני, שאין לו דבר עם הנפש ועם הסוד שבנפש, השפיעו השפעה ידועה בגידון זה. אפשר גם שיש כמה סיבות אחרות לחזיון שאני דן עליו. אבל תהיינה הסיבות מה שתהיינה, ברור הדבר, שבית־הספר העברי אינו יכול ואינו רשאי ללכת בדרך זו. בסיסם ויסודם של הלימודים העברים הוא מוסרי וקדושת דעות וערכי רוח הם נשמת נשמתו. בית־ספר עברי המתעלם מעובדה זו מקצץ את הענף שהוא יושב עליו וזכות קיומו מוטלת בספק.

כי על כן מהראוי להרכיב הרכבה מוצקה את עורק הזהב המוסרי של הישיבה בבית־הספר המודרני, להחזיר ליושנה את עטרתה של ההשקפה הישנה על הקשר האמיץ שבין תורה ובין מידות ולבצר על־ידי זה את תכנם הממשי של הלימודים העברים.

הרכבה זו דורשת זהירות מיוחדה. היסוד המוסרי אינו רשאי להכריז על עצמו יותר מדאי ולהתקיף את החניך התקפות תכופות במישרים. תכסיס כזה עלול להביא לידי תוצאות הפוכות ממה שרוצים להשיג. היסוד המוסרי צריך להיות עומד ומובלע בלימודים כדם זה העומד ומובלע באברים. כמו כן הוא צריך למצוא לו ביטוי הן בדיבורים קצרים ותכליתיים בשעות הכושר והן באווירה הכללית של בית־הספר.

ה. בקיאות וחריפות

עוד מימים קדמונים הועמדה השאלה: מה עדיף: בקיאות או חריפות, בור סוד או מעין המתגבר. התשובות הנמצאות בתלמוד יש שהן סותרות זו את זו. (דנתי על זה במאמרי הנזכר „הישיבות בתקופת

התחיה". אסתפק כאן במה שנחוץ לתכלית דברי ובמה שיש בו כדי להוסיף על דברי במאמר ההוא). מסתבר, שהדעות השונות בענין זה תלויות בשינויי התקופות ובשינויי שמותיהם של בעלי הדעות. חוץ מזה נראה לי, שאפשר ליישב את הסתירות בדרך זו. הבקי נחשב מצד התועלת השימושית שבו, מצד היותו בבחינת אנציקלופידיה חיה לשם גילוי מקורו של דין או לשם העמדת גירסה. תועלת זו תובן ביחוד בשימנו לב, כי בתקופת התלמוד היה עיקר הלימוד על־פה. אבל מצד הערך הלימודי, מצד גדולתו של כל אחד בתורה אפשר שביכרו את החריף.

כי כמה מן החכמים החשיבו חשיבות יתירה את החריף והעמידו אותו על מדרגה יותר גבוהה מן הבקי, יוצא ברור משתי ראיות אלה, המצטיינות בענין הרב שבהן.

א. תלמיד הצריך לסברה של הרב אינו נחשב לאדם בפני עצמו ואין דעתו עולה במנין, כשהוא יושב בדין ביחד עם רבו, אבל כשהוא צריך רק לגמרה של רבו הוא מתייחד יחוד של דעה (סנהדרין ל"ו).

ב. „אטו כל דלא ידע הוא דר' יצחק לאו גברא רבא הוא, בשלמא מילתא דתליא בסברא לחיי (שפיר מצית למימר דלאו גברא רבא הוא — רש"י) הא גמרא הא, וגמרא לא משע ליה" (גיטין ו'). גם הביטוי המובא בכמה מקומות: אי בעית אימא קרא אי בעית אימא סברה מגיד מה בענין זה. ועל כולם, אין לשכוח, שחלק גדול מדיני התלמוד עומד כולו רק על הסברה.

כדאי להעיר, שגם חכמי אומות העולם מתחו קו מבדיל בין הבקיאות לחריפות. בשם אחד מקדמוניהם נמסר פתגם אופייני זה: לא כל המרבה בידיעות מחכים.

הישיבות שבזמננו הלכו כמעט עד הקצה האחרון בהעדפת החריפות על הבקיאות. את החריף הוקירו והעריצו, סלסלו אותו ונשאוהו על כפים ובבקי כמעט זלזלו וחשבוהו למבלה עולם ולמעוט דעת. כל הלימוד בישיבות הצטמצם במסכות אחדות — חמש, שש, שינונן מיצוי ישר והפוך, התחדדו בהן והראו בהן נפלאות של חידושי תורה על דרך ההעמקה, ההבנה, ההגיון וכו' וכו' ואת יתר המסכות הזניחו

ובמקומן עיינו בספרים חריפים, כגון קצות החושן, עמק יהושע, חידושי רבנו עקיבא איגר ועוד.

והנה גם עדותו של המשורר על ענין החריפות:

וכלוטש על גלגל מלטשתו ינוע
וימלט כידודים מפי ברזל עשות,
כה ילטוש את מוחו גם הוא במקצוע
ומרטו בסוגיות התלמוד הקשות

אמנם המשורר מזכיר גם בקיאות בשני סדרים, אבל החריפות היתה עיקר.

כאן המקום להעיר, כי המלה „חריפות" משתייכת לקבוצת המלים המתעות, היינו היכולות להדרש בשני פנים, לגנאי וגם לשבח, בהתאם אל המשמעות שמכניסים לתוכן.

לגנאי כיצד? החריפות, שכוחה בהתחכמות, בתחבולתנות ובהשתערות, שכלי־נשקה אמנם חדים וממורטים, אבל הם אינם פוגעים בנקודה המרכזית, בלבו של הענין הנידון, כי אם בנקודה צדדית שבו, בפרט טפל, אולם פגיעתם „מן הצד" היא מעין הצלפת־ברק עזה, המרכזת את כל תשומת־הלב בפתאומיות שבהתקפה ומעמידה את העיקר בצל ומעלימה אותו. בקיצור, חריפות, שחידודה קודם לליבונה ושהיסוד האקרובאטי הוא לה עיקר גדול.

לשבח כיצד? החריפות הצלולה והמעמיקה, המנתחת את הענין ניתוח שרשי והגיוני, המשתדלת לחדור לנבכיו והחותרת אל אמתה של תורה.

בין שני הסוגים הקיצוניים האמורים נמצאים כמה סוגי־מעבר, המתקרבים פחות או יותר לאחד מן הסוגים האמורים.

האמת ניתנה להאמר, שביחד עם הפלפול הישר והמשובח מצא לו מקום בישיבות גם הפלפול הפתלתול והגלוז, המבריק בחיצוניותו והנבוב בתוכו, אבל, כאמור, אני דן בזה על הטוב שבהן, על התמצית הראויה להיות למופת. ותמצית זו ניתנת לסיכום בדברים אלה, האידיאל של הישיבות היה לא הקניית סכום מסויים של ידיעות והשגרה על הפה של כך וכך ספרים, כי אם מה שלמעלה מזה, היינו פיתוח כוח מחשבתו והבחנתו של הלומד, הגברת יכולת חדירתו בענין מסובך והכשרתו לשחות שחיה חפשית ועצמאית בים התלמוד.

סיסמה זו של פיתוח כוח המחשבה צריכה להיות נר לרגלנו בבתי־הספר המודרניים. לא „צנא מלי ספרי" הוא הדמות הצריכה לרחף לפני עיני המחנך של זמננו, כי אם בעל סברה והגיון, איש השכל ובעל כוח שיפוט; לא בעל תרבות פורמאלית, הגיזון אך ורק משולחנם של אחרים, כי אם בעל תרבות פנימית, הקונה קנין יחיד גם את הדעות המקובלות והמאציל גיוון אינדיבידואלי גם למחשבות הרבים; קיצורו של דבר: לא אדם שילקוטי ספרים תלויים לו מכל צדדיו, כי אם זה שיש לו משלו, ממחשבתו הוא ומרכושו הפרטי.

בהסכם למה שנאמר למעלה, חובתו הראשית של המחנך היא להשתמש בכל הדרכים המוליכים לעיצובה של הדמות הרצויה. הוא חייב להגביר את האמונה בכוחותיו העצמיים של החניך, לפתח את כשרונותיו ולחדד את שכלו, באחת: לתת לו משלו. הדרך העיקרית המוליכה אל המטרה הנכספת היא עבודה עצמית, שעליה ידובר בפרק הבא.

ו. עבודה עצמית

אחד החידושים החשובים שנתחדשו בבית־מדרשו של החינוך המודרני הוא, כי לא כמות הלימודים שהחניך רוכש ואף לא איכותם הן העיקר, כי אם אופן רכישתם. הקיבול הפאסיבי של רעיונות ודעות, לימודים ותורות מן המוכן מבלי שיתוף עצמי ותגובה פרטית, אין כוחם יפה להפרות את מחשבתו של החניך, לחזק את כוחו השכלי ולהרחיב את דעתו. הידיעות הללו הן מסוג קרן עקרה שאינה עושה פירות ושאינה מתמזגת עם נפש בעליה. הן כאילו גנוזות בקופסה סגורה וחתומה ה„שוכנת" לבדד בלי שום השפעה על כל מה שמסביבה. אולם הידיעות שאדם קונה מתוך שיתוף עצמי לקנייתן, מתוך חבלי נפש וצער שביגיעה ומתוך העברתן בכור בחינתי ודרך צינורי רוחו הן רכוש חי, הפרה ורבה ומעמיד וולדות וולדי־וולדות.

ועוד זאת, אחת ממטרותיו העיקריות של בית־הספר, ואולי העיקרית, היא לנטוע בקרבו של החניך צמאון עז ותמידי להרחבת ידיעותיו ולהעשרתן. ומטרה זו כגודל חשיבותה כן תקשה השגתה. „הדבר היותר קשה" — כותב אחד הפרופיסורים האמריקאיים הידועים — „הוא לנטוע בלב חניך הקוליג' הצעיר, שהלימודים שבהם הוא

עוסק אינם לימודי קוליג' או בית־ספר לרפואה, כי אם לימודים לכל החיים, שהשנים האחדות שהוא לומד בבית־הספר בהשגחת מורים הן רק הכנה להן".

ייאמר נא דרך אגב, שחניך הישיבה לא היה זקוק כלל לשינונה של אמת זו. היא היתה בגדר של מושכל ראשון לבני הסביבה שבתוכם גדל ונתחנך. הכל ידעו, כי לימוד התורה הוא לכל החיים וכי לעולם אין גומרים אותה. רעיון זה הובלע בדמו של החניך מילדותו וליווה אותו עד יומו האחרון.

בזמננו אנו הרעיון של „לעולם תלמד" אינו, כאמור, מובן מאליו ודורש חקיקה נמרצה בלב התלמיד.

דומני, שעבודה עצמית, שיטתית וממושכה במשך שנות הלימודים בבית־הספר תוכל לעזור הרבה גם לחקיקתו של הרעיון, כי הלימודים אינם נגמרים עם תקופת בית־הספר וכי ההתעסקות בהם נמשכת והולכת עד פסיקת חיי האדם, וגם להגשמתו בפועל.

כי הגשמת הרעיון הזה דורשת בעיקר שנים אלה: א) יכולת לשאוב ישר מן המקורות לשם הרחבה תמידית של חוג הידיעות, וב) רצון חזק לעשות את זה. והנה העבודה העצמית תפעל את פעולתה גם על יכולתו של התלמיד וגם על רצונו. מצד אחד תגביר את יכולת קליטתו והבנתו, כי הוא יתרגל להשען על כוחות עצמו ולא יצטרך למישהו שילעס בעדו את הלימודים ויושיטם לו בצורה כזו, שיוכל להורידם ישר את בית בליעתו, ומהצד השני תחבב עליו חיבה יתירה את גוף הלימודים. על־ידי עמלו ויגיעתו בהם ועל־ידי מאמציו לרכוש אותם יארש אותם לו לעולם ובינו וביניהם תכרת ברית איתנה, ברית אשר לא תופר.

ז. המורה והתלמיד

חכמי התלמוד הרגישו — ואם גם הרגשה סתומה ומעורפלה — בערכה הגדול של העבודה העצמית. כמה וכמה שאלות נשאלות בתלמוד, שנזכר בהן בפירוש, כי עיקר מטרתן היה לחדד את התלמידים, היינו לעורר את כוח מחשבתם, שיגיעו להבנת הענין בכוח עצמם, וכמה שאלות ניכר מתוכן גופא אותו הטעם, אף־על־פי שלא נתפרש. ואפשר כי אלה שלא נתפרש בהן הטעם האמור עולות במספרן על אלה שהטעם נתפרש בהן.

יתר על כן, עצם המשא והמתן של סוגיות התלמוד מראה באופן ברור, שהחכמים לא נזדרזו להגיש לשואלים ידיעות מן המוכן, מסקנות חתוכות ו„סופי פסוקים". אדרבה, הם היו מגוללים את־אט את יריעת הסוגיה, מוליכים בזהירות את התלמידים דרך חתחתים ומעקשים, אבני נגף וצורי מכשול הזרועים בה ומשהים אותם בדרך, המוליך אל חוף המבטחים והנקודה הנכספה, כדי שיתעוררו לשאול את שאלותיהם ומתוך כך ייטיבו לעמוד על עומק הענין ויהיו שותפים בחוט היצירה.

הישיבות היו זהירות במצוות עבודה עצמית, אבל היא היתה פרועה ופגומה, נטולה עול של משמעת וחסרת פיקוח והשגחה. כוונתי, העבודה העצמית של התלמיד אינה מפקיעה אותו מזיקה למי שגדול ממנו. אדרבה, היא דורשת חינוך והדרכה, סיוע ועזר. המחנך נתבע להטפל לתלמיד ולצרף אל עבודתו עין צופיה ויד מכוונת. ראשית כל, צריך המחנך לבור את חומר הלימוד בהתאם לכוח תפיסתו והשגתו של התלמיד ולתת לו הוראות כלליות באופן הלימוד. אחר זה הוא צריך לתהות על קנקנו מזמן לזמן, כדי להווכח עד כמה עמד על הענין הנלמד בכללו ובפרטיו, עד כמה ירד לעומקו ועד כמה קנה בו הבנה מקיפה ומדוייקת. הוא צריך לדקדק עמו כחוט השערה, להעמיד אותו על טעותו, אם יש צורך בכך, ולעזור לו בפתרון השאלות שנתעוררו בו בהמשך לימודו. כללו של דבר: המורה ממלא תפקיד חשוב בעבודתו העצמית של התלמיד.

אולם בישיבות הגדולות נתקיימה מצווה זו רק למחצה, היינו, רק מצד התלמיד ולא מצד המורה. התלמיד היה משתדל לסגל לו את חומר הלימוד בכוחותיו הוא, אבל היה עזוב לנפשו הן בבחירת החומר והן בלבטיו ובסבכיו (כוונתי לעזרה מסויימה מצד יחיד המוכשר לזה ולא לעזרה ההדדית של בני הישיבה איש לרעהו). לא היה מי שיוליך אותו משלב לשלב וממדרגה למדרגה, שישים עין על התפתחותו ושיראה עד כמה נכון דרך לימודו ועד כמה הוא הולך ומתחזק בכשרונותיו.

בית־הספר המודרני צריך לקבל מהישיבה את הרעיון של עבודה עצמית, אבל בתיקונים ובהוספות. הוא צריך לקבל ממנה את גוף הרעיון, כי הלימוד צריך לעמוד על יסוד חזק ואיתן, על היסוד שהתלמיד אינו משמש בית־קיבול לקליטה, אלא שהוא קונה לו ידיעות

בעצמו לפי כוח שכלו והבנתו. אולם במקום העבודה העצמית של הישיבה שהיתה נטולת־ההשגחה וחסרת שיטה וסדר תהיה בבית־הספר המודרני עבודה עצמית מסודרת ושיטתית, מתוקנת ומשוכללה, מתאימה לתעודתה ומכוונת למטרתה, היינו, לפיתוח הדרגי, מלא ושלם של כוחותיו הרוחניים והשכליים של התלמיד. אל עבודת התלמיד יצרף המורה את מחשבתו ודעתו וישתמש בנסיונות שבכתב ובאוצר נסיונותיו הוא, כדי להוליכה בדרכים הרצויים ולכוונה כיוון תכליתי לקראת יעודו העליון של החינוך.

ח. אהבת התורה

שרשיה של אהבה זו טמונים במעמקי הדורות. בעלי האגדה השפיעו עליה ממיטב רוחם וחזונם והפייטנים — ממיטב שירתם. אין ספק שהיא היתה אחד מן הגורמים החשובים ביותר לקיומו של העם. והיא, יחד עם עוד גורמים, שמרה עליו במשך הגלות הארוכה שלא יתנוון, שלא ישקע בתהום היאוש ושלא יסחף בגלי הזמן הזידונים.

כידוע, היה, עוד זה לא כבר, חללה של העיירה מלא וממולא אהבה זו. היא קיננה בכל לב וחדרה לכל נפש. היא ציפפה את בתי־המדרשות בזמן שבין מנחה למעריב ובשבתות במחנות־מחנות של הוגים בתורה. כל אחד וספרו: מי שלמד משניות ומי שלמד תלמוד, מי שעיין בפרשת השבוע ומי בספרי מוסר וספרי יראים. היא הביאה אל בית־המדרש גם את עמי־הארצות העמלים, בעלי הפנים הנקשים והידים המיובלות, הושיבה אותם מסביב לשולחן ארוך ועשתה את אזניהם כאפרכסת לדברי יהודי בעל הדרת פנים, שישב בראש והסביר להם את דברי האלשי"ך או קרא להם סעיפים מ„חיי אדם". היא השיאה את בנות בעלי־הבתים שבעיירה לתלמידי־חכמים ולאברכי־משי, שישבו סמוכים על שולחן חותניהם — שרבים מהם פרנסתם לא היתה מצויה בשפע — למדו תורה, פארו בעצם הוויתם את העיירה והאצילו לה חן וקסם. היא גם עוררה את בני העיירות הקטנות לקיים בבתי־מדרשיהם קיבוצים וישיבות ולחלק אתם לחמם.

אחד מציוריו של אש בספרו „העיירה" מטעים הטעמה יפה את מסירותו וחיבתו של בן העיירה לתורה, ביחוד את המקום המרכזי אשר תפסה במחשבתו. הנני מוסר אותו כאן על־פי הזכרון.

סוחרים אחדים מסובים בביתו של אחד מנכבדי העיר, כל מעייניהם שקועים בעניני מסחר, מקח וממכר, שער התבואה ועוד ומדברים ברגש ובהתלהבות. והנה נכנס אחד מילדי הבית לארוחתו. הסוחרים עוקרים מיד את מחשבתם מעניניהם, שואלים את הילד, מה למד בחדר, מפנים את לבם לדברי תורה ודנים בהם זה עם זה.

הישיבה שהצטיינה באווירה רוחנית מגובשת הרימה את אהבת התורה, שחניכיה הביאו אתם מבית אבא, למדרגה יותר גבוהה והעלתה את מידת חומם הנפשי כמה וכמה מעלות. בישיבה התגלגלה אהבת התורה ממחשבה להגשמה ומחזון למציאות. הללו דרשו לעתים קרובות רוח גבורה והקרבה עצמית, וויתורים על צרכי הגוף וקיום חמור של מצוות „דרכה של תורה".

„עמדו נא על דרכי מיר, איישישוק, וואלוזין
וראו בחורי עוני הולכים בחפזון;
אורך האורח ימודו בשעל,
אנה הם עולים? לישון על הארץ,
לחיות חיי צער, לסבול כל קרץ,
זאת התורה אדם כי ימות באוהל".

הישיבה גידלה אנשי־רוח ואנשי־מידות, עזי־נפש וכבירי־רצון. הללו חיו על התורה ומתו עליה, התמידו בלימודה בעקשנות קודרת וקיימו את המילים „ישוב ולמוד" כפשוטן וכמשמען. הם ראו בה את כל עולמם, היא היתה מרננת בהם ומתוכם והיתה גם מטרת חייהם וגם עצם חייהם.

זכות גדולה נתייחדה לישיבה בזה, ששמרה על הסגולה היקרה של אהבת התורה גם אחרי המשבר הגדול שבא בחיים המסורתיים. כוונתי לזמן שרוחות הרס התפרצו למשכנות יעקב, כשכלוסנאות העבר התמוטטו, ערכי היהדות נזדלזלו והתורה והאהבה לה התחילו לפנות מקומן לתורות אחרות. תיתי לה לישיבה, שבמשך עשרות בשנים עמדה כמבצר איתן, הגנה ב„כנפה השבורה" על שארית היקר ומחמדי הישן ונלחמה בעוז בעד הפקדון שנמסר לרשותה. היא אמנם נפצעה, אבל לא נכנעה, שיני הזמן העמיקו בה את עקבותיהן, אבל לא יכלו לה.

בזמננו אנו נמצאת מידה זו של אהבת התורה במצב הגסיסה והגוויעה. עוד פה ושם תועים בחללו של הרחוב היהודי כצל ממה

שאבד חוטים בודדים, קלושים ורפויים של רקמת האהבה הישנה ומנצנצים עוד איזו ניצוצות של אש־התמיד שבערה בלבות בני הדורות שעברו. אבל סופם של אלה להעלם מהר, אם בית־הספר העברי לא ייאָחז בשארית הפליטה ולא ישתדל לעבות את החוטים הרפויים וללבות את הניצוצות הדועכים. בית־הספר העברי הוא עוגן ההצלה היחיד לאוצרות העם המונחים על פי התהום הפעורה.

הצעיר העברי לפנים היה מביא אתו את אהבת התורה מבית אבא. עכשיו הבית על־פי רוב מרוקן ומדולדל והצעיר העברי בזמננו צריך לרכוש אהבה זו בבית־הספר מתוך האווירה הכללית שלו, וביחוד מתוך הלימודים הנלמדים בו. עכשיו אהבת התורה תוכל לבוא בעיקר רק מתוך ידיעת התורה!

ט. התורה והחיים

בהתרחקותם של בני הישיבה מהחיים ופרישתם מהוויות העולם לא היה מהיסוד הנזירי, המואס בחיים מצד עצם מהותם הקלוקל והמבוזה. התרחקות זו היתה בעיקר לזמן ידוע, היינו, למשך זמן לימודיהם, בחשבם בצדק או שלא בצדק, כי שנים אלה הן קודש לתורה. אבל בלבם קיוו, כי בצאתם מן הישיבה ובהכנסם אל העולם הגדול, אם בתור רבנים אם בתור עוסקים בהוויות העולם, לא יקפלו את חייהם בקליפה צרה של חיים פרטיים, כי אם ישתדלו להשפיע כל אחד לפי כוחו על סביבתו: מי בחוג גדול ומי בקטן. שאיפה זו היתה ברוחה של היהדות הדורשת מנושאיה קיומן של מצוות: דתיות, מוסריות, ציבוריות וכו', וברור שההשפעה הטובה על אחרים נכנסת בסוג של קיום מצוות. ואמנם כמה מהם זכו לשם גדול בפעולותיהם ובעסקנותם לטובת הכלל ולטובת האומה.

בית־הספר העברי המודרני אינו רשאי להתעלם מהחינוך הציבורי של תלמידיו ולהשאיר את זה בתור דבר המסור ללבו של כל יחיד. הוא צריך לפתח בקרבם את ההרגשה הציבורית, את האחריות של היחיד לכלל ואת חובתו של האדם לחיות מעבר לחייו הפרטיים והמצומצמים ולשלב אותם בחיי הציבור.

המדובר כאן הוא לא על עמידה בראש, על רכישת משימה ציבורית ועל גבאות ושלטון. דבר זה הוא ענין ליחידים, למוכשרים

לכך ולבעלי נטיה נפשית בכיוון זה. אני דן כאן בחובה השווה לכל נפש, היינו, בהשתתפות פעילה בחיי הכלל ועל שימת כתף עם כתפם של כל בני הציבור.

ומכל ועל הכל, צריכה להתבלט החובה אל העם, אל גאולת העם. רעיון הגאולה צריך להיות הרעיון המרכזי במחשבתו של התלמיד, רעיון מדריך מנוחה, תובע, מחייב ומעמיד מצוות.

מחובתו של החינוך הציבורי והלאומי להגיע למרכזי הנפש היותר עמוקים, להפעיל את כוחותיה ולשעבדם שעבוד מכוון למרותו. לפיכך הוא צריך להשתמש בכל דרכי ההשפעה העומדים לרשותו: דרך המחשבה והרעיון, דרך ההרגשה ודרך הפעולה והמעשה. השפעה רעיונית דורשת הסבר בהיר של קשרים מקשרים את היחיד אל הציבור ואל העם ואת החובות שהם מטילים עליו. אל ההשפעה הרעיונית צריכה להזדווג השפעה רגשית, שכוחה יותר גדול בחיי הנפש והיא עלולה יותר לעורר למעשים. עולה על שתי ההשפעות האלה, וגולת הכותרת שלהן, הוא ההרגל למעשים טובים והדבקות בהם שאדם קונה על־ידי גופי המעשים, שהוא עושה אותם בפועל ממש. מכאן, מילואם של תפקידים וקיומן של מצוות על־ידי התלמידים ברשות הציבוריות והלאומיות, הן במסגרת חיי בית־הספר והן מחוץ למסגרת זו, הכל לפי גילו של התלמיד, נטיותיו וכשרונותיו.

המגיד בתור מחנך עממי

המעבר מתקופת ההשכלה אל תקופת התחיה הביא אתו לא רק תמורה מהפכנית בנקודת ההשקפה על גורלו של עם ישראל ועל יעודו ההיסטורי: הוא גם שינה שינוי יסודי ממטבע־המחשבה, שטבעה התקופה הקודמת בערכי־יהדות מסויימים, במוסדות תרבות ובקנייני רוח ידועים. הלב, שנתעורר לתחיה וחתר לגילוי עתידה של אומה, גילה אגבית גילוי חדש גם הרבה מקנייני העבר מתוך רצון לחשוף את גרעיניהם הבריאים, ואת כל מה שיש בהם מן החי והרענן, הראוי להצטרף לרכוש הדורות ולשמש בסיס לערכים שבעתיד.

בתור דוגמה לדברים אלה די להזכיר את התערערותה הגמורה של ההשקפה המשכילית השלילית והשיטחית על הקבלה, החסידות והחסידים ועוד והתבצרותה של השקפה אחרת לגמרי בזמננו על הזרמים והתנועות האלה, השקפה המיוסדת על חדירה עמוקה לנבכיהם ועל השאיפה לחסון במחסן הרוח את כל מה שיש בו מן הקיים ומן הראוי להחסן.

ואולם לא רק תורות וכיתות נתקפחו קיפוח של אי־הבנה מצד המשכילים, אלא גם אישים רבי חשיבות ורבי השפעה, כגון „הרבי" של החסידים, — המלמד והמגיד ועוד.

במאמרי זה אייחד את הדיבור על המגיד מישרים, או פשוט המגיד.

בספרות ההשכלה בא זכרו של המגיד לא לשבח, כי אם לגנאי. כינו אותו בכל מיני כינויים של בוז, כגון מבלה עולם, חשוך, נסוג אחר, מגיד בעלטה וכיוצא בשמות כאלה וראו אותו כאחד הנמושות, כירוד הרוח וכעמוד התווך של הריאקציה.

אבל האומנם התאימה דמות זו, שהמשכילים חפצו לחקוק בלבנו, לדמותו האמיתית של המגיד, כפי שזו התגלתה בחיים?

ודאי, שכמה מן המגידים לא התאימו לתעודתם, והתגא שהם התלבשו בה לא הלמה אותם כל עיקר. הללו היו פגומי רגש וסרי

טעם, מחוסרי תרבות ומרדפי אמרים, שמילאו את דרשותיהם בדברי הבאי, בקש ובגבבא, בסרוסי רעיונות ובעיוותי פסוקים.

אבל הם היו יוצאים מן הכלל, יחידים בודדים, שאין בהם כדי ללמד על הכלל כולו.

והכלל היה לגמרי אחר מציורם של המשכילים. הכלל, או יותר נכון הטיפוס האידיאלי הכללי היה דרשן עממי תמים וצנוע ו ע ב ד נאמן של האומה, שההמונים הרחבים נמשכו אחריו בחיבה ובאהבה ושתו בצמא את דבריו.

ההמונים האלה ראו במגיד הנודד, המכתת את רגליו בתפוצות ישראל והמחזר מעיירה לעיירה לשם הפצת תורתו, כשהוא בעצמו שרוי — בעוני ובחוסר כול, את קלסתר פניו של העם שממנו יצא, שאינו „מרגיע בגויים", המחזיק בידו מקל־נודדים נצחי, החי חיי צער ותלאה ושביחד עם זה הוא דבק בדבר־אלוהיו ושומר את מצוותיו.

עבד־העם הזה מילא בתפוצות ישראל תפקיד חינוכי כביר רב־צדדים ורב־השפעה.

כדי לעמוד על זה נציץ נא רגע בעיירה היהודית בזמן הסמוך לזמננו. (סתם עיירה יהודית הכוונה לעיירה ברוסיה, שבה התרכז הישוב היהודי היותר גדול). רבות מהן היו רחוקות ומרוחקות ממסילות הברזל ומאיזה מרכז שהוא עשרות פרסאות. הן הוו מעין איים קטנים נידחים ומבודדים, הנתוקים מן העולם הגדול והמפורדים בינם לבין עצמם. ביחוד הוכפלה יתמותן בסתיו ובחורף, כשהבוץ או השלג ריפדו את רחובותיהן, סגרו עליהן מעברים והפקירו אותן לשממונן, לעירותן וליגון־הדורות הנקשה שרבץ עליהם.

דומה, דווקא בימים כאלה היה המגיד מרגיש ביותר את חובתו לציבור.

„— הדרך מקולקלת, שטופת בוץ ומרובת מכשולים, אבל אין דבר: לא נוסע יושב מרכבות הוא האיש, כי אם עובר אורח עני, דרשן „מגיד מישרים", ההולך ברגליו ב צ ד י ד ר כ י ם". (מה שהיה, בארון).

בואו של המגיד היה נחשב למאורע רב ערך בעיירה, שהיה מתפשט מפה לאוזן במהירות מפליאה והיה מכה גלים חמים בלב, גלים של התרגשות והתעודדות, התרוממות הנפש וחיזוק הרוח: בבית־

הכנסת, שבו נדרשה הדרשה, היה מצטפף קהל שומעים נטויי־אוזן ופעורי־פה, שהקשיבו מתוך חרדת קודש וגוויעת לב.

המגיד סיפר על שלומם של קיבוצים יהודים שונים שביקר אותם, מסר ידיעות עליהם ותאר את מצבם ודרכי חייהם. הוא כאילו הוציא את שומעיו מתחומיה הצרים של העיירה, פתח להם שבילים ודרכים למרחבי העולם, חיזק את חוטי החיבור בין הישובים הנפרדים, הידק את הקשרים שביניהם וליכד אותם לגוש אחד, וכך הוא תרם תרומה חשובה לפיתוח הרגשת האחדות הישראלית והגורל המשותף של העם כולו לכל חלקיו.

המגיד תפס מקום כבוד בין הסבך של גורמים אחרים, ששמרו על העיירה הנדחת במשך מאות בשנים מירידה מדרונית של דלדול, ניוון ויאוש. הוא חינך את רוח שומעיו להבליג על יסורי הגלות, לנענע ראשם על כל גל וגל ולבלי להטחן לאבק בגלגלי הגזירות והפורענות. הוא מיצה מיצוי חריף את קשי השעבוד וצער הגלות ובעצם הביטוי המלא שביטא את המצוקה הרים עליה את ההמונים מקשיבי דברו וכאילו הקהה את שיניה האיומות ונטל את עוקצה. הוא חרת בלבם בדברים כאש את הדעה העוברת כחוט השני בספרות העתיקה, כי הגלות היא רק הופעה ארעית וזמנית, כי יש לה מטרה ותכלית, כי היא משמשת מעבר אל האושר הצפון וכי יש שכר לסובלים את סיבלה. ומההווה עבר אל חזון העתיד, תאר בצבעי־גודש את ימי־הטובה הבאים, הביא את בשורת הפדות ותלה את שמש הגאולה.

קהל השומעים לא תמיד היה בחינת נפעל, מעין בית קיבול לדבריו הנלהבים של העומד על הבימה. יש שהיה גם „שותף", המכניס את חלקו לאוצר הכללי והנהנה הנאה שבזכות ולא הנאת חינם.

שותפות זו, שאני דן בה, אינה מאותו המין, שמנדלי מציין „בעמק הבכא" ביחס אל שומעי החזן, „הנכנסים לתוך דיבורו, משמיעים קול, וכל אחד מהרהר בליבו: גם אני מבין דבר ויודע כמותו" — — — אמנם גם זו מצאה לה מקום בצורת „זעיר אנפין": רבים מן הקהל היו „חוטפים" את התחלת הפסוקים או המימרות, המשולבים בדרשת מגיד וגומרים אותם על דעת עצמם. אבל אני מתכוון לשותפות יותר „תרבותית", שותפות אילמת, שותפות של עבודת מחשבה, העומדת על לימוד דבר מתוך דבר ועל תפיסה עצמית

של הנמשל על פי המשל בלבד ושנתגלתה ביחוד בתיאורי מצבו של ישראל בהווה בקשר עם הגזירות המתחדשות בכל יום.

לכאורה לא נזכרו בדרשת המגיד כלל פיגעי ההווה וצרותיו. הדברים סבבו הלכו על העבר: על מצב בני ישראל במצרים, בבבל, ברומה, בספרד ועוד, אבל מן העובדות המסופרות והמשורטטות בשרטוטים דקים ונאמנים צעקו דמי אנשים גזולי־משפט של הימים הנוכחים. מתוך מציאות מצרים, בבל ועוד האזין השומע למציאות ארצו הוא ומההיסטוריה של העבר נשקפה ההיסטוריה של ההווה בכל מוראיה.

„עבודה־עצמית" זו — תרגום לשון העבר ללשון ההווה, — שעשתה את השומע שותף למגיד, הציפה את לבו בגלי עונג, הקרינה את פניו והתיזה שביבי שמחה מעיניו.

המגיד חינך את העם ללכת בדרכי המסורת, לדבוק בתרבות העברית המקורית, להיות בן נאמן לאבות גדולים וקרא קריאה בלתי פוסקת לאהבת השם ואהבת הבריות, לקדושת החיים ולאצילות הרוח, לזיכוך המידות ולחינוך הבנים, למשא ומתן באמונה ולהתרחקות מכל דרכי רמאות ואונאה ועוד ועוד.

גם היו בין המגידים כאלה, שבבואם אל איזו עיר היו מתוודעים, ראשית כול, אל „מקומות התורפה" שלה, היינו, מה הן העברות, שבני העיר דשים אותן בעקביהן, והיו משתדלים לגדור את הגדר מהמקום הפרוץ ביותר.

ודאי שבזמננו לא נענה אמן אחרי כל דברי תוכחתם ומוסרם ולא נקבל את כל דבריהם כמטבע של זהב. הרבה מהם נתיישנו ונתרוקנו מתוכנם. אבל זה אינו פוגם בכבודם ובערכם של אומריהם. על כגון זה וכיוצא בו כבר פסקו חז"ל את פסוקם: „אל תבוז, כי זקנה אמך — אל תבוז, כי נזדקנה אומתך".

המגיד היה מצודד את הלבבות לא רק בתוכן דבריו, כי אם גם בצורתם הנאה. הוא ידע לבשם אותם בפסוקי פאר ואמרי שפר, לשפוך עליהם מאבקת הזהב של האגדה ולתבל אותם במשל העממי, שאין ערוך ליפיו וחנו.

רבים מהמגידים חינכו במובן ידוע את העם גם חינוך אסטטי בנוגע ליפי הדיבור, עיבודו וליטושו. כמה מהם היו נואמים בחסד

ואדריכלים אמנים. הם הקסימו את שומעיהם ביפי מדברם ובחכמתם לצרף את חלקי הדרשה השונים לבנין יפה ונהדר, מפואר ומשוכלל לפי חוקיה החמורים של חכמת הבניה. הללו הטעימו את שומעי דבריהם את טעם הדיבור היפה ונעימותו ועוררו אותם להקפיד על לשונם, לרומם אותה ולדבר צחות.

המגיד לא היה אדם חנוט ויבש, נטול המציאות וקופא על היושן. אדרבה, הוא נתברך בחיוניות רבה ובגמישות. מיד כשהתחילו מנשבות רוחות התחיה ואורה של חיבת ציון ואח"כ של הציוניות התחיל להפציע הוא (לפחות רבים ממעמד המגידות) היה מן הראשונים, שהוצת בחזון־התקופה, היה לו לפה ונשא את דברו בין השדרות הרחבות של העם בעוז נפש וברוח אמיצה.

הרעיון המהפכני של התחיה יצא אמנם בלבושים ישנים, בלבו־שים של פסוקים. אבל אמצעי הסבר אלה היו האמצעים היחידים שבהם יכול המגיד לפלס נתיב לרעיונותיו בלב העם.

המגיד הראה בינה יתירה וחריצות נפלאה בדרך השימוש של הפסוקים. לעתים קרובות היה מתקיף את מתנגדי רעיון התחיה „מיניה וביה". אותם הפסוקים שהללו השתמשו בהם כדי להוכיח את דעתם הם נהפכו בפיו לקולות־קריאה מלהיבים לפעולה, לעבודה וליצירת חיים עצמאיים.

שתי דוגמות אלה תבאנה בקיצור:

א. הננו אומרים בתפילת נעילה את הפזמון הידוע: „אזכרה אלוהים ואהמיה — — ובכל זאת אנו ליה ועינינו ליה" — הפייטן הומה על „ובכל זאת". הנה בשעה שאנו רואים כל עיר ועיר על תלה בנויה ועיר האלוהים מושפלת עד שאול תחתיה, הרי היינו צריכים לאזור את כל הכוחות ולהקים את העיר הזאת על תלה, אולם אנו יושבים בחבוק ידים — „אנו ליה ועינינו ליה", כי הוא יגאלנו והוא יבנה את עירנו ואנו לא נעשה מאומה. ועל זה הומה הפייטן.

ב. בדיחה על יחס הרבנים בזמן שעבר לחיבת ציון.

„מעשה ברבי יהושע בן חנניה, שהלך לכרך גדול של רומי. אמרו לו תינוק אחד יש בבית האסורים — — אמר מי נתן למשיסה יעקוב וישראל לבוזזים? ענה אותו תינוק ואמר: הלא ד' זו חטאנו

לו — — אמר: מובטחני בו שיורה הוראה בישראל. העבודה שאיני זו מכאן עד שאפדנו בכל ממון שפוסקים עליו".

קושית העולם על אגדה זו ידועה. אבל הרעיון הוא כך. ר' יהושוע שאל בהתמרמרות: "מי נתן למשיסה יעקוב?" מדוע אנחנו מקבלים עלינו עול מלכות הרשעה בהכנעה גמורה ויושבים בחבוק ידים? עלינו לקום כאיש אחד לשחרר את ארצנו.

חשב ר' יהושוע, כי תינוק זה שכבר טעם בימיו הקצרים את טעם הגלות בכל מרירותה — — כי תינוק זה יצעק: "שחררני רבי ואני אחריך".

אבל התינוק נשאר על מקומו וענה לו בנחת: "הלא ד' זו חטאנו לו, חלילה לנו לעשות איזה דבר לגאולתנו, — — הוא הגלנו והוא יגאלנו".

כשמוע ר' יהושוע תשובה זו מפי התינוק אמר: "כך? הוא אומר, שאסור לנו לעשות בכוחנו ועוצם ידנו דבר לשחרור ארצנו ולגאולת עמנו, מובטחני בו, שיהיה מ ו ר ה ה ו ר א ה ב י ש ר א ל " (עלי חלדי ליצחק ניסנבוים))

בית הרב

א

העיירה העניה והטובה, רבת־הכיעור ורבת היופי, גדושת הצללים ומלאת האורה, עמוסת התלאות ושבעת היסורים, ידעה לשמור שמירה חמורה וקפדנית על שלמות העויתה ועל אורח חייה, על תארה וצביונה, על אורה ואווירה. היא ידעה לעמוד הכן על כלוסנאות העבר, לדבוק בערכיה ולארוג בחשאי את חוט הירושה, שנמסר לה מימים קדמונים. היא ידעה לגבש את האווירה שבתוכה גבוש מסורתי מוצק ואיתן עד שחיצי הטמיעה וההתבוללות נזרקו ממנה והלאה, כהזרק שבבי עץ מעל גדר של ברזל. היא היתה כעין מדינה קטנה מסוימת במצריה ובגבולותיה בתוך המדינה הגדולה והרחבה שמסביבה. ב„מדינה" זו יכלה לקיים את עצמותה ומהותה בטהרתן, לשמור על יחוד חייה ויחוד תכונתה ולעמוד נגד גלי הזמן, שהשתערו עליה מעברים כדי למחוק את צורתה המקורית.

רצון קיומה של העיירה ועצם קיומה הובאו לידי ביטוי רב־כוח ומלא־תוכן במוסדות השונים שיצרה בשדרות הדורות וששיקפו כבמראה את חייה: ימי עליתה היא היו גם להם ימי שכלול ושיפור, ובימי ירידתה היא נתכווצו גם הם. בין המוסדות היותר חשובים היו בתי־המדרש, בתי תלמוד־התורה, הישיבות, חברות שונות, שהיו קשורות קשר שורש עם המוסדות האמורים ושתרמו את תרומתן לחיי העיירה, גיוונו אותם והשלימו אותם, כגון חברה ש״ס, ביקור חולים, גמילות חסדים ועוד. במוסדות ובחברות אלה נשתמרו המיצים החיוניים, שהזינו את העיירה, נתנו תוכן לקיומה ועיצבו את דמותה.

בין מוסדותיה השונים של העיירה יש למנות את בית הרב שלה.

הנה בית כזה עומד לפני עיני רוחי. הוא מתלבט מתוך המסגרת העלובה שהוא נתון בתוכה: אהלי דלים ובתי אזוב בעלי כתלים מעוקמים, גגות מדולדלים וחלונות מעושנים.

מסגרת זו מחבקת אותו משלושה רוחותיו, אולם מרוחו הרביעי הוא גובל בבתי המדרש של העיירה ומצטרף אליהם צירוף יפה באוירה הכללית המקפת אותם, אוירה של חיים נאצלים ועילאיים.

דומה שכל העיירה היתה מתקיימת בזכותם של הבתים האלה, מקבלת מהם את יניקתה וחיה רק בכוחם.

מאחורי הבתים האלה משתרע עולמו של הקדוש ברוך הוא בכל זיוו ומתגלים מראות טבע נהדרים: הרים וגבעות, עמקים ובקעות, חורשות וכרי דשא.

בית הרב היה מעין מוסד מיוחד בפני עצמו, שממנו נמתחו חוטים עדינים לנפשו של כל יהודי. כל העינים היו פונות אליו במבטי חסד וחנינה וכל הלבבות היו נפתחים לעומתו ברגשות רחמים ואהבה.

בית זה היה קנין הקהל והיה ניתן לרב כדירת קבע לכל ימי רבנותו, היינו לכל ימי חייו. כי על פי רוב נמשכו ימי רבנותו בקהילה שנתקבל בה כל ימי חייו, אם רק הוא לא אבה להחליפה באחרת. הקהילה לא היתה רשאית לפטור את רבה, אולם הרב היה רשאי, אם רצה בכך, לעבור אל קהילה אחרת.

וכך יצא, כי כותלי הבית היו סופגים לתוכם חיים תמימים של שלשלת ארוכה של גדולי ישראל בזה אחר זה.

לו ניתן פה לכתלים האלה היו יכולים לספר על אישים רבי תפארת המסורה, שנתחנכו על מיטב אידיאליה, נתאצלו ונתעדנו על ידיהם ונתרוו מזיו התורה ומחן העבר.

הם היו מספרים, כי האישים האלה היו המושלים האמיתים של העיירה ואדיריה, כי הם חתכו את חייה הדתיים, התרבותיים, החברתיים והציבוריים והם הכריעו הכרעה אחרונה וניצחת בכל ענייני משפט, ריבות וסכסוכים שבין אדם לחברו.

הם היו מספרים גם על מעשים שיש בהם מדרכי הנועם והחסד של התורה וגם על מעשים שיש בהם מדרכי התקיפות של החוק ומדבר מלך שלטון של המשפט; הכול לפי התנאים ולפי צורך השעה.

הם היו מספרים על רבנים עשויים לבלי חת, שלא נרתעו מפני אלמים, בעלי זרוע ובעלי ממון וידעו לכוף את דעתם ודעת התורה בעוז־נפש גם על אלה שבקשו להם מחסה בצל הכסף או בצל הכוח.

ב

חיי החולין של העיירה, עסקי הפרנסה בלעו את רובו של היום ולפעמים גם את כולו, והנחת לא היתה רבה בהם. הללו היו בליל של קטנות ופעיטות, עסקים של פרוטה וחשבונות של פרוטה, טענות ומענות, משא ומתן, דין ודברים וגם לעתים סכסוכים ותגרות בין אנשים בעלי רמה תרבותית ובין פחותי אדם, אכרים גסים, אספסוף, ערב רב, אנשים מחוסרי תרבות ולפעמים גם נטולי כל צלם אנושי. ובסופן של כל הטרדות, ההתעסקות וההתרוצצות — פרנסה דלה וזעומה, פגומה ולקויה, נטולת קבע ותלויה באויר.

ועל כולם, הפחדים והאימים שהעיירה היתה ספוגה בהם. איני מכוון כאן לפחד הישראלי העתיק, שימיו כימי הגלות, לפחד הסתום השוכן בתהומות הנפש, כי אם לפחד הברור והמסויים הנמשך ישר מן הסרדיוט הרשע והאקציזניק שטוף הרציחה, ששלטו בעיירה שלטון בלי מצרים, הציקו לתושביה, התגלגלו עליהם וחיפשו תואנות מתואנות שונות כדי למרר את חייהם עד לבלי נשוא ולמוץ את טיפת דמם האחרונה ועד גויים שכורים המתהוללים ומשתוללים פתאום וגורמים נזקי ממון ונזקי גוף.

בתנאים כאלה תבע הלב תביעת־משנה: אויר לנשימה והצלה לנפש, משהו נקי וקרוב ללב, מעודד ומרענן וגם מרפא ומחזק.

בתנאים אלה קסם גם בית הרב קסם משנה.

הוא עמד, כאמור, על גבולה של העיירה, על רצועת אדמה הקרובה לברכת הטבע ולמרחבי שדות. הוא הצטיין בנקיונו ובטהרתו, ברוח הנעימות שריחפה בו ובאוירה מרגיעה שבו שקט הלב ונחה הנפש. דומה, הוא היה מחוסן מפגעי העיירה, מוגן בכוח התורה וחי חיים משלו, חיים השוטפים באפיקים שקטים ובהירים, הנמצאים בריחוק מקום מהחיים הדלוחים והעכורים של בני העיירה.

בבית זה ניתנה האפשרות לנער את אפרורית המציאות, את סיגיה ופסולתה, להזדקף הזדקפות אנושית, להפריח את האבק המזוהם, לשכוח את עמל החיים ותלאותיהם, להדיח את טומאתם ולנשום אויר טהור וזך.

כזה היה בית הרב שידעתי לפנים. אנשים שונים היו סרים אליו ערב, ערב, הן לשם דברי תורה והן לשם שפשוף הנפש וטיהור הרוח.

ב

רועי ישראל בדורותינו

(ציונים)

לדמותו של ר׳ חיים מבריסק

להופעת הספר „חידושי רבנו חיים הלוי״

רב חיים מבריסק, נחשב למאור הגולה, לרבן של ישראל וליחיד הדור.

כידוע, גם גדולי הדור, ארזי הלבנון ואדירי התורה אינם זוכים תמיד להסכמה כללית על גדולתם. לעתים קרובות יש עליהם מערערים מבחינות שונות, מערערים, המכהים איזו אבני זוהר בעטרותיהם, מעבירים מהם תכשיטי צבעונים ומפקיעים אי־אילו חוטי תפארה מטליתות־כבודם.

לא כן ביחס אל רב חיים. הכל אמרו פה־אחד, כי הוא מרום על כל בני דורו, הכל כפפו את ראשם בענווה תחת עול תורתו והכל הודו, כי הוא יחיד ומיוחד ואין דומה לו. אפילו השם של רב חיים היה נזכר מתוך יראת הרוממות וסלודים כאלה, שהעידו על הערצה מעל לכל מידה וגבול.

רב חיים הפליא את עולם הלומדים בכוח חריפותו, בעוצם הבנתו ובהעמקתו התהומית. הוא לא היה אורג ארג של פלפולים, לא היה מערם ערמות של סוגיות, לא היה קושר חבל בחבל ומשיחה במשיחה, לא היה מקרב ענינים רחוקים בזרוע ולא היה מניע בכברה מאמרים מלוקטים ממקומות שונים, כי אם היה מאיר באור חד ונוקב את נושא ענינו, אור שיש בו מהפלצת הברק, הפולח ענני שחור ועבי אופל.

ועוד זאת, היה מקובל, כי הוא אינו מפיק מרגליות סתם, אינו טוחן הרים לשם טחינה ואינו מפריח חידודי תורה לשם הצחות, כי אם בכוחה של תפיסה מיוחדת הוא זוכה לעמוד על סודות התורה, כי מתגלים לו דברים שלא נתגלו לשום בן־אדם, כי הוא קולע כחוט השערה אל עצם הנקודה הפנימית, כי חידושיו נאמרים לאמיתה של תורה וכי הלכה כמותו בכל מקום.

רב חיים היה לא רק הגדול בדורו, כי אם גם אחד מן הטובים בדורו.

בישיבות היו רווחים ספורים מספורים שונים על תכונתו זו על מידת הרחמנות המופלגה שנתברך בה. היו מספרים, כי ביתו היה פתוח לכל קשה יום ומר נפש, כי היה טוב ומיטיב מאין כמוהו, כי היה עומד לאנשים בשעת דחקם ושש ושמח לעשות צדקה וחסד.

אמנם התלהבותו במעשים טובים לא ידעה גבול והיתה מגיעה לידי היסח־הדעת מעניני עצמו ולידי הבלעת חייו בחיי אחרים. כך, למשל מספר י. ברגר, אחד מחברי הועד לטובת המגורשים במינסק בשנות המלחמה, על עמודי „העולם", כי רב חיים, שגלה לשם בשנים ההן, היה מזמין אותו לעתים קרובות אל ביתו ומעורר אותו לתת תמיכה או להגדיל אותה לרב פלוני ולגאון אלמוני וכשהיה (ברגר) לפעמים מגלגל את השיחה לעניניו של רב חיים, היה (רב חיים) משתמט ממנו ואומר לו, כי הוא אינו זקוק לכלום, כי על כן על פי הדין „הרב שגלה, בני העיר שגלו אתו חייבים בפרנסתו".

וכל כך התאמץ רב חיים להעלים את מצבו האמיתי, עד כי אלמלא כלתו שהעירה את אנשי הוועד על גודל המצוקה, שהוא נמצא בה, היה גווע פשוט ברעב.

רחמיו של רב חיים לא היו מצומצמים בתחומים המקובלים, בתחומם של הסובלים והנענים, שהלב היהודי נפתח לקראתם לרווחה ושמצוה לרחם עליהם. הם פרצו את כל התחומים ואת כל הגדרות והגיעו גם על אלה שלפי המושגים הרגילים אינם ראויים לרחמים. (יעויין בפינה זו ב„מדור דור" של ליפסון, חלק א').

ודאי שאישיות כזאת שניתנו לה מתנות הלב והמוח שכם אחד על כל בני תמותה היתה מצויינת בארחות חייה ובדרכי הנהגתה, בהשקפתה על העולם, ביחוסה לאנשים ועוד ועוד.

וודאי שכל מי שיעיין בספרו של ר' חיים שהופיע זה עתה יבקש בהקדמת הספר לפחות ראשי פרקים על העניינים שהזכרתי אבל הוא יבקש ולא ימצא.

בהקדמה מסופר על המוח ולא על הלב, על הלמדנות ולא על המעשים הטובים, על גדולתו בתורה ולא על חלקו בזיו התורה...

בדרך כלל, מורצה בה על הדברים המפורסמים, שאיש אינו

חולק עליהם והנשמעים בעיקר באזני הלומדים. אולם אין בה דבר על האישיות המזהירה רבת האור ורבת התפארת, על רב חיים ה א י ש, זאת אומרת, על העניינים שמצד אחד הם פחות ידועים ומהצד השני הם שווים לכל נפש, מתאימים לכל אדם וראויים להטעמה מיוחדת.

חז"ל, כידוע היו שוקדים לחוק בעט ברזל את מעשיהם והליכות חייהם של אנשי המופת ובני העליה ושלבו את הספורים עליהם לזכרון עולם בין המצוות והתורות, החוקים והמשפטים והאמונות והדעות.

מכאן שחז"ל חשבו את הספורים על גדולי הדור ל"גופי תורה", לעיקרים ויסודות.

ומדוע לא יהיו לנו חז"ל למופת בזה? מדוע נתעלם מחיי גדולי התורה בזמננו אנו?

דומה שדווקא דורנו זקוק ביותר לספורי תולדותיהם של גדולים. כי לא פחות ממה שיש להתאונן בימינו על ירידת קרן התורה יש להתאונן על ביטול זיווה, על התמעטות הלבבות ועל זה שלימוד התורה במושגה הרחב, הכולל תורת קודש ותורת חול, הופך יותר ויותר לענין מוחי, לדבר שבידיעה ובהבנה, השוכן בעולם ההפשטה והאצילות ושמגעו עם עולם העשייה והממש רופף ואווירי. במילים פשוטות: התורה כאילו חדלה לחייב ולהטיל מצוות, כי אם נעשתה למין עטרה להתגדל בה ולהתכבד בה. כי על כן חובה כפולה ומכופלת לספר על מעשיהם ומדותיהם של גדולי האומה.

הרב קוק

ציון ליום הזכרון

לא על גדולתו בתורה ובחכמה ידובר בזה. זהו ענין למומחים ובעלי מקצוע. אף לא על תפארת מידותיו וזיוו האישי — לא זכיתי להכיר אותו. בכאן יצויין רק פרט אחד, שצדה עיני ממאמרי ההספד, שנכתבו למלאת שנה למותו, ושנזדמנו לי לקריאה. עליו יבואו איזו דברים. פרט זה נכתב בטיפת־דיו אחת והוזכר בדרך העברה, כאילו אין כדאי להתעכב עליו כלל. אבל משום מה הבהיק לנגד עיני באור מיוחד ונחרת בזכרוני חריתה עמוקה.

דבר לא בלתי־מצוי בחיי אדם הוא, כי הפרטים, המעשים הבודדים שהוא עושה, מתרוממים לאין ערוך על ה„כללים", על מעשי יום־יום ועל הרגלים קבועים. יש שדוקא בהם מתגלה עצם חייו של האדם. בהם יגדל ויגיע לשיעור קומה ועליהם שפוך זוהר עילאי, זוהר הנצח. ופעמים שבפרט קטן יש משום גילוי גדול, משום גילוי תמצית של האישיות, מעין טיפת מים, שיש בה בצורת זעיר אנפין מכוחו של הים, מטעמו ומריחו, או מעין הצלפת הברק, המאירה מעמקי אופל. פרט כזה הוא הפותר האמיתי של הנפש והמגלה הנאמן את עצמותה המיוחדת.

בפרט מסוג זה נתקלתי, כשקראתי על הרב קוק, כי הוא השאיר בכתב־יד מספר גדול של ספרים במקצועות שונים של היהדות, ובעיקר במקצוע ההלכה והמחשבה. ספרים אלה הם כל־כך מרובים, עד שהם מצטרפים לכדי שלשים כרכים שלמים.

אודה לא מספר הספרים כשהוא לעצמו עורר בי רגשות השתוממות והערצה. בכגון זה אין המספר מכריע. יפה אמר מי שאמר, כי פעמים הכניסה לשער הנצח יותר קלה למי שיש לו צרור קטן של עלים מאשר למטלטל לשם עשרות כרכים כבדים ועבי כרס. ועוד זאת, והוא העיקר: הספרים, אם גם כולם מצטיינים בחריפות ובעמקות, יש בהם כדי להעיר רק על המוח הגדול, הכשרון האדיר וגו', אבל לא על הרוח והנפש. שרשם של הספרים נעוץ בכח המחשבה, בפריה רוחנית עצומה, בעבודה שקדנית וחרוצה, ברצון מרוכז ובהתמדת

ברזל, אולם כל אלה מהווים רק תאים ידועים של „האני הפנימי", אבל אינם ממצים את תוך־תוכו, את עיקרו, שרשו וגרעינו ואינם מגלים את נקודת הנפש המרכזית ואת מהותו של זרם התודעה התמידי, שהם הם קובעים את מקומו של האדם בחיים, יוצרים את תפיסת עולמו ויחסו אל המציאות, ובהם בעצם תלויים גדולתו האמיתית ויתרונו העילאי.

אולם העובדה האמורה, העזבון של כל־כך הרבה ספרים, ספרה לי לא רק על אוצרות תורה וחכמה ועל חמודות גנוזות של מחשבה ועיון. היא סיפרה לי הרבה יותר מזה. היא סיפרה לי על כתיבה לשמה, על כתיבה תמה וזכה, על כתיבה לשם מלוט משא הרעיונות ועל הבעה עצמית בצורתה היותר טהורה.

ביראת הרוממות וברגשות קודש אני עומד לפני הרוח הכבירה והנפש הגדולה הנשקפות מעצם כתיבה זו. דף רודף דף וספר רודף ספר. הספרים נתללים זה על גבי זה. הם מצטרפים לתריסר כרכים, לשני תריסרים ועוד מעט ויגיעו לשלשה, והיוצר עסוק בשלו ומשוקע כולו בהעלאת רעיונותיו על הגליון, ברישום פרי רוחו ובנתינת דפוס וצורה למחשבותיו. הוא מסור כולו לעולמו הרוחני, אינו יוצא ממקדשו ואינו עוזב את ספירת עולם האצילות. הוא אינו יורד לעולם ה„עשיה", לעולם שיש בו מקום ליצרי אנוש ולמחשבות פיגול של אהבת הכבוד, הוצאת מוניטין, תאוות הפרסים וכדומה. הוא אינו יורד מספירת עולם האצילות של כתיבה לשמה ומפקיע את עצמו מדבר ההדפסה וההפצה שעל־פי רוב רואים את זה כמטרה העיקרית וכנקודה האחרונה של הכתיבה. הוא דוחה את כל אלה לזמן בלתי־מוגבל, מביט עליהם כעל „הלכתא למשיחא" ובינתים הוא מגביה אבר לשחקים, רוכב בערבות חרוח, ממריא בעולמות העליונים, שט בן־חורין וחפשי במרומים ואורג את פרי רוחו יריעות־יריעות.

כמה יש בכתיבה זאת מההתרוממות על הסביבה, מהמחשבה המטוהרה והמזוקקה מהבלי העולם, מהתרחקות מכל צירופי חשבונות ותחבולות, מהתפרצות הרוח כנגד כל מיני שלשלאות, שהאדם כבול בהן, מן המשכת קו הרוממות עד הקצה, מגילוי נשמה גדולה ומהגעה למקום „אנשי שיש טהור", למקום ששם הנפש מדברת, נפש האדם בטהרתה ובקדושתה, כשכל הקליפות הטפלות והארעיות מסתלקות ממנה וכשהיא מבהיקה באורה העליון ובזיווה הנצחי.

הרב יצחק יעקב ריינס

ציון ליום הזכרון

יש עשוקי גורל ומקופחי משפט, שגם אורו הקר של המוות אינו מניס את צללי הדעות הקדומות ביחס אליהם ואינו משיב להם את גזילת חייהם — את מקום הכבוד, שהיו ראויים לו על פי מהותם וערכם.

הללו נרדפים בחייהם וגם במותם לא חוננו. בחייהם מיעטו את דמותם, זלזלו בכבודם ורדפום בכל מיני רדיפות ובמותם שכחום ולא זכרום ולא העלום על הלב.

רק הרבה, הרבה שנים אחרי שנעצמו עיניהם עצימה עולמית, אחרי שנסתם הגולל על קברם ואחרי שהם נמצאים מעבר לגבול התהילה והתהלה יש שיקום להם גואל, יש שיציבו להם ציון הראוי לשמם, ישתדלו להעריך אותם הערכה בת ערך ויקימו את שמם על נחלתם הרוחנית.

הרהורים אלה עלו על לבי לרגלי חוברת הירחון סיני שיצאה בשנה זו ושהקדישה את מחציתה לזכרו של הרב י. י. ריינס. חוברת זו הופיעה כ״ג שנים שלמות אחרי מותו, היינו קרוב לחצי יובל.

איני זוכר, כי קראתי עד עתה איזה מאמר הגון על אודותיו, היינו מאמר שיש בו משום העלאת דמות, משום תפיסת קוויו המיוחדים ומשום מיצוי אישיות ולא דברי שבח ותהילה סתמיים, לא חמימים ולא קרירים.

והלא הרב הזה היה טיפוס בלתי מצוי, טיפוס מופלא בעולם הרבנים מבחינת התבטאות רוח התקופה החדשה בדעותיו ובמחשבותיו, במעשיו ובפעולותיו, שכמעט קשה למצוא דוגמתו בדורו.

הוא היה אחד מנציגי תקופת התחיה היותר מובהקים ביהדות החרדית.

יהדות זו מתעטפת, כידוע, בטלית הארוגה מחוטי שיגרה ומסורת, מתרפקת בדבקות קנאית על הישן, מבליעה את צעדיה

בקרקע עולם, מכוונת את חייה על פי הרגלי דורות נוקשים ומסרבת לזוז כחוט השערה מהדרך הכבושה, מדרכם של שומרי החומות.

הרב י. י. ריינס "מרד" באיצטלת הרבנות, שנחה על כתפיו במשך כל ימי חייו, באיצטלה הכובלת את האדם בכבלי דורות והמצווה עליו את הקפאון והיה לאחד ממחפשי הדרכים וממבקשי הנתיבות בעולם היראים. הוא ייחד את עצמו ברצון־אמת לכבוש דרך חדשה בהבנת ההלכה והאגדה.

ואין הבדל אם נקבל את כל דבריו (חידושיו בהלכה ובאגדה) כסולת נקיה וטהורה או נערער על מקצתם או כולם ונוכיח, כי הפרוץ מרובה בהם על העומד.

ייאמר נא במאמר המוסגר, כי בדרך כלל מקובל הדבר להתייחס יחס של יותר משמינית שבשמינית של ביטול אל דרכי ההגיון אשר גילה בהלכה, אולם הכול מודים בגדולתו בתור בעל אגדה ובתור מאיר נתיב בהסברתם של מדרשי חז"ל. ביחוד הצטיין בזה, שהראה את הדרך, כיצד להשתמש בספרות המדרשית לשם בירורן וליבונן של שאלות הזמן וכיצד לקרב את המושגים הישנים למושגי דורנו.

סיפרו עליו על הרב ריינס, שהוא בעצמו הגדיר את תרומתו לחלקיה השונים של הספרות העתיקה בדברים אלה: בחלק הדרוש קבלו ממני והלכו בדרכי, אבל בחלק ההלכה לא...

אולם, כאמור, הערכה זו או אחרת של חידושיו אינה מעלה ואינה מורידה בהגדרת אישיותו של הרב ריינס. העיקר הוא סוף סוף עצם הנסיון, עצם ההשתדלות לפתוח פתח חדש ולו גם כחודו של מחט בספרות, היינו בספרות ההלכה, שלכאורה מן הנמנע לגלות בה גילויים מפתיעים בגבולותיה המסורתיים, ספרות שעברה דרך אלפי מוחות חריפים במשך דורות אין מספר, ספרות שנחקרו חדרי חדריה, נמדדו מעמקי תהומותיה ושכל קוץ וקוץ שבה נתברר ונתלבן בעמקות ובדקות בלתי מצויות עד שדומה שכל האפשרויות הכלולות בה נדלו עד תומן והיא נחתמה בחותם אחרון שאין אחריו כלום.

ומן התורה אל החיים. דומה, כאן התגלתה אישיותו בכל תקפה. היתה לו הרגשה עמוקה בדופק זמנו וחוש שמיעה חד לקול תקופתו. הוא שמע את משק כנפיה של העת החדשה, המשתערת על המבצרים הישנים, הכיר בכוחות־ההרס, החותרים תחת עמודי היהדות והשתדל

לעמוד על כלי זינם של הכוחות האלה כדי להפיל אותם מיד האויב או לפחות למצוא את התריס המתאים בפניהם.

ענין זה, ידיעת כלי הנשק של האויב היה לו עיקר גדול. הלא כה יאמר בדבר אל הקורא לספרו שני המאורות: „מתנאי המלחמה שכל אחד מהלוחמים, קודם שיצא אל המערכה יראה להשיג ידיעות נאמנות ממצב האויב בכל הפרטים הנוגעים למלחמה — והתנאי היותר נחוץ הוא לדעת את הנשק שהאויב משתמש בו — — כי הנשק הוא ראשית אונה של המלחמה". — — —

הוא ראה ראיה בהירה את „נשק האויב", הוא הבין, כי אוהלי התורה ההולכים ומתרוקנים נושאים בקרבם הם את זרע ההתרוקנות, כי הזמן החדש מעמיד להם דרישות שאינם יכולים למלא, כי צעירי הדור אינם מוצאים עוד את תיקונם „בהוויות דאביי ורבא" לבד וכי צו התקופה וצורך השעה הם להרכיב בלימודי הקודש ראשי פרקים מידיעת החיים והעולם. הוא בא לידי החלטה, כי יש לייסד „ישיבה אשר בעיקרה תהיה בנויה על התורה והיראה ועם זה תראה לתת לתלמידים גם ידיעות כלליות כפי השעור הנחוץ לחיים הרגילים. ישיבה כזאת תוכל להיות נקודת ה ה צ ל ה (הפיזור שלי) בעד היהדות"

רעיון זה נראה לנו עכשיו כמושכל ראשון, אבל יש למוד אותו במידת זמנו, במידת שנות השלושים למספרנו. ואם נשים לב, כי גם עשרות בשנים אחרי המספר הזה נרדפו רבים מבני הישיבה, על שהעזו לעיין בספר לועזי נבין מה גדל חידושו בזמן ההוא. לא אפליג בדבר אם אומר, כי הוא היה לפי זמנו רעיון מהפכני.

הרב ריינס היה לא רק חלוץ הרעיון ביסודה של ישיבה חדשה, כי אם גם חלוץ המעשה. בשנת תרמ"ב יסד ישיבה בעיר שוויני־ציאן, לפי התכנית החדשה שנשא בליבו. מעשה נועז זה יאה לגבור אמיתי, לאישיות כבירה ולאיש מלחמה. ואמנם מיד נתגייסו כנגדו „בעלי החיצים", רדפוהו בכל מיני רדיפות ומררו את חייו וסוף סוף הגיע הדבר לידי מלשינות גם על המוסד וגם על המיסד, כפי שמסופר בפרטות בספר שהזכרתי למעלה.

הישיבה אמנם נהרסה, אבל הרעיון לנסות שום ושוב לבצע את המפעל הזה לא הרפה ממנו ולא נתן דמי לו או בדברי הרב ריינס

„הנני קורא תמיד על עצמי מאמרו של ר׳ אלעזר שאמר: ונתן עול ברזל על צוארך זה הרעיון.״ תמיד הרגיש, כי הוא „נשאר חייב״, כי צריך הוא לפרוע חוב שהגיע לפרעון עד שסוף סוף אחרי נסיונות שונים התגלגל רעיונו בישיבת לידה.

מובן, שאז התחילו הדאגות והתלאות האמיתיות. הרב נשא על כתפיו הזקנות את כל טרחה ומשאה של הישיבה הן בחומר והן ברוח וגם קלט את החיצים ואבני הבליסטראות שנזרקו עליה הן מצד שומרי החומות והן מצד אלה שראו אותה כמתחרה לשאר הישיבות. אבל ביחד עם זה הוא מעיד על עצמו: „כי לעומת כל אלה עת אבוא לישיבה ואראה איך תלמידים למאות יושבים והוגים בתורת ד׳, אז יספיק לי המחזה הזה להיות לשלומים על כל התלאות והדאגות — — לא תשבע עיני לראות בהמחזה הזה הנהדר בקודש ולא תמלא אזני משמוע קולו של יעקוב הממלא כל חללו של הבית והמצלצל בכל פינותיו ואשר יהיה באזני ככנף רננים״.

עוד יותר מאשר ביסוד הישיבה התגלה הרב ריינס בהערכת חזיונות החיים. בחושו הער לצרכי האומה וברוחו הכביר בהסתפחותו לציונות עוד מימיה הראשונים. ציוניותו גבעה מהשקפה רחבה על חיי עם ישראל. בדברים כאש הוכיח וחזר והוכיח כי העצות השונות להיטיב את מצב היהודי על ידי הפצת אומנות ומלאכה, על ידי האדרת חרושת המעשה ועל ידי התפשטות המדעים לא יפתרו את השאלה היהודית, כי לא „אנחנו ואבותינו חטאנו״, כי אם הם ואבותיהם בהתאכזרם עלינו בכל מיני אכזריות וכי רק מבנין ארץ ישראל תבוא תשועת ישראל הן מבחינה חמרית והן מבחינה רוחנית. ביחד עם זה השתדל לטהר את הציונות מהפגימות שאפשר למצוא בה מנקודה דתית, כגון הטענה על מיעוט דמותה של אמונת המשיח על ידי הציונות, התערבות עם החפשים וכדומה. וכעבור איזו שנים יסד את המזרחי — האבן היותר מזהירה בכתר פעולותיו. המזרחי גלל בפעם אחת מעל חלק גדול של הציבור היהודי את חרפת עמידתו מרחוק לשאלת השאלות של חיינו והעמיד לשירותה של האומה אלפים מטובי בניה בעלי שרשים עמוקים בעבר ובמסורת.

הסתפחותו של הרב ריינס לציונות גרמה לו עלבונות ובזיונות למכביר. „נמצאו איזו מהם שהחלו להפיץ בעולם כתבי פלסתר לבזות

אותי ואין קץ לחרופים וגדופים שכתבו עלי והתחבולות שעשו להשפיל את כבודי — — אבל כל מה שנכנסתי בענין הציונות ידעתי יותר להוקירו" — —

באחת: אישיותו של הרב ריינס היתה לא רק אישיות דגולה ורבת פנים, אישיות הוגה דעות ורבת פעלים, כי אם גם אישיות מבשרת, החשה בצעדי הזמן וסוללת דרך למפעלי העתיד, אישיות חלוצית במיטב מובנה של מלה זו, שקיבלה על עצמה ברצונה הטוב מתוך אהבה וחובה את יסוריהם של כובשי הדרך הראשונים לטובתם של הדורות הבאים.

ואף על פי כן מה עלתה לה? כמה המעיטו את דמותה, זלזלו בה וכמעט רמסו את כבודה ברגלים.

העובדה הבאה תראה עד היכן הגיע היחס השלילי אל הרב ריינס מצד חבריו הרבנים.

באחד הימים נזדמנתי בלידה והתראיתי עם הרב ריינס. נתן לי הרב אחד מספריו בהלכה על מנת למסרו לראש ישיבה אחד, שבה למדתי אז. כשמלאתי את שליחותי לא התאפק ראש הישיבה ופסק על הספר ועל מחברו פסוק קשה ומלא ביטול עוד קודם שטרח לעיין בו. הרגשתי שבחוות דעת פסקנית וקטלנית זו ראה ראש הישיבה את עצמו כשליח ציבור וכמביע השקפה, שהיא בגדר הנחה מקובלת, שאינה נותנת שום מקום לפקפוקים ולערעורים.

לחי הציקו ואת המת שכחו ולא זכרו.

אבל ברית כרותה לאדם הגדול, כי סוף סוף יצוף כבודו על זרם הימים כשמן הצף על פני המים וכי שמו ינון להוד ולתפארה, כפי ערכו האמיתי וכפי פעולותיו הנאמנות.

ברית זו נתאמתה גם בנוגע להרב ריינס. מתחילים יותר ויותר להכיר בערכו ולתת כבוד לשמו כראוי לו הן על פי אישיותו והן על פי מעשיו.

ר׳ יוסף יוזל „בעל החורים״

א

קיבוצי התורה למיניהם

הקיבוצים ברוסיה היו דוגמת הישיבות משני מינים: מקומיים ועולמיים. בני הקיבוצים המקומיים היו מתלקטים מאותה העיירה גופה, שבה נמצא הקיבוץ, וקצתם מן העיירות הסמוכות. עוד לפני כארבעים, חמישים שנה נמצאו קיבוצים כאלה כמעט בכל עיירות ישראל; גם העיירות שהיו „ככף איש״ איכסנו בבית מדרשן בני תורה אחדים והגדולות שבהן היו מאכסנות כל אחת לפי מספר תושביה ולפי מצבה החמרי. בני הקיבוצים האלה התפרנסו כרגיל „מאכילת ימים״. כל משפחה בעלת איזו יכולת שהיא — ולפעמים גם עניה — חשבה לה לחובה לחלק מפת לחמה לבן קיבוץ אחד והמשפחות האמידות היו מאכילות על שולחנן שנים, שלושה.

מצוות החזקת לומדי תורה היתה אחת המצוות היותר חביבות על כל שדרות העם. עוד בדורות הסמוכים לדורותינו היו רבים מן הרבנים מתנים על בעלי הקהילות שהזמינום „לשכון כבוד״ בתוכם, שיכלכלו מספר מסויים של בני תורה, הכול לפי ערך העיירה, והקהילות היו ממלאות את התנאי הזה ברצון רב.

הקיבוצים האלה היו חפשים מכל הנהלה. בכל בית מדרש, שבו הסתופף הקיבוץ, נמצא אחד (דומני שזה היה השמש של אותו בית המדרש) שהיה משתדל למצוא „ימים״ לבחורי הקיבוץ. אבל משרתו זו לא זיכתה אותו בזכויות מיוחדות בהנהלת הקיבוץ ולא נתנה לו שום שלטון עליו. חוץ מהשמש, הנזכר למעלה, נמצאו עוד בכמה עיירות נשים צדקניות, שהיו מאכילות משלהן ומשל אחרים כל בחור שחסר לו יום. בעירי ק. היתה אשה כזאת ושמה דבורה. היא זכתה להקרא בשם „אם הבחורים״. יום יום בין בימות החמה ובין בימות הגשמים היתה מכתתת את רגליה הזקנות בסימטאות העיירה ואוספת

ככל אשר הגיעה ידה: כסף מזומן וכל מיני מזונות. וכל בחור שנזקק לסעודה היה סר אל ביתה ומוצא את מבוקשו.

הקיבוצים האלה היו חפשים, כאמור, מכל עול של משמעת חיצונית. לא היה להם לא מנהל, לא משגיח ולא מפקח. הם היו מעין מדינות קטנות עצמאיות, המתקיימות בכוחה של אווירת התורה האופפת אותם מכל צד. אווירה זו מצאה לה חיזוק בדעת הקהל הכללית מצד אחד ובסביבה המגובשה של בני הקיבוץ מהצד השני. אבל השפעתן של אלה היתה בעיקר השפעה מוסרית־ממילאית מבלי כוונת מכוון ומבלי „עומד בראש".

לעומת הקיבוצים המקומיים האלה, שהיו מתייסדים מעצמם ומתנהלים על ידי עצמם, נמצאו קיבוצים אחדים, שנתייסדו על ידי אנשים מפורסמים, ששמם משך אליהם את הבחורים המצויינים בתורה. לקיבוצים האלה יצאו מוניטין ואליהם התלקטו כל „בחור וטוב" הן מהמקומות הקרובים והן מהרחוקים. בקיבוצים האלה היו כנהוג מנהל ומשגיח והם נקראו קיבוצים עולמיים. בקיבוצים האלה לא היו הבחורים סמוכים על שולחנותיהם של בעלי הבתים, חוץ מימי השבתות. הם היו מקבלים תמיכה חדשית, שעליה היתה כלכלתם. כסף התמיכה היה נאסף מנדיבים עשירים או מהמונים בעזרת משולחים ולפעמים גם מאלה וגם מאלה והיה מתחלק בין הבחורים לפי ערך ידיעתם בתורה.

ב

ר' יוסף יוזל בעל החורים

ר' י. י. היה אחד משלושת תלמידיו המובהקים של ר' ישראל סלנטר, אבי התנועה המוסרנית. שני תלמידיו האחרים היו ר' שמחה זוסיל מקלם, ור' יצחק מפטרבורג. כל אחד מהם השתדל להעמיד לתורת רבם. ר' י. י. יסד קיבוץ של בני תורה בנובוגרודוק פלך מינסק לשם לימוד המוסרנות. מובן שעיקר הלימוד היה לימוד התורה, אבל השעה שבין מנחה למעריב היתה מוקדשת למוסרנות.

ר' י. י. זכה לספורי מעשיות עליו. אמרו עליו, כי במשך י"ד שנה התבודד סגור ומסוגר באיזו חורבה, לומד תורה ומוסר בקדושה ובטהרה ולא ראה שום בריה שבעולם. את אכלו היה מקבל דרך שני

חורים: אחד למאכלי בשר ואחד למאכלי חלב. לפיכך נקרא ר' י'. בעל החורים.

כשהלכתי בשנת תר"ס, בערך, ללמוד בנובוגרודוק, כבר שמעתי את הסיפורים המסופרים עליו. ציירתי אותו כאדם צמוק ומצומק, לולב היבש, נזיר קיצוני, מרוחק לגמרי מהוויות העולם, מעוטף בטלית ותפילין וממית את עצמו באהלן של תורה ויראת שמים, הכלל, איש שלא מעלמא הדין.

אולם ר' י' האמיתי היה לגמרי אחר. ראיתי לפני אדם בעל זיו פנים ובעל תנועות חיות עם שביבי משובה בעינים. כל הוויתו הביעה שמחת חיים פשוטה, בריאה וטבעית, ששום ענני מוסר לא יכלו להעיב עליה. הוא היה גם מעורב עם הבריות ויודע הליכות החיים. ר' י' הממשי הכחיש הכחשה נמרצה את הסיפורים שסופרו עליו.

במוחי נחרת פרט אחד מזמן פגישתי הראשונה עם ר' י', שכדאי להזכירו כאן.

כשראני אמר אלי: אתה עושה רושם טוב במראיך. כנראה, לא ידעת מחסור עד עתה. לפיכך הנני חושש מאוד, שמא תפגם בריאותך אצלנו ומראה פניך ישונה לרעה, כי התמיכה שאנו יכולים לתת היא מצומצמה מאד ומספיקה בקושי גם לכלכלה זעומה. בדברו את הדברים האלה, פנה אל המשגיח ואמר לו: ומה חושב מר, הנוכל לקבל על עצמנו אחריותו של צעיר זה? המשגיח נבוך, כנראה, משאלה זו ולא מצא דבר לענות. בינתים הספקתי לאמר לו, כי אוכל לקבל משהו מביתי, שיצטרף צירוף יפה אל התמיכה ובזה הרגעתי את רוחו של ר' י'.

כשנכנסתי אל הקיבוץ ולמדתי בו איזה זמן נוכחתי, כי ר' י' לא הגזים בדבר פרנסתם הדלה של בני הקיבוץ. בלי גוזמה אפשר לומר, כי הבחורים בקיבוץ זה הסתפקו בקב חרובים. למדתי בשלוש ישיבות מפורסמות ואף באחת מהן לא הגיעה "דרכה של תורה" לקיצוניות כזאת שהגיעה אליה בקיבוץ זה. זוכרני היטב, כי חברי לדירה, בחור כבן כ' היה קונה לאכלו בכל יום שני פונטים לחם קיבר, בבוקר היה מטבל את פיתו בטה בלי סוכר. לפעמים היתה עולה על שולחנו חתיכת־גבינה קטנטנה, שעיקר הנאתו ממנה היתה הנאת ראיה ולא הנאת אכילה. הוא היה אומר לי כי יפה כוחה של ראיה להשביע

את הנפש השוקקה. כיצד משביעים נפש בראיה, שלכאורה, היא מרבה את התיאבון ומגדילה את הצער שבו — רק לו פתרונים. בסעודת הערב היה מלפת את פיתו בנתח בשר, כשיעורו של זנב הלטאה. די לומר בקשר עם זה, כי התמיכה היותר גדולה אז בקיבוץ היתה בת ג׳ רובלים לחודש. בישיבות היו תמיכות בנות חמישה ושישה רובלים.

ג

יסוד הקיבוץ והמוסרנות לסוגיה

כאמור, נוסד הקיבוץ בכוונה תחילה לשם לימוד תורת המוסרנות. כאן בפנימיותה של תורה זו היה טמון גרעין בריא ורעיון מתקבל על הדעת, אבל דרכיהם של המוסרנים והאמצעים שהשתמשו בהם הרחיקו את האנשים מהם ותנועתם היתה כקצף על פני מים ונפסקה בעודנה באבה.

הנקודה החיובית במוסרנות היתה זו: כידוע, נהוג להבדיל בין חובות האברים לחובות הלב. הראשונות כופות את מרותן על האדם ותופסות גם את המרכז וגם את ההיקף בחייו, אולם האחרונות נידחות לקרן זוית. חזיון רגיל הוא, כי גם כמה מנאמני הדת אינם יוצאים מהכלל של הסתפקות בחובות האברים וזלזול בחובות הלב. באה התורה המוסרנית והכריזה על הצורך להכניס בקיום המצוות את הכוונה והרעיון ולפתח באדם הרגשה דקה בהבחנת המידות ובמיצויין, כדי שידבק בכל כוחו בטובות שבהן ויתרחק תכלית הריחוק מן הרעות שבהן.

רעיון זה, שאמנם אין בו משום חידוש, אבל יש בו משום הטעמת המצוות המוזנחות שהאדם דש אותן בעקביו, נתלבש בלבושים, שלא היה בהם מכוח המשיכה. אדרבה, הם השניאו את המוסרנים ביחד עם תורתם על רוב האנשים. הלבושים הללו היו רוח הקדרות והשממון שהיה רובץ עליהם והמעטה הזר, התמוה והבלתי אנושי שעטה אותם. הם היו מתהלכים כמנודים וכנזופים בעולם־יה, רואים תמיד את הגיהינום הפתוחה לפניהם ומחטטים ומגרדים במעמקי נשמתם, בודקים בה כל קמט ומעבירים בכור הבחינה כל הרהור חולף ומחשבה קלה, שמא יש בהם נדנוד של חטא. חששנות חולנית זו לוותה אותם בעקשנות

ממושכה והפכה את חייהם למקור של ענויים. ובצדק נאמר עליהם, כי גם בשעה שהם בוכים על גלות השכינה הם חוששים, שמא אין בכייתם לשם שמים ויש בה איזו כוונה זרה...

באמת אמרו כי לא כל המוסרנים היו מעור אחד. הם נתחלקו לשתי כתות ראשיות.

כתה א. הללו שהם נטולים לגמרי מהחיים והיו עושים מעשים זרים ומתהימים ומבזים את עצמם בפני כול, כדי להראות שהגיעו למדרגת „ביטול היש", כי דעת הקהל עליהם נחשבת בעיניהם „כקליפת השום", וכי הם „מצפצפים" על כל העולם כולו ואין להם אלא האמת שבלבם.

כתה ב. הללו למראית עין שחו עם הזרם, התנהגו בנימוס ובענווה, הסתירו את התולעת המכרסמת אותם במעמקי נפשם, דקדקו הרבה בחיצוניותם והתערבו בין הבריות במידה ידועה, כדי להשפיע על אחרים ולהטות את לבם לדרכיהם ולמעשיהם.

בין שתי הנקודות הקיצוניות האלה התנועעו כל יתר האגודות: הללו התקרבו לכתה א' והללו לכתה ב'. הקיבוץ הנובוגרודקי היה קרוב בזמן המצאי שם לכתה ב'.

ד

מדבוריו ומעשיו של ר' י. י.

כאמור היה ר' י. י. מנהל ולא ראש מתיבתא. שיערו שידיעתו בתורה עלתה למדרגת ידיעתו של רב בינוני. אמרתי „שיערו" מפני שלא שח שיחת תורה אלא לעתים רחוקות ומעולם לא הטעים את הצד הלמדני שלו. תפקידיו העיקריים היו שנים: חמרי ורוחני, היינו, פקוח על אוסף הכסף וקביעת התמיכה לבני הקיבוץ לפי ערכם בתורה והשפעה רוחנית־מוסרנית.

בנוגע לתפקידו הראשון היה יוצא מעיר מושבו לעתים מזומנות, ומשוטט בערים שונות ומתראה עם אנשים בעלי יכולת. ובנוגע לתפקיד השני היה ממנהגו לדבר מזמן לזמן במוצאי שבתות ולשוחח מפעם לפעם עם יחידים בעניני מוסר ויראת שמים.

בזמן היותי בקיבוץ הנובוגרודקי שמעתי מפיו רק דרשה אחת

— פנינה, שאשתדל למסרה בסעיף האחרון של מאמרי זה. (לרגלי סיבות שונות: השתדלותו בעניני כספים ונסעו לעיר גדולה אחת להתרפא שם ממחלת צדיקים, היינו מחלה בקיבה שדבקה בו, לא ישב אז זמן רב בנובוגרודק).

חוץ מהדרשה האמורה שנדרשה בקהל שמעתי פעם מפיו בשיחה אחת את הדברים האלה: „אנחנו מיסדים ישיבות וקיבוצים לשם חיזוק התורה והיראה. אבל על פי רוב אנחנו עושים את זה בעיירות הקטנות. לפי דעתי, פעולתם של אלה בעיירות הקטנות, החיות חיי יהודים כדת וכדין, אינה כל כך נחוצה. מהראוי לירות בתותחים הכבדים בחומות החטא והטומאה, היינו יש להכניס את רוח התורה והיראה בערים הגדולות, שאורח־החיים היהודי מתמוטט בהן ובמקומו פושה נגע ההשכלה והאפיקורסות. יש להעמיד רוח נגד רוח: את רוח הקדושה מול רוח הטומאה ואת רוח ישראל סבא מול רוחות ההרס".

ואמנם כעבור איזה זמן השתדל לסדר סניפים ללמוד ולמוסרנות בערים גדולות אחדות.

בתור מילואים בדבר המצב החמרי של הקיבוץ הנני להוסיף את הדברים האלה: כפי הרשום בזכרוני, נתקבל רוב הכסף הדרוש או כולו להחזקת הקיבוץ ממקור אחד, היינו מרווק עשיר אחד מר לאכמן, שהתגורר בברלין. האיש הזה היה תומך תמיכה חדשית את הקיבוץ הנובוגרודקי ואת הישיבה המוסרנית שבסלובודקה. דרך אגב, ליצני הדור היו אומרים, כי המוסרנים השפיעו על מר לאכמן שישאר ברווקותו, כדי שלא יקפח את תמיכתם של המוסדות. אם נשלחו משולחים, איני יודע. כאמור, היה ר' י. י. משוטט בערים שונות, אבל אפשר שעשה זה לשם יסוד קיבוצים במקומות אחרים, כי הוא היה גם בעל דמיון וגם איש המעשה.

ר' י. י. לא קיבל משכורת קבועה כפי שנהוג בזמננו, כי אם היה נוטל מקופת הקיבוץ, לפי הצורך.

כנראה, אופן פרנסתו של הרב או של מנהל קיבוץ, היינו אם היה מקבל שכר שבועי או חדשי, או לפי „ראות עיניו" לא היה קבוע, הכול לפי מנהג אותו מקום ולפי הר"מ או המנהל. כך, למשל, מספר הרב ברלין בספרו „מוולוזין ועד ירושלים" עובדה זו: כשהנצי"ב הרגיש, כי ימיו חוצצו, הזמין את בנו הרב חיים ברלין, כדי שיתרגל באמירת

שיעורים ויוכל למלא את מקומו בבוא עתו. כשהרב ברלין נענה להזמנת אביו ובא לוולוזין, שאל את אביו הנצי"ב, מה תהיה משכורתו בתור ר"מ בוולוזין. על זה קבל תשובה: האם „אקציזניק" (פקיד המכס) הנך, שאתה דורש משכורת קבועה. תשב כאן ותלמד, וכשיהיה כסף בקופת הישיבה, תקבל את אשר תקבל.

לעומת זאת כשהוזמן ר' אליהו ברוך קמאי בשנת תר"ס בערך בתור אב"ד ור"מ במיר נקבעה לו משכורת שבועית של שלושים־וחמישה רובלים ובשבועות, שהחגים חלים בהם, כפלים. מלבד זה ניתנה לו דירת הקהל, מאור והסקה. משכורת זו הספיקה בימים ההם לפרנס בריווח משפחה הגונה.

כאמור, לא קבל ר' י. י. משכורת קבועה. כל הכספים עברו תחת ידו ואיש לא דרש ממנו שום חשבון. אף על פי כן היה מקבל מן הקופה מועט שבמועט, רק כדי צרכיו ההכרחיים.

שמעתי, כי היה חס כל כך על ממונו של הקיבוץ עד שהקשיח את לבו גם מבני משפחתו שישבו אז בעיר אחרת. גם סופר לי, כי לפעמים „בנוח עליו הרוח" היה מכבס בעצמו את כותנתו כדי לקמץ בהוצאות.

שתי העובדות הנזכרות אני מוסר מפי השמועה, אולם לעובדה הבאה הייתי עד ראיה, וזוהי: ראיתי אותו מחלק באכסניה אחת שבעיר גדולה את ארוחתו, שעלתה אז לארבעים פרוטות, עם עוד אחד לשם קימוץ.

ה

דרשתו או שיחתו המוסרנית של ר' י. י.

כאמור שמעתי מפיו רק דרשה אחת, מיד לבואי, בבין הערבים של שבת „בראשית". זו היתה מעין דרשת הפתיחה, כדי להשרות על התלמידים מרוח המוסרנות. הזמן של שבת בין השמשות. כשהצללים, המגיחים מכל עבר ופינה, הולכים ומתעבים והנשמה היתרה עומדת לפרוש בחשאי מן הגוף, מסוגל מאין כמוהו לחשבון הנפש ולפשפוש במעשים.

דרשתו לא היתה מעין מסכת של פסוקי מוסר ואמרי יראה משובצים בקיטעי ודברי הסבר, כי אם עשויה מקשה אחת, ורעיון

שלם אחד הבריח אותה מראשה ועד סופה. אמנם לפי הטעם של הימים ההם הואר הרעיון באורה של פרשת השבוע, אבל עצם הרעיון חי את חייו העצמאיים בלי זיקה לאיזו פסוקים שהם.

עיקר הדרשה או השיחה המוסרית סבב על יצרי־אדם, הקבורים במעמקי מעמקיה של הנפש והפועלים את פעולתם בלא יודעים. ביחוד הרחיב את הדיבוד על יצר הקנאה ועל תוצאותיו המסוכנות, כשהוא מפריש את ארסו במחשכים ואור ההכרה אינו נופל עליו.

הוא הסביר את זה כך: יש שנדנוד של קנאה בחבר יגונב אל לבו של איש בעטיו של שלישי, שהעדיף את חברו עליו העדפה של „כחוש השערה". בהכרתו של „הנעלב" אמנם אין זכר ל„עלבון" הזה, אולם מתחת להכרתו התרחש משהו, שנסמן אותו, כפי האמור, במלה „נדנוד" נדנוד זה אינו כלה ואובד מעצמו, כי אם הוא טמון בחגווי הנפש ומחכה לשעה כושרת, שבה תוכר השפעתו. ושעה כושרת זו באה במוקדם או במאוחר, כשיפול דבר־מה בין שני החברים, דבר של מה בכך, שמצד עצמו אינו ראוי לשימת לב, אז יעור אותו הנדנוד ויעלה את הדבר של מה בכך במעלת החשיבות ויהפוך את „הגבשושית" להר והמעניין שבכל זה הוא, כי בעל הנדנוד בעצמו אינו יודע כלל „מהאורב היושב לו בחדר" ואינו יודע, כי הוא רואה מה שהוא רואה דרך הזכוכית המגדלת, ש„האורב" הזה הרכיב על עינו. וכך יש „שגרגיר" סמוי זה משמש גורם למריבות קשות, סכסוכים וקטטות ומביא לידי שנאת אחים והפרת ברית חברים.

מזה עבר לפרשת השבוע של שבת בראשית ועמד על הענין של קין והבל.

הוא שאל: היתכן שקין יהרוג את הבל על לא דבר, על זה שהבל אינו אשם בו כלל. וכי מה פשעו ומה חטאתו שמנחתו נתקבלה ומנחת אחיו לא נתקבלה? אלא הביאור הוא כך: ענין המנחה הטיל בו שלא בידיעתו קורט של קנאה שהיה מפעפע בו מבלי שהכיר בזה כלל. הקורט הזה הפיח רוח של שנאה ומשטמה באי־הבנות שכיחות ובדין ודברים מצויים שבין אח לאח. תרעומות קלות ומדנים, איבת עולם ושנאת מות, ויצא מה שיצא. קין כדרך כל אדם שיש לו סכסוך עם השני חשב את עצמו לצדיק בריבו. והוא לא ידע, כי שרשם של כל הסכסוכים הוא הקנאה הראשונה באחיו, עד שנגלה עליו האלוהים

וחשף את הסיבה האמיתית: „ארור אתה מן ה א ד מ ה", היינו בשל המנחה שהבאת מן האדמה שלא נתקבלה פרצו הריבות והמדנים עד שסוף סוף רצחת את אחיך.

מובן שבמסירת הדברים האמורים שמרתי עד כמה שכוח זכרוני מגיע על התוכן ולא על הצורה. ברי לי, כי הוא לא השתמש במונחים מדעיים וכי הדברים שיצאו מפיו היו פשוטים, עממיים, מוסברים וגם חתוכים חיתוך יפה.

איך שהוא, שמעו אזני תלמידים צעירים בנובוגרודוק לפני יותר מארבעים וחמש שנים מה שלא שמעו תלמידים ותיקים בישיבות מפורסמות. את השיחה האמורה הפטיר ר' י. י. בפתיחת ארון הקודש ובקריאה קורעת לב שהכול השתתפו בה:

השי־ב־נו ד' א־ליך ונ־שו־בה וכו'.

זוכרני יפה, כי התלמידים שחדרו לתוך הענין היו נרגשים במאוד מאוד ובהתלהבות גדולה אמרו אחד לשני, כי ר' י. י. התגלה בשיחה זו כפסיכולוג מצויין.

ר׳ אליהו ברוך קמאי

א

קטן קומה, בעל פנים אציליים עטורי זקן, שהכסף התחיל להתבלט בו בליטה ניכרת, זריז התנועה וחדור רוח טובה ובריאה, לא רוח מתפרצת בעליזות „ויוצאת מכליה", כי אם רוח בהירה של אדם, השמח שמחה פנימית, הזורח באור תורה והשופע כוח יצירה כביר (חידושי תורה) — זוהי דמותו של ר׳ אליהו ברוך, כפי שנגלתה עלי בשנת תרס״ג בערך, כשבאתי ללמוד תורה בישיבה במיר. שנה זו היתה הראשונה או השניה להתקבלותו של ר׳ א. ב. לרב ור״מ בעיר.

זכורני, כי בחדשים הראשונים לבואי לא היו השיעורים יוצאים מפיו סדורים ומוסברים כהלכה, ניכר היה, כי עומד לפנינו ראש ישיבה טירון. אמנם הוא היה כבר מפורסם בתור אחד מאלה היושבים ראשונה במלכות התורה, אבל הוא לא היה רגיל ומנוסה בהגדת שיעורים. הוא היה מכניס הרבה חומר יותר מדאי, חומר שלא יכול היה להשתרע על מצעה של מידת הזמן שהוקצתה לאמירת השיעור ולשונו לא נשמעה לו כראוי. לפיכך יצאו הדברים מפיו קטועים ולקויים ותנועות הגוף והידים חתרו להשלים את „קרחות" הדבור. אבל לאט, לאט השתחרר ממידותיו של הטירון והשיעורים השביחו שבח רב.

התקנה הראשונה שתיקן מיד לבואו נגעה בצד הכלכלי של בני הישיבה. בשביל תקנה זו בלבד הוא ראוי ששמו יחרת לזכרון עולם. וזה דבר התקנה.

היה נהוג בישיבת מיר, כי כסף התמיכה לבני הישיבה היה מתחלק לחניכים לא על פי כוחם בתורה, כי אם על פי העיר שממנה באו. בני עיר המכניסה הרבה כסף לקופת הישיבה והמעמידה לה רק מעט תלמידים היו מקבלים הרבה. וחילוף הדברים בבני העיירות, המכניסות מעט והמעמידות הרבה תלמידים.

וכך יצא האבסורד הזה. קווקז וסיביר, למשל, שהמשולחים היו אוספים בהם סכומים גדולים בערך, ושתלמידיהם היו מעטים ביותר,

זיכו את המעטים האלה בזכות יתרה לקבל את התמיכות היותר גדולות. לעומת זה בני העיירות הקטנות, שהכנסתן היתה מעטה ותלמידיהן מרובים, היו מקבלים תמיכות זעומות ביותר. ונמצא שהראשונים שרובם ככולם היו מעוטי תורה היו באים אל הישיבה כדי להתהולל קצת, והאחרונים, יודעי התורה, שהישיבה נוסדה בעיקר בשבילם נחשבו כבנים חורגים והתפרנסו בפירורים. וכך היתה הישיבה אותו העולם ההפוך שרב יוסף ראה בחלומו: עליונים למטה ותחתונים למעלה!

ר' אליהו ברוך ביטל מיד בבואו את המנהג המגונה הזה. איני יודע, אם הפחית את תמיכתם של ה"מיוחסים", אבל אני יודע ברור, כי העלה את שכרם של המקופחים ונתן להם ביושר ובצדק.

מעשה רב כזה יכול היה להעשות רק על ידי ר"מ צדיק אדיר בתורה כמו ר' א. ב., שפירסומו היה גדול ביותר ושהוא האציל מכבודו על הישיבה ולא להיפך.

בעצם, יש לחשוב, עשה ר' אליה ברוך מה שעשה לא רק בתור תובע עלבונם של עשוקים וגזולים ועומד לימינם של המקופחים, כי אם גם ואולי בעיקר מפני שכאחד מהחריפים והמפולפלים היותר גדולים בזמנו השתוקק לאסוף חבורה של לומדים והללו באו לא מקווקז ולא מסיביר, כי אם דווקא מהעיירות הקטנות, שתרומתן הכספית לקופת הישיבה היתה כה דלה.

ואם תאמר, מדוע לא עמד על זה הר"מ שלפניו? ויש לומר, כי הר"מ ההוא כוחו היה גדול בעיקר בדיוקים ובדיוקי דיוקים מילוליים. לשם זה יכול היה להסתפק במי שיש בו איזה ריח תורה.

לא כן ר' א. ב. הוא היה מניע בשיעוריו את הש"ס ככברה, כדי להעלות משם חידושי תורה עצומים והיה מניף סוגיות לעשרות, כדי למצות מהן את החומר הנחוץ לבנינו. הוא זקוק היה, איפוא, ללומדים מופלגים דווקא ולחריפים ובקיאים שיוכלו לעמוד על עומק חידושיו. ואלה לא יכול למצוא בין "המיוחסים", לפיכך הוכרח לעשות מה שעשה, כדי שיתלקטו מסביבו גדולי תורה.

אבל תהיה סיבת מעשהו מה שתהיה, כבודה של הישיבה וערכה עלו מעלות רבות על ידי המעשה הנועז האמור. התחילו לבוא לשם מופלגים בתורה, שהגדילו את "כוח המושך" שלה.

כי כוח המושך של כל ישיבה היה תלוי בשני תנאים אלה:

בגדלות תורתו של „אדירה ומושלה" ובמספר מופלגי התורה שנמצאו בה. מובן, שהתנאי השני היה תלוי בראשון. במידה שגדל פירסומו של הר"מ, באותה מידה רבו הלמדנים שבישיבתו.

השתוקקות ללמוד בישיבה, המצטיינת בתלמידיה, היתה לא ענין של גאווה או של כבוד, כי אם בגדר צורך ראשון, שקבע את התפתחותו של התלמיד. כוונתי להתפתחות של הבנה ולא להתפתחות של ידיעה. ידיעות יכול התלמיד לקנות ביחידות על ידי התמדה ושינון, אולם ההבנה נקנית בעיקר בחבורה: בדקדוק חברים ובפלפול תלמידים, או לפי המונח של הישיבה „שיחות בתורה". השיחות האלה האירו את עיני התלמיד, פיתחו את שכלו ופתחו לפניו אופקים חדשים בדרך הלימוד. מובן, כי ערכן של השיחות האלה היה תלוי במשוחחים. במידה שהללו הצטיינו בכוח שכלם, העלו גם את השיחה לגובה יותר גדול וההשפעה ההדדית היתה חזקה יותר.

וזאת לדעת, כי בישיבה נמדד ערך התלמיד לא על פי כמות חומר הלימודים שרכש, כי אם על פי כוחו לנתח ענינים מסובכים ולחדור לעומק תכנם. ומכיון שסגולות אלה נקנות בעיקר על ידי מגע ישר עם חדי השכל וחריפי המוח, מובן שלב כל תלמיד כלה ונכסף להמצא בחבורה, שתהיה לו לעזר ולהועיל בהשגת מטרתו.

ב

כשנפגשתי בפעם הראשונה עם ר' א. ב. שאלני על המקום האחרון שבו למדתי. כשעניתי לו, כי למדתי בשנים האחרונות בקיבוץ הנובו־גרודקי, שהיה מוסרני, התענגו פניו ואמר לי: אין צורך במוסר בתור לימוד מיוחד, אין צורך בזה כלל. פרק המוסר היותר טוב הוא דף גמרא עם תוספות.

נדמה לי, כי התנגדותו למוסרנות לא היתה תוצאה של השקפה מסויימה או שיטה קבועה. הוא לא בחן את המוסרנות במאזני העיון ומצא כי דרכה אינה הדרך הנכונה וכי היא איננה הסולם שראשו מגיע השמימה.

כי האמת ניתנה להאמר, כי ר' א. ב. לא התעניין בחקירות בעבודת האלוהים ולבו לא הלך אחרי דיונים באורח חייו של האדם. כל מיני חשבונות אלה הן ביחס האדם למקום והן ביחס האדם לחברו

היו רחוקים מתחומי מחשבתו. הוא היה תמים דרך ותמים לב בהחלט והלך בעינים עצומות בדרך הכבושה, שהלכו בה גדולי עולם משנים קדמוניות. ומעולם לא חיטט ולא ניקר ולא התפלסף בענייניים אלה. יתר על כן, איני זוכר ששמעתי ממנו איזה רעיון דרושי או אימרה בהוויות העולם על דרך רוב הרבנים שחושבים את הדברים האלה לפרפראות לחכמה, שכדאי לצאת בגללם לפעמים מד' אמות של הלכה ולתת את הדעת עליהם. כי על כן אין לחשוב, כי התנגדותו למוסרנות היתה מחשבתית־עיונית.

מסתבר, כי התנגדותו למוסרנות היתה אינסטינקטיבית, התנגדות של אדם בריא חושים, המאמין כי „העולם בטוב נידון", לתורה העומדת על יסוד קדרות ונכאים והספוגה צער נוקב ויגון עולם.

ואפשר גם כן כי התנגדות נבעה משמרנות קפואה, הפוסלת את החדש למפרע, מפני שהוא חדש. טעם זה בלבד מספיק לה ואין לה צורך להביא אותו בכור הבחינה, לשקול את צדדיו השונים ולהוציא עליו משפט. היא אינה רוצה לקיים בחדש מצוות „שמיעה", על דרך „שמוע בין אחיכם", לגבות עדות ולעשות דרישה וחקירה, כי אם דנה אותו מיד לחובה ואוסרת עליו מלחמה.

ג

ר' א. ב. היה איש ההלכה מטיפוס טהור, בלי שום תערובת של יסודות אחרים, שכמעט קשה למצוא דוגמתו. דומה, צורות מחשבתו וציורי רעיונותיו היו נתונים בדפוסה של ההלכה. הוא יצר את עולמו הפנימי וחי את חיי רוחו על פי הדפתראות והפנקסאות של ההלכה. הוא ראה את הכול באספקלריה של נתוחים התלויים בשערה, של הבחנות עיוניות דקות מן הדקות ושל פרשיות רחוקות, המתקרבות זו לזו בכוחו של צד שווה מפתיע. כאמור, לא ראיתי אותו אף פעם יוצא מעוגת ההלכה ולו גם לשעה קלה, כדי לערוך, לפחות, טיולים קצרים בשדה האגדה, או להביע איזה רעיון על מקרי החיים או על תכונת האנשים.

זכורני: שמעתי אותו פעם דורש בבית המדרש לפני ציבור גדול. בדרשתו זו שילב כמה דברי אגדה, אבל את כולם צירף בכבשן האש של הפלפול ומיצה מהם עיונים בהלכה.

בשיטה זו להפוך את האגדה להלכה ולרתום, למשל, את המן ומרדכי, או גבורים אגדיים למרכבתה של מחלוקת ידועה בין תנאים או אמוראים החזיקו כמה מגדולי הרבנים בכל דור. אבל אצלם זה נעשה רק לשם שעשוע שכלי, לשם „הצחות", בלשונם, מעין עשיית ציצים ופרחים לתורה. לא כן ר' א. ב. דומה, אצלו היו אלה מעין גופי תורה. מחשבתו הסתובבה סיבוב תמידי על צירי הסוגיות המחודדות והשנונות.

ר' א. ב. לא היה רק מחריפי הדור, כי אם מגדולי המחדשים שבו. כידוע, החריפות וכוח החידוש הן שתי סגולות שאינן אחת. יש, למשל, חריפות, היודעת לזרוק חיצים בבנינים של אחרים, היינו להצביע על צד התורפה שבחידושי אחרים, או גם למתוח עליהם בקורת קשה ולהעביר עלהם סופג. אבל עד כאן ולא יותר. כוחה של זו בסתירה ולא בבנין. יש גם חריפות בונה לכאורה, אבל בניניה עשויים לנוי ולא לתשמיש. היא מתיזה ניצוצות ומפריחה אימרות מבריקות, אבל תש כוחה לבנות גם בנין קטן הראוי לשמו.

ר' א. ב. נתברך גם באיזמל הבקורת וגם באמת הבנין, היינו גם בכוח ניתוחי המפריד את הדבר הנדון לחלקיו הראשונים וגם בכוח מצרף ומחבר פרטים שונים לכללים. אבל בעיקר הצטיין בשפע הרב של חידושיו. הוא היה כמעין הנובע וכנהר שאינו פוסק. חידוש רדף חידוש ופלפול — פלפול. כוח זה חשוב ביחוד לר"מ, המוקף לומדי תורה, המייחלים לדבריו ונכספים לתורתו. בישיבת מיר לא יכלו התלמידים להתאונן על ימי „בצורת" או על התמעטות „היניקה".

נפלא היה לראות את ר' א. ב., כשהוא מסב בחבורה של לומדים ואומר לפניהם תורה. זו היתה הספירה הטבעית שלו כמו המים לדג. פניו היו מתלהטים, עיניו מבהיקות וכולו מאיר באור לא מזה. מוחו היה חרב חדה ותפיסתו מעוף הברק. כשאחד מבני החבורה התחיל לשפוך סוללה ולבנות דיק על דבריו תפס ר' א. ב. כהרף עין את התקפת יריבו בשרשיה, עוד קודם שהלה הספיק לגמור את דבריו, פרק אותה לחוליותיה, הרס את בנינה והכריע את יריבו הכרעה נצחת.

ר' א. ב. סח לי פעם על פגישה אחת שנפגש עם ר' ישראל סלנטר.

לפי מנהג הרבנים בימים ההם וגם לפי מנהגם של קצת רבנים

בימינו אנו, תיכף לפגישה — דברי תורה, והצעיר שבנפגשים הוא הפותח ומכיון שר' א. ב. היה צעיר בהרבה שנים מר' י. ס. הוטל עליו ענין הפתיחה.

ר' א. ב. אמר לר' י. ס. פלפול ארוך על הסוגיה בכתובות פרק ג' בענין „קם ליה בדרבה מיניה", מיד כשגמר ר' א. ב. את פלפולו, התחיל ר' י. ס. לדקדק עמו בכל פרט ופרט של הפלפול, לטעון כנגדו ולערער את יסודות בנינו.

— „הפלא שהפליא אותי ר' י. ס." — אמר לי ר' א. ב. — „היה, כי הרגשתי בדיוניו אתי, כאילו זה עכשיו עסק בכל העניינים שדברתי עליהם — כל כך היו הללו רעננים במוחו וערוכים ושמורים באוצר זכרונו בקוויהם היותר דקים. הלא לי יש הבדל גם בין מה שלמדתי היום ובין מה שלמדתי אתמול ועל אחת כמה וכמה בין מה שלמדתי היום ובין מה שלמדתי לפני חודש, חדשים או לפני שנה שלמה. אבל לר' י' ס. לא היה ההבדל זה קיים כלל. שיני הזמן לא פגעו כלל בזכרונו".

יש להניח, שרק מענווה יתרה אמר ר' א. ב. מה שאמר על חולשת כוח זכרונו, אבל בעצם היה גם הוא במידה פחות או יותר גדולה „מבני חבורתו" של ר' י. ס. שהשביעו את שר השכחה שלא ישלוט בהם.

ד

ר' א. ב. היה מן המתמידים הגדולים בדורו. התמדתו זכתה לספורים וגם לאגדות. סופר, למשל, סיפור זה. מעשה שבאו אליו בתור רב העיר שני בעלי דין בסכסוך אחד בעניני ממונות. נתעצמו בעלי הדין בוויכוחים עד שיצאו מתחומי נושא דיונם והתחילו מקפחים זה את זה בדברים המוניים, שלא מן הענין. נענה ר' א. ב. ואמר:

— עד שאתם שופכים קיתונות אחד על השני, אלמד דף גמרא, ומיד פתח את הספר ולמד.

על פי איזה מקרה מיוחד זכיתי לראות בעין את התמדתו וזהו המקרה.

פעם נסעו כל בני משפחתו של ר' א. ב. לאיזו עיר והוא נשאר לבדו עם המשרתת הזקנה שבביתו. נגש אלי ר' א. ב. והזמינני ללון בביתו עד שתשוב משפחתו, כדי שלא יכשל באיסור „יחוד".

— „אמנם מדינא" — הוסיף — „אין בזה איסור ממש, כי פתח ביתי פתוח לרשות הרבים, אבל אני רוצה להחמיר על עצמי בכגון זה גם בדבר המותר".

כשהייתי ישן בביתו, הייתי שומע ברגעי יקיצה את קולו של ר' א. ב., כשהוא שונה את פרקו בתלמוד בנעימה ובקדושה. הוא היה רגיל להתחיל את לימודו בשעת בוקר מוקדמה וממשיך והולך עד שבא השמש וקרא אותו לתפילה של שחרית. בשעות לימוד אלה היה מפסיק רק הפסקה קצרה לשתית תה מהמיחם המהביל שעמד על השולחן. הפסקה זו חלה שעה קלה לפני בוא השמש לקראו לתפילת שחרית. בשעה זו היה סר אל חדרי ומזמינני לשתית תה.

ה

השפעתו של ר' א. ב על בני הישיבה היתה השפעת מישרים והשפעת עקיפים. במישרים היה משפיע בעיקר בשיעוריו ובשיחותיו בתורה, שהתנוצצו בכל סממני החריפות.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל בני הישיבה בכל עת ובכל שעה והללו היו סרים אליו ומדברים אתו בענין השיעור שקרא והן באיזה דבר תורה שהוא.

ובעקיפים השפיע באישיותו הנאצלה, שהיתה מרוכזת כולה ללא שום שיור בתורה, ר' א. ב. לא התערב בחייהם הפנימיים של בני הישיבה ולא כפה עליהם את מרותו, אולם היה עוקב בעין פקוחה אחרי כל תלמיד המתכשר בלימודו והיה חונן אותו בעין טובה ואוהבת ולפעמים גם יותר מזה.

לשם הדגמה אני מרשה לעצמי לספר את העובדה הבאה, אף על פי שאני נתון במרכזה וזוהי:

בסוף הזמן הראשון שלמדתי בישיבת מיר, סרתי, לפי המנהג הנהוג בישיבה, אל ביתו של ר' א. ב., כדי להפרד ממנו לפני נסעי הביתה לחג. הוא שאלני למצבי הכלכלי. עניתי לו, כי מפני רוך גילי לא עלה בידי להשיג תלמיד בשכר כדרך בחורים אחרים, המקבלים שכר לימוד מתלמידיהם, לפיכך תמיכת הישיבה היא כמעט מקור פרנסתי היחידי. ר' א. ב. הוציא מכיסו מטבע של זהב (חמישה רובלים), הושיט אותה לי ואמר: זוהי הוספה על תמיכתך הקבועה. אם איני

טועה קבלתי אז מקופת הישיבה ארבעה רובלים — תמיכה די הגונה לנער צעיר.

ברק המטבע וברק מעשה החסד הפתיעוני הפתעה עצומה. רק מי שיודע, כי קופתה של הישיבה נמצאה תמיד במצב קשה וכי כל מי שהיה חפץ לקבל איזו הוספה שהיא צריך היה להרבות בתחינות ובבקשות, שלא תמיד הצליחו, כדי להשיג את מבוקשו, יבין את אשר הרגשתי בשעה ההיא.

אומר בקיצור, כי מטבע זו נהפכה בדמיוני למטבע של אש, שהוסיפה הרבה חום ליחסי אל התורה ואל המעשה הטוב וכי בכמה מהמעשים, הנטולים רגשות של אנוכיות ובקשת התועלת העצמית, שהיתה לי ההזדמנות לעשותם בימי חלדי, היו מעורבים כוחה והשפעתה של מטבע זו.

ר׳ רפאל שפירה

א

נסיעתי לוולוזין

כנהוג, יפה כוח זכרונו של האדם לגבי המעשים הטובים או החסדים שהוא עושה לאחרים, אבל לא לגבי החסדים שאחרים עושים עמו. אף על פי כן הללו שנעשו עמו ברגע חותך בחייו נחרתים בלבו חריתה עמוקה ללא המחק והוא מרגיש את עצמו מעין בעל חוב לכל ימי חייו למי שגמל לו אז חסד. גומל חסד ממין זה היה לי ר׳ רפאל שפירה. קרוב לוודאי, כי הוא לא הרגיש, כי עשה לי איזה דבר יוצא מן הכלל, אף על פי כן חקוק על לבי דבר זה בצפורן שמיר וזכרו מציף תמיד את לבי בגלים חמים. והמעשה שהיה כך היה.

בשנת תרס״ג הוטלה תסיסה בישיבות הגדולות ברוסיה (ברובן) ונשמעו קולות כי הגיע הזמן לחדש את אהלי התורה שנתיישנו. בפרטות דברתי על ענין זה במאמרי „הישיבות בתקופת התחיה״. בכאן אוסיף איזו דברים הנחוצים למאמרי זה.

בני הישיבה השליכו את יהבם על המזרחי. הם קיוו כי המזרחי שבראשו עמד הרב ריינס, שהיה חסיד נלהב של הרעיון של הקמת ישיבה חדשה יגש אל המפעל הגדול הזה וייסד ישיבה בהסכם לדרישות, שבעיקרן עמדו על שלוש אלה: לימוד שפת המדינה, הוראת ענייני טרפות בדרך מראה עינים וסידור מחלקות הדרגתיות, שהתלמיד עובר בהן מאחת אל השנית.

בראש התנועה של הישיבה החדשה עמדה ישיבת מלץ, „שאדירה ומושלה״ היה אז ר׳ זלמן סנדר כהנא שפירא. אמרתי ישיבת מלץ, אבל בעצם לא כל הישיבה ואפילו לא מקצתה נשבתה לרעיון זה. רק „שבלים בודדות״, היינו החלק החי והער שבישיבה, שהרגיש בצו הזמן ובצורך השעה ושראה את סכנת ההתרוקנות, הצפויה לאוהל התורה בסיבת השתנות תנאי החיים, התמכר בכל לבו ונפשו לרעיון זה ועבד

מתוך הקרבה עצמית לגישומו. ההקרבה העצמית היתה כפולה: ראשית הוא צריך היה לוותר על כמה משעות המנוחה, כי העבודה היתה בבחינת „גנובתי לילה", כדי שלא יוודע שמץ דבר לפקידי הישיבה, ושנית, הוא העמיד את עצמו בסכנת גירוש.

הקומץ הזה עבד בשני כיוונים: בכיוון בני הישיבה ובכיוון ראשי המזרחי. מצד אחד עסק בהסברת רעיון הישיבה החדשה לבני הישיבה והקיבוצים, כדי להשפיע עליהם לשלוח צירים לאספת המזרחי ומצד השני קשר קשרים עם אלה מראשי המזרחי, שלפי השקפת עולמם היה רעיון זה קרוב ללבם, כגון יצחק ניסנבוים, אברהם יעקוב סלוצקי ועוד, כדי שיעמידו אותו על הפרק בשעה כושרת, יהיו לו לפה ויגנו עליו הגנה אמיצה.

לכאורה, הלך הכל למישרים, נשלחו מכתבים, הופצו קולות קוראים ונתקבלו תשובות מעודדות הן מבני הישיבה והן מבעלי ההשפעה שבמזרחי וגם בכמה ישיבות נבחרו צירים לאספת המזרחי. נדמה היה, כי הרעיון של יסוד ישיבה חדשה הולך ומתקדם במהירות, הולך וכובש לו דרך בלב רבים וכי לא רחוק היום והוא יצא מעולם המחשבה וירד לעולם העשייה ויתלבש בצורה מוחשית. אולם פתאום קרה דבר שבלבל את דעתם של בני ישיבת מלץ׳ וזהו: ראש הישיבה ר׳ ז. ס., שהיה רגיל לבלות את רוב השנה בבריסק במחיצתו של ר׳ חיים הופיע שבועות אחדים לפני אספת המזרחי במלץ׳ בהחלטה נמרצה להפר את מחשבתם של יוזמי הישיבה החדשה.

מאין נודע לר׳ ז. ס. מה שנעשה בחשאי חשאים ו„במחתרת" — קשה להגיד. אין זאת, כי אם לא עוף השמים הוליך את הקול מסתמא נמצא מישהו שלחש באזנו על ענין זה והוא עטה מיד מעיל קנאה למוסדות התורה הישנים ונחפז לבוא אל ישיבתו כדי לעקור את הרע משורש.

ב„מלחמת מצוה" זו השתמש ר׳ ז. ס. בראשית צעדיו לא במקל חובלים, כי אם במקל נועם. הוא לא בא באיומים על „המורדים" ולא המטיר עליהם תוכחת אש וגפרית כי אם קרא את אלה שנבחרו לצירים אל ביתו, לא בחבורה, כי אם אחד אחד ודיבר אליהם רכות בלשון־חכמה זו: נפלה הברה, כי איש שיחתי מתעתד לנסוע לאספת המזרחי בתור ציר הישיבה. אמנם הוא אינו מאמין בזה ואינו חושד בו חלילה, אבל

מכיון שיש כאן ענין של שמועה רעה וקו חשד מתוח עליו, טוב טוב שידחה את נסיעתו הביתה (הדברים קרו סמוך לחודש אדר, שכמה מן התלמידים מתחילים לשוב הביתה) וישאר כאן בישיבה איזו שבועות „כדי להוציא מלבם של אלה החושדים בו, על דרך „והייתם נקיים מד' ומישראל."

מובן שעצה טובה זו לא יכלה להתקבל על לב הצירים והם לא נשמעו לה. בינתים עקר ר' ז. ס. את כסא רבנותו ממלץ, עבר לאורלה והעביר אתו את בני הישיבה „הכשרים". לפני צאתו ממלץ חתם את כל אלה שנתפסו לרעיון של יסוד ישיבה חדשה בחותם של מורדים ופושעים וגם שלח, לפי השמועה, מכתבים אל הרמי"ם השונים לבלי לתת להם דריסת הרגל במוסדות התורה שלהם.

אולם בני העיירה, או יותר נכון ראשיה, שהכירו מקרוב את „המורדים והפושעים" לא נתפעלו עד־מה מדברי הרב ולא השגיחו בהם. אדרבה הם החליטו, כי הללו צריכים להיות ה„גרעין", שממנו תצמח ישיבה חדשה במקום הישנה. לשם זה התנדבו לתמוך בהם מכיסם לפי שעה והשתדלו למצוא אב"ד לעירם שיוכל להיות גם ר"מ. כעבור איזו חדשים של משא ומתן נתקבל ר' שמעון שקאפ, אחד מרמ"י ישיבת טלז לאב"ד ור"מ במלץ.

ר' שמעון היה אז במיטב שנותיו, הדור פנים, טוב מזג ונעים הליכות. רוח אצילות היתה שפוכה על כולו. דיבורו היה בנחת, במיטב ההסבר ובמיטב העיון. הוא לא התיז ניצוצות ולא הפריח אמרי הפתעה, כי אם שוחח בפשטות, במתינות, בישוב הדעת ובמאור פנים. יום יום היתה החבורה הקטנה, שאריתה של הישיבה הישנה, מתוועדת בביתו במשך כמה שעות ומשתעשעת עמו בדברי תורה.

השבועות האלה במסיבתו של ר' שמעון ובמסיבתה של חבורה קטנה, שחוטי אהבה וידידות, אחווה ורעות נמשכו מהאחד אל השני ושרעיון גדול ויקר איחד את כולם להיות מראשוני בוניה של הישיבה העומדת להווסד בראשיתו של ר"מ שהיה מאנשי התפארת ומגדולי התורה נחתמו בלבי כשבועות של אושר. תמיד נשאתי אותם בזכרוני כאחד מאיי הזהב המעטים המזדמנים לאדם במדבר חייו.

אבל אהה לימים הללו שהיו קצרים עד מאוד וחלפו במהירות הבזק. בבוקר לא עבות אחד הוזמנתי לשיחה פרטית בביתו של ר'

שמעון. וזהו מה שאמר לי: יום יום אני מקבל מכתבי שטנה וקטרוג על קבוצתכם הקטנה, מגנים אותה בכל שמות של גנאי ומחרפים אותה בכל לשון של חרוף. אמנם מהיום שהכרתי בני קבוצה זו לא מצאתי בהם כל דבר רע. אדרבה, כולם אהובים ויקרים לי כבני תורה וכבעלי מידות טובות. אבל מה אעשה? הנני מתחיל במפעל, היינו ביסוד ישיבה, הדורש התאמצות רבה והזקוק לדעת קהל חוננת. מוכרח אני להתחשב עם „מה יאמרו הבריות", והבריות מטילים עליכם כל מיני שקוצים ומנבלים אתכם. אמנם צר לי מאוד עליכם ועל מקומכם שיפקד בישיבה, אבל יצר לי עוד יותר, אם על ידי דבות־עם ודברי־בלע יהרס המפעל בעודנו בראשיתו, בחינת „קדמת שלף יבש". הרבה התחבטתי והתלבטתי, כיצד לצאת מהסבך הזה ובאתי לידי מסקנה, כי לטובת הענין עלי „להודות במקצת" לדברי המשטינים והמקטרגים. הם דורשים הרחקת כל בני הישיבה, שהשתתפו באיזה אופן שהוא בגישום הרעיון של יסוד ישיבה מודרנית. זאת לא אעשה, לא ולא! אולם איני יכול להחזיק כאן את צירי האספה, אלה שנסעו ללידה בתור שלוחי הישיבות. ובזה אולי אצליח לשכך במידה ידועה את קצפם וחמתם של בעלי הריב. כזה וכזה דבר הרב בהתרגשות וצער.

עמדתי כהלום־רעם על מקומי. לא היה מה להשיב על דברי הרב. הרגשתי כי גורלי נחתך, כי עלי לגלות מהמקום, שבו התחילו תקוותי להתלבלב ודמיוני התחיל לעשות לו כנפים. עמדה לפני שאלת „לאן" בכל חריפותה ומרירותה. לאן ללכת? איזו ישיבה תאסוף את נדחי מלץ, כי כאמור יצא הקול שאחר כך נתאמת, כי ר׳ ז. ס. שלח מכתבים לכל הרמ"ים למקומותיהם לבלי לקבל את מגורשי מלץ. שאלת „לאן" נתקעה במוחי ורצעה אותו כבשפוד מלובן. שאלה זו דרשה תשובה מידית. אי אפשר היה לדחותה, לו גם לזמן מה, ובינתים להמלך ולהתיישב ולמצוא את הדרך היותר נכונה שיש ללכת בה בתנאים שנמצאתי בהם. צריך ללכת ותיכף ממש! אבל לאן? לאן?

מחשבתי שנתעכרה מפאת הפתאומיות שבשינוי מצבי — שינוי של „מאיגרא רמא לבירה עמיקתא" — התחילה להתרפק על המקום היחידי, שנשאר לי עוד בתבל הגדולה והרחבה, מקום שלא יוכל להתנכר ולסגור את שעריו בפני, היינו, בית־האב. אמנם בשרי נעשה חידודין חידודין לרעיון, כי אחרי כל שנות למודי בישיבות שונות, בין חברים

לעבודה ולשאיפות, אגולגל פתאום לעיירה קטנה ונדחה ללא חברים לדעה וללא סביבה כלשהי ואהיה סמוך על שולחן רזה ודל של אב, המפרנס את משפחתו בקשיי־קשיים. אבל הכרח של ברזל גרש את כל ספקותי ופקפוקי והביאני אל המקום, שהייתי בטוח, שבו לפחות לא אגווע מרעב ולא אישן תחת כיפת השמים.

הקיצור, חדשים אחדים מחדשי החורף הסתובבתי בעיירתי המסכנה ללא תכלית וללא מטרה. הסתובבות זו יבשה את מוחי ומצצה את דמי. הייתי למשא גם עלי וגם על אנשי העיירה שהביטו עלי בעינים תמהות: מה לזה בתוכנו.

דומה, כלו כל הקיצים ואפסה כל תקווה להגאל מחיים—לא חיים והנה פתאום קבלתי מכתב מאחד מחברי, כי כמה מפליטי ישיבת מלץ, מצאו מקום מקלט בישיבת וולוזין ובכן הוא מיעץ אותי לנסות מזלי שם.

מכתב זה היה לי כקרן אורה בליל חושך. נאחזתי בכל כוחי בקרן אורה זו, הצטיידתי במכתב המלצה מאת הרב דעירי מפני שבאמצע הזמן היתה הכניסה לישיבה, העמוסה כרגיל בחובות, קשה ביותר „ועפתי" בעגלת חורף אל וולוזין. נסיעה של לילה תמים הביאתני אל מחוז חפצי.

ר׳ רפאל

היקבלוני בישיבה אם לאו — זה היה סימן השאלה הגדול שלא נתן דמי לי במשך נסיעתי. כשהגעתי לבית הרב הבהיק לפני סימן־שאלה זה בכל מוראו. אף על פי כן התחזקתי, נכנסתי הביתה והושטתי לר׳ רפאל את המכתב שבידי. ר׳ רפאל העיף עין על המכתב והתחיל לקרוא בו. בינתים עמדתי עמידה רופפת כאילו מתחת רגלי רגב־אדמה תחוח וחיכיתי בלב כלה לגזר־דיני. התרכזתי כולי מתוך צמצום החושים על המלה העתידה לצאת מפי הרב, מלה שתחתוך את גורלי לסוף פלט ר׳ רפאל „נו־ו". רק זה ולא יותר. הייתי נדהם ומבולבל. פתאום פרצתי החוצה ורצתי אל הישיבה עם ה„נו" של הרב ומיד שאלתי אחדים מבני הישיבה „נו־ו" זה מה פירושו? הם ענו לי, כי אמירת „נו־ו" היא סימן טוב, כי נתקבלתי לישיבה וכי עלי להסיר דאגה מלבי ולשבת וללמוד וכשיבוא הזמן אקבל את התמיכה הקצובה

לי. הרגשתי אז כעולה לגרדום שניתנה לו חנינה. ומאז נחקק בלבי, כאמור בראש דברי, מעשה החסד שעשה עמי ר' רפאל חקיקה עמוקה באותיות בהירות ומאירות, שאינן נמחקות ואינן מטשטשות.

ר' רפאל היה ידוע לשתקן ושתקנותו זכתה לשם ולפרסום גדול.

לאמיתו של דבר, מידת השתקנות היא בדרך כלל מידה נדירה, אבל לא בלתי מצויה. כמעט בכל עיירה יהודית אפשר היה להתקל בשתקנים ממינים שונים. כך אפשר היה למצוא שתקן ששתיקתו נובעת מכניעת הנפש, מכשלון ברך ורפיון ידים, בחינת "בונציה השתקן", או שתקן, שהיראה מלשון הרע, רכילות ואבקן מונעת אותו מן הדיבור, או שתקן הנזהר בכלל בדברים בטלים וכדומה. אולם שתיקתם של הללו היתה על פי רוב ענין שבינם לבין עצמם, שתיקה "ביחידות". כל אחד שתק בקרן זוית שלו. הם לא היו אנשי ציבור ומעמדם החברתי לא תבע מהם את הדיבור. איש לא חיכה לדבריהם ולא יחל למצוא שפתותיהם. כי על כן שתיקתם היתה בגדר ענין פרטי, השייך רק להם מבלי קשר עם אלה הסובבים אותם.

לא כן ר' רפאל. הוא כיהן בכהונות ציבוריות. הוא ישב על כסא הרבנות באלכסנדרובסק ובברויסק ואחר כך היה ראש הישיבה בוולוזין. משרות כאלה מחייבות את הדיבור. הקהל הסובב אותו מטה תמיד את אזנו לשמוע מה בפי רבו ומורו. הוא משתוקק למלה חיה מפיו. ואף על פי כן לא פרץ ר' רפאל את הגדר שגדר לעצמו. הוא שתק "בציבור". הוא ישב על כסא הרבנות בשתיקה, עבר מכסא אחד אל השני בשתיקה, נהג את עדתו בשתיקה וניהל את הישיבה בשתיקה.

ועוד זאת, ר' רפאל הפליג בשתיקתו הפלגה יתרה והגיע בה לידי קיצוניות גמורה. ניתן לומר, כי קשה היה למצוא שתקן כמוהו גם בין אלף שתקנים. הוא היה לא רק "ממעטי דברים", כי אם מבעלי הפיות הנעולים בשבעה מנעולים.

אמרו עליו על ר' רפאל: הוא שותק, נח ושוב שותק... זוכרני, כי בזמן למדי בישיבה חלה בנו ר' אריה במחלה קשה, כמדומני, במחלת טפוס הבטן. לפי המנהג הנהוג אז בישיבות, שמרו משמרות, משמרות בני שנים על מיטת החולה במשך ב'-ג' שעות. והנה באחד הלילות ישבתי עם עוד בן ישיבה אצל מטת החולה. ר' רפאל נמצא בחדר הסמוך ולמד בלחש כדרכו. והנה פתאום קרב אלינו ושאל איזו

פרטים על שלום בנו. עצם דיבורו הפתיע אותנו הפתעה עצומה כאיזה פלא, כדבר בלתי טבעי לגמרי... מבוכתנו כמעט נטלה כוח דיבורנו ותשובותינו על שאלותיו של ר' רפאל היו מגומגמות.

אחדים מאלה שכתבו על ר' רפאל השתדלו לעמוד על סוד שתיקתו ולהכניס בה איזו כוונות או ראו בה ענין של שיטה. לי נראה שחידת שתיקתו של ר' רפאל מתבארת בזה שהוא על פי שורש נשמתו לא היה שייך כלל לעולם זה. יש זוכים להתפשטות הגשמיות ולריחוף בעולמות העליונים על ידי התגברות על יצרי החיים ועל ידי התרוממות על החולין שבהם. התגברות והתרוממות אלה הן, כמובן, תוצאה של מלחמה קשה וכבדה, של מאבק פנימי והתנגשות בין כוחות נפש המושכים את האדם לצדדים שונים. לגבי ר' רפאל אין כלל מקום למושגים של „מאבק", „מלחמה" „והתנגשות". הוא היה בן עולם אחר, בן עולם עליון שתעה על פי איזה מקרה לעולמנו אנו ושמר בקרבו את כל היקר של עולמו הראשון האצילי. ולפיכך העולם התחתון הירוד לא תפס אצלו שום מקום ולא נגע לו. שתיקתו היתה, איפוא, לא תוצאה של הרגזת היצר הטוב על הרע, כי אם תוצאה של נטילות מעולמנו ושייכות לעולם אחר.

„באחת השיחות שאלתיו (מספר הרב ברלין בספרו מוולוזין עד ירושלים) מה בעצם עבודתו של רב מלבד, כמובן, שעליו לשבת על התורה. ספרתי לו, כי על שאלה זו השיב ר' חיים סולובייציק — הרב מחוייב לשקוד על כך שכל ענייני העיר, כגון מוסדות הצדקה, עסקי הקהל, ביחוד בתי תלמוד תורה יתנהלו יפה, ולפסוק שאלות יכולים גם הדיינים ומורי הוראה.

זקני בעל „ערוך השולחן" חווה את דעתו — רב צריך שיהיה פוסק שאלות, יושב בד"ת, שהרי לכך הוא רב, כי „כל הדבר הקשה יביאו אליו", אולי ייטיב לדעת מן הדיין, אבל צרכי העיר הרי זה ענין לממונים. ועכשיו נשאלת שאלה זו אצל ר' רפאל: מה יש לו לרב לעשות?

והוא ענה על פי דרכו:

— הומ"ם — הומ"ם, לא כלום."

עולה במוחי חג פורים אחד בוולוזין. בני הישיבה היו נוהגים לשמוח שמחה רבה ויתרה בחג הפורים ובשמחת תורה. שפע החיים

וששון החיים שהיו כלואים במשך שאר ימות השנה התפרצו בחגים האלה מבית כלאם ומצאו להם ביטוי בשמחה רועשת, בשירים ובזמירות, בפיזוזים ובכרכורים. ויש גם שבני הישיבה היו "יוצאים מכליהם", מסירים את סכרי ה"דרך ארץ" המקובל ורוקדים על השולחנות והספסלים בהתלהבות עצומה.

והנה בחג זה שהזכרתי התגברה השמחה במיוחד והאווירה חושמלה בששון חיים ובחדוות צהלה. יד נשתלבה ביד ונערך רקוד במעגל שלתוכו הכניסו את הרב. בחורי הישיבה שטפו ברקודיהם ומלאו את חלל הישיבה במצהלותיהם והרב עמד בתווך עמידה עלובה, נטולת איזה קשר שהוא עם מה שמסביב, עמידה שלא מזה, עמידה התמהה על עצמה: מה לה פה ומי לה פה?

אמרו עליו על ר' רפאל, שמעולם לא בקש שישימו לפניו אוכל, אלא כשרעבונו הציק לו ביותר היה הולך ומזמזם בחדר ובני הבית היו מבינים את כוונת הזמזום הזה ומגישים לו אוכל.

מספרים גם כן על ר' רפאל את העובדה הבאה, שאיני ערב בעד אמיתותה, אבל היא מתאימה יפה לתכונתו ולאופיו וזוהי: הרבנית היתה נוהגת לבשל לר' רפאל פולים והיתה שמה אותם בבקבוק בארון. ור' רפאל היה מושיט את ידו מזמן לזמן לתוך הבקבוק, מוציא מעט מהם, מברך עליהם וסועד בהם את לבו סעידה קלה. והנה פעם נתחלף לו לר' רפאל בקבוק הפולים בבקבוק של ריבה. ריבה זו נרקחה מעשה מרקחת משזיפים, ר' רפאל בתמימותו לא הבחין בין שזיפים לפולים ועשה בשזיפים כשם שהיה נוהג לעשות בפולים, ובערב אמר לרבנית: הפלא ופלא, איזו פולים מתוקים בשלת היום!

ה י ש י ב ה

בזמן היותי בישיבת וולוזין עמדה הישיבה בתקופת האפיגוניות והתפרנסה מזכות אבות ומעברה הגדול. ימי ההוד והתפארת של תקופת הנצי"ב ור' חיים מבריסק עברו ונגוזו ובמקומם באו ימים רגילים, בינונים, מחוסרי פרצוף מסויים הן בנוגע לדרך הלימוד והן בנוגע לרוחה הכללי. היה ניכר חוסר אישיות בעלת השפעה המניחה את חותמה על הישיבה וטובעת אותה ברוחה. כבודו של ר' רפאל במקומו מונח. הוא היה אדם מופלא, צדיק וגאון כאחד מגדולי הגדולים. אבל

שתיקה אינה יפה להשפעה. ר' רפאל שכן בענני ההפשטה, הרחק, הרחק מהעולם הקיים ומענייניו הגדולים והקטנים. ולא היה כמעט שום מגע בינו ובין החניכים. מנסיוני אני הנני יודע, כי במשך כל הזמן שהייתי בוולוזין זכיתי, כאמור למעלה, ל"נו־ו", כשנתקבלתי בתור תלמיד, ולעוד מילים מספר בצאתי שאז אמר לי: למה אתה ממהר ללכת מהישיבה.

ולא זה בלבד, אלא גם בדרך הלימוד היה ניגוד בין ר' רפאל ובין חניכי הישיבה. ר' רפאל הלך בדרך „לשיטתו", היינו השחלת חוט מאחד במאמרים השונים של איזה חכם. חוט זה היה נשחל בפלפולים עצומים ולפעמים גם דחוקים ורחוקים. דרך לימוד זה של „לשיטתו" לא היה מקובל על התלמידים. בימים אלה כבש דרך הלימוד של ר' חיים מבריסק, שעמד על נתוח דק ומעמיק, התופס את הענין בשרשו, את לבות הלומדים הצעירים. כי על כן ראו ב„לשיטתו" צעצועי תורה ולא גופי תורה.

על היחס האמיתי של התלמידים אל „לשיטתו" מעידה ההלצה הבאה, שהיתה מתהלכת בוולוזין: „פגשו בדרך את רב חסדא. שאלו אותו: להיכן, רב חסדא? השיב רב חסדא: ר' רפאל הביאני לכאן. הוא משכני הנה לשם „לשיטתו". (הלצה זו לקוחה מספרו של הרב ברלין, שנזכר למעלה)

הישיבה התנועעה בכוח עצמה בלי מחזיקי משוט ובלי יד מכוונת את תנועתה. אף על פי כן דמותו של ר' רפאל, אם לא השפיעה במובן התוויית נתיבות וסימון דרכים, השפיעה בכל זאת במובן הכללי, במובן אחת הדמויות המעטות, „הקוראות אל על" בעצם הוויתן ובמובן ששימשה סמל של קדושה וטהרה.

ישיבת וולוזין בפרק החיים שאני דן בו היתה, כאמור, נטולת כיוון קבוע ומסויים בנוגע לרוחה הכללי, אף על פי כן אזנה לא היתה אטומה לגמרי לקול הזמן. לא היו בה קנאות דתית ותולדותיה: חפוש חטאים ורדיפות על הצצה בספרים חיצוניים. ולא עוד, אלא שבעיר נמצאה ספריה פרטית של ספרים רוסים וכל מי שרצה היה שואל בה ספרים למקרא בפרהסיה.

זוכרני גם את הפרט הזה: אחדים מבני הישיבה היו נקראים לא על שם עירם, כפי הנהוג, כי אם בראשי תבות: רש"ל, שד"ל

ועוד. פרט קטן זה מעיד על רוח ההשכלה שצרר במידה ידועה אחדים מבני הישיבה.

רוחות „החופש", שהיו מנשבות פחות או יותר בישיבה יש לזקוף, לפי דעתי, על חשבונו של ר׳ רפאל — לא שהוא גרם לזה במישרים, חס וחלילה. אלא מאי? בכל תפיסת עולמו של רפאל לא היה שום מקום לרדיפות ולנגישות איזו שהן, לפיכך אלה שרצו הורו היתר לעצמם גם בדברים שנהגו בהם איסור בקצת ישיבות אחרות.

ואפשר גם כן שמפאת שהיה ר׳ רפאל מורם מעל לרוכסי־אנוש ולא גרס כל מיני חשדות והטלות פגם במי שהוא, שהוא היה אולי הר״מ היחידי, שלא השגיח במכתבו של ר׳ ז. ס. וקיבל את פליטי מלץ׳ אל ישיבתו.

בין כה וכה יהא זכרו של ר׳ רפאל ברוך על שעמד לי בשעה קשה ביותר בחיי ואסף אותי אל ישיבתו!

ג

סופרים וספרים

מ. ז. פייערברג

(למלאות עשרים וחמש שנים למותו. תשרי, תרל"ה—אדר ב' תרנ"ט)

רק קומץ עלים השאיר לנו פייערברג, ואפילו מקומץ זה יש ליטול חלק מסויים, החתום בחותם הבוסר, ואף־על־פי־כן הספיק במשך שנים אחדות של חייו הספרותיים לא רק לבצר לעצמו מקום־כבוד בספרותנו, כי אם גם לייחד את שמו ולהכתיר אותו בזר דפנים רעננים בעלי ריח וצבע מיוחד. לפייערברג נתבצרה קרן־זווית יחידה ומיוחדה בלבנו, שבה שמורה צורתו הרוחנית כחמדה גנוזה, כאוצר זכרונות יקרים וכפרחי־בושם נחמדים. השם בלבד משרה עלינו אצילות רוח, מקסים אותנו ומדובב את הטהור והנלבב שבנו.

במה זכה? וודאי שמותו הטראגי, חייו הצעירים שנקפדו בלא־עת ו„כנורו" שנופץ באופן כל־כך אכזרי, בה בשעה שהצלילים הרכים הראשונים התחילו זה עתה להגיע אלינו כרצים מבשרי זמירות חדשות ומנגינות חדשות גרמו במידה ידועה לעטות את זכרון הסופר במעטה הוד ולשוות עליו חן וקסם. אבל הסבות האמורות לא יכלו לחולל יש מאין; הן יכלו רק להגביר ולהעצים את ההרגשות שהיו בעין, אך לא לברוא סכום של רגשות חדשים, שלא היה להם מקום בנפש.

יש אומרים: אישיותו גרמה. ואמנם זכה היתה וצנועה, רכה ועדינה, ואישיות זו היא הנשקפת בכל יצירותיו כהשקף קרני השמש בפלג זך. מתוך הקרום הדק של המלים הנגו מאזינים להד לבו של היוצר, לרעד נפשו ולהגיג רוחו; כל בטוי מכריז על רוחו של הסופר וכל שורה חושפת את מעמקי נשמתו. אבל גם בגירסה זו יש רק חלק מן האמת — ולא כולה.

כדי לעמוד על היחס הנפשי והלבבי של הקורא אל פייערברג, עלינו להקשיב אל הנעימה המיוחדת העולה מתוך יצירותיו, שהיא היא מצודדת את לבו של הקורא ונוגעה בנימי נשמתו. נעימה זו תובן לאחר סקירה בקווים כוללים בתקופת ההשכלה.

תנועת ההשכלה היתה בעיקרה על־פי מגמתה הראשית תנועה של בנין: להחיות את האדם שביהודי, לנטוע בלבו הרגשות אנושיות, טבעיות וחפשיות ולפתוח לפניו לרווחה את שערי התרבות הכללית. אולם כשם שאי־אפשר ליסד היכל מבלי לפנות מתחילה את מקום־היסוד מצרורות ואבנים, כך בעקב החיוב, שבשמו באה תנועת ההשכלה, היתה כרוכה גם שלילה גדולה. אי־אפשר היה להכניס את אמתותה בלב מבלי לעשות בראשונה את הנתוח הדרוש. אי־אפשר היה להתחיל מיד ב„קום ועשה" מבלי להביא קודם בכור הבחינה את העבר עם מסורותיו ואמונותיו, דעותיו והשקפותיו. וכך התפרץ ממעמקי תנועת ההשכלה הכרוז: בקורת תהיה! בקורת על גידולי הפרא ועל כל נטיעות הבר של העבר, על כל שרידי הבערות והסכלות ועל כל הספיחים הכמושים והבלים.

המשכילים השתמשו באיזמל הבקורת בחריצות גדולה; הם חתכו את ה„בשר החי" ואת הסירכות וקלפו את הקרומים והכסויים של ההזיות הטפלות בכל תמונה ובכל צורה שהתלבשו. אולם סערת המלחמה העבירה אותם על דעתם, סמאה את עיניהם והטתה אותם לקיצוניות נפרזה. הם לא ראו את העבר ראיה בהירה ושלמה על אורותיו וצלליו, מעלותיו ופגימותיו, יתרונותיו וחסרונותיו. ראייתם היתה נטויה רק כלפי הצל לא כלפי האור; הם היו מכוונים את עיניהם רק על הקלקולים והנגעים, המומים והלקויים שבעבר, היו מטיילים רווחות רק בחלקו העמום והמעורפל, הכהה והקודר ושטו ועברו מן החלק המואר והבהיר, המבהיק והקורן.

ראיה חד־צדדית זו הביאה לידי תוצאות שליליות. ראשית, על כל הגודל וההוד המיוחדים שבחיי הגיטו, שלמרות היותם כעורים ומגונים מבחוץ היו במובן ידוע נאים מבפנים, השתרע מכסה שחור ועבה, שלא נתן לחדור אל תכנם הפנימי, להעריך אותם הערכה הראויה להם לדלות מהם את כל הראוי לטפוח ושמירה ולמסור אותם לדורות הבאים בתור ערכים חשובים, שצמחו מגופה ובשרה של היהדות המקורית.

אמנם, הצווים „היה יהודי באהלך ואדם בצאתך" יצאו תאומים ומרועה אחד ניתנו, אבל נקודת־הכובד היה ה„אדם". מלה זו התיזו והטעימו בכל כוח, אולם המלה המקבילה לה היתה רק אמירה בעלמא,

מלה קלה ואווירית, שאינה מטילה חובות ידועות ואינה מחייבת כלל. מלה זו נשכחה והוזנחה כריקה וחסרת תוכן.

ושנית, ביחד עם עקירת אותם הדברים הטעונים עקירה, עלה הכורת גם על נטיעים נאים ושתילים נחמדים. השטף שגרף את פסולי החיים ופסולי הרגש נשא גם צמחים רעננים וחיים.

בשעת חירום שולטות התמרמרות ומידת־דין קשה, לפיכך אין העין מבחינה כהוגן וכוח השופט אינו מדקדק כהלכה בין הראוי לגניזה ובין הראוי לקיום. איזמל הבקורת גזר בלי חמלה ביחד עם ענפים יבשים וכמושים, שאין להם תקנה אלא סכין, גם ענפים רעננים ספוגי ליח ולשד, הטעונים טפוח וטפול.

זאת ועוד אחרת. תנועת ההשכלה לא עמדה על גובה שוה במשך זמן קיומה. בבגרותה היה כתוב על דגלה: גאולת הנפש ופדות הרוח, השתלמות אנושיות כללית ושכלול מלא ושלם של הכוחות הפרטיים. אולם כתובת זו שנבעה מתוך הרגשות אנושיות חיות ובריאות נטשטשה מעט־מעט, נתעמטה מיעוט התוכן ומיעוט הדמות והפסידה את כוחה הפנימי ושיא־שאיפתה. את מקומם של האידאלים המרוממים והנאצלים ירשו „פרפראות" זעירות, שמהותן היה: העמדת ההשכלה אך ורק על בסיסם של סימנים חיצוניים, כגון להדמות לתושבי הארץ בלבוש, בשפה ובנימוסים. במקום הרוח בא החומר: הצרכים הממשיים של יום־יום והשאיפה להציב יד בחיים.

החלומות הגדולים על־דבר יפיפותו של יפת, חופש הרוח, אור המדע, פיתוח הרגש וכדומה עפו ונגוזו ובמקומם באו שאיפות קטנות, נעדרות ברק ומעוף, שהנפש לא תמלא מהן. וכך נגדעו כנפיה של תנועת ההשכלה, שבעיקרה היתה רוחנית, אף־על־פי שדאגה גם לחומר, והיתה מנתרת על הארץ כצפור נטולת כנפים.

מובן, שאחרי כל הנכויים שנגנבה מערכה של תנועת ההשכלה, סוף־סוף היו זכויותיה מרובות: היא הכשירה את הלבבות לקראת חיים חדשים, בהכניסה לתוכם סכום ידוע של רגשות אנושיים וטבעיים. אולם יחד עם זה פגמה בשתים: היא השניאה עלינו את העולם הישן בהבליטה הבלטה יתירה את מומיו מבלי לראות את הטוב והיפה שבו וגם הועילה להטות הטיה יתירה את הכף לצד החומר. הרוח, שהיה

יסוד החיים העברים במשך אלפי שנים נדחק לקרן זווית ומחורבנו נתמלאו ענייני הגוף.

פייערברג השיב את הגזלה שגזלו המשכילים. הוא היה המשורר הנאמן של העולם הישן. הוא חייה אותו מערמות העפר והדשן שנצברו עליו, חפר אותו מתוך תלי המפולת ושרידי החורבות, ציפה אותו בפסי ארגמן של שירה ורגש וקבע אותו כלפיד בוער בשמינו הכהים והאפורים.

פייערברג גולל לפנינו את העולם המלא הוד נורא, רוממות נשגבה, אצילות קדושה, סגפנות קיצונית ומסירות נפש. הוא השיג את המאור שביהדות התמימה, את השירה והפיוט שבאמונה הישראלית ואת יפים ועוזם של חיי העבר, אבל ביחד עם זה לא התעלם גם מהצד השני של המטבע. הוא ראה את חשכת הצללים שכיסתה את העולם הישן, את הסתייגותו מחיים עשירים ורחבים, את התרכזותו בקרן זווית עלובה ודלה, שהנשימה בה קשה ומחניקה, ואת קפאונו והתאבנותו.

— „פה בתוך הרחוב, בתוך גל הנמלים לא תזרח השמש, לא יהל הירח ולא ינוצצו הכוכבים לא יפרח הטבע ולא יחיו החיים" — — — „ואני אומלל הנני, צר לי מקומי פה, הנשימה פה קשה והצללים רבים מאוד" — — —

והעיקר, הוא הרגיש, כי מיצי החיים של עולם זה כאילו נתמעטו, נסחטו ולשדם חרב, יבש ונעלם.

— „כל הספרים העבים והגדולים, הממלאים את חללו של בית המדרש, הנם עבודת עבד, שגזר עליו אדוניו לעדור תחת הגפן לעדור ולשוב ולעדור... בן המלך המקולל נסגר בין החרבות ומשדד את ד' אמותיו" — —

והעולם החדש דפק על לבו של פייערברג בכוח ואורותיו, אורות העתיד מנצנצים, מושכים ורומזים.

והוא קרא אל העולם הזה אמנם לא בשם החיים הפשוטים, תביעותיהם ומאווייהם, כי אם בשם שאיפות מסתוריות רוחניות, בשם אופקים נעלמים, המתגלים לו בכל יפעתם ובשם מגמות רכות ועגוגות שיסודן בעולם האצילות וההפשטה.

הדברים שפייערברג שם בפי אביו של גבור הסיפור „לאן"

מתאימים היטב אל הלך רוחו הוא ואל רקמת מחשבותיו בדבר העולם החדש.

„הפתאים חושבים, כי משיח יביא אכילה ושתייה ופרנסה לעולם — — — לכשיבוא משיח יביא את הגאולה ראשונה לאותיות התורה, אחר כך לגווילים; הוא יגאל מתחילה את הנשמה ואחרי כן את הגווילים; הוא יגאל מתחילה את השכינה ואחרי כן את ישראל".

או בלשונו של אחד העם: בראשונה את היהדות ואחר כך את היהודים.

וכך נקלע פייערברג בין שני עולמות: בין העבר ובין העתיד, בין הישן ובין החדש, בין הקסם של האור השוקע ובין הקסם של האור העולה.

פייערברג יכול לקרוא על עצמו פסוקו של גבור דוסטוייבסקי „האלהים עינה אותי כל ימי", היינו המחשבה על דבר האמונה ותכנה לא נתנה לו מנוחה, בנוסח זה: נפשי נקרעה בין שני קווי משיכה מנוגדים.

היסוסיו של פייערברג ופקפקנותו, אי הכרעתו את הכף לצד אחד והתנודדותו בין שני עולמות ביחד עם הוד הערפליות וקסמי המסתורין, הרובצים ברכות מיוחדות על דבריו מצודדים את לבנו ומרתקים את הקשבתנו ליצירותיו.

פייערברג משמש סמל של הנשמה המתחבטת בספקותיה, הנשמה המתרוממת מעל לחיים הפשוטים והחולין שבחיים, התוהה, מחפשת ומבקשת סיפוק והרגעה בעולמות רוחניים, נאצלים ומופשטים. ויצירותיו משרות עלינו מיסטיות קוסמת, אדים רוחניים מתוקים ומענגים. הן מנתקות אותנו מעולם העשייה ומכניסות אותנו אל עולם אחר, אל עולם שיש בו רוממות וקדושה, יופי ואור.

פרישמן המספר

ראשית פעולתו הספרותית של פרישמאן נעוצה בקצה תקופת המעבר שבין תקופת ההשכלה לתקופת התחיה. תקופת מעבר זו לא באה בדרך התפתחות טבעית, בדרך אטי ומודרג כי אם באופן בלתי צפוי, כהפתעה מרעישה.

תנועת ההשכלה לא זכתה ל„שיבה טובה" ולארגמן השקיעה של חיים ארוכים ושבעי נסיונות. היא כאילו נפסקה באמצע פסוק. עודנה בעצם סערת המלחמה בצורות החיים הפסולות ובעצם תקיעות השופר, המבשר את בשורת החדש, והנה פתאום נפל צל כבד על הדגל, שהורם בכל כל הרבה התלהבות, וידי מחזיקיו רפו. גדולי התנועה ראו שאיפותיה ונזדעזעו. הם נוכחו, כי היא מביאה לידי הרס לאומי ולידי התמוטטות יסודות קיומה של האומה.

„ובנינו, הדור הבא אחרינו ?
הם מנעוריהם יתנכרו אלינו
— למו פצעי לבי ידוו, יזובו —
הנה הולכים קדימה שנה שנה,
מי ידע הגבול עד מתי, עד אנה,
אולי עד מקום משם לא ישובו."

לנוכח סכנת קיום האומה גז קסמה של תנועת ההשכלה, פקע כוחה ונתחללו סיסמותיה. הגיעו ימי פשפוש במעשים ועמידה על פרשת דרכים, ימי תהיית הנפש ומבוכת הרוח. דברי התנועה מהם נאלמו ושקעו בחישוב חשבון עולמם ומהם נסו לעסוק בפיסול לוחות חיים חדשים, שרוח העם התחיל לחרות עליהם את אותיותיו בכתב מטושטש. לאט לאט, מתוך חבלי לידה, ערפלי המחשבה ודמדומי הרגש נוצרה ההכרה הלאומית. היא בלעה לתוכה את היסודות הבריאים והחיוניים שבתנועה הקודמת, את אלה שהיה בהם משום התנערות והתחזקות, טבעה אותם בחותמה המיוחד והתחילה להוליך את חיי העם בעוז ומרץ לקראת התחדשות פנימית, ביצור התרבות העברית המקורית ותחית קניני הרוח של האומה.

הירושה הספרותית של תנועת ההשכלה היתה כמות הגונה של פירות בעלי ערך שונה. מיעוטם בני טפוחיה של האמנות ונשוקי שמש היצירה האמיתית, עסיסיים ומלאים לשד, פירות לדורות. אולם רובם היו פירות לשעה, מעוטי לחלוחית ונטולי רעננות. השורש שהצמיח אותם היה מגמות־השעה של עזי לב ומרי נפש, שהתנפלו בקול תרועת מלחמה על המבצרים הישנים והתאמצו נואשות לקעקע אותם עד היסוד. ביחד עם פירות אלה עלו גם הרבה ספיחי בר ושחיסי פרא, קמשונים וחרולים, קוצים וברקנים. ביחוד התרבה מספרם של הללו בימי המעבר.

בימים אלה מתבצר כרגיל מקום למעוטי כשרון ולחסרי יכולת, לפגומי טעם ולמעלי גרה, לזרזירי עט ולדלי רעיון. הנמושות והנחשלים למיניהם מתנערים ומתעודדים, פושטים כילק על שדה הספרות וכובשים אותו בסערה.

בעיקר הורגש אז חסרון מסורת ספרותית, מסורת בעלת דרישות ותביעות ידועות, מסורת הנשענת לפחות על מדות הערכה יסודיות, שמצד אחד היא מקימה חיץ בין הראוי לקיום ובין הטעון גניזה, בין החי ובין החנוט, בין הבר ובין המוץ ומהצד השני עצם־מציאותה מרפה את ידיהם של „מנסי הנוצה", של הערב רב והאספסוף ושל כל פסולי עבודת הספרות ומצנן את להט יצר כתיבתם. ועוד זאת, באין מסורת ספרותית גם היצירות המשובחות לא נראו באורן הנכון כארוגות ביריעה ספרותית מוצקה, כי אם בלטו מתוך הקש והגבבה כיצירות פלא תלושות, בודדות ובלתי כפופות לחוקים, השולטים בספירות הרוח.

אל תוהו ובוהו ספרותי זה קפץ פרישמאן קפיצה פתאומית ואסר לבדו את הקרב עם כל המחנה הרב של מרדפי אמרים וטחי תפל. הוא הביא אתו אל המערכה תרבות מעודנה ומשוכללה, שבה התמזגו במזיגה נפלאה השכלה עברית וכללית, כשרונות נוצצים בכל צבעי הקשת. טעם דק ומפותח והרגשה חיה וסוערת.

הוא לפת כשמשון צעיר את עמודי התווך של מבצרי הלהג וחוסר הטעם וזעזע אותם בכוח איתנים ובקול תרועה אדיר עד אשר רגז כל המחנה ויהי לחרדת אלוהים.

הוא נלחם בשצף קצף במליצה הנבובה, בפגרי לשון, בפתוס

המלאכותי, ברגש המזויף; ועל כולם, בחוסר עצמיות, בהתכסות בטלית ספרותית אחת וברקידה לקולו של חליל אחד. אשפתו היתה מלאה וממולאה חצים חלקים וחדים, שנונים ומעופפים והוא זרק אותם בחריצות גדולה ובכשרון רב. הוא נכש את העשבים הרעים, טאטא את ערמות הזבל, קרא לטוב וליפה, חתר לחישופה של שכבת אדמה דשנה ופוריה ופינה את הדרך לגילויים של כוחות צעירים ורעננים. וכך ירה את אבן הפינה למסורה ספרותית, סמן את גבולותיה ותחם את תחומיה, והופעתו מציינת מנין שנים חדש בחייה של הספרות הצעירה.

פרישמאן לא רק נלחם לטוב וליפה, כי אם גם יצר אותם. „באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח". באחת הרס את הטעון הריסה ובשניה החזיק באמת הבנין. באחת פינה את שדה הספרות מצרורות וגלי אבנים ובשניה שתל נטיעות נאות והגיש פירות משובחים. הוא צבט, שרט ומרט וביחד עם זה שר את שירת החיים ושירת האדם, יצר כמעט בכל המקצועות הספרותיים: בשיר כבסיפור, בבקורת כבפיליטון וחתר בכל כוחו לשכלולו ופיתוחו של כל מקצוע.

אישיותו היוצרת של פרישמאן התפוצצה לכמה גוונים. היא ידעה את להט השנינה, את עוקץ הלעג הנוקב, את קסם הצלילים הרכים, את שירת הלב הזכה, את נכאי הצער הקוסם, את דמדומי הנשמה המתרפקת, את סוד היופי המבריק בשלל גווניו ואת תומת החן הלוקח לב; ועל כולם, היא נתברכה ברעננות נצחית והתחדשות בלתי פוסקת. מעין נעורים היה מפכה בה בתמידות קבועה ושומר על תסיסתה וחיוניותה.

בשנות יצירתו הראשונות חרש בעיקר את שדה הבקורת ושדה הסיפור. בכורי פרי עטו בבקורת היו מעין רוח סערה, שטיהרה את האויר והכשירה את הקרקע לגידולים בריאים. הללו גילו את פרישמאן הלוחם האמיץ, בעל העט הדרוך, איש השנינה החדה והממורטה כחרב פיפיות והשליט הגדול בנכסי תרבות עשירה ומגוונת.

בסיפוריו נצטרף אליהם גם המשורר הלירי, איש הנגינה והכוהן הגדול במקדש החן והיופי. יסודות הנפש של פרישמאן מושקעים ומובלעים ברקמת הסיפורים ביחוסים ובצירופים ידועים. יש שיגבר האחד ויש שיכריע השני. אולם כולם טבועים בקסם החן והיופי. שני

המלאכים האלה מלווים אותו בכל שבילי יצירתו לגלגוליה השונים בנאמנות רבה ומעניקים לו מלוא חפנים משפע ברכתם.

עוד בסיפוריו הראשונים הורגש מזג אויר חדש במלכות הספרות, החל מיפי צורתם ועד גמישותם המיוחדת ועד הניגון הנפשי המתנגן בהם. מהם מביעים את יקיצת הכוחות, את ההתעוררות הראשונה, את האור הפתאומי הנופל על האדם, כשהוא מנתק את כבלי האינרציה, נחלץ מרשתה של הפסיביות המנוונת אותו, נותן בבת אחת ספר כריתות להרגלי הבטלה, הקפאון ואפס מעשה, רותם את עצמו למרכבת החיים וחותר בעוז ומרץ לגישום מטרתו (שתי שערות, עכן אשר בורשה, בן לילה אחד). בסיפורים האלה נשמעת מחאה נגד מכת הנפעלות, נגד מכה גלותית זו, בתם של תנאי החיים שבגיטו, שדכאו כל שאיפה חיה ותסיסה ערה ופתחו יחס של הרכנת הראש, אדישות ו„שב ואַל תעשה" לכל מקרי הזמן. בהם נשמעת מחאה נגד ההשתעבדות העוורת למסיבות החיצוניות וההכנעה האלמת לגלגל החיים היום־יומי, העלול להמית את עצמותו של האדם, לטחון אותו לעפר דק ולהפוך אותו למכונה בעלת שתי רגלים והם קוראים להתגברות, לפעילות, לכבוש ולחיים.

במלחמה לחיים זו יש לראות לכאורה המשך צעקת החיים של המשכילים, אותה הצעקה שדברה נפל כקרדום כבד על לבות יושבי הגיטו ויחריד את כתליו. אולם לא ראי זו כראי זו. ההיא התכוונה לנוסח חיים קבוע, חיים על פי תורתם של המשכילים, חיים ככתוב בפסקי הלכות ידועים, חיים של מחיקת אותות הגיטו ולבישת צורה אירופית, אבל זו של פרישמאן היתה לפה להתעוררות כללית, לפיתוח מלא ושלם של כוחות הנפש ולחיי יופי ואושר.

קול החיים שהלך בסיפורי פרישמאן הראשונים התפוצץ ברבים מסיפוריו שלאחר כך לכמה בנות־קול. בהם נשמע תכופות קול מלחמת האדם בעד כף הנחת שבחיים, קול צעקת הלב הכלה לחיים ולאושר או קול תשוקה עזה המתלהטת בקרב האדם בכוח איתנים כזה עד שהוא משתעבד אליה כליל ועובד אותה מתוך צמצום החושים ולבסוף הוא עולה בלהב אשה.

רוב הסיפורים מסוג זה מלאים המיה נפשית עזה, כסופי לב וגעגועים טמירים. בכמה מהם משחירה רצועת הצל, המלווה את

האדם בטפחות ימיו, מבליח אור הרמיה של כוכב החיים ומחלחלת התוגה האלמת, הנוגעת עד הנפש, תוגת כשלונות החיים וחלומות לא באו.

בניגוד לסיפורי „חיים" אלה שבהם מתנכר פרישמאן המשורר, הליריקן הרך, עומדת קבוצת סיפורים, שבהם מתגלה המבקר השנון, בעל הלעג הדק והחריף. בסיפורים אלה לוהטת חטאת השאול של „לא החיים", של התנוונות החושים הבריאים ושל קפאון והתאבנות. בהם הוא מצליף בשוט לשונו על חנוטי החיים ומזיפי הרגש, על אלה שנתייבשה בהם טיפת הלחלוחית האחרונה, על אלה שנשמתם פרחה מתוכם ונכנסה לתוך מקק ספרים ואבק שמות ועל הנמושות למיניהם הנאחזים בחיים אחיזה משונה ונלעגת, אחיזת שוא והבל (בן עזאי השני, מעון קיץ ועוד).

סיפורי פרישמאן הם ברובם יחידי הנקודה. לא רב חומר החיים המושקע בהם ולא רבה אמת המציאות הנילושה בתוך עיסתם. כל עלילת הסיפור מתרכזת מסביב לנקודה אחת, המוארה אמנם באור בהיר, אבל היא כאילו תלויה בחלל ריק ללא חוטי סביבה וללא חוטי השתלשלות שבהכרח המוליכים אליה, העושים אותה למחוייבת המציאות והקובעים אותה קביעה מוצקה בסדר העולם.

יש גם שהחומר פושט לגמרי את לבושו הגשמי, נחלץ מאזיקי „הבשר" והופך כולו רוח, רעיון והפשטה ללא גוף וללא דמות הגוף. החיים הריאליים לא נכנעו הכנעה גמורה לעטו, לא עמדו הכן לפקודתו וסרבו לקבל את העול שבמתן צורה גמור. עיקר כוחם של סיפורי „החיים" הוא בצבע השירי, בהמית הלב ובעוז הרגש ושל סיפורי „הלא חיים" בלעג השנון, בהיתול הנוקב ובחריפות הביטוי.

לעומת זה עולות לאין ערוך אגדותיו ומעשיותיו המשובחות של פרישמאן על סיפוריו. בהן לא העיקו עליו שלשלאות הריאליות ולא הגבילו את ראיתו מחיצות המציאות. לפיכך מצאו בהן זוהר כשרונו וברק סגנונו את תיקונם השלם ובהן נתגלה הזהב הטהור של אישיותו היוצרת.

ביצירות אלה הוא ממריא גא וחפשי בעולם הדמיון, יוצר מתוך שפע של כוחות ומכניס אותנו להיכלי הבדולח של האמנות. בהן מתאחדת

שלמות הצורה והתוכן איחוד פנימי. הסגנון מלוטש עד להפליא וכנור הלשון ממליט צלילי פלא, המצטרפים למנגינה נהדרה. הן קוסמות אותנו חליפות בניב המהוקצע והמחוטב, בשפע החן, בעומק הרעיון, בחמדת ההומור, בשובבות העט הקל והפזיז, ביקר הניגון הנפשי; ועל כולם, בהתקוממות העזה נגד צורות חיים קפואות, נגד הכמוש והנובל ובהימנון הנשגב לחי ולרענן ולשירת החי והרענן (אגדת המלאך, מחולות ועוד).

כשאנו עוברים מסיפורי פרישמאן אל שיריו הליריים הננו עוזבים מאחרינו עולם בהיר רב התסיסה ורב המרד והננו נכנסים אל פינת סתר שוקטה עוטה אפלולית, שבהם נמתחים חוטי חלומות רכים ודמדומי מחשבה נוגים. רוחות אלגיה קלות וטהורות מנשבות בה וצל היגון הרך, יגון בין הערבים, רובץ עליה.

בפינת סתר זו תזל חרש חרש שירת המשורר על געגועי הלב הרכים, על צער ההוויה ועל נכאי הנפש. בה יתגלה לנו המשורר בצערו הנאמן ובכאבו הפנימי. בה יעמוד לפנינו דומם ביגונו ובכשלונו, כשהוא חושב את חשבון עולמו וחשבון נפשו:

„לא יום אף לא לילה,
דמדומים היו חיי,
וזה אשר לא היה וזה אשר לא יהיה
היה כל מאויי."

ונפש המשורר ברגעי יתמותה ובשעות רפיונה נעשית יותר קרובה ויותר יקרה לנו.

פרישמאן התחיל, כאמור, לעסוק בעבודתו הספרותית בסופה של תקופת ההשכלה ובראשית נביטתם של נצני הלאומיות. ימים אלה היו התחלתם של ימי „תשובה", חשלון לאומי וביצור פנימי. כוחות העם שנסחפו בזרם החיים הכלליים נרתעו לאחור ונמשכו שוב אל מקורם הראשון. סוללה חשמלית עברה את הגוף בעל אלפי הראשים. הקיצו כוחות נרדמים, התעוררו לבות קפואים ונפתחו צנורות־נפש אטומים.

הופעת פרישמאן מסמלת את היקיצה וההתנערות בספרותנו, את הרצון שנתעורר לתחיה ולהתחדשות ואת התגלות שפע הכוחות על סף תקופה חדשה, הפורצים כפלגי מים עליזים, סוחפים בשטפם את

הקלוקל והיבש ונושאים את בשורת הצמיחה והלבלוב, את בשורת הרענן והבריא.

כארבעים שנה עמד פרישמאן על משמרתו, הביא בקביעות את בכורותיו הנאות וביחד עם זה היו עיניו משוטטות בכל פינות הספרות לבער במטאטא השמד את הטעון בעור ולטפח צמחים חיים ונטיעות משובחות.

הוא היה רב המקצועות ובכמה מהם ראשון וסולל דרך, עבר דרך קשה וארוכה מנצון לנצחון ומכבוש לכבוש ועמל הרבה לבנות את בנין הספרות, לפאר ולשכלל אותו ולעשותו לבנין מוצק ונהדר. לבו בער באש קודש לראות את הספרות עולה בגרם המעלות ומתקדמת התקדמות בלתי פוסקת. הוא הדליק במשכנותינו את מאורותיו של יפת, חנך, הדריך, פתח את טעמו של הקורא, עדן את הרגשתו, הרחיב את השגתו, העשיר את מחשבתו והשאיר בגנזי ספרותנו ירושה גדולה ועצומה.

פ. לחובר

בנאמנות רבה ובשקידה בלתי־פוסקת חורש פ. לחובר את שדה הבקורת העברית הנטוש. זה כמה וכמה שנים, שהוא עומד על משמרתו ועושה את מלאכתו קבע: מדפיס מאמר אחר מאמר ומוציא ספר אחר ספר. גם בשנות־המשבר הכי־קשות לספרות העברית לא ייעף ולא ייגע להמשיך את עבודתו בבכורותיו הנאות בקביעות בלתי־מצויה ובעקשנות בלתי־מתרופפת.

בסיפורי החסידים נזכרים צדיקים, שקהילות־קהילות של נשמות ערטילאות מאלה המשוטטות בעולם התוהו היו נקהלות עליהם לשם בקשת תיקון והשבה אל מקור מחצבתן. לחובר אוחז בידו מידת־צדיקים זו. הוא הופך והופך בלי ליאות ברכוש הספרותי, בוחן ובודק בעיון נמרץ ביצירות הסופרים, בתולדותיהם וברוחה הכללי של התקופה והוא מתקן נשמות, עושה נפשות ומצייר תמונות היוצרים.

המושג ספרות עברית הוא רחב מאוד אצלו. הוא כולל שירה ומחקר, ספורת ודברי מחשבה, פילוסופיה ובקורת, מדע ואמנות וכדומה.

לחובר כורך ביחד את עולם האגדה, עולם הספרות היפה עם עולם ההלכה, עולם המחשבה העברית. עיניו משוטטות בכל מלוא חלקת הספרות לנטיעותיה ושתיליה, לציציה ופרחיה והוא תר בצמאון עז אחרי כל גילוי של מחשבה ורגש, אמנות ויופי, תוהה עליהם, דן בהם, מעריך אותם ומצרפם לחשבון הכללי, לחשבון הדורות.

דרך בקרתו של לחובר היא עיונית־לימודית. הוא אינו עושה את היצירה יתד לתלות עליה את מחשבותיו והגיונותיו, אף היא אינה משמשת לו נקודת־אחיזה בלבד כדי לבנות עליה בנינים משלו וליצור יצירות עצמו. היצירה היא לו נקודת המוצא ונקודת התכלית. הוא עומד עמידה מוצקה בעוגתה ואינו יוצא מתחומה. ממנה הוא שואב את קרני האור, שהוא מזריח עליה, ומשלה הוא נותן לה.

הוא אינו גורס כמו כן את בקורת ההתפעלות, היונקת את כוחה מרושם כללי ומגירויים ראשונים והמוצאת לה ביטוי בהכרזה על היצירה בקולות־נגינה שונים, בפסוקי מזמור צבעוניים, בהתזת ניצוצות ובריחופים קלים ופזיזים.

בקורת זו, אף־על־פי שהיא מכריזה יותר ממה שהיא מעריכה, מבריקה יותר ממה שהיא מאירה ומגרה יותר ממה שהיא מאלפת, אין ספק שיש לה זכות הקיום והיא ממלאה תפקיד חשוב, אם רק היא שומרת על הטעם הטוב ועל המידה הראויה. היא יוצרת איזו אוירה מסביב לספר, מקרבת אליו את הדעת ופותחת לקראתו את הלב. אולם בעצם היא בגדר חרישה ראשונה, שאחריה צריכה לבוא העמקת המחרישה. היא מעין מבוא ופתיחה לבקורת שאחריה, לבקורת אמת והערכת אמת העומדות על בדיקה חדה ביסודות המבוקר, חדירה עמוקה לתוך־תוכם והאזנה דקה מתוכה של היצירה לצירופי קולותיה והדי צליליה. בלי ההמשך בקורת ההתלהבות נראית לא רק ארעית וקטועה, כי אם גם עלובה, ערירית ויתומה.

סוג־הבקורת האמור מצוי בכל ספרות, אולם הספרות העברית נתברכה בו בשפע רב. ולא עוד, אלא שבכל ספרות מהווה סוג זה רק חלקה קטנה בשדה הבקורת הרחב, המשתרע על שטח גדול ועצום, אולם בעברית סוג זה ניכר ובולט ומאפיל כמעט על יתר הסוגים.

משנתו של לחובר אינה פרי התפעלות ראשונה והתרפקות סתומה, הגבה כללית ורשמים פורחים. היא כוללת סכום מחשבות ורעיונות שהתרקמו אגב עיון מעמיק ומאמץ עקשני לעמוד על עיקרי הדברים. הללו נקוו נטפים־נטפים אגב התדפקות על שערי היצירות ורצון עז לבוא עד תכונתן.

וכיצירתה כך הרצאתה. אין בה מצהלת ההתפרצות, מזעזועי התסיסה ומרשפי האש המתלקחת. היא מקלחת קילוח שקט ומתון בזהירות, בענווה ובישוב הדעת ועושה את דרכה לאט־לאט מתוך שיקול בכף המאזנים, עיון ודיון, ריכוז, כובד־ראש ובחינה ישרנית ומחושבת.

לחובר אינו נגש אל הסופר במידות־הערכה קבועות למפרע, בפסקי הלכות וקבצי חוקים. אדרבה, הוא מבקש את הדרך אל הסופר ואת החוקים הקבועים בפרי רוחו. הוא משתדל למצוא את כוח הפועל בנפעל, את קו היחוד שבסופר, את עצמותו ואת תכונתו היסודית — את זה המוליך אל שבילי היצירה, המסביר אותה ומפיץ עליה אור.

בדרך בקורת זו הוא מגלה כוח ניתוח ויכולת הפרדה יפים. הוא יודע לחדור מבעד לקליפות השונות אל התוך ולהציץ דרך עטיפות וכיסויים בעיקר. אבל עיקר זה שעליו הוא רוקם את ארג יריעתו הוא

לעתים, או עיקר שבמחשבה ושבעיון או שבתפיסת חיים ויחס אל החיים ולא עיקר שבאמנות, עיקר של מעשה־מרכבה של היצירה וסודה הפנימי.

כי על כן, למשל, מה רב ההבדל בין מאמרו על נחמן קרוכמאל ובין מאמרו על מאפו (שניהם ב„ראשונים ואחרונים" חלק א'). בראשון יש משום עיצוב דמות שלמה, תמונה נהדרה, בנין־נפש לחוקר קרוכמאל, והשני עושה רושם של הערות, הערות אמנם חשובות, הערות שהיו מצטרפות צירוף יפה אל ה„פנים", אבל הערות מחקריות ולימודיות, שאין בהם משום תיאור של מאפו האמן והיוצר.

כוח הניתוח, שבו מצטיין לחובר, משמש לו גם מכשיר יפה, כשהוא מפקיע נימות־יסוד מהפקעת הסבוכה של היצירה הספרותית ועוקב אחריהן ביריעה הספרותית הכללית הגדולה והרחבה.

אולם כוח ניתוח זה הממלא תפקיד כל־כך חשוב בדברי בקרתו של לחובר והמאיר אותם באורו המיוחד, לא תמיד מזדווג אל הכוח שכנגד, הנחוץ לו כל־כך לשם מלואים והשלמה; כוונתי לכוח ההכללה, למזינת הפרטים, להרכבה סינתיטית, לאיחוד החלקים הבודדים לבנין נהדר ושלם. ופלא הדבר, שזיווג שני הכוחות האמורים בהארמוניה נאה אנו מוצאים אצלו דווקא במאמר על סופר כזה „המפוזר על שבעה ימים" ושיצירותיו מלאות שברי תוהו ובוהו ומסרבות לקבל עליהן איזו מרות שהיא. הנני מתכוון למאמרו המצויין על ברדיטשבסקי.

כשאנחנו עוברים מספר לספר של לחובר, מתבוננים אל הידיעות העצומות הכלולות בהם, ידיעות שאינן מכריזות על עצמן, אבל כבושות בפנימיות הדברים, אל כוח ההתמדה והמרץ הרב המשוקע בהם, אל מידת הזהירות הגדולה של כותבם לציין כל חוט ספרותי וכל נדנוד של השפעה לבל „ידח ממנו נדח", אל דרך הכתיבה החתומה בחותם של תלמיד חכם יהודי אמיתי והמצטיינת בפשטות, בצניעות, בשקט, בהבנה, בדייקנות ובמיצוי הפרטים, ועל כולם, אל האור השופע מתוך הדברים ומסביב לדברים, — כשאנו מתבוננים אל כל אלה, לבנו מתמלא רגשות הערצה וכבוד למחבר הספרים האלה, הממלאים צורך ראשון בספרות העברית, העושה לה אזנים והמשתדל לבנות במקום שהפרצה גדולה ביותר.

י. ח. ברנר

א

עוד בחייו הפך סמל לגבורת הרוח, לקידוש חיי אדם ולקדושת המעשים. ומותו המשונה והנהדר ביחד היה הפרשן היותר נאמן של חייו. הוא העמיק את סמליותם, האיר אותם באור לא מזה, האציל להם מחיי הזוהר של אחד קדמון ועטה אותם מעטה אגדי.

מיום מותו מות הקדושים בכ"ד בניסן תרפ"א, עבר חצי יובל שנים. אף־על־פי־כן לא פגעו שיני הזמן בציור האגדי שנצטיירה בו אישיותו של ברנר. לא טשטשוהו ולא הקלישוהו. אדרבה, הוא מתבלט מתוך רקע ימינו בליטה יתירה ומבהיק באור נוסף.

לנוכח אימי תקופתנו, לשקשוק קרונות המוות ולתמרות העשן של כבשוני האש הופכים דבריו לכדורי להבות, להזעקת הפעמון הגדול, להתראה אחרונה ולצווחה מתחת הגרזן. את מרירות לבו הפצוע שפך על „עם שוכח פוגרומים", על „יונה במעי הדגה" (הגוף הקטן השוכן בגוף גדול) ועל הסביבה הגלותית המהופכת מתוכה וקרא קריאה בלתי נפסקת ובלתי מתרופפת לתיקון חיינו, ליצירת חיים יהודיים עצמיים ולבנין עתיד חדש, עתיד בל ימוט. „ואגלה לך, אחי, כי אילו היה בלבי אף צל, אף אחת מששים של תקווה, אילו לא היה חרות באש על לוח לבי: ‚בגוים יכלו ושם יתמו' — — — וערום ויחף הייתי מסתובב בחוצות וצועק: יתר הפליטה, אל תתנו דמי לכם!" —

וודאי שאין כוונתי לומר בזה, שברנר צפה מראש את שואת ישראל שבימינו וראה את אשר גם הדמיון היותר פרוע לא יכול לתאר. ברצוני רק לומר, כי הוא מדד בעיניו החדות את עומק התהום הפעורה לרגל ההוויה הישראלית בגלות וכי הרגיש הרגשה חריפה עד לידי כאב פיזי את הסכנות האורבות לה. הוא ראה את כשלונה, את אפסותה ואת גרעיני ההרס והחורבן שבקרבה, קרע בלי חמלה את צעיפיה הרומאנטיים, הרס באכזריות את כל האשליות והאילוזיות ביחס אליה, חקק במרכז מחשבתו בצפורן שמיר את הפסוק: „ובגויים ההם

לא תרגיע" או בלשון המשורר „אין תקווה ליונה בצפרני הנץ" והיה אחוז כולו להט הכיסופים להחלץ מקללת הנכר ומאסון הפיזור בארצות הגולה. חרפת הגלות וחידוש החיים בארץ ישראל נחתמו בנפשו באותיות בוערות. הם היו תמיד חדשים בעיניו. הוא לא יכול להסיח את דעתו מהם, חזר עליהם מפעם לפעם והשתדל לפלס להם נתיב על־ידי צורות־הבעה ודרכי־הסבר שונים. הם צעקו מתוכו צעקה בלתי פוסקת ונתגלגלו במאמרים מלאים דם חי ורותח, המתיזים ניצוצות אדומים לכל עבר.

ב

דומה, כי בתכונתו המורכבה של ברנר ובאופיו המסובך ניתן להבחין בעיקר שני זרמי תודעה: ראשי וצדדי. בזרם הראשי נשקפת נשמה קרועה ושסועה עד מעמקיה, נכאבת ומעונה, יושבת בתוך האפר, מתאכזרת לעצמה ונגועת הפכים ונגודים יסודיים. היא אכולת ספיקות ופקפוקים וחתומה באש ההתקוממות והמרד; שופעת אהבה ומפרישה רעל; חצובה מהיכל האמנות ומסרבת לקבל את עולה; חדורת יאוש תהומי וברוכת יצר עבודה בלתי מצוי; ספוגת מיטב המסורת ועומדת בקשרי מלחמה בערכים קדושים ומקובלים; לכודה ברשת השלילה הקיצונית ומזויינה באֵמת הבנין; פולטת גושי לבה ונכנעת ומושפלת כבעל תשובה נצחי. ועוד ועוד הפכים כיוצא בהם.

אולם דומה, כי לצדו של הזרם הראשי הגועש, הסוער והמתנחשל בצבא נחשולים נאבקים ונלחמים זה בזה, נמשך זרם צח וצלול, בהיר ושוקט, מתון ושקוף. בכוחו של הזרם הזה אין ההפכים המתרוצצים בקרב נשמתו של ברנר מבטלים זה את זה וגם אינם מהווים ערבוביה של כוחות בלתי מרוסנים, הפועלים במגמות שונות ובכיוונים מתנגדים, כי אם ממלאים באופן מיוחד האחד את השני, מתמזגים יחד, מזיגה של השלמה ידועה, אם לא מזיגה הארמונית, ומעלים לנו את הדמות השלימה בקרעיה ובאי־שלימותה, את דמותו של י. ח. ברנר.

בכוחו הוא מתרומם בקו ישר מדרגת־עליה לדרגת־עליה, מכיבוש לכיבוש ומנצחון לנצחון. מקומץ העלים של „עמק עכור" הוא מגיע ליריעת החיים הרחבה של „שכול וכשלון", מכתיבה מכוונת לחברים בהכרה ובכאב — לכתיבה לקהל מעריצים ולתפיסת עמדה של מצפון ספרותי ומהשפעה מוגבלה ומצומצמה — לעמידה איתנה ורבת ההשפעה

במחנה הפועלים בארץ־ישראל בתור אחד מעמודי התווך של מחשבת ציבור העובדים.

בכוחו הוא יוצר את חייו יצירה שלמה ואחדותית, מעצב אותם עיצוב חזק ומוצק, מבליע אותם בחיי הכלל ומכוון אותם לרצונה העליון של האומה.

בכוחו הוא גם מכיר במשמעות חייו בעודנו רך וצעיר, שומע בקול הפנימי הלוחש לו במעמקיו, בחינת „אלוהים קורא לנער" וצופה בבהירות את הדרך המשתרעת לפניו.

כבן י"ז הוא כותב במכתבו לש. ביחובסקי, הכתוב דרך אגב בסגנון עשיר ומבוגר, את השורות האלה: „משורר בוודאי אינני וכשרון מספר בוודאי יש לי. מוחי ולבי מלאים ציורים ויש רגעים, שאין קץ לחפצי לכתוב". אולם התפרצות השמחה על האושר שנפל בחלקו להיות סופר בישראל נעכרת מיד בחלחלת של מרה, ברוח הספקנות הטבועה בו, והוא מוסיף הוספה זו: „אבל המעטים הכשרונות האובדים, ביחוד ביניהם, עם אומלל?"...

ולא רק ייעודו הכללי נתברר לו בצעירותו, כי אם גם נסתגלה לו בימים אלה תכנית ערוכה ומעובדה בקוויה הראשיים על חובתו בתור סופר, שלא זז מהם בדרך כלל עד יומו האחרון. וגם צער האומה, חרדתו לגורלה ותולעת הספק, שכרסמה אותו בדבר אפשרות קיומה, כבר הגיעו אז אצלו להתפתחותם המלאה.

כבן י"ט הוא כותב לא. נ. גנסין:

„להתיאוריה שלך על דבר „הספרות למען הספרות", תכלית האדם וכו' איני מסכים כלל. השקפתי על החיים היא שונה לגמרי; ובקיצור: עלינו להקריב את נפשותינו ולהמעיט את הרע שבעולם, רעה של רעבון, עבדות, ביטול (בטלה?), צביעות וכדומה. נחוץ ל ה ב י ן (הפיזור במקור) הכל, להבין ולהתרחק ממיסטיות ומדמיונות; נחוץ להגביר ה ר י א ל י ו ת ו ה ק ד ו ש ה (הפיזור במקור) בעולם; נחוץ לתקן את חיי עם ישראל, כי יהיו נורמאליים, ויסורי נפשי הנוראים הם תולדות ספקות בכלל: היש תיקון? — זהו בכלל, ובפרט אינני מרוצה מעצמי, אני מסופק בכוחותי — —

— אתה כותב פואימה היסטורית — ודבר זה אינני מבין. האמנם אנחנו יכולים להסיח דעתנו אף רגע מההווה? היודע אתה

מצב צעירינו? — היודע אתה כי עמנו הולך למות? — היודע אתה, כי היאוש מכלה נפשות?" — —

במכתב זה מתגלים, כאמור, בבהירות יתרה הקווים הראשיים של אישיותו היוצרת, היינו, נתינה עצמית ללא שיור לשם תיקון החיים והלב הכלה ביסורי הספקות והפקפוקים, אם יש עוד מקום לתיקון... ביחד עם זה מסומנים ראשי פרקים של תורתו על התכלית העליונה של הספרות ועל המטרות שהיא צריכה להציב לפניה. תכלית הספרות היא לא אמנותית גרידא, לשם יצירת עולמות־משנה או עולמות־מילואים לעולמנו אנו ולשם גילויי יופי, כי אם לשם מה שלמעלה מכל זה. היא נתבעת לשרת את החיים, להעמיק את עקבותיה בהם, להיות מעין אורים ותומים לקוראים ולחנכם חינוך טוב ומועיל. לשם מילוייה של תכלית זו עליה להרחק מכל דמיונות מיסטיים, העוטפים את החיים בשיראים, המרפדים אותם בפרחי תכלת והמזייפים את צורתם הנכונה והאמיתית וביחד עם זה „להגביר את הריאליות והקדושה".

לכאורה, שני המושגים האחרונים „ריאליות וקדושה" אינם מושגים נרדפים. אבל כפי שאפשר להבין מהסמיכות שהוא מסמיך את המילים האלה בכאן וכפי שיוצא ממקומות אחרים בכתביו, כוונתו של ברנר במלה „קדושה" אינה קדושה אווירית, שמיימית, היונקת מאיזו עולמות נאצלים ורחוקים, כי אם קדושת החיים הארציים בגילוייהם היותר פשוטים: יחסים אנושיים, התנהגות אנושית ומעשים אנושיים.

„המשורר האמיתי יודע את חין ערך החיים בכל גילוייהם, גם בגילויים היותר צנועים, היותר חשאים... הנה נער עני ודל בצע פרוסה קטנה מלחמו לאחותו הילדה הקטנה ממנו... — — קשים אבל יקרים, קשים אבל קדושים החיים למשורר האמיתי"...

ג

ברי, כי מניגודי הנפש של ברנר, שהזכרתי למעלה, היותר בולט שבהם והפחות נתון לפשרה הוא הניגוד שבין יאוש קודר ויצר עבודה חזק. הללו צהובים זה לזה בתכלית ואינם יכולים לדור כלל בכפיפה אחת, בחינת אש ומים. הראשון מזיל את הדם מהעורקים, מרפה את השרירים וממית את כוח הרצון והשני זקוק לדם חי, לשרירים מתוחים ולרצון דרוך. ואף־על־פי־כן שכנו שני „שונאים" אלה בנפשו של ברנר בדרגותיהם הקיצוניות.

פסוקי־היאוש האיומים הזרועים במאמרי ברנר מעידים, כי הוא לא היה מאלה העומדים רק על סף היאוש, כי אם היה נאמן ביתו, חניכו הוותיק ונתון בלועו. הנה, למשל, קטע אחד, השקול כנגד כמה קטעים וננעץ בבשר הקורא כשפוד לוהט.

— „ובעיקר אין ישראל, אין ישראל חי, מלא כוח, מלא כוח הפשטות שבחיים, מוכשר לברוא חיים לעצמו, מוכשר לעמוד בפני אויביו, מוכשר לעשות איזה ישוב של אנשים חיים, אלא שיש „יידיליך" אומללים, מזוהמים, כל מום רע" — —

ואולי יותר מעדותם של המאמרים, שלפעמים נישא בהם כותבם על אברות הדיבורים המליצים וביטוי ההפרזה, חשובה עדותם של המכתבים הכתובים בפשטות גמורה, בלי שום סלסולים. הנה מכתבו בשנת תרס"ז לברדיטשבסקי:

„בעשיית איזה דבר לספרותנו כבר אין אפשרות להאמין ואין מקום בתוכנו לשום ספרות ואין צריך לומר לספרות „לשון עברית" — — —

והוא מסיים את מכתבו בשורות אופייניות אלה:

„אלא שמזה אין להוכיח, כי עלינו לכלוא את הכתבים הנכתבים ברצוננו - ב ע ל - כ ר ח נ ו " (הפיזור שלי). אבל יאושו של ברנר לא היה יאוש עקר, הורס ומכלה, יאוש שאין אחריו כלום, כי אם יאוש דוחף ומעורר, דורש ותובע, מחייב וקורא לפעולות ולמעשים, יאוש המשמש מקור של יצירה. הוא היה נתון אמנם בלוע היאוש, אבל בתוכו יצר את יצירותיו בזו אחר זו בהתמדה בלתי פוסקת ובאש בלתי כבה ומתוכו קרא קריאת תמיד לעבודה ולבנין, לחיזוק הכוחות הפנימיים, לביצורם, לליכודם ולניצולם בעולמנו אנו למעשים חיוביים וליצירת צורות עצמיות של חיים עבריים בריאים וטהורים. אף נזף נזיפה חמורה באחד ממאמריו במתייאש המושבע, בש. י. הורביץ, כשהרגיש שיאושו הוא יאוש סרק, שאין בו מיסודות של הטבה ותיקון.

עד כמה היה ביאושו של ברנר משום השפעה עצמית טובה ורצויה ועד כמה שימש מפתח לפתיחת צנורות כשרונו, אפשר לראות מהשורות הבאות במכתבו לביאליק בתקופת המעורר:

„וברכה חמה אני שולח בזה לאחד היחידים והמיוחדים, ליוסף קלויזנר. באותו היום שקיבלתי קריאתו: ה ת י י א ש ו כ ת ו ב! (הפיזור שלי) התחלתי לכתוב את דברי". — —

(אכן ידע הד"ר קלויזנר לנגוע בנקודה היותר חיה ורגישה בברנר!)

בקשר עם הדברים האמורים מעניינים זכרונותיו החדשים של ג. שופמאן על ברנר:

„לוויתיו בחיפושי דירה (בלבוב) — הוא מספר — למעון, שהיה בו קצת משום הידור, פנה עורף מיד. ורק כשנכנסנו לבסוף לחדר קודר עם שולחן עץ ערום, ללא צבע ועם כתמי טחב על הכתלים, שוב לא רצה לצאת. זו היתה דירה כלבבו!

העוני והרוח הכהה עוררו בו את ההשראה והיו יפים לכתיבה. מחבב היה את הצרות ואת בעלי הצרות.

נפלא הדבר, כיצד מצאו נתיב אליו „כל איש מצוק וכל איש מר נפש". אלה שמחו בו וגם הוא שמח בהם".

ובמקום אחר:

„ברם לשם השראת מעוף, לשם גישה רבת תנופה אל „יריעה רחבה", נחוץ היה לו ס ב ל , ואלוהי־היצירה כבר דאג לכך, שזה לא יחסר". —

מובן, שאין להוציא מהדברים האמורים, שהיאוש והסבל היו בני לווייתו התמידיים ושלא פשט מעולם מעטה קדרותו. אני נגעתי רק בצבע היסודי של נשמתו, שהיה בכללו כהה, אבל היו לו כמה רגעי אורה גם בתקופת לונדון הקשה, שהוא מכריז עליהם במכתביו. וכך גם מעיד ידידו מנוער א. ביילין בדברו על תקופה זו:

„מה חביב היה בימים שחדוות יום־טוב היתה שורה על נפשו, אבל מה מעטים היו ימים כאלה אז בחייו".

מעטים, אבל היו!

אמרתי „גם בתקופת לונדון" להוציא את תקופת חייו בארץ־ישראל, שבה הוכפלו „רגעי האורה", כשמצא לו נקודת משען בקומץ הקטן של בחירי הפועלים שחפץ לראות בהם את בוני עתידה של האומה.

ד

סקירת פני התקופה בשנים הראשונות של פעולתו הספרותית של ברנר מראה את הקרקע, שממנה צמח יאושו. ולא זאת בלבד, אלא ניתן לומר, שעבודה לאומית היתה אפשרית אז לא מתוך שמחה שבאמונה ושבתקווה, כי אם מתוך צפיה לנסים, מתוך גבורה ומתוך הקרבה עצמית קודרת, בחינת „בדמיך חיי". מובן, שבאור הרקע נוגע רק בעצם היאוש, אבל לא בדרגה הקיצונית, שאליה הגיע ברנר. דרגה זו היא כולה אינדיבידואלית ומותנית ממהותו הנפשית של היחיד. הימים אז ברוסיה, שבה נמצא רוב בניינה ורוב מניינה של האומה, היו ימי ערבי המהפכה. ימים אלה והמהפכה שבאה אחר־כך היו איומים לתרבות העברית בארץ זו. החלק החי קשר את כל תקוותיו בהצלחת המהפכה והנוער העברי, מקופח הזכויות, התמכר אל תנועתה בכל נפשו המעונה והלוהטת. ענייני המהפכה בלעו את הכול. התחילה בריחה המונית אל העם השליט. התרבות העברית והשפה העברית הוסחו מן הדעת. העתונים העבריים נפסקו בזה אחר זה ונסתם חזונה של המלה העברית. ובארץ־ישראל?

משבר חמור שלא היה עוד כמוהו עבר אז על המושבות. החלוצים, בני העליה הראשונה, נהפכו לסרסורים ולבעלי עסקים שונים. בניהם נתפזרו בבירות התבל להתמחות בפרופיסיות. עבודה זרה הציפה את המושבות. הרעיון הציוני פג ונתנדף מלבם של אלה, שעוד לפני דור עלו לארץ מתוך אידיאלים כה נאצלים. הישוב עמד על עברי פי תהום. בימים אלה, בשנת תרס"ה, נשלח הקול הקורא של וויתקין, שגילה לצעירי הגולה את האמת מארץ ישראל וקרא לחידוש ימי הביל"ו.

„עורו צעירי ישראל" — קרא ה„קול" — „חושו לעזרם העם, עמנו גווע" — — —

לדברי ה„קול" הזה נתעוררו אמנם כמה צעירים ועלו ארצה מתוך רעיון של כיבוש העבודה. אולם הדרך למשאת נפשם נחסמה בפניהם בתקיפות על ידי הרוב של אכרי ארץ ישראל מפני טעמים שונים שאין לעמוד עליהם כאן. וכך הוטל על העולים החדשים להתנסות בנסיונות קשים של מחסור ומצוקה, רעב ורדיפות, תלאות ולבטים, שרק מעטים שבמעטים יכלו להתגבר עליהם, להשאר בנאמנותם למשאת נפשם ולכבוש סוף סוף את עצמם לעבודה ואת העבודה לעצמם.

בימי מבוכה ופורעניות אלה בגולה ובארץ הדליק ברנר את נר הספרות העברית בלונדון. הוא יסד את „המעורר" שהיה הופעה מיוחדת במינה, הופעה של אחד, הנאחז בדגל עזוב ומוזנח מתוך דביקות שבהתלהבות ומיצוי אחרון שבנפש. קומץ דפיו של העתון ספוג הצער וחדור חרדה של השעה הטרופה, שהילכה אימים על ההויה הישראלית, מילא שליחות גדולה, שליחות של עידוד הרוח וליבוי זיקי התקווה.

מה רב היה כוחן של השורות הפשוטות והחמות האלה ומה עצומה היתה השפעתן!

„כי לעוררך אני בא, אחי, לעוררך לאמור, שאל בן אדם לנתיבות עולם שאל: אי הדרך, אי?" —

מצעו הנפשי של ברנר בימים ההם (ואולי לאו דווקא בימים ההם) נשקף בבהירות מתוך פסוק אחד במכתבו לצ. ז. ווינברג בשנת תרס"ז וזהו:

„בכל אופן לא להשליך את העט מיד, אלא ל ה ש א ר א ח ר ו נ י ם ע ל ה ח ו מ ה".

פסוק־קריאה זה של גבורה שביאוש, של עמידה במערכה כצור איתן, אם גם נגזרה הגזירה להיות האחרונים, חרג ממסגרות כוונתו לאנשי העט ופשט גם על העמלים בגופם, הוא נישא כחץ שלוח מגדות התימזה לארץ־ישראל, נחרת על דגלם של בני העלייה השניה, נסתפג ברוחם ובדמם והיה לצו־חיים.

„אולי רק החלק העשירי — כותב אלכס ביין בספרו ‚תולדות ההתיישבות הציונית' — של האנשים שבאו, נשארו באמת בארץ. אבל אלה נלחמו באומץ לב של נואשים כאחרונים על החומה (ברנר), כשרעיון אחד ממלא את כל ישותם: „להניח יסוד לארץ־ישראל חדשה, המבוססת על צדק ועל עבודה עצמית".

צו חיים זה של חישול הרצון ושל התאמצות נפשית בלתי פוסקת לעבוד בכל התנאים ובכל מסיבות החיים ולהיות מוכן לכל מבחן של הגורל קיים ברנר בעצמו קיום למופת.

כל אלה שהכירו אותו מעידים, כי כשרון עבודתו היה יוצא מן הכלל. א. ביילין כותב:

„לפעמים היה תוקפו מין קפאון נפשי משונה, עד שהייתי נבהל למראהו — אבל גם אז לא חדל לעבוד. שקידתו על העבודה, גופנית

או רוחנית, עברה כל גבול. שמונה עשרה שעות ביום היה האיש מסוגל לעבוד, ולא רק מסוגל, אלא עבד ממש. רק יום אחד בשבוע היה לו ליום מנוחה — יום השבת. במשך כל הזמן שידעתי אותו לא עבר עליו אף יום אחד מששת ימי המעשה לבטלה". — —

אולם בעצם אין צורך לגבית עדות מפי אנשים על שקדנותו הרבה והתמדתו העקשנית. ט' כרכיו של יצירה ביחד עם שני כרכי מכתביו, שהכניס אל הארון העברי במשך זמן של כעשרים שנה, מעידים על זה עדות מכריעה וחותכת. על זה יש להוסיף עוד, כי לפי דבריו של ברנר באחד ממכתביו, אבד לו מפני סיבות שונות צרור כתביו ג' פעמים בחייו והוצרך לכתוב אותם מחדש על־פי זכרונו וכי לפי מאמרו של ז. מרדכי, היה לו תרמיל של כתבים, שלא היה מזיז את ידו ממנו ושהיה חוגר אותו על חזהו מזמן התחברו אל גדוד העבודה, ותרמיל זה נגזל ממנו על־ידי רוצחיו, שחשבו כי יש בו שטרות של ממון. מי יודע, כמה פנינים ספרותיות אבדו אבידת עולם על ידי גזילה זו.

מבחינה זו, מבחינת חייו הספרותיים יש ערך מיוחד למכתבי ברנר. מכתבים אלה מראים, כי הוא היה מהמאמינים היותר גדולים בספרות ובכוח השפעתה וכי אצלו היו החיים והספרות לא שתי רשויות, שזו לחוד וזו לחוד, כי אם רשות אחת. הספרות היתה גם מטרת חייו וגם עצם חייו. עודנו נער בן ט"ו־ט"ז הוא מטעים וחוזר ומטעים את השפעת הספרים עליו, כי הם מחזקים את רוחו ומרוממים את נפשו. הוא כותב: „ספרותנו נותנת לי הרבה כוח ואומץ. רק זאת נחמתי בעניי, כי הנני קורא עברית לשובע ואז, בקראי את הספרים אשכח את יגוני והנני מאושר במלוא המובן". יחס אינטימי זה לספרות הולך ומעמיק עם התבגרותו. הוא מתפשט על נקודת חייו המרכזית ועל נקודות ההיקף שלהם וכובש אותו כולו. הקול העיקרי המהלך במכתביו הוא: ספרות, ספרות, ספרות! מכתביו מלאים כל מיני הצעות הן ביחס לכתביו, והן ביחס לכתבי אחרים וביחוד תכניות שונות על הוצאות ספרותיות. גם ברגעי חייו היותר קשים, כשהיה שרוי באפטיה גמורה ורצון העשיה שלו נחלש עד לאפס, דיה היתה הצעה ספרותית כלשהי להפוך לו לב אחר ורוח אחר. הוא מסיח אז את דעתו מכל הכשלונות שבעבר ומאי

ההצלחה במעשים שעד עתה, מתלהב התלהבות ראשונה וניגש לגישום ההצעה בחגיגיות, בעוז ההחלטה וברוח כביר.

חייו הספרותיים של ברנר הצטיינו לא רק באינטנסיביות שלהם, כי אם גם בהיקפם. הוא לא היה מאלה התוחמים לשדה־ראייתם תחומים מסויימים והמצמידים את עינם לנקודות מספר בחיים ובספרות ומתעלמים מיתר הנקודות. עיניו היו משוטטות בצמאון פנימי בכל מלוא העולם העברי הן בחייו והן בספרותו והיה מגיב ברציפות בלתי נפסקת על המקרים ועל המאורעות שבחיים ושבכתב. הוא לא הניח דבר קטן ודבר גדול שלא הביע את יחסו אליו ושלא דן עליו מנקודת השקפה כללית, מבחינת ערכו החיובי או השלישי לחיים. הוא עמד על משמר החיים והספרות וציין כל פרט וכל תג שבהם. איזו אספה נדחה בארץ רחוקה ומרוחקה, איזה נסיון ספרותי קלוש של צעירים ואפילו איזו רשימה עלובה של כתבן באחד העתונים, שיש לה נגיעת מה לחיי ישראל — הכול, הכול נאחז במחשבתו ועל הכול הביע את אשר היה לו להביע בעטו הברוך.

אמנם מזמן בואו לארץ היו מעייניו נתונים ביחוד לענייני הפועל העברי בארץ ישראל, שבמערכה אחת אתו נלחם לחיי עבודה ויושר, אבל יחד עם זה היה צופה ומסתכל בחיים העברים בכל הארצות ומצודתו היתה פרושה על כל החזיונות, שיש להם יחס־מה לחיים אלה.

ה

יצירתו של י. ח. ברנר הסעירה את הדור. אש פנימית, להט נשימה וכאב נאמן התאחדו בה עם תאורי ענות־אדם ועגות־עם מצד אחד ותאורי אדם־מוץ ועם־חציר מצד שני. תמונת הדור, שנשתקפה בה, הבעיתה וריתקה כאחד בחשרת צלליה ובגודש קדרותה. הללו לא היו מחושבים, „שכליים", בחינת סממני־עט ותבלי כתיבה לשם חיזוק הרושם. הם היו „אש עצורה", התפרצו ממעמקים ונחצבו מנפש דוויה וכאובה, מעונה וסוערת. באחד ממכתביו אנו קוראים „דבר גדול בכמות ואולי גם באיכות מ ת ר ק ם (הפיזור שלי) בלב והוא, אם אכתבנו יהיה שחור מסמאל בעצמו".

דבריו אלה על קדרות יצירתו מתאימים לרובן ככולן של יצירותיו. קווי האור האחדים, שהקורא נתקל בהן, ביחוד בכתביו

האחרונים, הם כקרני אור ביום סתיו: קלושים ומעטים. אולם קדרות זו, כאמור, היתה אורגאנית, הנובעת מטבע ראייתו של הסופר ומעצם „העולם האחד שבלבבו".

אף־על־פי שקדרותה של המציאות נתעמקה במאוד ביצירותיו של ברנר, שחור־צלליה התעבה עיבוי נפרז וקווי־שלילתה נמתחו עד לקיצוניות לא יכול הדור להתכחש לתמונה שהראתה לו בהן ואי אפשר היה לו לנער את ידיו ממנה ולעשות את עצמו כ„לא יודע". הוא היה מוכרח להכיר את עצמו בה ולהזדהות עם העיקר שבה. היא צוותה אותו על התפיסה הפשוטה והנכונה, כי גם הזכוכית המגדלת אינה בוראה יש מאין וכי הדבר שהיא מראה אינו חזון שוא ומראה תעתועים: היא רק מפליגה בשיעורו ומידתו, אבל הוא קיים וישנו במציאות.

יצירתו של ברנר השתפכה בשלושה פלגים: בלטריסטיקה, פובליציסטיקה ובקורת (סופרים וספרים).

הפלגים האלה השונים כל כך זה מזה לכאורה מובדלים אצל ברנר שינוי צורה אבל לא שינוי עצמי. כולם נבעו ממקור אחד, ממקורו של צו פנימי דוחף ותובע, מסעיר ומדריך מנוחה, צו המטיל על בעליו חובת בקורת החיים לכל גילוייהם: חיי הפרט וחיי הכלל, וערכי עבר וערכי הווה, מידות ומעשים, שאיפות ומחשבות, אמונות ודעות. בקורת חיים זו היא, היא הכוונה העיקרית, החותרת בכל יצירותיו, הן בסיפורים, הן במאמרים הפובליציסטיים והן במאמרי ההערכה הגדולים על גורדון, ברדיצ'בסקי, מנדלי ועוד.

אחת היא הכוונה בכל יצירי רוחו לחדור בעד כל המחיצות והחציצות, שהחיים בונים מסביבם, מחיצה לפנים ממחיצה וחציצה לפנים מחציצה, להגיע אל מקומות התורפה החבויים שלהם ולגלות אותם במלוא קלונם וחרפתם. ואחד הוא הרעיון להשיר את הקליפות העבות המכסות את ה„בשר החי" שבנפש, ללפות אותו מצדדים שונים במלקחי־אש ולהוקיע אותו בכל נגעיו ומערומיו. כמו כן אחד הוא חותם הלב החי והער, המפרפר ומפרכס ביסוריו, הטבוע בכל כתביו. אחד הוא ההכרח הפנימי המלביש את אותיות הנפש באותיות הכתב ואחד הוא העט הרותח והקודח בכל טיפה וטיפה של דיו, הנזרקת ממנו על הגליון. ועל כולם, אחד הוא היסוד המוסרי־חינוכי המפעם בכל דבריו ואחד הוא הלוחם האמיץ לתיקון החיים והחברה, המציץ מהם.

אמנם, כאמור, עוברת בקורת החיים כחוט השני בכל סוגי יצירותיו, אבל צורתה של בקורת זו וכמותה מתגוונים, כמובן, מסוג לסוג. לא הרי הסיפור כהרי המאמר. הסיפור על־פי עצם צורתו מגביל את חופש המספר, מרסן אותו, מטיל עליו מרותם של חוקים ידועים ומציב לפניו גבולות, שאין לעבור אותם, מבלי לפגום בו פגימות קשות.

אמנם ברנר המספר לא השתייך, כידוע, אל המספרים האוב־ייקטיביים, הנמצאים אי־שם במרומיהם ורואים את עולם־יה רק כחומר לתיאורים, הללו מזויינים בשפופרת אומנותית קרה וצוננת, שהם מסתכלים בה בחזיונות החיים מתוך שלווה אולימפית ובונים על פיה את בנייניהם הספרותיים אך ורק כדי לתת סיפוק ליצר היצירה הסוכן בהם. אדרבה, הוא היה כולו סובייקטיבי. הוא היה שואב את הכול מעולמו הפנימי ומנסיונו האישי, קורע חתיכות, חתיכות מבשרו ומשקע אותן בסיפוריו. הוא היה בעיקר לא רואה ומסתכל, כי אם שופט ודיין. הוא העלה על יריעתו הספרותית עולם של אדם, הפצוע מהטרגיות שבחיים והנצלה על גחלי הרשע והחטא שבהם.

ברנר בעצמו הרגיש, כי סיפוריו אינם עשויים במתכונתה של אמנות התיאור וכי יש בהם תערובת של יסודות פובליציסטיים, זה נראה מהפיסקה הבאה, שבה הוא מדבר באירוניה חריפה על מחפשי השלימות הסיפורית:

„ואם למדת, ידידי, לבקש בספר תבניות מחוטבות, פוזות נהדרות, מצבים מרוממים, גדולות ונצורות — בקצרה: אמנות, אמנות — הוי, הוי! — סלעים ובוץ במורד!"

אף־על־פי־כן היסוד האישי הפובליציסטי שלו לא יכול למצוא את תיקונו הגמור בסיפור אלא במאמר. המאמר נטול סכרים וגדרות וחפשי מכבלים ומשלשלאות. בו היה רוחו הסוער של ברנר מוצא ביטוי מלא ושלם, ביטוי השואף בערוצים רחבים, הקולח ללא מעצור והנקוד ומנוקד „באיי" זעף ומרירות, מרד והתקוממות.

לפיכך יש שברנר היה משליך מעליו גם בסיפור את אזיקי האמנות, משחרר את עטו הכפות ועובר אל הפובליציסטיקה בת־החורין, ששוועת־הלב והתפרצות־הלב יכולות להשמע בה גלויות ואדירות מבלי שיצטרך לכבוש אותן בשורות „מנומסות" ו„מאופקות", הכתובות על פי „חושן המשפט" של כללי הרישום והציור (מכאן ומכאן).

ברנר עשה גם את מאמרי ההערכה שלו הגדולים על גורדון, ברדי־צ׳בסקי ומנדלי כלי שרת לבקורת החיים. הוא החזיק בידו אנך מחשבתי־חברתי ועל פיו נשא ונתן בדברי הסופרים האמורים. אמנם במאמריו עליהם הוא זורע פה ושם הערות ספרותיות אמנותיות, אבל הן מובלעות בשטף ההרצאה הסוערת על רובי עמודיהם, הדנה על המשבר בחיי עם ישראל. דומה הסופרים, נושאי המאמרים, משמשים רק מעין שופרות להריע ולהתריע על המשבר, על מקורו ועל אימת החדלון המציצה ממנו, ולהשיח את עומק הכאב של הלב המתבוסס בדמו.

בקורת החיים של ברנר היא נועזה, חריפה, קיצונית. היא חשופה ללא שום כיסוי והעלמה וללא שום רתיעה והיסוס. היא נאמנה לפסוקו של המשורר:

„ואם יש עמך דבר אמור!
ויהי דברך מר כמוות, אמור!״

ברנר הציץ בהויה הגלותית מצד כשלונה ועלבונה. הוא הצמיד עין חדה וחודרת אל בקעיה ופרציה ואל התחוח והנפסד שבה. הוא דן אותה דין חמור וכל מקום שנתן בו עינו נשרף. הוא חשב את חשבון פגימותיה וסירכותיה ומצא חשבון נורא ואיום. הוא חישל על סדן ראייתו שלשלת הדוקה של טבעות שליליות, המקיפות את הפרט ואת הכלל ואת חיי העבר ואת חיי ההווה. הפרט מיוצג בסיפורי ברנר בטיפוסים משתי מערכות. האחת כוללת חלכאים ותשושים, חדלי מעש ונמושות, מחוסרי דם ונטולי חיוניות המתהלכים כצללים בעולם והשניה — בעלי רפלכסים, נעדרי אינסטינקטים בריאים ופשטות החיים, אכולי חיטוט וניקור ונגועי שממון־לב ורוח נבוכה. הצד השווה שבטיפוסים אלה, שזיקתם אל המציאות רופפת, כושר החיים שבהם לקוי ותרומתם לטובתה ולאשרה של הסביבה, שבתוכה הם נמצאים, אינה תרומה. להללו לא נאה גם השם „תלושים״ המצוי כל־כך בספרותנו. כי תלוש משמעו אדם שהכה שורש באיזו סביבה, אלא שמסיבות החיים קיימו בו דין עקירה ולא דין הנחה, היינו, הן הוציאו אותו מסביבתו הוא וזרקוהו לסביבה זרה ומוזרה, שאינו יכול להסתגל אליה, אבל הללו אינם שייכים לשום סביבה. איזה „בורג״ חיוני שבור בקרבם ללא כל מרפא. ומכאן הטרגיות שבחייהם.

בכוונה לא מניתי בתוך גבורי ברנר את בעלי ה„וצדקתך״, את

הצבועים והמתחסדים למיניהם ואת כל אלה העושים מעשי זמרי ומבקשים שכר כפינחס, שהמספר שותל אותם בכמה מסיפוריו, כדי לשפוך עליהם את חצי זעמו. אני עמדתי רק על אלה, שיוצרם התכוון להראות בדמותם את פני הדור, אבל הללו הם „יוצאי דופן", פסולתה של החברה וסיגיה.

אל הטפוסים שהזכרתי למעלה מתייחס אמנם ברנר ברחמים. והעיקר, הוא משתדל לחדור אל מסתרי נשמתם ולגלות את „העולם הקטן" שכל אחד מהם מהווה עם רגשותיו ושאיפותיו, חלומותיו ומאוויו, צערו וסבלו. אבל מובן, כי יחסו הטוב של המספר אליהם אינו משנה את עצם העובדה, כי הם מסתובבים במעגל צר הנמצא בריחוק מקום מדרך החיים הרחב והפתוח.

ומן היחידים נושאי הסיפורים אל הכלל, המתואר בהם לפעמים בתור רקע של היחיד, אולם בעיקר הוא נידון בשורת המאמרים.

דומה, מידת הרחמים, המורגשת בתיאורי היחידים, שנחצבו מנפשו, שסבל את סבלונם ושיתף את עצמו ליסוריהם, כאילו מתעלמת ביחס לכלל. כאן הוא כולו מידת הדין. שוט ביקורתו מצליף ומצליף באכזריות. הכלל הוא כולו חייב. הוא מקק אדם, אבק פורח, חסר כוח ממשי, קהה, עקר, אפסי ועוד ועוד. קטרוגי ברנר על הכלל הישראלי עוברים כל גבול. הוא מטיח כלפיו דברים קשים כגידים, דברים ארסיים, שלא רק האוזן, כי אם גם הנפש נכווית מהם. הוא רואה, כי הקיבוצים היהודים בכל מקום שהם אינם עובדים, חיים חיי בטלה, חיים בלתי מוסריים בעצם. (יעויין בביטולה של דעה זו ב„גולה ונכר" חלק ד' של י. קויפמאן).

ולא רק זה בלבד. הוא רואה את קלקלתו של העם העברי לא כדבר מקרי הנובע מסיבות חיצוניות, כי אם כתוצאה מתכונתו ואופיו הפגומים.

„קללת אלהים מימות כיבוש יהושע ועד הנה. גורלות יפילו על ארצות אשר לעולם לא יכבשו. פרוייקטים והצעות ושאון ורעש ובמעשה — אין משהו — העיקר של פה אנו עומדים וממנו לא נזוז חסר לגמרי מספר החיים של העם הזה".

ברנר שולל לא רק את כשרונו של העם היהודי לעבודה, לסידורם של חיים עצמיים ועמידה במלחמת קיומו, כי אם גם את האידיאולוגיה

הלאומית שלו, המתבצרת במבצרי־רוחה והמתגאה במצעה המוסרי, בתפארת עברה ובקדושת קדושיה... הכלל, שלילה אחר שלילה, או יותר נכון שלילה אחת גדולה ומוחלטה. אולם למרות כל השליליות הרגישו ומרגישים כל קוראי ברנר, כי מתחת לכל אלה מסתתר כוח חיובי גדול, כוח איתן של בונה ויוצר.

קרה ליצירת ברנר את אשר קרה לו לעצמו:

„ברנר היה אהוב־נפשם של רבים, אם כי היה איש קשה־רוח ומבודד ומאומה לא היה בו ממצודד הלבבות ואיש החברה — — הוא לא ביקש למצוא חן, כי לא היה מחונן ומצא אהבה, כי נשא אהבה בקרבו". (קפילוביץ במאמרו על ברנר) וכך גם יצירתו.

ממעמקיה, ממעמקי השלילה פורצים ובוקעים חיובים ואמירות־הן של אדם שעבר בכל מדורות האש ויצא משם מאמין „באפשרות אי־האפשרות" — בניסים הנעשים בידי אנשים. אדם זה ראה בבהירות מעוורת את העינים את לוע הכיליון הפעור לפני העם העברי, את צללי החדלון האורבים לו ואת „אימת ההתבוללות ההכרחית של ישובי היהודים המועטים בתוך שכניהם־אדוניהם הרבים והעצומים מהם" והכיר בישועה היחידה והמיוחדה, בקרש ההצלה האחרון, היינו בבנין ארץ מולדת.

אולם ביחד עם זה הוא לא יכול להתעלם ממה שנראה לו לעובדת־אמת מחרידה, כי הכלל הישראלי מחוסר כוח רצון וכוח חיים, כי הוא אינו מוכשר להקריב את הקרבנות הדרושים לביצוע המטרה, החותכת את קיומו, וכי רק זעזוע פנימי חזק ומהפכה נפשית מכריעה יכולים להוציא אותו מנקודת קפאונו, לדרבן את מרצו ולהצילו מהתנוונות ואבדון. הוא מתפלץ למראה בלהות זה, שואג שאגות ארי פצוע ומשתדל להרוס את כל האשליות של התפארות בגדולה וביחוס, המרדימות את העם, להחריב את כל המקלטים שהוא נס אליהם לשם התפשרות עם המצב הקיים ולהעמיד אותו על צורך הברזל ללכת בדרך האחת, המוליכה אל הישע והפדות.

ואמנם כמה שמח השולל הגדול הזה לכל לבנה חדשה המשוקעת בבנין ולכל כיבוש נוסף, הן גדול והן קטן, וכמה חרד לכל כשרון חדש שנתגלה.

„כל מה שנעשה בתוכנו ובשבילנו יביא פרי — כל פועל קרקעי חדש — כל שיר יפה או סיפור יפה או סיפור הגון שיודפס פה בלשוננו. הכול, הכול, כל קטנה צריכה להיות יקרה לנו, אם היא מוסיפה משהו לנו, לישובנו, לחינוכנו, ללשוננו ולספרותנו, אם יש לה איזה ניצוץ של עצמה".

ובאזו התלהבות והערצה הוא מדבר על קומץ הפועלים הנאמנים, שבהם קשר את תקוותו!

„תתברך האומה הדוויה, החולה המקולקלה, אם בנים כאלה, ולו אחדים, נולדו לה לעת זקנתה. נס גדול יש פה, ומי יודע, אפשר שבאמת עוד לא אבדה"...

בקשר עם הצד הבלתי מקובל עלינו של ברנר, שנגעתי בו לפני זה, הנני להביא את הפיסקה הבאה ממאמר שנדפס בעתון „בדרך" שנת תרצ"ה בוורשה *).

שם המאמר הוא „בין שני הרים" וכותבו הוא הלל צייטלין, המספר בו על פגישותיו עם רבני ירושלים, כשביקר את ארץ ישראל בשנת תרפ"ה. אני מוסר כאן חלק משיחתו עם הרב קוק.

— „כשבקרתי אחר כך את הרב קוק ז"ל והגדתי לו שאיני רואה „בעמק" את הפלאים, שהוא הרב רואה בו, ושהיחס של החלוצים החפשים אל הדת מעליב מאוד ושעל כן אינני מבין, מדוע הוא, הרב, מרבה כל כך לשבח את הבונים ההם עד אשר כתב ב„האורות" שלו, שמה שעושים הקדושים ביחודיהם עושים הצעירים הציונים במחרשה שלהם.

— קראתי מה שכתבת אחרי מותו של ברנר — היתה תשובתו.

— ומה זו תשובה על שאלתי?

— כן, קראתי כל מה שכתבת על ברנר, וברנר כתב הרבה דברים שהכאיבו לב כל יהודי חרד על דתו...

— ברנר — שאני...

— ובין בני „חרוד" והדומים להם יש ברנרים רבים, גדולים וקטנים".

---

*) על מקומו של המאמר העירני א. ר. מלאכי.

ו

בכתבי ברנר ניתנת הערכה שלילית קיצונית ונפרזה של הקיבוץ הישראלי ובמידה ידועה גם חד־צדדית. בהערכה זו נתכוון ברנר להסיר את כל התחבשות והמעטפות שעל פצעי העם, למצות את מוגלתם עד תום ולהכשיר אותו מתוך כך לחיים יותר מתוקנים ובריאים. כוונה זו בולטת בדברי ברנר הבאים:

„ההערכה האמיתית — גם זו ששוללת — נושאת בה כבר איזה חיוב. הכרת עצמותנו הנכונה מעלה אותנו על עצמנו".

אבל את ההערכה האמורה בכתבי ברנר חוצים לארכה ולרחבה עורקי חיים איתנים, השופעים גבורה... גבורה של „אף־על־פי־כן", הצריכה להיות התוצאה היחידה אחרי כל פסוקי היאוש, הסיכומים הקודרים והחשבונות השליליים.

— „אף־על־פי־כן!"

ניתן לומר, כי בין יצירות הספרות העברית החדשה, שבמיצויין האחרון אינן אלא צעקת־כאב אחת לגאולה, לגאולת העם, מתייחדים כתבי ברנר ייחוד של חשיבות. בהם נשמעת צעקה זו במלוא כוחה והיא מתפוצצת כקולות רעם בלתי פוסקים. צעקת הגאולה היא בהם עיקר העיקרים!

„לנפול חללים בשעת מהומה ולהשחט כצאן יש לנו כשרון גדול... אבל האם נתנו גם עשרות מאות חלוצים „בשר ודמים" לבנין הארץ?"

„אם אין לנו חלוצים ואבדנו!"

„אין משבר בשביל אלה שחרתו על דגלם: יהיה מה שיהיה ואנחנו פה עומדים ועובדים, פה אנו חיים ומתים!"

רעיונות אלה וכיוצא בהם נשנו ונשלשו בכתביו ותמיד בהוספת טעם חדש לדברים.

ברנר נתן לנו לא רק את יצירותיו כי אם גם את עצמו. הוא היה גדול מיצירותיו. ולא רק מפני שהרצחו במיטב ימיו הפסיק את פרי רוחו ומנע את התגלותו הספרותית השלמה; הוא היה אחד המעטים שאפשר לפסוק עליהם את הפסוק: „הכול בעד אחרים ולא כלום בעד עצמם".

הוא חי חיים למופת. נאמנות רוח, אהבה לזולת ומסירות נפש למען האמת והיושר ליוו אותו בכל דרכי חייו. הוא הפך את יאושו למעיין של יצירה ואת צערו למקור של מאמצים מתמידים והולכים של עבודה ובנין. לבו נשרף מתוך להבי געגועים לראות את עמו אמיץ וחזק, בונה ויוצר.

וכשם שחי חיים למופת כך מת מיתה למופת. דמיו הטהורים ניגרו בידי מרצחים בארץ המולדת על מזבח אהבת אדם ואהבת חברים. הוא יכול להציל את עצמו באוטומוביל, שבא לקחת אותו בזמן הפרעות למקום בטוח, אך לא רצה לעזוב את חבריו ואת בני המשפחה שאתם יחד ישב, במקום סכנה.

ואישיותו היוצרת?

חושבני, כי הוא בעצמו חקק אותה חקיקה נכונה בדבריו הבאים על סמולנסקין.

„לו היו כל התכונות של גיבור, של לוחם בעד אמיתו. רוחו לא ידעה מנוחה מעולם. אש הקודש אשר בערה בו היתה גם אש־תמיד. הוא לא היה כרוב סופרינו, שהם לחוד וספרותם לחוד. ס. חי כולו בעד עמו. את כל נפשו שפך בתוכחתו לרבים. הוא ידע לשנוא ולאהוב ובכוח זה השפיע. הוא השפיע בכוח אמונתו בדבריו, בכוח אהבתו החזקה אל אידיאליו. — —

כל כאב, כל מחלה פגעו בו תחילה והוא הזדעזע וצעק — —

איש אשר כ ו ל ו עין פקוחה ותמיד עומד על המצפה" —

בדברים אלה, דומני, נתן ברנר ציור אמיתי ובהיר של הקווים המשותפים שבינו ובין סמולנסקין.

משה הלוי

(למלאת שנה למותו — י"ב כסלו תרצ"ו)

האור הקר והוודאי של המות, הנופל על המת והמגלה לכאורה את דמותו גילוי שלם, צריך להסתנן במסננתו של הזמן, כדי שגילוי זה יהיה מכריע ואחרון, בלתי־מוחלף ובלתי־משתנה. שיני שטף הימים ומרוצת העת משמשות אבן־בוחן נכונה להערכת אמת של הדמות. יש דמויות שהללו עושות בהן שמות: הן ננעצות לתוך־תוכן ומפצלות בהן פיצולים עמוקים ויש שהן מכרסמות אותן כליל ומשמידות את זכרן. לעומת זה יש כאלה ששיני הזמן פועלות עליהן בכיוון הפוך: הן משירות מעליהן את קליפותיהן הארעיות והטפלות ומתוך כך הן מבהירות אותן ומגבירות את זיוון.

כל אלה שהכירו את משה הלוי ועמדו במחיצתו מרגישים, כי דמותו לא רק לא נתערפלה ולא נתמעטה מיום מותו, כי אם כאילו התבלטה והתגבשה יותר והיא מבהיקה בכל עוז בצורתה הרוחנית וחיה את חייה הנפרדים מן הגוף מתוך תוספת של בהירות וקוי בליטה. כי דמות זו היא של אישיות תקיפה ומרוכזת, שרשית וגרעינית, מלאה וממולאה תוכן, בעלת עיקרים ובעלת דעות, בעלת עצמיות ובעלת אחדות פנימית, ועל כולם — בעלת שאר־רוח ובעלת השפעה.

באישיותו של משה הלוי לא השתלבו קוים מעורפלים ומטושטשים ולא נארגו בה חוטים רופפים ובלויים. לא היה בה מהתחוח והדלול, הנד והשטחי, הצף והמתנועע, לא לא היו בה מברקי־השוא ומקסמי־הרמיה, מהאורות המבליחים ומהלהטים הקיקיוניים, מהנצנוץ הרגעי ומהצבעוניות המסנוורת. היא היתה בנויה שכבות יסוד ורקמות קבע חזקות ומוצקות והיתה חתומה בחותם הכנות והנאמנות.

היא היתה נאמנת לעצמה, נשמעת לציוויה הפנימי ונכנעת לקול האלוהים שבתוכה. היא ידעה לדרוך במסלולה בעוז, להלחם על דעותיה בתקיפות ולחתור בעקשנות־ברזל אל המטרה שהציגה לה. היא היתה סמל האחריות והנאמנות, סמל הנתינה העצמית לעבודתה וסמל מילוי

החובות — הרבצת תורה — מתוך מיצוי שבמיצוי. ומכאן סוד השפעתה הכבירה ביודעים ובלא יודעים וסוד קרני ההוד שהפיצה מעברים.

אחד הקוים היותר מזהירים באישיות זו היה אהבתה את התורה. זו היתה אהבה תמימה וטהורה, עמוקה ונאמנה. משה הלוי קיים את הביטוי המקובל „ישוב ולמוד" כפשוטו וכמשמעו. הוא לן באהלה של תורה בקביעות בלתי־פוסקת ושנה את משנתו בהתמדה מופלגה. הוא היה שייך לטיפוס הידוע שהיה גורס: שכר לימוד — לימוד, זאת אומרת, לימוד בתור עסק תדיר וקבוע, שבו מוצאה הנפש את תיקונה השלם ושאינו זקוק לשעות קבועות ולעתים מסוימות. כל שעה זמנו וכל רגע יקר מפז.

מושג התורה היה אצלו רחב ומקיף, מושג הכולל את כל התורה כולה. הוא לא תקע את עצמו למקצוע אחד של חכמת היהדות, לא הצטמצם בפינת מחקר אחד ולא הסתפק בענף מדע מיוחד. לנגד עיניו רוחו הבהבה דמותו של „החכם הכולל", של בן־בית ושליט בכל המקצועות ושל נאמן ומושל בכל אולמי הדעת. עיניו היו משוטטות בכל חדרי התורה ושרשיו היו פתוחים לכל זרמי הספרות הישראלית הארוכה מני ים. הוא שאף להיות מצוי אצל כל הספרות לכל מקצועותיה, לשלוט בכל המקורות ולהקיף את כל הענפים. הוא כרך את הישן והחדש, את המקורות הראשונים והאחרונים, את ההלכה ואת האגדה, את הנביאים ואת הספרות החדשה.

שאיפה זו לא נבעה מרדיפה אחר למדנות, ריבוי ידיעות, קליטת רעיונות ובליעת ספרים בלבד. שרשה היה עמוק הרבה יותר. הוא היה נעוץ בהשקפתו הבהירה והאמיתית על אחדות כוח יצירתו של העם, על המהות הפנימית המאחדת את כל יצירותיו השונות שבכל הזמנים ובכל התקופות, למרות היותן רחוקות זו מזו הן בתוכן והן בצורה, ועל גילוי רוח העם בדרכים שונים בכל יצירה הראויה לשמה. לגילוי זה של רוח העם הוא חתר בכל עוז. לפיכך נראתה לו כל הספרות העברית מימיה הקדמונים ועד זמננו כשלשלת אחת מהודקת טבעות, שאין להשמיט אף אחת מהן מבלי לפגום בשלימותה של כל השלשלת. ולפיכך שתה לרוויה מכל המעינות, חסה בצלן של כל אילנות התרבות העברית וחרש חרישה עמוקה בכל שדמותיו של המדע העברי.

אהבת התורה לא עזבתהו עד הרגע האחרון. ככל שיסוריו הלכו

וגברו, כן הוסיף להתחזק באהבה זו, לדבוק בצמאון באותיות התורה ולשאוב מהן עוז־נפש ועוז־רוח.

משה הלוי לא הסתפק בגוילי התורה. הוא השתוקק גם לזיווה ונכסף לקדושתה. הוא חפץ להמשיך את קרני השפעתה על חיי יום־יום ועל הרגלי יום־יום. הוא רצה להאציל מזהרו של סדר „קדשים" על מסכת „חולין" ולהעלות את החיים במעלת „עבודה" ומצוה. הוא נכסף לא רק לכתר התורה, כי אם גם לכתר מעשים טובים, השתוקק לכוון את דרכו והנהגתו על־פי דרכיהם ודעותיהם של תלמידי־חכמים אמיתיים ושאף ליצור את חייו יצירה עליונה, יצירה שיש בה ממיצוי רוח התורה ומהאור הגנוז שביהדות. ואמנם הצליח גם בנידון זה בכמה רשויות־חיים, אבל לא בכולן. רק חלק משאיפתו זו ניתן לו, אבל לא כל שאיפתו. „במקום האור שם הצל", וגם אדם־המעלה אינו יוצא תמיד מכלל זה.

משה הלוי הצליח לגשם בחיים את אלה משאיפותיו, שבבחינה ידועה התמזגו מזיגה יפה עם יסוד נפשו, עצמותו הפנימית ושורש נשמתו, כגון השקעת מעייניו בעולם הרוח, נזירות ידועה מהבלי העולם, הטית השכם לסבול, נענוע בראש על כל גל וגל, מידת ההסתפקות, התרחקות מרעש החיים והמונם, בריחה מן הפרסום הזול והכבוד המדומה וכדומה. אבל כשהללו התנגדו ניגוד ידוע לאופיו, נשארו בבחינת כוונות טובות בלבד ולא נצטרפו למעשה.

כך, למשל, הבחינה עינו הבחנה דקה וחודרת בצדדי התורפה שבאדם, בליקוייו וסירכותיו, במומיו וחסרונותיו, ומפאת זה קרה שנתעלם ממנו צדה השני של המטבע — קוי האופי החיוביים הממזגים את קוי השלילה ונוטלים מהם את עוקצם. הוא לא הודה ב„חולשות", לא וותר עליהן, לא התפשר אתן ולא ראה אותן כחלק טבעי וחוקי של אנוש אנוש, של הבריה העלובה הנקראת בשם אדם.

כל יצור חי נושא את גורלו המיוחד בתוכו ולצדו של כל אחד משתרעת רצועת צל שחורה וארוכה, המכריזה על חלומות לא באו, שאיפות שגוועו ותקוות שנתבדו. אבל דומה, שרצועת הצל שנגררה אחרי משה הלוי היתה גדולת־המידה ועמוקת־האופל. פגעי־חייו מעוררים כאב־לב וחמלת־לב מאין כמוהם.

זכורני, שפעם הטעים לפני בהטעמה רבת משמעות וכוונה את

מאמר התלמוד על הפסוק: צרות רבות ורעות — רעות שנעשות צרות זו לזו וכו' (כגון מחלות שרפואתה של האחת קשה לשניה) בדבריו הורגשו נסיון אישי וחויה פרטית.

וכחייו כך מותו. הוא לא בא אלי קבר כעלות גדיש בעתו, כששנות חיי אדם מאחריו וכשגמר את חשבונותיו עם העולם העובר. הכורת עלה עליו בעודנו במיטב שנותיו, בעצם כוחות נפשו ובמבחר תקוותיו, כשמיתרי כינור חייו עדיין רועדים והומים בחזקה.

הוא גם כאילו לא התעצם, ביחוד בשנותיו האחרונות, בגורלו הנפתל, לא התקומם לו ולא התאבק עמו, כי אם הלך אחריו בעינים עצומות ונכנע מפניו הכנעה אלמת. וגורלו אמנם התאכזר לו והמר לו מאד. אך דומה, כי בפרט אחד התנהג אתו במידת החסד. משה הלוי פלט פעם בשיחתו אתי, כי הוא יפול באמצע עבודתו וכי דרך חייו תפסק פתאום. משאלתו זו נתקיימה. הוא ניצל ממחלות המנוונות את האדם ניוון גמור, המפילות אותו למשכב במשך תקופות ארוכות והעושות אותו לספק חי ספק מת זמן רב לפני מותו. הוא המשיך את עבודתו כמעט עד נשימתו האחרונה.

האמת צריכה להאמר, כי מן העת שקשתה עליו מחלתו, זאת אומרת, במשך שש השנים האחרונות לחייו בערך, השתתפו ראשי בתי־הספר, שבהם הורה, במצבו והציעו לו להקל את עול עבודתו ולהשתחרר מכמה וכמה שעות־עבודה. גם הוצעה לו פעם שנה שלימה של חופש גמור ומנוחה. אבל הוא סרב לקבל כל מיני הצעות בדבר איזו הקלות ודחה אותן בהחלט.

אמנם, כשהלכה מחלתו וכבדה והוא נמצא במצב של „באו מים עד נפש", הוכרח הכרח של ברזל להמעיט בהדרגה את שעות־עבודתו, אבל כל המעטה היתה בעיניו כאילו נוטלים פשוט חלק מחייו ועל־דבר שנה שלימה של מנוחה עמד בהתנגדותו בכל תוקף, ואי־אפשר היה להשפיע עליו בנידון זה כלל וכלל.

הנני זוכר, כי בכל שנה ושנה היה שב אחר מנוחת־הקיץ מחודש ומרוענן, כשפניו הרזים והחדים התעגלו קצת וכשניצוצי שמחת החיים היו מתלבים בעיניו. כנראה, האחריות הקשה היתה מכבידה עליו, וכשהיה מסיר את עולה לזמן־מה, היה זה משפיע עליו לטובה. אולם כשראיתיו בשובו מן הכפר בקיץ האחרון, נזדעזעתי למראה רזון פניו

ולמראה הצער החתום בהם. כעבור זמן קצר הותקף התקפה עזה באחד משיעוריו, ולוקח לבית־החולים. הרופאים נסו עוד נסיון נואש להציל את חייו על־ידי ניתוח, אולם הנסיון לא הצליח ופרשת חייו נחתמה.

אבל המות בלא עת אינו ממצה את כל עומק הצער שבחייו. הטראגיות הגדולה שבגורלו מתגלית ביחוד בחייו הספרותיים, שנקפדו כמעט סמוך להתחלתם. חייו הגשמיים נפסקו באמצע, אבל הספרותיים נפסקו כמעט בראשיתם.

די להתבונן במאמריו המפוזרים בעתונים שונים, כדי לעמוד על הגורל הנטוי, שהשליך עליו צללים שחורים ונאלמים, כשהיה עוד בצעירותו. רוב מאמריו נדפסו בשנות תרע"ה—תרע"ו. ומאז נדפסו משלו רק מאמרים בודדים ולא יותר.

הוא הניח יסוד הגון, התחיל התחלה מובהקה, אבל הללו דרשו המשך, עוד יבוא, ואלה לא באו, לא באו...

כמדומני, שאין מראה מעציב לב ונפש כמראה יסוד, שלא התעוררו בעליו במשך כמה וכמה שנים להמשיך את מעשה הבנין, להעמיד את הכתלים, לחבוש לראשם גג וכו'. יסוד עלוב כזה מספר בלי אומר ודברים הרבה יותר ממה שהפה יכול לדבר והעט לתאר.

מרכושו הספרותי של משה הלוי, שהוא מועט שבמועט לגבי יכלתו ושיעור קומתו, צועקים חיי אדם וגורל אדם, שנתקפחו קיפוח קשה ואכזרי.

שאלות שונות טורדות את הלב ומציקות את הנפש: מדוע לא המשיך את מעשה הבנין שכל־כך טרח בו? מדוע לא הוסיף לטוות את החוט, שהשקיע בו כל־כך הרבה עמל וכוח? מדוע גזר על עצמו את הקשה בבגזירות, את גזירת האלמות, שכפי שיש לשער, העמיקה את חריצי פניו, חדדה את זויות שפתיו, הרבתה את קשי רוחו והוסיפה טיפות רעל בכוס יגונו?

מרגלא בפיו של אחד החסידים: כשאדם עומד בבית־דין של מעלה לא יבואו עליו בטרוניה על שלא היה הבעל־שם־טוב או איזה צדיק אחר, אבל ידינו אותו על שלא היה הוא בעצמו, על שלא הגיע לאותה המדרגה, שהיה ראוי לה מפאת תכונתו העצמית. דברים אלה אפשר להמשיך גם על בית־דין של מטה, על הדיין שבלב, על השופט הפנימי ועל מצפונו של האדם.

משה הלוי סבל מאלמות זו, אבל מדוע קיבל אותה על עצמו ומה היתה סיבתה? אין מי שיפתור שאלה זו. תעלומה עמוקה, תעלומת הקבר פרושה עליה. אבל בלבי אני היתה תקוה עזה, כי הוא עוד יתנער, יגבר חילים ויקים לעצמו מצבה ספרותית, שהוא ראוי לה על־פי כשרונותיו וידיעותיו. חשבתי תמיד, כי הוא נושא בלבו שאיפות, מעבד תכניות ומכין את עצמו ליצירת תפארת, שבה יתגלה לנו בכל עצמת יכלתו וזיו כשרונו, בברק רוחו ואוצר ידיעותיו. בשום אופן לא יכולתי להעלות על הדעת, כי הוא פסק את פסוקו האחרון וכי עבודתו הספרותית נסתיימה ונחתמה. כי הלא מעיין רוחו היה מתגבר ועולה והיה מוסיף דעת וחכמה, מעמיק ומעשיר את נכסי רוחו ואוגר ואוסף את חמודותיה של התרבות העברית. והנה הוא איננו עוד! הוא לוקח במיטב חיי אנוש והוריד אל הקבר תביעות־לב שלא מצאו סיפוק, מחשבות שלא הצטרפו למעשה וכוחות־נפש שלא מצאו תיקון! וצר עד לכאב על גורל־חיים נוגה זה!

ומן האיש אל כתביו.

כאמור, מעטים כתבים אלה, אבל הם מגלים במידה מספיקה את רוחו של המחבר ודרכי כתיבתו. הם כולם מחוברים חיבור־שורש לקרקע אמריקה — אמריקה היהודית — וחורשים אותה בקוים שונים ובכיוונים שונים, עתים חרישתם עמוקה ועתים מרפרפת, עתים הם באים בצורה של מאמרים בעלי יריעה ובעלי היקף, המוקדשים לעיון ולדיון, לבירור דברים, לניתוח חודר ולירידה לעומק השאלה ועתים הם באים בצורת רשימה קלה יחידת הקו, שיש בה איזו הארה או הערה.

משה הלוי היה מלא חרדה לגורלו של הקיבוץ היהודי שבכאן, נשא את משאו, טרחו וריבו, כאב את כאבו, עסק בשקידה בבעיותיו החמורות והממאירות — הבעיות הישנות־החדשות, שלעולם אינן יורדות מעל סדר־היום — והשתדל לבקש להן פתרון לאורו של ההגיון, החודר למהות הדברים, ולאורו של הלב היהודי, הבוער בשלהבת אש קודש לקניני האומה. הוא הפך והפך בצרכים החיוניים של קיבוץ זה, שקד על תקנתו בכל כוחו, עורר את שוטו על קלקלותיו המרובות, על התחוח והקלוקל, הנפסד והרקוב שבו, הודיע אותו את תועבותיו ושערוריותיו, הכריז והצביע על הטמא והמנוגע, על עם־הארצות, גסות־הרוח, הפקרות ושרירות לב, האוכלות בו כאכול סרטן בבשר החי,

השתדל ללבות את הניצוצות הפזורים בגלי־אפר של אדישות, ניוון הרוח ובהמיות, להחיות את הרגשת האחריות והחובה כלפי הציבור והאומה מתחת לערמות של אנוכיות, שפלות ושחיתות המידות, שנתללו עליהן, ולעורר את הרצון לחיי רוח, לחיים המוארים באורה של ההכרה הלאומית והתחיה הלאומית, ברוח היהדות המקורית ובקדושת המסורת ורוממותה. הוא עמד על משמרתם של צרכי היהדות הלאומית והתרבות העברית בארץ זו, היה לפה לדרישותיהם ורב את ריבם מתוך סערת הרגש ואש קנאות. הוא היה מסור כולו לבנין עתידה של היהדות בארץ זו ונלחם מלחמה נמרצה נגד ההשפעה המזיקה של הסביבה ורוחות ההרס והכליון האורבים מסביב. הוא ירה את חיצי זעמו בהסתגלות המתגלגלת במדרון ובהשלמה עם צרכי הדור והשעה על חשבון היהדות המקורית וחובותיה.

מן המאמרים הנעוצים כולם בתחומם של חיי המציאות מצטיינים הקצרים יחידי־הענין, שבהם מתמצים רגש עמוק וכאב עמוק של יהודי לאומי קנאי.

ממין זה היא הרשימה „תרגום השבעה". המחבר דן בה על החגיגה הגדולה, שנערכה לכבוד סיום תרגום התנ"ך לאנגלית בשנת תרע"ז ועל העמדת חג זה במדרגה אחת עם חג „שמחת תורה". הוא כותב: והנה בין כל האורחים הנכבדים — — — לא נמצא אף אחד שיזכיר — — — כי התרגום הזה ואלה שיבואו אחריו נועדו רק בשביל „עמי־הארצות" — — — לא יום שמחה הוא היום הזה, כי אם יום אבל — — — על מה היהודים האומללים האלה שמחים כל־כך וקוראים לחג ולמשתה? על כי כבתה שמש לוהטת, שמש מולדת אבותיהם מעל ראשם ודעך אורה ונתחלף באחר — באור רמיה? על כי יורדים הם בפסיעות גסות מעל הבימה העתיקה, יורדים ושוקעים, ועוד מעט ויבלעם הכליון?... האם „בתרועה על שפתים ובמצהלות משחקים אלי קבר ידדו?"

משה הלוי כתב, כאמור, גם מאמרים ארוכים. באלה שנכתבו בצעדיו הראשונים על שדה הספרות, הוא חוקר במהותו של הישוב היהודי באמריקה, בטיב התנאים שבהם נוצר והתפתח: תנאי התקופה וטיב החומר האנושי שממנו הורכב, ודן על הסיבות שגרמו למצבו הרוחני הירוד של הישוב. הוא מגלה במאמרים אלה כוח ניתוח יפה,

התאמצות לחתור אל השרשים והבנה בכוחות הפועלים בחיים ובחברה. אבל לא תמיד הוא נשאר על הגובה, שעליו עמד בראשית המאמר. יש שהקו נשבר פתאום והוא יורד כמה מדרגות למטה, או שהוא יורד ממרומיו אל כיעורה של המציאות, אל העולם השפל, כדי לטפל בטומאותיו. מראות הנגעים שבחיים זעזעו אותו, כנראה, עד היסוד, לא נתנו לו להסיח את דעתו מהם זמן רב והורידו אותו מעולם העיון והחקירה אל עולם־המעשה.

בכלל אפשר לומר, כי עיקר תפקידו של משה הלוי בשנות־כתיבתו הראשונות (אז הלא הדפיס את רוב מאמריו) יש לראות ביחוד בתור סופר, העומד על משמר החיים הלאומיים והשואף לתקן את קלקוליהם ולגדור את פרצותיהם, בתור „העין הצופיה" בבחינה ידועה של הימים ההם, העין המציצה בפינות החיים היהודיים למיניהן והתופסת אותן תפיסה חריפה וחותכת מתוך שפופרת ציבורית־מוסרית־לאומית. הוא סוקר את גילויי החיים השונים של היהודים בארץ זו, מנתח אותם, מתריע על כל הופעה שלילית, על כל פגם חיים ועל כל חזיון קלוקל ונלחם בעוז לגורלה של היהדות בכאן, לסיפוק צרכיה החיוניים ולהתפשטותה של השקפה לאומית עמוקה, שתעשה לכוח חי ופועל בכל המפעלים והמוסדות הציבוריים שבאמריקה העברית.

ד"ר ש"י טשרנא

תמיהני, אם רבים מהקוראים הוותיקים יודעים את שמו של הד"ר טשרנא, שהיה אחד מחכמי הדור החשובים, הקדיש את חייו לתורה ולחכמה והצטיין הן בסגולותיו האישיות והן בפעולותיו הספרותיות. הוא חי בחשאי ונסתלק בחשאי כניצוץ בודד הגווע בדממה. ואף על פי שעברו כשמונה שנים מיום הסתלקותו, איני זוכר איזה מאמר שנכתב עליו, חוץ מבספר „ראשונים", שנועד על פי חוג עניניו לסוג מצומצם של קוראים, לאלה שההוראה היא אומנתם.

אין עוד מקום להערכה מקיפה עליו. זמנה של זו יגיע, כשמאמריו, שנתפרסמו במאספים ובקבצים שונים ושנשארו בכתב־יד יאלמו לאלומות ויובאו אל הגורן הספרותי. רצוני במה שיבוא להעלות איזו שרטוטים מדמותו, כפי שנקבעה בזכרוני לפני כשלושים שנה.

דמותו של הד"ר טשרנא שמורה עמי בחדר הקודש של זכרונותי. הוא עומד לפני בפניו הרכים, האציליים והעטורים זקן שחור, בעיניו השחורות והעמוקות ובהוויתו השקטה והמתונה, הטבועה בחותם נזירות ובדלות, התרוממות מעל למאוויים הזמניים והשתקעות בעולם העיון והמחשבה. הוא היה אחד מאלה, היוצרים מסביבם שלא מדעת „מזג אויר" עליון, רוחני. הוא היה כולו עדינות וצניעות, פשטות ותמימות, מוכתר בנימוסים של תלמיד חכם אמיתי, לומד מכל אדם, מודה על האמת ומעביר על מידותיו.

אהבת תורה עצומה, אהבה עמוקה וטבעית היתה בלועה בדמו ומרננת בכל אבריו. התורה היתה לו המציאות האמיתית שבעולם והתוכן הממשי שבחיי אנוש. בה השקיע את כל מעייניו, עליה חי ובאהלה המית את עצמו מתוך יגיעה נפשית בלתי פוסקת ועבודת רוח קשה וקפדנית. הוא לא גרס משקל ראשון, רפרוף קל, שטחיות ונגיעת עוף הפורח. למודו היה מתוך נתינה עצמית שלמה, מתוך צלילה למעמקים ומתוך מצוי אחרון. ועליו נאים באמת דברי המדרש בשבח הפועל שהיה מתכשר בעבודתו יותר מחבריו: „יגע זה לשתי

שעות (הד"ר טשרנא מת במבחר ימיו) מה שלא יגעתם אתם כל היום כולו".

המושג תורה היה אצלו רחב־ההיקף עד מאד. הוא ינק את מזונו הרוחני מצנורות רבים ושרשיו היו פתוחים לשדות תרבות שונים. היתה לו נטיה לאשכוליות, ל„חכמה כוללת" ולנאמנות באוצרות רוח רבים ומגוונים. הוא כרך ספרות עתיקה וחדשה, פילוסופיה ומדעים שמושיים, בקורת המקרא ושירת ימי הבינים, הלכה ואגדה, הנדסה והיסטוריה ועוד. הכלל, צמאונו לידיעות רבות ושונות לא ידע גבול, וכדי לרוותו היה הוגה בתורות שונות יומם ולילה ממש.

שאיפה זו לתפוס את המרובה, לשלוט בענפי מדע שונים ולהקיף כמה וכמה מקצועות לא היתה כרוכה בהתגנדרות בלמדנות, ב„זלילת" רעיונות ובבליעת ספרים בלבד. היא היתה מוארה באורו של רעיון עליון מרכזי לגלות את המאור שבמקורות העתיקים, לדלות פנינים מאוצרות העבר, לבקוע את קלפות החלזון העוטות כמה מנכסי הדורות ולהבהיק את אורם הגנוז ויפים הפנימי.

בתור חוקר שקנה המדה היחיד שלו היא ידיעת האמת, לא יכול היה לבלי להבחין במקומות התורפה של ירושת העבר, בפגמיה ובפרצותיה ובמה שיש בה מן הצד, שאינו מקובל כל כך עלינו. אבל לא השתדל להאפיל על אלה בטלית כשרה, ל„דרוש" אותם, לסתום את הפירצות בקש וגבבא וליישר את ההדורים בהתחכמות אגודלית. בענינים אלה היתה נר לרגלו דרשת האגדה: „אל תבוז כי זקנה אמך — אל תבוז, כי נזדקנה אומתך".

כל זה אמור בדרך כלל, במובן הכיוון מדעת של הד"ר טשרנא, שהיה לצד השיפוט הבלתי משוחד, שאין לפניו משוא פנים, ולצד גילוי האמת כמות שהיא, אבל בפרטים ידועים אפשר להכיר פה ושם במאמריו יסוד אפולוגטי, המתבטא בצורות שונות: או שהניצוצות שהוא מתיז מאיזו אימרה סתומה, המשמשת לו מקור, אינם נראים כחבויים בתוכה באופן אורגני או שהוא מכריע הכרעה בלתי מבוססת כל צרכה לצד זכות.

יסוד אפולוגטי זה מובן היטב בשים אל לב, כי הוא בעל מסורת ארוכה ושרשיו מתפשטים לעברים שונים. לפיכך ההשתחררות הגמורה

ממנו אינה מהדברים הקלים למי שהוא ובפרט ל„חולה אהבה" אל כל הקשור לתרבות העברית.

כאמור, נעוצה פעולתו הספרותית של הד"ר טשרנא בהתעמקות בעבר ובהפיכה בירושת הדורות לשם דליית מרגליות וחפישת פנינים, אבל הללו לא היו לו מטרה כשהן לעצמן, כי אם שמשו אמצעי למטרה יותר נשגבה בערכה: בדיקת מעשי ההוה לאורו של העבר, כדי לראות עד כמה הם מעורים בקרקע המסורת והסעת אבנים שלמות ומתוקנות מנכסי דורות עברו אל תרבות ההוה, ההולכת ומתפתחת לעינינו.

רוב מאמריו וספריו שייכים לספרות הפדגוגית. בהם השתדל לגלות את צנורות ההשפעה העמוקים, הנמשכים לאורך הדורות, לחשוף איזו קוי יסוד מאופיה של „אומה זו" ולסמן ציוני דרכים למורה העממי במילוי תפקידו רב האחריות ורב הברכה.

בשתי החוברות המונחות לפני „לתולדות החינוך בישראל", „תקופת המקרא ותקופת התלמוד", עוסק הד"ר טשרנא בתולדות החינוך מהתקופה הקדומה עד סופה של תקופת התלמוד. הוא דן על כל החינוך הישראלי הן של גדולים והן של קטנים מתוך היקף רחב, הכולל כל מה שקשור מאיזו צד שהוא אל הנושא הזה. עד כמה שאני יודע, לא נכתב עוד בעברית מחקר מקיף על ענינים אלה. כי על כן יש לראות את עבודתו של הד"ר טשרנא כחרישה ראשונה, כעבודה חלוצית.

במחברות אלה מתגלה המחבר במלוא כוחו. הננו רואים בהן את הלמדן הגדול, הבקי בחדרי תורה, ואת ידיעתו הרבה בענפי מדע שונים, לעתים הוא מטייל ארוכות וקצרות טיול של בן־בית בסוגיות פילולוגיות והיסטוריות שונות ומרחיב את דעת הקורא בהן. גם סידור החומר ומיצויו נעשו בתבונה ובכשרון. עיניו משוטטות במרחבי הספרות המקראית והתלמודית לצוד בהן כל אימרה וכל ניב, כל דיבור וכל פסוק, שיש בהם ללמד מה.

ביחוד חשובה יכולת זו בספרות התנ"ך, שה„מקרא" שבה, ז"א החומר הממשי על עניני חינוך הוא מועט שבמועט. כי על כן יקרים בה כל קו וכל שרטוט, כל תג וכל קוץ. ולא עוד, אלא שהוא יודע ללמוד גם „מכללא", כלומר, לגלות חומר „נסתר", להשיח פסוק אלם, לדובב מאמר סתום ולגבות עדות מפי אימרה „תמימה". ועל כולם, אנחנו מתפלאים על יפי הבנין ושלמותו.

הוא יודע להפיח רוח חיים בקטעי פסוקים ושברי מאמרים ובאמת הבנין שבידו הוא גוזר עליהם להתקרב, להושיט יד זה לזה ולהעשות גוש מוצק אחד. במצוותו מצטרפים נקודות בודדות וקוים יחידים לתמונה אחת שלמה ובהירה, חיה ונאמנה. דומה "הרחוקים" האלה שנתקרבו מביעים תודה למי שגאל אותם משבי הבדידות והושיבם שבת אחים במסיבת שלום ורעות.

דרכו של הד"ר טשרנא מתגלה במחברות אלה בצירוף קטעים, במזיגת פרטים ובהרכבת חלקים, אולם אין דרכו בהפרדה ובניתוח. כי על כן הוא חורז את "המקורות" השונים (המאמרים המשמשים לו חומר) על מחרוזת אחת ואינו מוצא לנחוץ להבחין ביניהם ולהעיר על ערכם השונה, וכך יוצא שהוא מעמיד אותם על רמה אחת ומייחס להם סמכות אחת.

לפי דעתי, מהראוי היה להעביר קו בין מאמרי אגדה לשל הלכה ובין אלה לעובדות חיים ממשיות. לא הרי כוחה של אגדה ככוחה של הלכה ולא הרי שתי אלה ככוחה של עובדה, הראשונה ממריאה בעולם האצילות ובמשכנות החזון. היא על פי רוב משאלה, חלום נהדר, התרוממות לגובה העליון שבחיים. לפיכך היא נאמנה רק בגבולותיה היא. היא מעמידה על שאיפה החיה בלב יחידים. אולם האחרונה קשורה אל העולם הממשי, מושפעת ממנו ומשפיעה עליו השקפה וקורבה.

יתרה על שתיהן עובדה. זוהי "חתיכת" חיים ממש, החצובה מסלע המציאות, ואין אחר דברי עדותה כלום.

כמו כן, לפי דעתי, לא מן המידה היא להוציא "הלכות גדולות" מאיזה מאמר יתום. אמנם כל דיבור יקר וכל "אתא קלילא" מצטרפת לחשבון אבל במה דברים אמורים, כשמעמיסים עליהם משא לפי כוחם, כשמשתמשים בהם לשם השלמת התמונה, אך אין לדרוש אותם כמין "חומר" ולתלות בהם חידושים, שמשמעותם הפשוטה אינה סובלת אותם. חכמי התלמוד לא היו מדברים ברמזים ובחידות, חוץ מבשעה שדברו "בלשונות של חכמה". מה שחפצו להטעים היו מטעימים בהגיית כל האותיות ובפה מלא. לפיכך אין להכניס במאמריהם כוונות נעלמות, מעין "רזין דרזין".

לבסוף אעיר שבפרק "דרכי הוראה", שבו אוסף הד"ר טשרנא בשקידה רבה את כל המאמרים הנוגעים לענין זה הן ביחס לקטנים

והן ביחס לגדולים, אינו משתמש במקור הכי חשוב — לכל הפחות במה שנוגע להוראה לגדולים — בדרכי ההוראה המשוקעים ביצירת התלמוד גופו, במהלך מחשבותיו, נתיבות הגיונו ודרכי פלפולו וכדומה. במקום המאמרים המספרים לנו על דרכי הוראה, הלא חשוב לנו פי כמה להתבונן אל דרכי הלימוד הממשיים ששררו בישיבות הגדולות, כפי שהללו מתגלים בתלמוד.

אמנם סוגיה זו היא קשה וחמורה מאד. היא בבחינת פקעת מסובכת, הדורשת הפרדת נימיה וקביעתן בתקופות השונות של התלמוד, אבל החוקר הדן בשאלה: כיצד היו מלמדים בזמן התלמוד? אינו יכול להסתפק בלקט של מאמרים מופשטים הדנים בה והוא אינו בן חורין מלצלול בים התלמוד ומלברר את דרכי לימודו.

זלמן אפשטיין

בין חבורת הסופרים, שפעולתם הספרותית חלה באביבה של תקופת התחיה, בוערת באורה המיוחד שלהבתו הנקיה של זלמן אפשטיין. הוא לא היה מגדולי התקופה, מסוללי הדרכים וממניחי היסודות, והוא לא הכניס לאוצרה משלל בראשית ומנכסי צאן ברזל, אבל הוא היה מנאמני ביתה וממפרשי רוחה המצויינים ביותר. הוא ידע להפוך ולטפל בשכבה התרבותית של התקופה באהבה ובכשרון, לטייב ולזבל אותה, להוסיף לה לחלוחית ולהגדיל את כוח פריונה.

עצם השכבה התרבותית נוצרת על ידי יחידי הדור, מועטים שבמועטים, אולם היא זקוקה „לשושבינים", המורידים אותה מעולם האצילות לעולם העשיה; הללו יוצרים מסביבה אוירה מיוחדה, שבה היא מתגלה בכל ערכה העצמי, מתוך־כך הם הופכים אותה לנחלת הרבים. ובפינה זו מתייחדת זכותו של זלמן אפשטיין ומתבלטת עבודתו הרוחנית ברוכת ההשפעה ורבת הפרי.

יתר על כן, זלמן אפשטיין לא זכה ברכוש התקופה מן ההפקר. כבר צויין, בספרות הבקורת, כי באי־אלו ממחשבותיו הקדים כל־שהוא את אחד העם, ומאמרו „הספר והחיים" הלהיב את ברדיצבקי הצעיר. אבל גם נכסי הכלל, „המטבעות העוברות" נקנו על ידו קנין עצמי ופרטי והפכו תחת עטו המבורך לרכוש היחיד. הוא פיתח בהם פיתוחי הגיון ובעיקר חתם אותם בחותם הפיוט והרגש. הוא היה מגדולי „משורריהם" של שצ"י התקופה המובהקים, שקולותיהם לא נבלעו בשירת המקהלה ולא נחבאו בתרועת הכלל. קולו הצטיין בטוהר הכוונה, בזוך הצליל ובחום ההרגשה ובתכונותיו אלה פלס לו נתיב במחשבת הקורא וביצר לו פינה חמה בלבו.

פעולתו הספרותית של זלמן אפשטיין עומדת, כאמור, בייחודה מבחינת זיקתה אל דברי חבריו הסופרים ואינה מובלעת בתוכם, אבל מבחינת זיקתה אל זמנה היא משתרעת כולה ללא שום שיור על מצעה של תקופתו ורוחה.

בשנותיה הראשונות עמדה במערכה מול הגיטו הרוחני, קפאון המחשבה, המושגים החנוטים וצמצום־האופק בכל מוראם, ובעיקר, מול העובדה, שבו בזמן שלכל העמים נתבצרה תרבות עשירה ורחבה וענפה, הנה העם העברי עומד בנחשלותו והתנוונותו, בחינת הדוב הנרדם במאורתו בימות החורף, המוצץ את כפו מתוך קפאון ושיתוק.

אז כתב את מאמרו „הספר והחיים", בו צעק צעקה גדולה ומרה על האומה שנתלשה מתרבות החיים ותרבות הטבע: „טוב, איפוא, כי עמים אחרים עבדו בחרף נפש בכל פינות ידיעות הטבע וחיי המעשה ויפנו הדרך. אך מי נתן זכות מוסרית לעם שלם, עם היסטורי, עם חכם ונבון, מי נתן לו הזכות להשליך כל עול הטבע, החיים ותיקונם, על עמים אחרים והוא ישתעשע בצעצועים, בחקירות בלתי פוריות על דבר העבר אשר לו, במנהגיו ולימודם המצומצמים", וכו' וכו'. והוא גומר מאמרו זה בפיסקה חריפה זו: „חטא חטא ישראל בשבתו בארצו, יספרו לנו כתבי הקודש, כי עזב אלוהי אבותיו וידבק באלוהי שכניו מעמי הארצות, וחטא חטא ישראל בתקופתו האחרונה בארץ גלותו, כי בחפצו להידבק באלוהי אבותיו עזב את אלוהי העולם, אשר הוא, הוא הלא אלוהי אבותיו..."

במלחמתו בשטח זה כרת ברית עם שותף תקיף, המבטיח לבעליו את זר הנצחון, והוא: שטף החיים ההולכים ומתחדשים, הפורצים ועוברים דרך כל מיני מכשולים והסוחפים כל אבני נגף וסכרים.

ואמנם הוא לא צריך היה לחכות הרבה כדי לראות, כי יסודות ימי הבינים שבחיינו הולכים ומתערערים, כי הלב שנתאבן מתמלא חיים וכי השיתוק הכללי הולך ומפנה מקום להתעוררות ולתחיה.

אבל כל זה היה נכון בדרך כלל, במובן השינוי שנעשה במחשבת העם והדחיפה החזקה ליצירת ערכי תרבות וערכי „חיים", שיש בהם כדי פרנסת הרוח בהווה, אולם האויב לא הורחק כליל מן המחנה הוא קנה לו עדיין שביתה בחוגים ידועים והוסיף לשלוט בהם שלטון בלתי מוגבל, לקיים את הקפאון הרוחני ולהטיל צבתות של ברזל על המחשבה. אופיינית בנידון זה היא הפיסקה הבאה במאמר „לערכו המדעי של התלמוד". „סיפר לי המנוח (הכוונה לד"ר י. ל. קצנלסון), כי נקרה לו לעמוד בחליפות שו"ת עם אחד הרבנים בהלכות טריפות. לחיזוק

הוכחותיו כתב לו הרב לעיין ב„חתם סופר" סימן פלוני, ועל זה ענה לו הוא: „עיין בבהמה".

וזלמן אפשטיין, שכל כך שאף להזיז את מחשבתם של חוגים אלה, להרחיב את חוג השקפתם, היה פונה אליהם מפעם לפעם בדברי הסברה, שיש בהם, כדי לפשט את העקמומיות שבלב ואת ההתחכמות המוחית ולחזק את כוחם של ההגיון הבריא והדעה הצלולה.

וזלמן אפשטיין נלחם בספיחי הבר ושחיסי הפרא שעלו ביהדות בדורות של שעבוד ודכאון אולם הרבה יותר ממה שנלחם ב ה , נלחם ל ה . הקטיגוריה מעטה אצלו — והסניגוריה רבה. ההתקפה ארעית וקצרה — וההגנה בת־קבע וממושכה: הוא נלחם בעוז ליהדות ההיס־טורית בתורת חזון עולמי רוחני, לקשר האורגני שבין עם ישראל, תורתו ולשונו הלאומית ויצא נגד רוחות ההרס, שפרצו את גדרותיו של ההוי הדתי וערערו את אורח החיים הישראלי בכל יפיו הפיוטי ואורו הלאומי. הוא הכה בשוט לשונו את היהודי ללא יהדות, את חילול קדושת החיים ואת הזלזול בדברים המקובלים באומה.

לנגד עיניו רחף טיפוס של ישראל בפרצופו המקורי, החי על פי הקווים היסודיים של ההווי העממי, שנתקדש בקדושת הדורות, והוא נאחז בדוגמה עילאית זו בכל נימי נפשו הפיוטית והשתוקק לראות בצמיחתה באדמת ארץ ישראל. הוא הרגיש בהרגשה דקה את נצנוצי הפיוט והזוהר שבאורח החיים העממי, שר עליו את שירת נפשו, העטה אותו מעטה הוד והעניק לו מברק סגנונו. הוא היה הפייטן של היהדות המסורתית במלוא מובן המלה. בשם זה אמנם הכתיר את יעבץ, אבל הוא נאה גם לו בעצמו.

במאמרו על יעבץ הוא מעלה דרך אגב את עצמו. הלא כה יאמר במאמרו ההוא: „אבל כמה מעטים בקרבנו פייטני היהדות שיחובבוה, שיעריצוה, שיהיו קשורים אליה ואדוקים בה, שתאיר את לבבם ותדליק בנשמתם פנימה מאור של אהבה ושל קדושה מעולם העליון. ויעבץ היה פייטן מסוג זה ליהדות המסורתית". צריך רק להחליף שם בשם, ותמונתו של זלמן אפשטיין תואר באור חד ואמיתי.

בדברי אלה התכוונתי רק לצד השוה שבהם, ליחסם לאורה הפנימי ולקסם הפיוטי שביהדותו אבל אין לכלול אותם יחד ביחס

לשורשה ולכוח המחייב שבה. יעבץ היה איש שכולו מסורת, חי באמונתו התמימה ומשועבד שעבוד גמור לדברים שבכתב.

לא כן זלמן אפשטיין. הוא הצטיין בחירות המחשבה ובחופש הדעה בגבולות ידועים. הוא היה בעיקר כאמור, מעריץ את היהדות כחזון עולמי רוחני ומתרפק על היפעה שהוצקה בהוי העממי, וקרני הזוהר העוטות אותו. הוא כאילו חפץ להסיר את החייץ המבדיל בין נצח ישראל הדתי ובין נצח ישראל הלאומי־פסיכולוגי, וכאילו השתדל להעביר את שרשי המצוות מן השכבה הדתית, שהן טמונות בה, אל השכבה הלאומית, ולהשאיר אותן עם זה בתקפן ועוזן הקודם.

אולם יש להודות, כי בשטח זה נראה יעבץ יותר עקבי ו„הגיוני". כוחה של המצוה בשרשה. ואם הוא אינו אלוהי אלא אנושי, המצוה ניתנת לשקול דעתו, למשפטו עליה ולהחלטתו האחרונה ביחס לקיומה.

לא מעטות אבל רעות היו שנות חייו של זלמן אפשטיין ברובן. בחלקן הגדול נלחם קשה על פת לחם ושבע נדודים. בשנות המהפכה ברוסיה העלילו עלילה על בנו יחידו, שעל ידה הוצא להורג. בשנת תרפ"ה עלה לארץ־ישראל כולו מדוכדך ורצוץ. אף־על־פי־כן עוד נענה לשאלות הזמן והשתתף בעתוני הארץ, בינתים הלכו כוחותיו הלוך ודל והוא סבל הרבה יסורי גוף ונפש.

נוגעים עד הלב הדברים הבאים: „מצאנו אותו (הקדמת הועד להוצאת כתבי זלמן אפשטיין בשנת תרצ"ח) חיוור מאד, רפה אונים וקולו חלש. (הדבר היה בשנת תרצ"ג, ארבע שנים לפני מותו). במשך השיחה פנה ר' זלמן אפשטיין אל רבניצקי, ייבדל לחיים, בשאלה זו: „היש רשות לסופר זקן עני, ששרת עשרות שנים את עמו בעטו... היש רשות לסופר כזה לבקש מאת הקהל העברי, שיעשה עמו חסד בערוב יומו ויתן לו אפשרות לאסוף את מאמריו הנפוצים בכל העתונות העברית ולהוציאם לאור בספר מאחד, למען לא יאבדו מתוך הקהל?"

ובמכתב צוואה אל ר' יצחק אפשטיין אחיו, ייבדל לחיים, הוא כותב בימיו האחרונים, בכ"ז סיון תרצ"ז, לאמר: „לא זכיתי, כי בחיי יצא לאור קובץ כתבי, מי יודע אולי במשך הזמן ימצא לי גואל."

כמה מן האמונה התמיהה בכוחה של המלה להשפיע ולפלס לה נתיב בחיים יש בהם בכיסופים הללו לזכות לקבוץ המאמרים הנדחים בחיים או לאחר המות!

הגואל נמצא אמנם לאחר מותו. חלק ממבחר כתביו יצא בהידור מיוחד בשנת תרצ"ח, בצרוף מבוא מאת יעקב פיכמן. המבוא כולל דברי הערכה וקיצור תולדותיו. ביחוד מזעזעים עד היסוד במבוא זה דברי שנותיו האחרונות: ענות נפש לא תתואר ורצון עז להתגבר ולהוציא מן החיים איזה סיפוק רוחני, — ולסוף שורות הפרידה, שכתב ליצחק אפשטיין חדשים מספר לפני מותו: „אני יוצא מן החיים בהבחנה מרה, כי לא ידעתי ולא הבנתי לסדרם כראוי, אך מה שעבר אין להשיב. הנצח את הכל יבלע."

יעקב פיכמן המבקר

שרטוטים לדמותו — לחג יובלו השישים

זה כשלושים וחמש שנה ויותר, שפיכמן תקע את אהלו בחלקת הבקורת הספרותית, ומאז הוא עושה את עבודתו זו קבע. במשך כל הזמן הזה הוא עובד באמונה, בהתמדה וברציפות בלתי נפסקת. הוא איש השפע ובעל כוח פריון גדול. הוא מפזר בלי חשך את אוצרות רוחו, חושף את מכמני נפשו ותוכף נדבך לנדבך בבנין עולמו. ערוץ־הנחל הצר, שבו שטפה עבודתו הספרותית בראשיתה, הפך מהר לנחל איתן רחב־ידים, המשתפך מתוך רחבות שבעושר ושבנדיבות על שדות זרע שונים ומרווה אותם.

יבולו הספרותי, ביחוד בפרוזה, מפוזר על שבעה ימים ומשוקע בעשרות קבצים ומאספים ובמאות חוברות של ירחונים ושבועונים. החלק, שנאלם לאלומות ונאסף אל הגורן הספרותי, הוא מועט שבמועט ואינו נותן מושג נכון לא על כמות רכושו ועל רבגוניותו. כנוסם המלא של כתביו היה מרהיב את העין בתלמיו המוריקים־המזהיבים בשדמות הספרות בפרט ובשאלות חיים ותרבות בכלל.

דומה לפעמים, כי עבודתו הספרותית אינה נתונה בגבולות זמן ידועים וכי באיזה אורח פלא היה הוא תמיד מצוי אצל הכתיבה. תמיהני אם גם הקוראים הוותיקים, שהגיעו לעונת הזקנה, זוכרים בדיוק, מתי החל לכתוב.

יעקב פיכמן משתייך לסוג המבקרים, שבקורתם בדוגמאותיה המעולות אינה סמוכה על שולחן זרים, אינה מלקטת איזו גרעינים בשדה היוצר לשם עשיית מטעמים, אינה עומדת על כלונסאות של אחרים ואינה משמשת טפל לאיזה עיקר. בקורת זו חורגת ממסגרת של תוספת, פרפראות או אפילו פירוש לפנים. היא חיה בכוח עצמה, משמשת פנים לעצמה ומהווה ערך יצירתי עצמאי קיים בלתי תלוי בערכי חוץ ובלתי משועבדת להם.

פיכמן חבר למבקרים אלה רק מצד ערכן העצמי של מסותיו הנבחרות ופעולתן על הקורא בתור פרקי־ספרות שלמים. אבל לא הרי דרכי בקורתו הוא כהרי דרכי בקורתם הם. הללו המבוקר שימש להם רק נקוד־אחיזה להאחיז בה בנין משלהם, בנין המהווה את רקמת מחשבתם ומערכת השקפתם הם. הם אמנם הדליקו את נרם בנר המבוקר, אולם אחרי שהנר נדלק, הוא אינו מוסיף לקבל אור ממדליקו, כי אם הולך ודולק באישו הוא, מגלה אופקים בלתי ידועים, חושף שטחים חדשים ומאיר נתיבות בראשית. לא כן פיכמן. מסותיו הטובות מהוות אמנם יצירות נאות ומשוכללות, החיות את חייהן בתוך עצמן ולעצמן, אבל חיים מיוחדים אלה אינם תוצאת רפיפות הקשר שביניהן ובין המבוקר, או יציאתן הגמורה מתחומיו והפלגתן בדרכים רחוקים ומרוחקים. אדרבה, הן מצומדות אליו, מלוות אותו באמונה ויונקות ממנו את כוחן ואונן, אבל ביחד עם זה הן מתברכות שפע של ברכה ממקורו הנאמן של כותבן, המשתף את רכושו הוא לרכוש המבוקר, והבונה אותן בנין אמנותי שלם ומחוטב על תכנן וצורתן. סגולות אלה מסיחות את הדעת מהזיקה והשעבוד הטבועות בהן ומעלות אותן לדרגת חטיבות עצמאיות ומיוחדות.

הנר והכינור ירדו לפיכמן כרוכים משמי הספרות. וודאי שהנר הוא נחלתו של כל מבקר. בלתו לא תצוייר כלל שום בקורת. ההבדל בין מבקר למבקר הוא, כמובן, במידת נרו ובתכונת האור שהוא זורע: מחקרי, חברתי, היסטורי, מוסרי, תרבותי, אמנותי וכדומה.

לפיכמן נתייחד נ ר ־ נ ש מ ה. במסותיו הגדולות הוא מדליק את נרו ישר בלב אישיותו של היוצר, חופש בחדרי חדריה ובגינזי עולמה, חושף שרשיה וקוי אופיה וחודר למעמקי עצמותה. האישיות המוארה אינה תלויה בחלל ריק ללא בסיס ולא שורש. היא ניתנת במסגרתם של סביבתה ונופה. כוח הנוף הארצי מעורב בנוף הנפשי ומצווה לו את ברכתו והשפעתו.

להבו של הנר האמור מתיז ניצוצות אדומים על יצירותיו של היוצר, זורק עליהן אלומות אור מכל צד ומקרב אותן אלינו קרבת נפש, ואם יש צורך בכך, גם קרבת זמן. ממגע האור מתלקחות היצירות באישן העצמי, מוסיפות עומק ועושר, מבליטות את הרוח המחיה אותן, חושפות את גרעינן הפנימי בכל ברק זהרו ומעלות גם את המשוקע

בנדבכיהן והגנוז בסתרי כפליהן. המרומז מתפרש ומתבהר, הסמלים מתמלאים חיים ותוכן והרגעים הבודדים מתאחדים ומתלכדים. לבנה מתדבקת בלבנה ואריח באריח. כל קו ותג, כל חקיקה ופתוח מתעוררים למלא שליחות נעלה אחת: להצטרף אל התמונה הכללית ולהעצים את אורה וחינה.

מידתו של פיכמן בבקורת אינה מידת הניתוח וההפרדה, כי אם מידת הצירוף וההרכבה. אין האיזמל והמספרים מכלי תשמישו, כי אם קו הבנין ואמת הבנין. אין דרכו לחטט ולנקר ביצירה (והוא הדין ביוצר), לרסקה ולפוררה, לפצלה ולגזרה, לתלוש ממנה אברים, אברים ולהעבירם בכור הבחינה. גם אין דרכו להשהות את הקורא על מה שאין בה, על פגמיה ולקוייה, על צלליה ומקומות התורפה שלה. כמו כן אינו מזדיין בכלי מחקר ספרותיים כדי לעמוד על תולדותיה בסדר הדורות, על השתלשלותה ועל גלגוליה. עינו הטובה ורואייתו החוננת צמודות אל היצירה כמות שהיא, אל היש שבה, אל יסודה האורגני, אל כללותה ואל „חשבונה הגדול". הוא מריץ את הפרטים אל הכלל, את נקודת ההיקף אל המרכז ואת הרגעים הבודדים אל הרגע המכריע.

הוא נותן ליצירה משלה ומשלו: משל נכסי רוחה, משל גלויי אנוש ומציאות הכלולים בה, משל עושר תרבותו הוא — תרבות חיים וספר, — משל הבחנתו הדקה לתפוש כל קול אמת וצליל נאמן ומשל רצון נדיב לחשוף את ניצוצותיה הפזורים ולגלות את המאור שבה.

פיכמן חותר גם אל נשמת היצירה, אל סוד חייה ואל מה שמעבר לחייה; את המציאות הדמיונית, הנשקפת בעד למציאות המתוארת ואל הגדולות, הנשקפות בעד הקטנות. הוא תוקע את היצירה באופן פלאי בלב המרחב העולמי, מציג אותה ככוח מניע את גלגלי הבריאה, ממשיך צנורות השפעה ממנה אל ההווייה וגואל את העולם בה ועל ידה.

כאמור למעלה, זכה פיכמן בשני קנינים: בנר ובכינור, המכוונים כנגד שני צדי המטבע של הבקורת הספרותית, כנגד התוכן וכנגד צורת ההבעה. בקנינו הראשון יש לו חברים לעט, המאירים את יוצרי הספרות ויצירותיהם איש, איש בנרו הוא. אבל בקנינו השני אין לו רע. הוא „חד בדרא", כמי מבטא קדמונינו. הוא עומד יחיד ומיוחד

בתקופתנו בכנור־פלאיו, המכתיר אותו בכתרו של משורר בבקורת. הוא העלה את פרקיו הטובים בבקורת לא רק לפרקי יצירה, כי אם גם לפרקי ש י ר ה. איזו ביטויים נוצצים, השוואות פיוטיות, תאורים מבריקים ועושר שבצירופים בפרקים אלה! משורר ברוך אלוהים פורט על מיתרי הלשון ומרעיף צלילי זוך ומתק, הנתכים כמטר זהב, והמרקידים את הלב וממלאים אותו צהלה חגיגית ורננת אושר. מה ירזן הלב לקראת קטעים אלה!

„יצירתו (הכוונה ליצירת מאפו) היתה קפיצת ענק. בפסיעה אחת עבר המשורר את כל שממת הדורות. במקום המלחמה עם חיי מפלצת, שלא היה מפלט מהם, הרים את וילון הכשפים ויגל חן עולם, אשר מפניו נסוגו החיים אשר מסביב כנבהלים — — —

שירת מאפו היתה ימים רבים מחבא הצל בספרותנו. כאן נתרפאו החיים משממונם, נתרפאו מהריסותם. על ההרים הירוקים אשר מסביב לשכונת הגיטו נראו רגלי מבשר. עם מאפו כמו סרה קללת דורות. הנס של מאפו היה אות, כי אלוהים חפץ עוד פעם בנו, חפץ בתקומתנו. משורר כזה לא ינתן בלתי אם לעם אשר גאל יגאל".

... „קסם לא ישוער היה בדפיו המאירים (הכוונה „לאהבת ציון"), בסגנונו שקוי הבושם, בכל הרגנה האביבית, שהיה שופע על סביביו. לכל מקום שהגיע, נשא את רוח הימים, ההולכים ובאים. בכל פינה שחדר, נתקבל ככרוז, כבשורה. התקוה דובבה את שורותיו"...

מאמרי פיכמן ספוגים „אנושיות" רבה. האדם ביגונו וצערו, בעלבון נפשו ובעלבון חייו, בעלייתו ובנקודות־גבהו, בהתרפקותו הילדותית על האושר הבוגד ובהושטתו ידים רועדות אל כוס החיים, אחרי שזו נשפכה לא פעם על פניו; החיים בכשלונותיהם ובתהפוכותיהם, בתנחומיהם ובאבקות־הזהב הזרועות בהם — כל אלה ממלאים את השורות היותר לבביות במאמריו ומפליטים את הצלילים היותר דקים וטהורים מכינורו. מצוקי־הבליטה בבקורתו הם המקומות, שבהם סמל, המואר באופן מפתיע, מתמזג מזיגה אחדותית עם שפך־שיח על גורל האדם.

„אך בחיי איוב, גם כפי אשר יסופר עליהם בפתיחה האלמנטרית, אנחנו מוצאים כבר את סמל כל החיים, חיי אדם אובד עצה וחסר ישע בקום עליו הסער. ציור האושר של איוב עם החרדה המסותרת בלבו

„אולי חטאו בניו", אותו העדר הבטחון בהתמדת האושר של אלה, השוכנים על קצה גבול המדבר — כמה הוא מסמל כבר כשהוא לעצמו את האידיאה של חיי האדם, של אושר האדם! הן כולנו יושבים על גבול הישימון, לכולנו אורבת תמיד „הרוח הגדולה מעבר המדבר"... מי האיש, אשר ילך תמיד לבטח דרכו, דרך החיים? — — —

פחד לא ברור זה, הפחד מפני איזו כוחות רעים ופגעים רעים הנכונים לנו יוצק רעל גם בכוס אשרנו המלאה — — — לא האסון בבואו נורא; נוראים ממנו שבעתים צלליו הרחוקים, המאפילים על לבנו גם באור לו. השלוה, שלוות האושר ניתנה רק לרגע, ואנו מחכים תמיד, כולנו מחכים ברעדה לרעה אשר תבוא. והיא תבוא. אם לא בדמות כשדים ושבא ורוח המדבר — ובאה עם הזקנה ושפלותה ומחלותיה עם פעמי המות החרדות. היא תבוא אף אם תאחר לפעמים".

בשורות האמורות הנר והכינור — ברק המחשבה והלבוש השירי — התמזגו מזיגה הרמונית. שניהם שותפים בעלי זכויות שוות ואין האחד משיג את גבולו של השני. מכאן, הרושם שהן עושות עלינו. אולם לא תמיד המיזוג כה מוצלח. יש ש„הזמר" נכנס לתוך תחומו של השותף השני וטוען על עצמו משא רב יותר מדאי. הוא שואף לתקן את פגימות חברו ולתת לו מכוחו, אולם אז פוסקת חיותו והוא הולך ומתקרב אל גבולם של השיגרה והפזמון.

בקורתו של פיכמן אינה כבוש ראשוני. יש לה מגילת יוחסים. קדמו לה של ברדיצבסקי ושל פרישמאן. בעיקר משל אלה אפשר למשוך איזו חוטים אליה. אולם של ברדיצ'בסקי היא יותר „מעוכלת" מניכרת. של פרישמן בולטת לכאורה. אבל לאמיתו של דבר, רחוקים פרישמן ופיכמן זה מזה כפי מידת המרחק, שתוכל להיות בין שני סופרים. יסוד העונג הרב האצור בכתיבת שניהם גורם להפליג בנקודות השויון שביניהם. אבל אפילו צד שוה זה אינו שוה ממש. לא הרי זה כהרי זה. העונג משל מאמרי פרישמאן — גם המחייבים — הוא אגרי־סיבי, רועש ומתפרץ, עונג המרתיח את הדם ומזעזע את מצולת הנפש, אולם העונג משל מאמרי פיכמן הוא שקט ומתון, שלו ורוגע, מתפשט באברים כשמן הטוב והנפש נחה עליו.

אפשר למצוא עוד משהו משותף בצורת הכתיבה, כגון בעדון וסלסול, ביפי הקול, בלטוש הפסוקים, בטון הלירי וכדומה, אף על פי

שגם באלה הולך כל אחד בדרכו הוא. אבל בנוגע לפנימיות הכתיבה פוסקת איזו שותפות שהיא.

אין צריך לומר, שהבקורת שפגיעתה רעה ושאש וגפרית תחת לשונה, הבקורת הקטלנית, הדורסנית והממונה על ארבע מיתות בית־דין נטולה לגמרי ממאמריו של פיכמן, אלא גם זו שזמר „כנף רננים" עולה ממנה שונה בתכלית מזו של פיכמן.

מאמרי פרישמן מסוג זה הם יחידי־קו, שעל פי רוב הוא אופייני ליוצר, אולם יש גם שהוא נמצא לא במרכזו, כי אם בהיקפו. הקו הזה משמש לפרישמן עילה לשירת־ליבו הוא. בדרך כתיבה זו הוא מתגלה בכל כוח כשרונו המזהיר: בהברקות מפתיעות, בנצנוצי עט, ברננת הנפש ועל כולם בחריפות ההבעה. מאמרו הולך ומתחדד לכדי חודה של מחט והופך נקודה בוערת, גחלילית.

לא כן פיכמן. כוחו בעיקר בבד־מידות, ברחבות, בצירוף קו לקו, בהרכבת הפרטים ובבנין בית לנפש היוצר. הוא משתדל לאסוף את רכושו המפוזר, להביא לידי ביטוי כל מה שיש בו ולפחת בו רוח חיים, כדי לחזק את היוצר, לסעדו ולהבליט ככל האפשר את דמותו הכללית.

„מעיד אני על עצמי", כותב פיכמן במאמרו „הבקורת היוצרת", „שכמעט כל מה שכתבתי בימי חיי במקצוע זה (הכוונה למקצוע הבקורת) היה רק ביטוי של הודיה, ברכת לב ליוצר". עדות זו מקויימת ומאושרת בכל תוקף על ידי גופי המאמרים. רגשות ההודיה והברכה שהולידו אותם אינם מכריזים אמנם על עצמם, אבל הם מובלעים ועומדים בתוכם כדם זה המובלע ועומד בתוך האברים.

הרגשות האלה מציפים גם את לב קוראי המאמרים. במרכזם של הרגשות עומד לא רק המבוקר כי אם גם המבקר!

קבק הצעיר

(דברי זכרונות)

קבק לא נפטר בזקנה מופלגת ולא „בא בכלח אלי קבר". שנותיו לא הגיעו גם לשנות חיי אנוש וימיו לא השיגו את ימי הטפחות, הקצובים לאדם עלי חלדו. אבל הוא נכנס לגבולו של העשור השביעי ועמד על ספו. עשור זה מסוכן במאוד מאוד. בו מתחצפים צללי החדלון כלפי האדם, אופפים אותו מעברים ומשתדלים להכריע אותו הכרעה ניצחת, הכרעה אחרונה.

אמנם רבים יוצאים ממלחמתם בצללים אלה בזר הנצחון ועוברים בשלום אל העשור השמיני וגם התשיעי, אבל לעומת זה מספר הגון של אנשים „פוסק את סוף־פסוקו" בעשור השביעי. על כל פנים ההתחייבות „מעבר לגבולין" בגיל זה אינו נחשב לדבר היוצא מן הכלל.

אולם אם קבק עבר את גבול הזקנה, הנה מבחינת ערכם הפנימי של חייו ומבחינת רכושו הנסתר, שנגנז יחד אתו, הוא עמד עוד בעצם רעננותו ומיטב ימיו.

אמנם חייו הצטיינו בפוריות רבה ובהישגים גדולים. כיבוש רדף כיבוש ונצחון — נצחון. אבל כל אלה רמזו לנצחונות יותר גדולים ולהישגים יותר מזהירים המחכים לו בעתיד.

כי קבק לא מת מתוך מיצוי כוחותיו הספרותיים, מתוך דלילת מעיינו והסתתמות צנורות רוחו. אדרבה הוא מת בעצם תגבורת יכלתו, בעצם התלבלבות כשרונו ובעצם ימי עלייתו הבלתי פוסקת, כשאילן יצירתו הלך הלוך והורק, הלוך והתכסה פירות בשלים ועסיסיים.

הוא מת כשהוא תוסס משפעת כוחות־נפש, מעוצר נסיונות חיים, מעתרת חוויות ודמויות ומצבא מראות וחזיונות, שביקשו את תיקונם בכתב. הוא מת כשמיתרי כנורו עדיין הומים ורועדים ממתיחות רבה ומכוח עצור, ובמותו הוריד עמו אל הקבר לא „מזמור אחד", כי אם מחרוזת מזמורים ולא מעט דברי יצירה וחזון.

על קבק אפשר להמליץ אותה האימרה, שנאמרה בשעתה על מנדלי,

אמרו עליו על מנדלי, כי כשעבר את ימי העמידה נולד לידה רוחנית חדשה. ואז התחיל לכתוב את דבריו הגדולים, שבהם פתח מנין חדש ביצירותיו.

אמנם הקו המבדיל בין שתי תקופותיו של קבק איננו אולי כל כך חד וחותך כמו אצל מנדלי. אבל אין ספק כי מ„שלמה מולכו" והלאה מהווה כתיבתו, הן מצד העמקת התוכן והן מצד ליטוש הצורה, חטיבה מיוחדת, מין גלגול חדש, המעידים על גידול פתאומי ועל התפתחות שמתוך „קפיצה".

לאורו הקר של המות נתעוררו בי בחזקה זכרונות מקדם, הקשורים עם חייו של הנפטר הגדול בצעירותו. זכרונות אלה, שהשנים הרבות, שעברו עליהם העלו עליהם שכבת אבק דקה, נצטחצחו, נשתפשפו והוארו באורם הראשון, כמו בזמן שהייתי עד ראייה להם.

פרק זכרונותי על קבק מתייחס לשנת תרס"ו ומקומו גרודנה, עיר הפלך ברוסיה.

כל ארץ רוסיה היתה אז מעין שדה מלחמה בין שלטון חשוך ורקוב, עריץ ומשתולל, השולט בכוח אגרוף רשע, המחזיק את תושביו בצבתות ברזל והרומס בסנדל המסומר זכויות אדם וכבוד אדם ובין צבור שכשל כוח סובלו, מתפרץ ומורד מתעורר לחיים חדשים ומתאמץ לפרוק בכל כוחו את כבלי השעבוד, שהוא כבול בהם, ולגדע את בריחי כלאו.

מסביב לשנת תר"ס התלקחה המלחמה הפוליטית נגד הממשלה בכוח מיוחד. בשנים אלה נוסדו מפלגות רוסיות גדולות: הסוציאל־דמוקרטית והסוציאל־רבולוציונרית והתעמולה המהפכנית התחזקה והתגברה הרבה. נתרבו השביתות בבתי החרושת והפרעות בבתי־הספר העליונים ונתעוררה תעמולה מעונפת שכבשה שטחים יותר ויותר גדולים.

מובן, שצעירי ישראל, צעירי העם היותר מעונה ומושפל, ששבט הרשע נח עליו באכזריות כפולה ומכופלת ושחייו היו קשים עד לבלי נשוא בשל הגזירות המחפירות שגזרו עליו, הוציאו מקרבם מספר הגון, שנספח לתנועה המהפכנית ונלחם באומץ לב לחיים אנושיים.

בימים אלה חיבלו אי־אלו מהפקידים הגבוהים של הממשלה תַחבולות שטן וזממו מזימות שאול „להטביע את תנועת המהפכה בדם

ישראל". לשם זה השתדלו להפנות את דעת הקהל הנרגזת כלפי היהודים, להוליך את גלי אי המנוחה ואי שביעת הרצון של הציבור באפיקי שנאת עולם לעם עולם ולתחום את תנועת השחרור בחותם יהודי, זאת אומרת כתנועה שהיהודים עומדים בראשה והם הם „השאור שבעיסה".

בזה חשבו להשיג שלוש מטרות בבת אחת: ינקמו ביהודים, יסבו את דעת הקהל הסוערת ממעשיה של הממשלה ויכוונו אותה מול עם חרמם וישניאו את תנועת השחרור על ההמונים הרחבים כתנועה יהודית.

גלמודה, עזובה ושוממה עמדה כנסת ישראל בתוך ים הצרות שניתך עליה. היא היתה עשוקה, מושפלת ותקופת סיוטי־פרעות, העלולות להתחולל בכל עיר ועיר ובכל שעה ושעה על ידי פריצי חיות וזאבי טרף. אבל ביחד עם זה היתה חגורת אומץ ודרוכת רצון לבלי לתת את גווה למכים ולבלי לפשוט את צוארה לשחיטה, כי אם לעמוד על נפשה ולקדש את כבוד האדם וכבוד האומה הישראלית.

כאמור נפגשתי עם א. א. קבק בתרס"ו. זה היה מיד אחרי המניפסט הידוע בשם „המניפסט האוקטוברי", בגרודנה, כשהפרעות הילכו עליה אימים. לפי מה ששמעתי אז, ישב קבק בימים ההם בריחוק מקום מגרודנה, כשמצבו הכלכלי מבוסס, אולם כשנודע לו, כי מתארגנת הגנה עצמית בגרודנה מיהר לשם, כדי להשתתף בארגון.

זוכרני את הרושם הראשון שעשה עלי קבק כטיפוס שונה לגמרי מבני הישיבה הממושכלים שהיתה לי הזדמנות לראותם עד אז. הללו היו בעיקר משני סוגים, סוג א: אלה החתומים בחותם המקום שיצאו משם, היינו שהחליפו רק ספרי קודש בספרי חול, אבל בעצם נשארו מה שהיו מקודם: מהלכים בשבילי החיים בצעדים כושלים, כשהם נוגעים ואינם נוגעים בקרקע המציאות, מרחפים בעולם הדמיון ונטולים מן הממשות. סוג ב: אלה שהתנפלו על כוס החיים בצמאון כאילו הם יראים לאבד הימנה אף טיפה אחת וכאילו הם מבקשים שילומים בעד גזילת החיים שנגזלה מהם במשך זמן חבישתם את ספסל הישיבה.

קבק נתבלט בדמותו העצמית. ראיתי לפני צעיר גלוי פנים ורחב כתפים, ישר גב ובהיר עין, זקוף קומה וצועד בטוחות, ועל כולם, נושם בריאות, שופע מרץ ואוהב את החיים אהבה ישרה וטבעית בלי בקשת חשבונות רבים ובלי התפלספות סרק.

קבק לא התייחס לטיפוס של יושב אוהל, התוקע את עצמו

לאותיות ולגוילים. אדרבה, הוא היה איש החברה ואיש התנועה, איש שלבו פתוח לכל המתרחש בחיים והמתעניין בכל נפשו בענייני השעה. הוא היה שייך לסוג האנשים שמסביב להם נוצרת רשת של קסמים, שהאנשים נלכדים בה לרצונם ולהנאתם. כי על כן היה מוקף תמיד חברים וידידים, שהיה מתחבר להם, לא בעשיית עיגולי כבוד מסביבו, דוגמת רבי „העורך שולחנות" והמשמיע דברי תורה לקהל חסידיו, כי אם בפשטות ובטבעיות בתור אחד מהחבורה.

בתור סעיף מוסגר אעיר, כי בחירת א. א. קבק את גרודנה לשדה פעולתו היתה בחירה מוצלחת מאוד, לא מפני שעיר זו היתה מוכשרה ביותר לעבודה מסוג זה. אדרבה היא היתה מוכשרה פחות מאיזו עיר אחרת, לפיכך זקוקה היתה ביותר לאדם חי ופעיל, שיפיח בה רוח של עידוד והתלהבות.

גרודנה נראית לי כעיר מפגרת וקופאת על שימרי המתינות וההליכה עקב בצד אגודל. הסגנון הישן של בתיה והקדרות שאפפה אותם העידו על שמרנותה העקשנית. דומה, שאיזה מין עופרת היה יצוק באוירה, שהשפיע על הקצב האטי של חייה ועל הליכות אנשיה ואורח הנהגתה.

כשבא קבק לגרודנה היה כבר בעל עבר ספרותי. סיפורו „לבדה", שנדפס בהוצאת „תושיה" ושורת מאמרים בעתונים שונים היו כבר מאחוריו. אף על פי כן, בכל זה לא היה, כמובן, בכדי להספיק לו מקור כלשהו של פרנסה. הוא נספח מיד אל חברת האקסטרנים הרעבים למחצה. הללו היו „מתפרנסים" בשה"י פה"י, באיזו שיעורי פרוטה ארעיים, שהיו מזדמנים להם. הקנין הפרטי על הלחם לא היה שורר אצלם כלל. כשהיה למישהו איזו פרוסה מיד היה מחלק אותה עם חבריו חלק כחלק וכשהיה מתגלגל לאחד מהם אחרי סבל ממושך איזה ריוח שהוא, היתה כל החברה מתכנסת ברעש למאפיה טורקית וזוללת להנאתה לחמניות על בטן ריקה.

מצבו הכלכלי של קבק, שהיה תלוי באויר כמם וסמך שבלוחות לא הפריעו אותו מלהתמכר בכל חום נפשו לעבודת ההגנה העצמית ולהעשות בה אחד ממניעי גלגליה.

ההגנה העצמית התנהלה בסדר זה. כל חבריה התחלקו לפלוגות קטנות (כדי שלא למשוך עליהן את עיניה הרעה של הפוליציה) בנות

עשרה או קצת יותר, שהיו נמצאות במשך היום בבית אחד של אחד החברים. בית זה היה מתחלף מפעם לפעם מהטעם האמור. כלי הנשק של חברי הפלוגה היו פרימיטיביים עד מאוד: אלות, מגלבים וכדומה. לא היה שום צורך ב„אמונים צבאיים". כי על כן היו חברי הפלוגות מבלים את זמנם בשיחות, בקריאות וכדומה, הכל לפי מצבם התרבותי של החברים.

בעת ובעונה אחת היו יחידים משוטטים ברחובות שונים של העיר ומביטים בשבע עינים על כל המתרחש ברחוב וכשנפל איזה חשד, שדבר־מה עתיד להתחולל, היו ממהרים חיש קל להודיע זה לחברי ההגנה: כל אחד ואחד לפלוגה, שהוא היה שליחה.

חברי הפלוגות עמדו במערכת־תמיד ועל כתפיהם הצעירות רבצה חובה קשה ומסוכנה להיות נכונים בכל רגע למלחמה עם צמאי דם וצמאי רכוש. הם ספגו לתוכם כמוטות ברק את זוועת הסביבה, אימיה וביעותיה. העמידה הממושכה על משמרת של חרוף נפש וההצצה — לו גם במחשבה — לתוך כל האפשרויות האיומות הצפונות להם; נזקי גוף אנושיים ופצעי מות עלולים היו להניס את ליחם ולרופף את עצביהם, שהיו כל כך נחוצים לעצם המטרה, להתגוננות אמיצה.

במסיבות אלה הובלטה ביחוד אישיותו של קבק שנשמה גבורה טבעית ועוז נפש. סגולות אלה פעלו את פעולתן בלא יודעים, ליבו בחברים את אש ההתלהבות וחישלו את רצונם.

קבק גם ידע בדרך כלל לקיים את חוט ההתעניינות של החברים, להפיח רוח חיים בשיחותיהם ולהחזיק אותם במצב של ערות תמידית. הוא לא יעף ולא יגע לדון על נושאים ספרותיים, לשוחח על עניני אנוש, לקרוא איזה דבר מושך את הלב, לספר חלומות ולבדות בדיות וגו' וגו'.

על הנקודה המרכזית, על הסכנה הצפויה לכל אחד בצורות שונות נמנעו, כמובן, לדבר משום הערמה. אולם זוכרני, שיחה אחת שנקשרה פתאום בענין „גופו", „בזה", שבוודאי ניקר בלב רבים בלי הרף. דברו על חבלות, מומים ומיתות הכרוכים בהגנה. הובעה הדעה הידועה, כי טוב המוות מלהשאר בעל מום תמידי. נענה קבק ואמר, כי תפילתו האחת היא, שתשאר לו ידו הימנית כדי שיוכל להעלות על הכתב את פרי רוחו...

את חברי הפלוגות המגינות עטפה טלית אחת. אבל מתחת לטלית ניכרו ג' סוגים השונים זה מזה שינוי עצמי. סוג א': חברים גרורים, זאת אומרת, הללו שרוח הזמן העמיד אותם בשורות המגינים. הללו עשו מה שעשו בלי שום נטיה שבלב ואף לא מתוך הכרה שבחובה אלא מתוך לחץ חיצוני. „העמידה מנגד" בימים ההם היתה מכתימה שמם בכתם שלא ימחה. יושם נא לב, כי הדברים מוסבים כאן על שנת תרס"ו, זאת אומרת, שלוש שנים אחרי הצלפת ביאליק בשבטי אש את חללי פרעות קישינוב על שנפלו נפילת יונת־אלם בחרב מרצחים. סוג ב': אלה שנספחו אל הפלוגות מתוך הכרה עמוקה, כי חרפה וכלימה למות כעדר כבשים. בסוג ג' היו אלה שענין ההגנה היה להם דבר שבסערות היצרים וברהטי הדם.

אל המיעוט שבמיעוט הזה השתייך קבק. זוכרני שבחורף ההוא הציגו על הבימה את „היהודים" של צ'יריקוב. במחזה זה מדבר אחד הגבורים הראשיים משפטים בשונאי ישראל. קבק קיבל על עצמו להפגין בנאום על מצבם הנואש של היהודים. ידעו מראש, שהשוטרים שהיו נמצאים בכל המקומות הציבוריים לא יתנו לנאום איזה נאום שהוא. אבל המטרה היתה לעורר את הקהל ולהפעילו לתהלוכה פומבית נגד הממשלה.

מיד אחרי המחזה כשקבק התחיל לדבר תפס אותו שוטר כדי לאסרו. אולם הוא נשמט בכוח ממנו והלך אל פינה אחרת שמשם התחיל לשאת את דברו. הוא נתפס בידי שוטר אחר, אבל עלה בידו שוב להתערב בין הקהל הרב. סוף, סוף הושגה המטרה, נתקיימה תהלוכה חרישית של הפגנה נגד הממשלה.

הגוף בעל מאות הראשים צעד בשקט גמור ובסדר, כשחיל קוזקים מלווה אותו מימינו ומשמאלו.

באחד הבקרים, כשקבק נמצא בין חברי הפלוגה, אמר, כי הגיעה השעה להודיע בעתון עברי, מה שאפשר להודיע, על ההגנה העצמית בגרודנה. (דרך אגב, הממשלה נטלה אחרי פירסום המניפסט כמה מהזכויות, שהעניקה לעם בראשונה, אבל אין אונים היתה לבטל את חופש המלה הנדפסת, שהעתונות החזיקה בו בחזקה). הוא תאר את המצב בקצרה והפטיר בפסוק: „דמנו לא ינקה"!

כעבור זמן קצר ניתנה לו ההזדמנות להוכיח, כי הפסוק האמור לא היה אצלו „שיגרה דלישנא" וכי נכון הוא לקיימו בפועל ממש.

באחד הימים, בשעה של אחר הצהרים בא אחד המשוטטים ברחובות לשם גילוי הפרעת הסדר בראשיתו, כאמור למעלה, והודיע, כי באחת השכונות היהודיות כבר התחילו הפרעות. עיני קבק מלאו דם, כשהוא סוער וגועש מתוך זעם איום. הוא חטף מיד את „נשקו" ורץ הראשון אל מקום הסכנה, כשהוא סוחף אחריו באש גבורתו וחרונו את שאר חברי הפלוגה.

כזה היה א. א. קבק הצעיר, כשידעתיו בחורף, שנת תרס"ו.

י. י. וואהל

ציון ליום השלושים

במות אדם נוהגים מכריו ומיודעיו לבחון את ימי חייו עלי אדמות בחינה כפולה: בחינת ה א ו ר ך ובחינתה ה ע ר ך.

בחינה א'. קובעים בדיוק האפשרי את שנות חייו של הנפטר ומשווים אותן אל שנות הקיצבה של חיי אנוש לפי המקובל. במקרה של התאמה בין המספרים האלה או כשההפרש שביניהם אינו גדול ביותר, מתנחמים על האבדה ומקבלים את גזר־דינו של המות בלי התמרמרות יתירה ובלי התחמצות הלב. הצער שבעצם ההפתעה — כי בכל מות יש מהיסוד הזה למרות חוק הברזל של הטבע, השולט מימות אדם הראשון — מוצא לו תיקון בפסוקי שיגרה המכוונים יפה ל„מאורע", כגון „רבים שתו, רבים ישתו" וכיוצא בפסוקים ממין זה — וחסל.

ואין צריך לומר, שאין מתקשים ביותר על המת, כשהלה הצליח באיזה אופן להערים על מלאך המות ולרמות אותו, לעבור שטח ניכר את קו הגבול של הקיצבה האמורה, לבוא בכלח אלי קבר ולהפטר מתוך זקנה מופלגת.

ברור, כי בחינה חיצונית זו אינה מן השם. העיקר חסר בה. היא אינה אומרת לנו כלום על טיבם ומהותם של החיים האלה ועד כמה היו הללו מעוטרים בעטרתם של חיים הראויים לשמם ושיש בהם חפץ.

הביטויים „חיים הראויים לשמם" ו„שיש בהם חפץ" ניתנים להתפרש בכמה פירושים ויש בהם מקום לחילוקי דעות שונים ולהבדל ניונסים דקים מן הדקים, אולם באופן סכמאתי אפשר להניח, כי בנידון זה מתבלטות שלוש דעות עיקריות, והן:

א. סיפוק אישי ושאיבה מלאה ממקורות ההנאה האפשריים.

ב. חובת האדם לתרום תרומה רוחנית עד קצה גבול יכלתו לטובת החברה שהוא שרוי בתוכה.

ג. התרחקות משתי הקצוות גם יחד, הליכה באמצע ומיזוג הטוב שבשתיהן במזיגה יפה והארמונית.

בחינת ימי הנפטר מצד ארכם אינו מראה לנו אפילו ברמז קל באיזו דרך חיים מהאמורות למעלה בחר. כי האם אורך החוט מעיד על טיבו והאם אורך ימים מעיד על תכנם? האם שובע ימים אינו מזדווג לפעמים עם שובע רוגז ואכזבות? האם חיים רבי שנים אינם לפעמים נעדרי שמחה, רבי עמל ותלאה, מלאי יגון וצער וגם מחוסרי כובד ומשקל? והאם אין "ימי גבורות" מצטרפים לפרקים לשלשלת ארוכה של עינויי גוף ונפש, המשמשת אות־קלון צורב על רקע החיים הכללי, המטיל פגם בכל הבריאה כולה והמפליט מלבו של האדם את צעקת האימים הישנה־החדשה: "על מה שוא בראת כל בני־אדם?"

מאידך גיסא, ימים קצרים יכולים להיות ימים גדולים, ימים מלאים ומאושרים, ימים של תגבורת בלתי־פוסקת של כוחות הגוף והנפש, ימים שהחיים מזריחים על ראש האדם שבע שמשות בבת־אחת, מפזרים לו את מתנותיהם ביד פתוחה ורחבה ומשביעים אותו את נועם חמודותיהם בנדיבות של חסד. הקיצור, בחינת האורך של החיים אינה בחינה. ולא לשוא אמר החכם: "החיים אינם נמדדים, כי אם נשקלים".

בחינה ב. בחינת ערך חייו של הנפטר: גוללים את מגילת חייו דף אחר דף, מציינים את מעשיו הטובים ואת זכויותיו, מרימים על נס את מפעליו לטובת הציבור, מזכירים אותו בתור איש האחריות והחובה, מונים אחד לאחד את שבחיו ומשתדלים לסכם את חיים הרוחניים סיכום־צדק.

י. וואהל, עד כמה שהכרתי אותו, היה שקוע כולו ב"אותיות" והזדהה אתן זיהוי גמור. הללו היו עצם חייו ומטרת חייו ונפשו השתרעה על מצען השתרעות שלמה ומלאה.

מושג "אותיותיו" היה רחב מאוד. הוא התעניין כמעט בכל מקצועות התורה לסוגיה וענפיה השונים וגם הגה הרבה בספרים לועזים משפות שונות. אהבתו לספר היתה חושנית. מראה ספר חדש היה מרחיב את נחיריו, מתיז ניצוצות מעיניו ומעביר רטט בגופו. הוא היה מבקר את הספריה בקביעות נאמנה, לוקח ספרים שונים עד כמה שיכול שאת ושב הביתה. ממנהגו זה להוציא מן הספריה לעתים מזומנות הרבה

ספרים בבת־אחת לא הרפה עד זקנה ושיבה, גם אחרי שבריאותו התמוטטה, נשימתו נתקצרה וההליכה היתה קשה עליו במאוד מאוד. במסירות נפש היה מטלטל את גופו הכושל אל הספריה, כדי לקבל שם את ספריו והיה נושא בשמחה אל „שללו" הביתה.

י. י. וואהל, כאמור, שקד על התורה ועמל ויגע בה בהתמדה גדולה. הוא לא רק למד, כי אם גם לימד. הוא היה איש עט מובהק, היה מעלה את הגיונותיו על הכתב והדפיס מאמרים למאות. היו לו גם מדורות מיוחדים ב„הדואר" כמו „מפה ומשם" ועוד ובמשך כמה שנים היה מעניק מפרי רוחו לקורא העברי כמעט בכל שבוע.

בתור מאמר המוסגר אוכל להוסיף כאן, כי מאמריו נאלמים לאלומות ועוד מעט ויובאו אל הגורן הספרותי בצורת ספר ואז אפשר יהיה לקבל מושג שלם על פרי עטו.

התורה והעט לא היו שעשועיו של המנוח, כי אם נחמתו. לא מתוך הרחבת הדעת, שלוות הרוח ומינימום של רווחה עבד את עבודתו. „כף הנחת" הדרושה כל־כך לכל אדם באשר הוא אדם לא היתה מנת חלקו. הוא קיים את תורתו ועטו מתוך צער וסבל, מתוך עקת לב ורוח נעכרה. הוא בא לארץ זו אחרי עברו שנות „העצה" ברכוש רוחני, שאגר ביגיעה רבה, וב„אני" פנימי מסויים וקבוע, שהוקרן בקרני האור האידיאליות של מיטב האינטליגנציה ברוסיה בכלל ומפייארברג ומסביבתו, שהיה קרוב אליהם במשך שנים אחדות בפרט.

את ההשפעה האחרונה היה שומר כזכרון קדוש ויקר, ושמו של פייארברג היה נישא על שפתיו מתוך סילודי נפש. הוא לא היה מקלי החיים, מבעלי גמישות ומהנוחים להסתגל. הוא כמעט נשאר מחוץ לסביבתו החדשה, כשהוא מבוצר במבצרו של המקום שיצא משם.

זוכרני: פעם קרא לפני מכתב „מהתם", שבו דובר על הימים הטובים ההם ועל סביבתו ברוסיה. הרגשתי, כי אדם אחר עומד לפני, אדם שכל צינורות רוחו קבועים בסביבה אחרת. פניו נהרו מגיל והוא נשם נשימות עמוקות ככלוא, שהתמלט מכלאו.

אפשר לומר, שבו לא דבק מאום מהאווירה החדשה שנמצא בתוכה. אפילו ההשפעות „התמימות" של המקום החדש, שאין בהן משום סכנה לישן ושיש בהן כדי להנעים את החיים, כאילו לא חלו עליו. אי־ההסתגלות הקיצונית, שהצטיין בה המנוח, אולי היתה אחד

הגורמים, שבכל ימי שבתו בארץ זו לא תפס משרה הראויה לו לפי ערכו ולפי ערך ידיעותיו המרובות במקצועות שונים והוצרך לבזבז הרבה מרץ וזמן על החררה הצנומה של פרנסתו.

אי־הסתגלות זו, כפי שיש לשער, קיפחה אותו במידה ידועה גם קיפוח חברתי. אפשר מאוד שבסיבתה גדלה לבלי נשוא הבדידות האיומה שהתענה בה ושיצקה הרבה רעל בכוס יגוניו. לא פעם אמר לי המנוח, כי הוא משכר את עצמו ביינם של ספרים, כדי להפיג עד כמה שאפשר את חריפותה המציקה של הבדידות.

ויותר מאמירתו המפורשת חרתו בלבי צער בדידותו חוטי הטלפון, שלכאורה הם שווים ואדישים ליגון אנוש וסבל אנוש.

דרך החוטים האלה — שאהה קשרו אותנו רק לעתים רחוקות — היה מגיע אלי קול של אחד בודד, המתאמץ להאריך עד כמה שאפשר את רגעי היקר של מגע עם נפש אדם.

כי הבדידות היא אחת מהקללות הגדולות למי שזו נזדווגה לו וכרתה אתו ברית, יוכל להבין כל אחד. לא לשוא פתח בה המקונן את קינתו. אבל להרגיש אותה במלוא מרירותה ובעצמת כוחה המדכדך יוכל — כמו בשאר נסיונות הנפש — רק זה, שהתנסה בה נסיון עצמי, שחזה אותה מבשרו ושמיצה את כוס קובעתה.

כתלמיד חכם אמיתי, שחיי הרוח הם אצלו ראשית הכל ואחרית הכל התגבר י. י. וואהל על פגעי הזמן ועל צערו הפרטי וישב ישיבת קבע באהלה של תורה, המשיך ללא רפיון וליאות את הקו שנטה לו הן בדרכו להשתלמות והן בעבודתו הספרותית.

י. י. וואהל היה, כאמור, סופר פורה. הוא כתב הרבה ובחשק רב על עניני ספרות ועניני חיים. אולם הוא לא היה „מאוהב" בדבריו ולא העריך אותם הערכה מופלגת ומוגזמת. אדרבה, הוא נתברך במידה מרובה של בקורת עצמית.

אמנם מידה זו היא בת־לוויה הוגנת לכל סופר, למרות העובדה שרבים מהם מואסים בבת־זוג זו. ובאמת היא נחוצה לאו דוקא לסופר, כי אם לכל אדם, וביחוד לזה העמל עם הציבור או העוסק באיזה ענין, שיש לציבור זיקה לו. אבל, דומה, שלי. י. וואהל ניתנה תכונה יקרה זו מנה אחת אפים. היא היתה קבורה במעמקי נפשו ופגעה פגיעה קשה בנקודתו המרכזית של בעל העט, הלא היא הנקודה שממנה יוצאות

קרני־אמונתו בכוחותיו העצמיים, המאירות לו בדרכו הסוגה שמיר ושית.

רגלים לדבר, כי בקורתו העצמית גרמה לו לא מעט צער ועגמת נפש, שנצטרפו צירוף „יפה" למגילת הסבל והיסורים הכללית שלו.

עד היכן הגיעה בקורתו העצמית, תעיד העובדה הבאה. לפני י"ג—י"ד שנים, בערך, ערכו לו מכריו מסיבה ליובל הששים שלו. האווירה היתה רוויה חמימות משפחתית ובעל היובל היה נרגש מאוד מנועם החגיגה ומפגישת החברים הלבבית. כנהוג, נאמרו בה כמה דברי שבח לחתן היובל. ושוב, כנהוג, כמה מהנואמים „רכבו ערבות" והמריאו אל על. הקילוסים האלה לא שיכרו אותו ולא סימאו את עיני הדיין הפנימי שבלבו.

ככלות הנואמים את דבריהם אמר בעל המשתה את דבריו, שעיקרם היה בקירוב, כי הוא משתדל למצוא בכתביו איזה חוט כללי, איזה רעיון אחיד, איזו השקפה או צל של השקפה, הנותנת להם דמות חטיבתית והמבריחה אותם בבריחים מסויימים — ואין, אין. הדברים האלה נאמרו בכל־כך הרבה צער ומתוך רגש של חוסר ישע ונעזבות כאלה, שהרעידו כמה נימים שבלב.

בקורת עצמית זו ליוותה אותו עד ימיו האחרונים, שהיו בדרך כלל ימים של דלדול גופני ורוחני. כשהכין בימים אלה את כתביו לדפוס, „התאכזר" ולא חמל על אלה שנראו לו קלושים מאיזה צד שהוא ודן אותם בגניזה.

תולעת הבקורת העצמית, שכירסמה את לבו, לא עקרה ממנו, כמובן, את החפץ הטבעי של כל סופר, המכבד את עצמו, להתייחד באיזו פינה בלבו של הקורא, ולהאריך ימים בזכרונו עד כמה שאפשר.

זוכרני, לפני כשש־שבע שנים, בערך, לא נזכר שמו באחת הרשימות, שבה בא זכרם של רוב הסופרים העברים בארץ זו. כשנזדמנתי אתו באחד הימים סמוך ל„מאורע" זה, אמר לי מתוך ארשת של יגון עמוק: „אני הולך ונשכח".

צערו נגע עד לבי. אף־על־פי־כן כשעמדה לפני דמותו של אדם, שהזקנה כמעט החריבה אותו והפכה אותו לחרס הנשבר ובה בשעה דעתו אינה מוסחת מצער, שהוא כאין לעומת צער הזקנה, לא יכולתי להמנע ממחשבה על־דבר אכזריותו של הטבע האנושי, השולח

אל לב קרבנו חץ מרעל ובעת ובעונה אחת לא יימנע מלחבול בו חבלה נוספת איזו שהיא, אך ורק כדי להוסיף על אומללותו של האדם המסכן, הנושא כבר בקרבו את אידי המות.

חייו של י. י. וואהל היו רבי שנים ומעוטי נחת. במרוצת דברי היתה לי ההזדמנות להעיר על תנאי חיים ידועים, שהיה נתון בהם, שלא היה בהם — אם לדבר בלשון נקיה — לתת לו קורת־רוח וסיפוק נפש. ביחד עם זה, נדמה לי, כי על־פי עצם תכונתו היה שייך למשפחת הסובלים, זאת אומרת לסוג האנשים שהכאב והצער נטועים בדמם. מובן מאליו, כי דוקא הללו זקוקים יותר מאחרים לתנאים נוחים לשם איזון „כפות המאזנים" ולשם פיצוי בעד סבלם ה„טבעי", אבל תנאי תגמול אלה לא היו לו, לא היו...

ביחוד גדל עלבון חייו בעשר שנותיו האחרונות, בערך. שנים אלה לא נעטרו בהוד השלווה ולא עטו ארגמן השקיעה, כי אם לבשו אופל קודר, שהלך והתגבר במהירות עד שבלע אותו כולו. השנים האלה כיבו אחד־אחד את שני כוכביו היקרים, שהאירו את דרך חייו ושהרעיפו ניחומים על לב דווה והשאירו אותו על תוגתו ויגונו, על שממונו ותמהון לבו על ליל המחשכים שאפף אותו מעברים.

בראשונה נפל מידו עטו — חברו הנאמן במשך עשרות בשנים, אשר ביחד עם רגעים קשים של ספקות המציא לו הרבה־הרבה שעות של עונג עילאי. נפילת עטו שמה בבת־אחת קץ לתקוות שונות שרחשו בלבו לכתוב על נושאים שונים, שדרשו מידו את תיקונם. אחר כך גווע גם חברו הנאמן השני — הכשרון להגות בספרים מתוך צמצום המחשבה וריכוזה.

סמוך למותו התלקחו בקרבו זיקים בקשר עם הוצאת כתביו. הוא הכשירם לדפוס: ערך וסידר אותם, הכתיב להם הקדמה קצרה וקיווה עוד לראות את ספרו יוצא מבית הדפוס. דומה, שררה איפוא התחרות חשאית בין גורל המות הנטוי עליו ובין העבודה הקדחתנית להחיש את הוצאת ספרו. סוף־סוף ניצחו אראלים וקורא הספרים הוותיק, שלבו היה שופע אהבה אין־קץ לכל ספר, לא זכה לראות את ספרו הוא.

נתקיים בו פסוק של ברנר: „אני אינני ואותיות־נפשי הנן, הנן".

דבורה ברון

א

גלגולה האמנותי של העיירה הליטאית הטובה והעניה — „רצועת האדמה, שהיא לבנה בחורף משלג וזהובה בקיץ משמש ובה נודף ריח תורה" (דבורה בארון) — מהווה תוכן יצירותיהם של טובי מספרינו. העיירה היא להם המחצבה הטבעית, שממנה הם חוצבים את אבני היסוד ואת אבני החומה, את הנדבכים התחתונים ואת הנבבכים העליונים.

ניתן להאמר, שכל אחד מגדולי הסופרים, שהעיירה תופסת את המקום המרכזי ביצירותיו, בונה לו עיירה משלו ומאכלס אותה בתושבים משלו. לא הרי עיירתו של מנדלי כהרי עיירתו של שלום־עליכם ולא הרי עיירותיהם של שנים אלה כעיירותיהם של ברנר וברקוביץ. התגוונותה של העיירה מסופר לסופר אינה רק פרי השינויים החלים בה מתקופה לתקופה, כי אם בעיקר פרי ההבדל של אישיותו של הסופר, נקודת ראייתו, דרכי כתיבתו ואמצעי ביטויו.

עיירתו של שלום־עליכם, למשל, נבדלת מעיירתו של מנדלי, הבדל תקופה, היינו, שמנדלי נועץ את עטו ב„חומר" מוצק וקבוע, העומד עמידה איתנה על כלונסאות העבר ושדורות על דורות עיצבו את דמותו, צרו את צורתו וחנטו אותו חניטה אחרונה, ואילו שלום־עליכם עוסק ב„חומר", העומד על סף התיחוח והנושא בקרבו את באצילי ההתפוררות.

עינו של מנדלי צמודה אל העיירה, הנרדמת עוד לבטח בחיקם של החיים התמימים, המסוייגה בפני הרוחות המנשבות בעולם הגדול והמושכת את השפעתה מצנורות עתיקים וקדומים. בעיירה זו לבם של תושביה עודנו שלם עם אלהיהם ועם דרך חייהם והם משתרעים רווחות על מצעה, שאמנם דהה ונתיישן, אבל עדיין לא בלה ולא נפסל משימוש. כל זה הוא, כמובן, מצד פנים. אבל מנדלי מציץ בה גם הצצת חוץ, הצצה, שיש עמה השוואה עם החיים הרחבים שמחוצה לה.

הצצה זו מקפלת את הוויתה של העיירה, מנמיכה את קומתה וממעיטה את דמותה. היא מבליטה את נחשלותה, פיגורה וניוונה, עד שהיא נראית כיוצאת דופן בגלגל המזלות של יתר האומות. הללו נתבצרה להם תרבות חילונית גבוהה ומפותחת וכבשו כיבושים עצומים בכל מקצועות המדע והיא קפאה על שמרי העבר והיושן ונשארה מחוץ לכל ההישגים הגדולים, שחידשו את החיים ממסד ועד הטפחות. מכאן חוטי השלילה והגנות, המתגלים ביחס אליה בכתבי מנדלי, בצדי החיוב והזכות.

לא כן שלום־עליכם. הוא רואה את העיירה, העומדת על סף תקופה חדשה, כשנבעים בה הפרצים הראשונים וכשקליפת שריונה מתחילה להתבקע. תושביה אינם חושבים אותה עוד למרכזו של העולם ואינם מרגישים בה הרגשת מקלט איתן, שלא ימוט. אדרבה, אי־מנוחה מדריכה אותם: הם תוססים, מתרוצצים, מבקשים ומחפשים, תועים ונכשלים.

אבל הרבה יותר מהבדל התקופות שבין „שתי העיירות" האלה גדול, כמובן, ההבדל בעצם הראייה של שני הסופרים האלה, בתפיסתם האמנותית ובאישיותם היוצרת. אעמוד כאן רק על מה שאני מוצא לצורך בקשר עם עיקר מאמרי.

מנדלי רואה ראייה חריפה ומקיפה את כללותה של העיירה ואת הנוף שבו היא קבועה. העיירה אינה אצלו בחינת רקע, כי אם בחינת נושא: העיירה מספרת בשם קהל תושביה את אופני החיים ודרכי ההווי הנהוגים בה ומגלה את מיצוי מחשבותיהם הטיפוסיות. מנדלי עומד בסודו של הכלל, דולה ממנו את גנזי נסתרותיו, חושף את דרכי קיומו, לומד את תנועותיו והעוויותיו וחודר למעמקי הרגשותיו ויצריו. הכלל, זהו גם המרכז וגם ההיקף שביצירות מנדלי, והפרט, המופיע פה ושם, אינו בא אלא בתור אחד מן הכלל ועד כמה שהוא יכול ללמד עליו ולהאיר אותו.

לא כן שלום־עליכם. הוא מכוון את כוח ראייתו על היחיד. הוא נמשך אל הפרט, המתנועע בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא בשביל המיוחד, החי את חייו הוא והנושא את סבל יגונו או את ברכת אשרו על כתפי עצמו. שלום־עליכם היה אחוז צמאון בלתי־נשבר להתוודע אל אנשים, להכיר אותם, לדעת את שיחם ואת שיגם, לעמוד על דרכי

חייהם ולחשוף את עצמותם: את חולשותיהם האנושיות ואת יקר־הנפש האנושי. צמאון זה בולט ביריעתו הספרותית, הרוחשת ציבורים־ציבורים של אנשים. הללו מהווים מחנה גדול ועצום עד מאוד, וביחד עם זה מגוון ומנומר: הוא בן מעמדים, מפלגות, השקפות, דעות ודרגות השכלה שונים ומשונים. את כולם הוא צד בעין האמן שלו וכולם משובצים בתשבץ יריעתו. מהם הוא צר את צורתם השלמה ומעלה את שיעור קומתם במילואה. מהם — והם הרוב המכריע — צריכים להסתפק בברכת־עט זעומה ומהם, כמעט בטיפת דיו. אבל גם הללו אינם יוצאים ממנו מקופחים. בשורות מעטות הוא מבליט בהם את הקו הראוי להבלטה, משרטט את שרטוטם הראשי ומאיר אותם באור נפשו המיוחד, באורו הרך של הומור טוב ומפייס. כולם משקפים את הדמות הראשית הקבועה בספריו, הדמות של אנוש דל האושר ורב הסבל, צר ההשגה וקטן המעשים, עלוב הגורל ועלוב החיים, המתלבט לבטי שוא במעגל קסם והמעורר רחמים בה במידה שהוא מעורר גם צחוק.

שלום־עליכם לא מיצה את ראייתו בעולם הגדולים בלבד. הוא העניק הרבה מכשרונו לעולמם של הקטנים. עולם זה אינו אצלו בגדר עולם־חורג וטפל, אדרבה, הוא קבוע במרכז יצירתו והוא מקדיש לו כמה מעמודיו היותר נוצצים ומבריקים והיותר טהורים ולבביים. וגם משאר בריותיו של הקדוש־ברוך־הוא לא העלים את עינו. הוא הכניס אל מערכת גבוריו גם ממשפחת החיות והעופות והשפיע עליהם מזוהר יכלתו הציורית ומשפע רחמיו.

ניתן להחליט, כי אפשר לאכלס ביצירי דמיונו של שלום־עליכם עיירה ישראלית שלמה לאישיה וטיפוסיה, זקניה וצעיריה: מרועיה ומנהיגיה, מיוחסיה וגדוליה ועד פשוטי־אנשיה, קטניה ונמושותיה, מאדוקיה וחרדיה ועד משכיליה ונאוריה; מתקיפיה ושליטיה ועד נחשליה וחלכאיה, ממלמדיה ובטלניה ועד סנדלריה, נגריה ויתר עמליה ועד צעירי צאנה, תינוקותיה של בית רבן והחי למינהו. הכלל, עיירה מאוכלסת ב„אנשי" שלום־עליכם תהווה עיירה יהודית טיפוסית בסימניה, שלא יחסר כל בה ושלא יפקד בה מקומו של אחד מתושביה.

ומעיירותיהם של ראשוני הסופרים אל עיירותיהם של המאוחרים שבהם, כגון עגנון, ברנר וברקוביץ.

עיירתו של עגנון, ביחוד בספריו הראשונים, מתייחדת בהוד האגדי המרחף עליה. היא עיירה לבדד תשכון ואין לה כמעט צד שיתוף עם איזו עיירה של סופר אחר. היא נטולת חולין, פשוטת גשם, קורנת בזוהר לא מזה ומסמלת את העבר בהדר תפארתו וביקר זיוו.

ההיפך הגמור מעיירתו של עגנון הן עיירותיהם של ברנר וברקוביץ. בשתיהן יש צד שווה. אבל נמצאות גם נקודת הבדל ביניהן ולא ראי זו כראי זו. שתיהן מסמנות את תקופת ירידתה של העיירה, התדלדלותה והתנוונותה. בשתיהן היא מופיעה כש„השכינה" הסתלקה מעליה, כשהתנצלה את עדיי העבר, כשהתרוקנה מערכי־חיים וערכי־תרבות וכשהרקב והסיאוב אוכלים בה בכל פה, כאכול סרטן בבשר החי. אולם זו של ברקוביץ עומדת על ס ף האבדון. עדיין לא נתדלדלה עוד עד היסוד, עדיין תועים בה קוי זוהר אחרונים ועדיין העין מבחינה ציצי ירק אחדים. אולם זו של ברנר נמצאת ב ל ו ע האבדון, שאין אחריו כלום, אבדון של לאחר יאוש, של אפיסת כל האילוסיות ודעיכת כל ניצוצות התקווה.

„ושתיקת שממון אילמת בעמק בין ביום ובין בלילה. שנת גסיסה, שנת דאגה ורעבון, ישנים שוכניו־צלליו — בשפתים נובלות ופתוחות ובלי כל חלומות וחזיונות ליל. אין ב מ ה ל ח י ו ת. דממה". (מן הזוית. כתבי ברנר).

מי שיערוך טיול מעיירתו של סופר אחד לעיירתו של השני יתנסה בדרך טיולו במזגי־אויר שונים ומשונים. בעיירתו של מנדלי האויר דחוס ומכווץ את הנשימה; בעיירתו של שלום־עליכם האויר קל ונעים לכאורה, אבל הוא ספוג צער וסבל ונושא בקרבו אדי אי־סיפוק ומרד. בעיירתו של עגנון האויר זך ומצוחצח, רווה תורה ויראת־שמים, ממולא בכיסופים עליונים ובתמימות נוגעת עד הלב ומבושם בריחות טובים ובבישומי גן־עדן, ובעיירתם של ברקוביץ וברנר האויר מלא עובש, המחניק את הגוף ומרעיל את הנשמה.

ב

סיפוריה של דבורה בארון נעוצים בשכבותיה העתיקות של העיירה. ולא עוד, אלא שבכמה ממיטב סיפוריה אין העיירה בבחינת

רקע בלבד, כי אם בבחינת „נושא". דומה, העיירה מספרת בעצמה על ארחות חייה, סדרי מנהגיה ודרכי אנשיה.

לכאורה, נושא זה, נושא העיירה, הוא ישן־נושן, קנין הרבים, „מנוצל" עד תומו וסגור בפני איזה חידוש שהוא, אבל המספרת קונה אותו בראייתה העצמית קנין יחיד, טובעת בו את חותמה וחורתת עליו את שמה ועצמותה באותיות בהירות.

עיירתה של בארון היא יציבה ומושרשת ובעלת הווי קבוע־צורה ומגובש־אופי. שדרות הדורות תומכות ומקיימות אותה בכוחן ובכוח־כוחן וחייה שוטפים בדרכים כבושות וסלולות. אנשיה אינם נלחמים בה ואינם מניפים אגרוף לעומתה. הם כאילו צומחים מקרקעה ורואים בה את משכנם הטבעי.

מצד זה אפשר להעביר איזו קוים מקבילים בינה ובין עיירתו של מנדלי. אולם ההבדל שבין שתי העיירות גדול שלא בערך מהדמיון שביניהן. בזו של מנדלי מוטעמת התהום שבינה ובין העולם הגדול, עמידתה הדלה והריקה בתוכו ובדידותה האיומה. אפילו מראות הטבע הנהדרים שמסביבה, שעטו של מנדלי מעלה על היריעה בהתלהבות, אינם מתמזגים עמה. אדרבה, הם כאילו מגלים גילוי נוסף את יתמותה ונמישותה, נחיתותה וחלכאותה. אולם עיירתה של דבורה בארון אינה נשקלת במאזנים שאולים, אינה נמדדת בקנה־מידה זר ואינה נראית לאורו של עולם אחר. היא נמדדת במידתה היא ומוערכת בסולם ערכים משלה. דומה, העיירה משתרעת על כל שדה ראייתה של המספרת, ממלאה אותו מקצהו ועד קצהו וכופה את עצמה עליה לכבוש ולהעלים עין מכל העולמות שמחוץ לתחומה ו„לעבוד" עבודת־אמנות אותה לבדה מבלי שום „שיתוף". המספרת מזדהית הזדהות גמורה עם עולמה של העיירה ללא שום שיור וללא הצצה לצדדין לשם דימוי והשוואה.

דבורה בארון רואה את העיירה על כנף יומה, סמוך לירידתה, כשהיא מופזה קרני שמש אחרונות, עוטה ארגמן השקיעה ונעטרת הוד־שלווה של שובע־ימים ושובע־נסיונות. עיירה זו כאילו מזדרזת להריק את כל יפעתה לעינה החמה והחוננת של המספרת, להעביר לפניה את כל טובה ולחשוף את גנזי יקרה.

אף־על־פי־כן האור המתלקח בעיירה ברגעיו האחרונים ביחד

עם התפארת המתנוצצת בה לפני שעת ירידתה אינם עוקרים אותה מעוגתה הממשית ואינם הופכים אותה לדבר שבהפשטה, לרוח בלי גוף ודמות הגוף, לסמל ומדרש אגדה. היא אינה מתפשטת מגשמותה ואינה זזה מפשוטה. הקורא טועם בה טעם חיים אמתיים וטעם מציאות מוחשת. הקטנות והגדולות, החומר העילאי והחומר התחתאי, היופי והכיעור מתערבים זה בזה ומהווים את עצם עצמותה של העיירה, כפי שידענו אותה וכפי שהיא חקוקה בדמיוננו.

מי לא יכיר את חותם האמת והחיוניות הטבוע בציורים אלה: „העיירה עם קבוצת בתיה הדלים, הנשענים פה ושם על משענותיהם, עם קילון העץ הבודד, הנתלה עזוב על פתחי בארו, וטחנת־הרוח רפת הכנפים, הצונחת באפיסת כוח לרגלי גבעת האשפה".

„מה נורא היה מראה החנויות האפלות עם שלטיהן הרופפים, התלויים בנס, ועם הדגים המלוחים ההולאנדיים, אשר רבצו מבוטלים וקפואים בחביותיהם ושמתוך עיניהם העגולות, הפקוחות לרווחה, הציץ עכשיו היאוש עצמו".

ומציורים אלה לציורים על חיי הרוח.

„עד מהרה בקעו ועלו מקצות הסימטה קולותיהם של אלה (של הילדים), קולות אשר שוב לא פסקו פה אחר כך במשך כל היום ואשר היא, הרבנית (בת כרך) לא שמעה דוגמתם לצלילות ולנועם".

— „נמצאה כמעט בכל בית מהעבר השני של הכותל, מבפנים, שורה שלמה של קופסאות־פח, אשר על צלעותיהן העגולות היו חקוקים ראשי־התבות של שמות כל הישיבות שבעולם". (בראשית — מה שהיה).

דבורה בארון יודעת „למשוך את האור" שבעיירה מכל פינות־ה ומחבואיה. היא מגלה אותו, ראשית כל, בשערי הקדושה, שהיא פותחת לפנינו, כגון אהבת התורה ולימודה, טקס הגניזה, קיום מצוות צדקה, החזקת לומדי תורה, שמירת השבתות והמועדים, יסוד ישיבה ועוד. היא צדה אותו גם בפרטי ההווי היום־יומי, במעשי חולין, במנהגי חיים משותפים ובדרכי ציבור קבועים. היא מצרפת את הקוים הבודדים לתמונת חיים אחת ושוזרת את החוטים המפוזרים למסכת מוצקה.

המספרת תופסת מתוך הבחנה דקה את עצם נשמת חייה של העיירה, המתגלגלים בקצב מסורתי ומשפחתי, שגם פרשיות השבוע והמקרים המתוארים בהן מעורבים בו עירוב הארמוני. את ייחודה

של מציאות זו היא כובשת בשורות נקיות ותמציתיות, בהירות־צליל ונאמנות־ניב, שהנעימה הלירית, החותרת בהן, מאצילה להן חמימות לב ונפש.

היש בסיפורי העיירה של בארון „נפשות" חדשות, איזו טיפוסים שאינם נמצאים בכתביהם של סופרים אחרים, בחינת „תגליות"?

אמנם כוחה של המספרת אינו בעיצוב דמויות וביצירת אנדרטות, אף־על־פי־כן המבקש את אלה לא יצא מלפניה ריקם לגמרי. יש למצוא בעיירתה לפחות „נפש" אחת חדשה, שעד כמה שאני זוכר, נפקד מקומה כליל בספרות הבלטריסטית, ביחד עם טיפוסים אחדים, הידועים לנו אמנם מכתביהם של מספרים אחרים, אבל המספרת מאירה אותם באור חדש ומפתיע. כולם ביחד מהווים תרומה חשובה לעיירה האמנותית גם מצד מספר הנפשות שהיא כוללת.

דבורה בארון איכלסה בין אנשי עיירתה את העובד העממי הצנוע והמוזנח בספרות, שעמד על משמרתו בעקשנות קודרת וקדושה, שלא ידע ליאות ורפיון ידים ושבלי שום הפרזה אפשר להחליט, כי הוא שימש גורם ידוע בין הסבך הגדול של גורמים אחרים, שהעיירה הנידחת לא תתגלגל במשך של מאות בשנים במדרון של ניוון רוחני ויאוש, הלא הוא מגיד המישרים, או בקיצור ה„מגיד". (מובן שאני דן כאן בטיפוס המשובח, שהיה הרוב).

הוא היה מכתת את רגליו מעיירה לעיירה ונושא את דברו בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות מלאים מפה לפה קהל אנשים, שהיו מקשיבים אליו מתוך נשימה עצורה וחרדת קודש. הופעתו בעיירה היתה נחשבת למאורע רב־ערך, שהכה גלים סוערים בחייה החדגוניים והאפורים, וגם כמה שבועות אחרי יציאתו היתה העיירה עוד מתפרנסת מפרורי הרוח שנפלו מעל שולחנו: השומעים היו משתדלים לחדש בזכרונם את דבריו המעודדים ואת פסוקיו המחודדים.

העיירה שהיתה רחוקה מרחק גדול ממסילת הברזל ומאיזה מרכז שהוא, שהבוץ היה סוגר עליה במשך כמה חדשים ושגם בימים כתיקונם שכנה בנרתיק הבדידות, כאילו היתה מתעוררת עם בוא המגיד לחיים חדשים. בידיעות, שהלה היה מוסר מערי הכרך ובסיפוריו על שלומם של הקיבוצים העברים שביקר, היה בוקע את קליפתה הצרה של העיירה, מפלס לה דרך לעולם הגדול, קושר אותה אל ישובים

יהודים אחרים ושומר על הרגשת האחדות שבינה וביניהם.

המגיד היה ממצה מיצוי חריף את צער האומה, את יסורי הגלות ואת הגזירות המתחדשות בכל יום. לכאורה, לא נגע כלל בהווה, הוא תאר את העבר: את מצב היהודים במצרים, בבבל, בספרד ועוד, אבל מההיסטוריה של העבר נשקפה המציאות של ההווה בכל מוראיה. והשומע היה מתרגם מיד את לשון העבר ללשון ההווה ותופס תפיסה מקיפה את ה„משל" של ה„נמשל".

„על צוארנו נרדפנו — — מוציא היהודי הנלהב את מטפחתו ומנגב את פניו — ולפני עיני רוח הנאספים מתנשא ועובר פרצופו של האוריאַדניק שמן־הסנטר ושטוף הרציחה, המתעלל בשעת הבדיקות בתוך החנויות, צהלת השכרון של הגויים וביעות הפרעות בימי אידיהם, ימי השוק" (ענוגה, — מה שהיה).

תיבוי הצער והיסורים הקל קצת את מועקת הלב, זילף איזו טיפות נחמה בכוס היגונים ונטל משהו מקדרות הגלות. הרגשה זו הלכה והתחזקה ביחוד כשהדרשה הגיעה לנקודת גובהה עם הטעמת האמונה בנצח ישראל ועם פסוקי הנחמה והעידוד.

„הגלות היא מרה אמנם וקשה, אבל ע ר א י ת — — — ומליצי היושר אינם מחרישים — — —

משה רבנו מתמרמר ומדבר רתת: היתכן?

ודוד המלך אף הוא אינו מחשה — — מופיעה גם רחל אמנו בעצמה" — — (שם).

המגיד מוצא את תיקונו רק בסיפור אחד מסיפוריה של דבורה בארון, אולם הרב משולב ברבים מסיפוריה. בשנים מהם הוא תופס מקום מרכזי ובאחרים הוא מופיע רק הופעה קצרה, אבל היא רבת־תוכן, ברוכת־אור ועמוקת רושם.

אמנם טיפוס הרב אינו חדש והוא מצוי למדי בספרות העברית, אבל באופן האַרתה אותו היא מטעימה את הקורא טעם חדש.

הרב מהסוג הנעלה היה בעיירתו הקטנה לא אדם פרטי, כי אם מוסד שלם, שחוטים רכים ועדינים היו נמתחים בינו ובין עדתו ולב הכל היה דופק לעומתו באהבה. הוא לא היה רק שר התורה, הפוסק היחידי בענינים דתיים, כי אם גם המכריע הכרעה אחרונה בענינים חברתיים וציבוריים, וביחוד אישיות מוסרית קורנת, העומדת

למופת בטוהר הכוונה ובתום המעשים והמפיצה את קוי זהרה מעברים.

המספרת מעלה על יריעתה את הרב, המושרש בשכבות הדשנות של מיטב המסורת, שדורות על דורות של זכי רוח ונפש מאצילים עליו מברכתם ו ש ח כ מ ת התורה מתמזגת בקרבו עם ז י ו ה מזיגה הארמונית. הרב הזה יושב באהלו הטבעי, באוהל התורה, ומרצה מזמן לזמן את חידושיו, „כשרבו והציקו לו מאוד לפני בתו חנה, בת העשר".

כגדלו בתורה כן רבה אנושיותו. מעיינות רחמים מפכים בלבו לכל סובל ונענה. „בביתנו לא היתה שרויה השמחה ביום סידור של גט. — — הוא (הרב) כדרכו לא טעם טעם אוכל כל אותו יום" (המשפחה, מה שהיה).

בחכמה ובחוש אמנותי היא אורגת את דמות הרב לתוך הארג של כמה מסיפוריה, דוגמת חייו הממשיים המובלעים בחיי העיירה, מגלה אחת לאחת את תכונותיו וחוקקת בלבנו את דמותו בכתב לא ימחה. וכשהבת מספרת לנו:

— „אבא, אבא — בכה לבי בקרבי בתפסי רק עכשיו את כל חריפות יתמותי ובדעתי, כי אין עוד מי אשר ימצא את המלה הרצויה, ההוגנת, כזאת אשר תטיל איזה זיק של ניחומים לתוך הלילה, זה הארוך" (בר־אַוו — מה שהיה).

המלים „הלילה זה הארוך" נתפשות במחשבת הקורא כדבר המובן מאליו, מבלי שום הטעמה מצד המספרת, תפיסה סמלית של הגלות.

אל סוג זה של טיפוס ישן, המואר בהארה מיוחדת יש לחשוב את הסיפור־התיאור „היום הראשון" (מה שהיה), שבו מסופר לנו מחיי אשה. אמנם טיפוס האשה הסובלת יש לה מסורת: גורדון בקינתו־שירתו „אשה עבריה מי ידע חייך" וכו', פרץ בסיפוריו „האשה מרת חנה", „מנדיל ברייגה׳ס" ועוד. אולם בסיפור האמור הובא לידי ביטוי חריף ומקורי מצב האשה בכל אכזריותו. בו מודגש, כיצד היא נידונה עוד מתחילת חייה לסבל ולפורענות וכיצד נחתך גורלה ונחתם מזלה מיום הראשון.

בארון מספרת לנו על היום הראשון שבו נולדה, כיצד הביעה

זקנתה מצד אביה את יחסה השלילי לבנות. האב נקרא ביום זה לברית, לפיכך היתה לה ההזדמנות לתת חופש גמור לגילוי הרגשותיה.

„במקום השביס המיוחס — היתה נתונה עכשיו על ראשה מטפחת צמר, אשר נקשרה מתחת לסנטרה בקשר תקיף, איום כמעט".

כשהעירו אותה, כשהקור גבר בבית, כי צריך להשקות את התינוקת מי סוכר ולכסותה בבגד פן תצטנן, קראה:

— „השמעתם, ‚מציאה' גדולה, היא תצטנן, חרקה הזקנה בנעלי הלבד, באספה את מיני המאפה, שהוכנו ‚לשמחה', כדי להשיב אותם למוכריהם. — —

„בקיאותה של הרבנית הזקנה הזאת (במימרות חכמים המשפילות את כבוד הבת) היתה נוראה. כאבנים גדולות התגלגלו המימרות מפיה, כל אחת כבדה ואיומה מחברתה. — —

סוף־סוף צהלה הדלת ואל הבית נכנס האיש — —

כבר מנפנוף פרוותו נשב עלי ריח מיוחד, ריח עדנים. — — אחר כך הודלקו המנורות משני עברי המחיצה, מזה ומזה ורווחה טובה היתה בבית וחמימות —

כמו בידי־פלאים הרים לפני רגע את המסך מעל עתידי והצצתי:

אפור כולו וקודר, ללא מעבר ומוצא, כאותן חומות האבן, שביניהן התרוצצתי כעבור שנים — — ונזדעזעתי" (היום הראשון — מה שהיה).

ג

נגעתי עד עכשיו בעיקר בסיפוריה־תיאוריה של דבורה בארון, שהעיירה היא „נושאת" הסיפור, אולם ברוב סיפוריה העיירה היא רק בבחינת רקע. סיפורים אלה לפי מידת יריעתם ולפי פרקי החיים, שהם כוללים, משני סוגים הם: קצרים וארוכים. הקצרים הם לרוב פרשיות קטנות של מציאות עגומה וטראגית. הם בעלי עלילה ורציפות סיפורית מתקדמת מדף לדף. המספרת אוחזת בהם את חוט הסיפור בידים אמונות ומותחת אותו לפנים בקו ישר בלי נטיות צדדיות. לעתים הסיפור הולך ומתחדד בסופו לידי עוקץ, הצומח מתוך השתלשלותו הטבעית והמושך אחריו את כולו ועושה אותו לחטיבה אחת מוצקה. סיפורים אלה מגבשים גיבוש אמנותי מאורעות חיים,

שמתוכם צועקת האמת הפשוטה אמנם, אבל המתלבשת באלפי לבושים ומודגמת בדוגמות אין־מספר, כי — אם לדבר בלשון הנקיה האפשרית — לא הכל כשורה בעולם זה (שפרה, עגמת נפש, גרעינים, הניך ועוד— מה שהיה).

על דרך סיפורה בכלל אפשר לעמוד מהשורות הברורות, הבאות בקשר עם הערכת סיפורי אחת מגבורותיה.

„לאחר זמן הבינותי, כי כן הוא דרך המספר הטוב, אשר הוא אינו נטפל לדברים יותר מדאי, טורח להסבירם והוא מאפיל עליהם מתוך כך, כי אם מכוון עליהם, כביכול, את פנסו כך, שהם נעשים שקופים ומאירים מאליהם" (מה שהיה).

הפנס, שהסופרת מכוונת לטבורו של המאורע, הוא בהיר וטהור, המשקף אותו בנאמנות ובכנות, אבל הוא אינו מכונה קרה וצוננת, התופסת את הדברים תפיסה מיכאנית, בלי יחס ובלי זיקה אל הנתפס. אדרבה, פנס זה מחומם בחום הנפש ומואר באור הרגש. אמנם הסיפור שוטף בערוצו בטון מאופק ועצור, אבל ביחד עם דוק השלווה הפרוש עליו מסתננת ממנו עגמה רכה ומתנגן בו ניגון לוואי, המעידים על נימות הלב הרועדות ועל הכבוש בפנימיותו.

דוק השלווה מתעלם לפעמים, כשהעט נוגע בניגודים סוציאליים חריפים וב„אי־הבנה" שבין הרעב והשבע, המאושר והאומלל וכשהוא מתאר את המגף המסומר, הדורס ברשעות מטומטמת את החלשים והכושלים. יש גם שיחס המספרת אל תקיפי עולם משתפך בפניני הומור:

„כולם מן האשה סוכנת הבית ועד המינקת והנער עוזר הטבח נעולים היו נעלי השרות המיוחדים, רכי הסוליות, וכולם, בלי יוצא מן הכלל, חגורים היו סינרי הבד הטהור וחדורים הכרת ערך השעה, זו השעה החגיגית, רבת החשיבות, אשר בה יוגשו המאכלים מן המטבח אל השולחן — — — ומשובחים, נאמני מרקאות־היינות אשר נמזגו באמצע בין מאכל למאכל; אלה היינות אשר שתה שתו אותם בלגימות קטנות — ובהפסקות לא גדולות, אשר בהן דובר על מצב הבורסה ומזג האויר, על הנשפים אשר כבר נערכו ועל אלה אשר יערכו עוד בימים הקרובים" (גרעינים).

דומה, הזהב הטהור שביצירת דבורה בארון משוקע בסיפוריה

מורחבי־השטח, שפרקי חיים גדולים אצורים בהם. בסיפורים אלה ניתנת לה ההזדמנות להביא לידי ביטוי את מיטב סגולותיה ולגלות את אישיותה היוצרת בכל יפעתה. הסיפורים האלה אינם נמתחים בקו ישר ודרוך, הנמתח הלאה־הלאה בלי נטיות לצדדין ואינם „מגמאים ארץ", כדי להגיע אל ה„סוף פסוק". חוטיהם תלויים ברפיון, שיש בו אמנם מן הקסם, אף הם מתפשטים לעברים, לצדי דרכים. אולם הרציפות הסיפורית הנפגמת משתלמת מלוא חפנים בחינה של הרפיפות וב„חומר" הממלא את ה„רווחים" שבין נדבכי העלילה. חומר זה מהווה ציצי שירה בפרוזה, שבוצי מחשבה ורעיון, ובעיקר תיאורי־חמודות של הטבע, פיתוחים דקים של ציורי ההווי ורחשי אנוש ורגשיו. על סוג הסיפורים האלה יימנו: „קטנות", „רשע", „משפחה", „גלגולים" ו„מה שהיה".

בסיפורים אלה מתבלטת בליטה נוספת תכונת ראייתה של המספרת, הפורשת את מצודתה על זוטות ועל קטנות ההוויה, הדולה מהם את יפים והמגלה את פניני הזוהר האצורים בהם, שעל־ידי זה לובש כל השטח אור אחר. „כלום לא ראינו אשר פס אחד של רקמה או מעשה תשבץ מחיה יריעת בד אפורה ותפלה בתכלית? ואין עוד לדבר על אור הלבנה, אשר קרן אחת ממנה משווה לפעמים את ההוד של אבן חן" (מה שהיה).

המספרת יודעת לא רק למשוך את האור ממציאות עגומה, מהווי של שיגרה ומהליכות אנוש נוסחאיות; היא יודעת לחשוף את קרני האור הדלות והחוורות ממציאות משוקצה ומגועלה, דוגמת המציאות המתוארת בסיפור „רשע". בסיפור זה נסתמנה בשרטוטים חדים דמותו של עריץ העיירה, המהלך אימים על התושבים ב„לחישותיו", מתעלל בהם במעשיו הנתעבים, מקפח את פרנסתם ושופך את דמם. עריץ זה מגלה את פרצופו המאוס גם לאשתו המתענית תחת ידו והמתאמצת ברגש קודש של מעונה „לרפא עד כמה שאפשר את אשר מחץ בעלה". המספרת חודרת בעד לכל המיאוס של החיים וצדה איזו נקודות בהירות שהיו „מעין ארובה או אשנב בתא הכלא, שבלעדיו היו נחנקים שם בפנים לגמרי".

מקום מרכזי בסיפורי דבורה בארון תופס האדם הסובל לסוגיו השונים: הן חניך הצער והיסורים, מקופח הגורל ועלוב החיים, שדליל

שחור של אכזבות נגרר אחריו מתחילת ברייתו, והן הסובל מסיבת משבר פתאומי, המתנגש בכותל אטום והנתקל בתקלות חיים בלתי־צפויות. ביחוד הומים רחמיה לסובלים בדממה ולשופכים את דמעותיהם, דמעות אלם, ללא קול וללא הגה.

„מין כלי מידה לצער הוא זה, שנקרא בפי המשוררים בשם נאד הדמעות, בית־קיבול פתוח הקולט את עסיס הכאב טיפה אחרי טיפה, טיפה אחרי טיפה והולך ומתמלא בד בבד עם סאת צערו של האדם" (משפחה).

המספרת יודעת לא רק לשים את דמעותיהם של העלובים בנאד ולתנות את השכול והכשלון שבחייהם, כי אם גם להבליט את רגעי ה„אושר" האחדים שנפלו בחלקם של אלה. רגעי אושר אלה הם אולי יותר דמיוניים ממציאותיים, אבל האומללים נאחזים בהם כמו הטובע בכפיס עץ, מלבישים אותם לבוש רומאנטי, יוצרים להם „רקע", גונזים אותם בלבם כנכס חשוב, שומרים אותם כזכרון יקר, ופונים אליהם במחשבתם כאל רגעי שמחה ועונג, הנוקדים בנקודות אור את ענני השחור העוטים את חייהם והמנטפים נטפי צרי אל כוס יגונם המלאה.

„זכרון אותה ההליכה עם האב יד ביד ביחידות, נשמר, כנראה, כמשהו יקר עד מאוד בלבה, שכן העלתה אותו באטיות וזהירות" — —

„אותו הגשר המשונה, הנע, שראו שניהם יום אחד על הנהר — ושלא היה, כפי שהבינותי לאחר זמן, אלא מין מעברה להעביר בה אנשים, והחורשה, אשר בצלה חלק אביה אתה את תפוח־הזהב שנמצא אתו — עצים מספר, אשר לא הצטיינו אולי אף הם בשום דבר, חוץ מזה, אשר היו העדים היחידים למעט האושר, שזכתה בו" (מה שהיה).

הסיפור „משפחה", שהזכרתי למעלה, מצטיין בציוריות פלאסטית הקלועה פרחי שירה, בהיקף החיים המכונסים בו ובחדירה עמוקה ועדינה ללב אנוש. חלל הסיפור מתמלא בתיאורה של משפחה אחת, ההופכת בדרך הכתיבה, מבלי שתאבד עם זה את משמעותה העיקרית, לסמל של קיבוץ שלם. בסיפור זה מתמצית הרגשת היסוד של שמירה על שלשלת המשפחה ועל חוט הדורות שלא יפסקו.

„על שלשלת הדורות, האיך היא הולכת ומתהווה, מספר ספר המקרא בקיצור, כי הנה חי פלוני כך וכך שנים והוליד את אלמוני

— — — חוליות־חוליות בשלשלת שאינה נפסדת, כי על כן הולכת היא ומתחדשת תמיד".

המספרת מעלה לפנינו בקוים בולטים את דמויותיהם של אבות המשפחה, אנשי מידות, מוצקים וחסונים, שראש דאגתם היה קיום השלשלת ומילוי היעוד העילאי „תחת אבותיך יהיו בניך". אחד מהם ציווה ברגעיו האחרונים, כשהמות בא עליו כחתף: „אל תתנו לנתק את החוט". —

מזה עוברת המספרת לנשואי בנו ומתרכזת בחיים הנאים והחסודים של הזוג הצעיר, המלאים פשטות ותום, אהבה ומסירות.

ברוך ועדינות מגלה הסופרת את פרשת הצער במגילת חיים טהורה ואידילית זו, הצער על הסכנה שריחפה, כי תנקע חוליה מן השלשלת. הסיפור מתחדד לסוף ניסי אגדי, המתבאר על־ידי זקן המשפחה ביאור תמים: „נמלאה סאת צערה וירחמנה אלהים".

החוט הסיפורי של משפחה זו נמתח לארכה של יריעת הווי רחבה של העיירה על גדולותיה וקטנותיה: על חגיה ומועדיה, על חוליה ופשוטי יומיה, על גנותיה ועציצי צמחיה, על גשמיה וטללה, על שדותיה וחורשותיה, על תבשיליה ומאכליה, על מנהגיה וסגנון חייה ועל אנשיה ותינוקותיה.

יריעה זו רקומה פה ושם חוטים צבעוניים מעין אלה:

„ערב היה קול שיח התפילה בנגוהות יום הנוטה לערוב. מן ‚החדרים' עלה בהמולה עזה כקול משק של מים על יד חומת סכר. עד מהרה התפרצו משם הילדים — — — בני ‚עברי' בני מקרא ובני ‚אלף־בית'. רבים־רבים היו, ‚מלאו את הארץ' היתה ברכת האלהים הראשונה — ורצועת הארץ בסימטה היתה מלאה. כציצי השדה רחשו פה, כזרעים בתוך ערוגה של גן, וכאשר ירד מזמן לזמן גשם הקיץ, ואלה עמדו פה בידיהם הפשוטות בתפילה:

— אלהים, אלהים, תן גשמיך בשביל קטני ילדיך — היה נראה בעליל, כי אכן בגללם זה ניתן".

„יש וביום אשר כזה נראתה קשת במרום — — — נשים ואור של חסד על פניהן, קראו בפתחי הבתים „ברוך זוכר הברית". ומנגדן שם למעלה התגוון עוד אות הפלאים ורמז, „כי לא אוסיף לקלל עוד את האדמה, וגו'".

ד

ומסיפורי דבורה בארון הישנים, שנדפסו לפני כמה שנים ושנאספו בקובץ „מה שהיה", אל סיפוריה החדשים, אל הקובץ „לעת עתה", הקטן שלא בערך בכמותו מן הראשון והכולל „דרך קוצים", „כריתות" ו„לעת עתה".

מהו טיבו של קובץ זה? האם הוא מגלה איזו קוים חדשים בתכנית הראייה האמנותית או בדרכי הכתיבה של המספרת או יש בו משום העמקת הקוים הישנים?

בדרך כלל ניתן להאמר, כי קובץ סיפורים זה הוא המשך נאה לקובץ־סיפוריה הקודם הן מצד דרך הסיפור והן מצד חן הכתיבה, המשך שיש בו בעיקר מן הדומה, אבל גם מעט מן השונה. מכיון שכל סיפור שבו הוא סוג בפני עצמו, לפיכך הדיבור על הסיפורים לא יוכל להיות במקובץ, כי אם במיוחד.

הסיפור הראשון „דרך קוצים" הוא סיפור במלוא משמעותה של מלה זו. הוא כולל מגילת חיים, או יותר נכון: מגילת עינויים שלמה של בת ישראל מראשוני ימיה ועד אחרוני ימיה. בו יסופר על אשה „איוב", שזעם הגורל האכזרי רודף אותה מילדותה הרכה כמעט עד ימי זקנה: בית אם־חורגת, מצב של שפחה, שיתוק רגלים, מות ילד בסיבת השיתוק, היפקעות זכותה לגדל את ילדה השני מסיבת עניות ומחלה, ולאחרונה מות בעלה הטוב והישר, שעשה כל מה שבכוחו להקל את עינוייה. בלשונה של הסופרת ניתן ביטוי למצוקות נפשה בשורות אלה: „לבכות אילו יכלה היה זה בוודאי מקל לה, אבל היא — מאז לוקח ממנה ילדה, קפאו בקרבה הדמעות ונעצרו, עד כי ראתה לפעמים את עצמה ככלי הפוך זה, אשר מרוב היותו מלא וממילא אין הנוזלים יוצאים ממנו".

בסיפור זה, דומה, גזרה הסופרת על עצמה התאפקות קיצונית. הרצאת הדברים רצופה, אבל כבושה ועצורה. ניכר בסיפור קימוץ רב במלים. כמעט שאין בו רקע, זאת אומרת הרקע הכללי של העיירה, חוץ מבקום אחד שהיחס הכללי של העיירה מבחינת דתית מוסיף צער על צערה. גם רחשי הנפש בכלל והארת הדברים בפרט כמעט חסרים בו. הוא עומד כולו על כוחה של עלילה חשופה, כאילו הסופרת מתכוונת

להשמיע: הנה עד כדי כך יכולים החיים להרע, עד כדי כך תוגדש לפעמים סאת יסוריו של האדם!

אף־על־פי־כן גם בסיפור „אכזרי" זה ניכרת מידת הסופרת, שהוזכרה למעלה, למשוך את האור מכל פינה. הסופרת מתארת בסיפור זה את הנער הצלם במלים הבאות: „כי העלם באיזה כשרון מיוחד ידע לדלות מכל אחד את הטוב והנעלה שבו כל ניצוץ של נדיבות או רוך", ותיאורה זה יתאים מאוד לתכונתה היא בהוספה זו, כי היא יודעת לדלות את הטוב גם מפרשיות חיים מרות וקשות.

ואמנם גם מ„עז" היא יודעת להוציא מתוק, גם במציאות רעה ונוקשה היא מגלה איזו בהרות־אור וגם „בדרך הקוצים" היא מוצאה את קומץ הפרחים הדל.

והסיפור גומר בשורות רבות־כוונה אלה:

„היא זכרה את בובותיה הישנות אשר המתיקו לה לפנים את שעות בדידותה — — ואת האגוזות בחצר, שסככו עליה מגשם ומשמש, אשר תחתיהן למדה פעם לבקש בצל נקודות של אור". — — —

„אבל היא כמו לפנים — — התאמצה להביט לפניה, הלאה שם — אל הוורדים".

הסיפור השני „כריתות" הוא יותר רשימה־קינה מסיפור. המספרת כאילו משתחררת מכבלי האמנות הסיפורית, נחלצת מן המועקה של חוקי הבלטריסטיקה ושופכת שיח על צערן של „גרושות הלב". בלשון פשוטה ורכה, ספוגת חום ובעלת קצב פנימי, לשון הנובעת מן הלב והמשתפכת בנעימות חשאית היא מתנה את גורלן של אלה המתענות בעינויי נפש, שהמות טוב מהם.

„חמש או עשר שנים ישבה האשה באהלה ושמרה את משמרת שלומו — — יישרה בידיה המסורות את כל ההדורים והחליקה את כל המחוספס. — — — אספה בצדי גניס בשביל שתי הערוגות שבחצרה וגידלה בהן את הפול, הגזר והסלק ומזה התחכמה אחר כך להתקין מרקי ירק ולפתנים, יש מאין יצרה. — — —

והנה קרה אשר יום אחד נתערער כל זה. — — —

ילדים אם היו פה והתכנפו במקומם כאפרוחים בשעת שואה, כאשר קינם עומד להחרס. נכמרים היו מהמון רחמים אל האם ונבעתים מחרונו של האב". — — —

שני הסיפורים הראשונים, „דרך קוצים" ו„כריתות" כל זמן הוא זמנם. אולם הסיפור השלישי, „לעת עתה", שעל שמו נקרא כל הספר, נעוץ בתקופת זמן מסויימה, בתקופת מלחמת־העולם הקודמת. הוא סובב בעיקרו על פליטי הישוב הארץ־ישראלי, שנתגלגל למצרים. הבריח המבריח את הסיפור הוא הזמן: מן הגירוש ועד אחרי הצהרת באלפור, כי על כן הוא כולל את שתי המגילות היותר חשובות של הימים ההם: מגילת מוראי הגירוש והתעללות העריצים — המסופרים על־ידי נער פליט אחד, כנראה מתוך אי־רצונה של הסופרת להלביש את „המעשים הנוקבים עד התהום" את לבוש ההוד של אמנות — ומגילת המאורע ההיסטורי של הצהרת באלפור. לפי בנינו עשוי הסיפור פרקים־פרקים: מהם המצטיינים בשלימותם בתור חוליות, שאפשר להוציאן מן השלשלת הכללית, מבלי שיפסד ערכן.

בשורות כבושות, מסתירות המית לב שוטף מהלך הסיפור מפרק לפרק. הוא מספר לנו על הנפשות, שהגורל אסף אותן למקום מקלט עראי, שמתוך כך נקרא הסיפור „לעת עתה". היא גם מחייה את זכרונותיהם של הגולים על ערי מולדתם. נאמנת לדרכה עומדת הסופרת על קטנות, שבאופן הארתה אותן הן פוסקות להיות קטנות והתחומים שבין גדולות וקטנות נבלעים זה בזה.

עוברות לפנינו כמה נפשות. ביניהן הטיפוס המאיר, המצהיל את בני סביבתו והמרנין את לבם והכושל — המצוי בכמה מסיפורי הסופרת והקרוב כל־כך ללבה — המשרך את רגליו בדרכים אבלות ושמציאותם של האנשים הנורמאליים, ביחוד של עליזי החיים, מטעימה הטעמה נוספת את כשלונו והוא נגרר אחריהם ונדחה מפניהם חליפות.

מהנפשות המתוארות הובאו לידי בליטה עזה שתים, שהן אחת, זאת אומרת, התכונה המציינת אותן היא אחת, אלא שהיא מתלבשת בלבושים שונים, והיא: ה ל ב ה ט ו ב. תכונה זו מתגלה באשה אחת שתפקידה הוא ל ק י ם נפשות והיא ממלאה תפקיד זה בנאמנות רבה. היא מאכילה, מלבישה, מעודדת, מאכילה את הרעב, מכלכלת את החולה ומחזקת את החלש. מיד בראותה אדם חלש, היא מעמידה את הדיאגנוזה הנכונה בדבר המאכלים והמשקים, שהוא זקוק להם, כדי שישוב לאיתנו, והיא מספקת לו את הדרוש לו באור של חסד ורחמים ובאהבה.

השני, שבו שולטת אותה התכונה, אלא שהיא מתלבשת בצורה אחרת, הוא עסקן ציבורי אחד, המבליע את חייו בחיי הכלל. הצרה הגדולה מוסיפה לו מרץ ומגבירה את כוחו. הוא עסוק תמיד בהושטת עזרה, בארגון, בסידור ובהצלת נפשות.

האם התכוונה הסופרת לרמז, כי הלב הטוב, שהיה האידיאל של היהדות התלמודית, והמוצא לו ביטוי בהתנדבות חלוצית, נחוץ לנו ביחוד עכשיו, לעת עתה?

תרומתה של דבורה בארון לעיירה האמנותית בפרט ולפרוזה העברית בכלל היא רבת־משקל ורבת־חשיבות. עיירתה מתייחדת יחוד סימנים ויחוד צורה ואין להחליפה בעיירתו של סופר אחר. העין המעמיקה לראות ביחד עם הלב המעמיק להרגיש; כשרונה לפתח פיתוחים דקים ב„זוטות", להעלות אותן ולתקוע אותן בלב הסיפור, דקות הכתיבה ביחד עם האחריות הגדולה, המבצבצת מכל מלה; צירופי לשונה המנופים והקצובים ביחד עם הניגון העולה מהם; הקיצור, האישיות היוצרת ביחד עם יכולת הביצוע מעוררות בלב קורא סיפוריה את ההרגשה, כי הוא בא במגע עם משהו אנושי מאוד וענוג מאוד.

אהרן בן משה כהנשטם

א

בחודש תמוז שנת תר"ף הלך לעולמו מנהל השיעורים הפדגוגיים מיסודה של חברת מפיצי השכלה ברוסיה, אהרן בן משה כהנשטם.

בתור אחד מתלמידיו, שזכה להכיר אותו במשך שתי שנים, אנסה במה שיבוא לתת שרטוטים אחדים מדמותו הרוחנית של המנוח, שהיה אדם גדול ומורה יחיד במינו, שכמעט לא הניח כמותו במקצועו, ולסכם את תמצית משנתו בהוראה ועיקר פעולתו בשדה החינוך.

מפרטי חייו החיצוניים ידוע לי רק, כי הוא היה עורך־דין על־פי השכלתו וכי הוא עסק במקצוע הפרקליטות במשך תקופה ידועה בחייו, אולם הוא לא התמיד בעבודתו זו והמיר אותה סוף־סוף בהוראה. וכך היה בראשונה למנהל תלמוד תורה בלודז ואחר־כך עבר לפטרבורג בתור מנהל בתי־הספר של חברת מפיצי השכלה.

מה ראה המנוח להמיר את היכל המשפט באוהל הדל והצנוע של תינוקות של בית רבן? מפני מה עזב את המקצוע המנחיל את בעליו גם עושר וגם כבוד ובחר ב„חררה" הצנומה של הוראה?

אין ספק כי לא מסיבות חיצוניות עשה מה שעשה, כי הוא לא היה מהנחשלים והכושלים במקצוע עריכת דין. אדרבה, סגולותיו הטבעיות הכשירוהו לעלות מעלה, מעלה בסולם ההצלחה וההצטיינות בעבודה שהתחיל.

הוא עזב את הלשכה המפוארה של עורכי דין, קבע את מקומו בצריף העץ של ההוראה וקשר את גורלו בגורל העלוב של המורה העברי מסיבות פנימיות, או יותר נכון מסיבה פנימית של „רוח היא באנוש".

צר היה לרוחו בעולם המשפט. הוא לא מצא בו סיפוק נפש וסיפוק רוח, כי על כן החליף אותו בעולם ההוראה, שנמשך אחריו על פי שורש נשמתו ובו מצא תיקון גמור לנפשו. הוא נפרד „מבחירתו"

הראשונה, ארש את ההוראה בשמחה ובאהבה ונשאר לה בנאמנותו עד יומו האחרון.

מבחר שנותיו של המנוח עברו עליו בתלמודי־התורה שהזכרתי למעלה. אולם עבודתו העיקרית, אותה העבודה, שהיתה לגולת הכותרת של חייו, התחילה רק מהיום שנתמנה למנהל השעורים למורים בגרודנה. אמנם הוא היה אז כבר בערוב ימיו (כבן חמשים, בערך), אבל דמי־נוער ולהט־עלומים תססו עדיין בקרבו. הוא התמכר בכל נפשו הגדולה לעבודתו החדשה, השקיע בה את כל חום רגשותיו ותמצית כשרונותיו וחולל נפלאות במשך עת קצרה. רק כשבע, שמונה שנים עמד בראש השעורים. אולם השנים המעטות הללו היו לו שנים של נצחונות מזהירים ונהדרים בעולם ההוראה, שנים שבהן פרצו ושטפו בכל עוז כוחות נפשו ושבהן התגלו כשרונותיו גילוי שלם ומלא.

השנים המעטות האלה הכתירו אותו בכתר של „מורה המורים" במיטב מובנן של מילים אלה והכניסו אותו אל היכלם של בני העליה, הזוכים ל„השארות הנפש" בזכות עלילותיהם ומפעליהם.

ב

כדי לעמוד על רוחו הכביר של המנוח עלינו לשים לב אל התנאים החיצונים והפנימים שבהם התחיל לעבוד.

התנאים החיצונים כיצד? במשך שלש השנים הראשונות נמצאו השעורים למורים במצב מיוחד. קיומם היה תלוי בחוט־השערה וסכנת ההסגר היתה מרחפת עליהם. דיה היתה תנופת־עט אחת של פקיד שלטון הלימודים להעבירם מן העולם ולמחות את שמם. וזוהי סיבת הדבר: שנים רבות חשב הוועד של חברת מפיצי השכלה על־דבר פתיחת בית־הספר למורים. אולם הוא לא ערב את לבו להגיש בקשה אל המקום הדרוש, מפני שידע מראש, כי השתדלותו תנופץ אל סלע החוקים המיוחדים על־דבר בתי־הספר היהודים וכי שלטון הלימודים לא ירשה בשום אופן לפתוח בית־ספר למורים בעל פרוגרמה עברית רחבה. אולם בשנות תרס"ג—תרס"ד, בערך, נראתה פתאום שעת־רצון להגשמת שאיפה זו. ערפלי־השחור שעטו את החיים הציבוריים ברוסיה התחילו להתפזר ורוחות של חופש התחילו לנשוב בחזקה. נדמה היה, כי עוד מעט תוסרנה צבתות הברזל של שלטון

היחיד, שהדקו בחזקה את גופם ונשמתם של תושבי רוסיה, וממשלת הזדון והרשע תפול ולא תוסיף קום.

זאת ועוד אחרת: בשעה זו עמד בראש גליל־הלימודים הוויל־נאי הברון וולף, שהיה ידוע למתקדם ואוהב חופש והיה קשור בקשרי ידידות עם הברון גינצבורג, מי שהיה נשיא ועד חברת מפיצי השכלה.

וועד החברה לא החמיץ את שעת הכושר ותיכף ומיד הגיש את הבקשה הדרושה בדבר פתיחת בית־ספר למורים עברים בגרודנה. הברון וולף תמך בבקשה זו ובעזרתו וסיועו נתקבל אישור על הבקשה האמורה מהמיניסטוריום אשר להשכלת העם בפטרבורג.

אמנם אישור זה היה סתום יותר מדאי והשאיר מקום לערעורים שונים, אבל וועד החברה לא אבה לעורר שאלות בדבר הנוסח המפוקפק של האישור, כי חשש ששלטון הלימודים יהפוך את הסתום ל„וודאי" בלתי רצוי למוסד. לפיכך חשב, כי מוטב להניח את הסתום כמות שהוא, ו„מה שיעשה הזמן לא יעשה השכל".

אולם הזמן פעל בכיוון מהופך מרצונו של הוועד. כי בין כה וכה השתנה המצב הפוליטי ברוסיה תכלית שינוי. רוחות החופש נגוזו ועברו ובמקומם כיסה את שמי רוסיה ערפל עבה ושחור, שלא היה עוד כמוהו. כל המתקדמים ירדו מעל במת החיים הציבוריים ומחנות, מחנות של כוחות שחורים הגיחו מחוריהם ומילאו את מקומותיהם של היוצאים בדימוס. הקיצור, הזדון ושרירות הלב של פקידי הממשלה התגברו עוד יותר מבתחילה.

בימי ריאקציה אלה נתקפח שלטונו של הברון וולף ונתעוררו קיטרוגים וערעורים שונים על זכות קיומם של הקורסים. גליונות רשמיים ארוכים בדבר הקורסים עשו את דרכם מפקידות לפקידות. כנהוג, „זחלו" גליונות אלה אט, אט. הכלל, המשא ומתן עם כל הדרישות והחקירות, הדקדוקים והפקפוקים ארך כ"ג שנים שלמות. ובמשך כל הזמן הזה היתה תלויה חרב דמקלוס על הקורסים והם היו צפויים לגזירה פתאומית.

אפשר מאד, „שהזחילה" נגרמה על ידי חברת מפיצי השכלה, שהשפעתה על חוגים ידועים לא אבדה כליל, והיא השתדלה לעכב את הגזירה עד כמה שאפשר.

סוף סוף עבר הסער, אבל לא בשלום. הקורסים לא נסגרו אולם

זכויותיהם המיוחדות בתור בית ספר עצמאי, הנותן לגומריו תעודות בעלות תוקף ממשלתי נתבטלו.

לא קשה לשער, עד כמה גדלו ועמקו יסורי נפשו של המנוח במשך כל הזמן, שמוסד טפוחיו היה מפרפר בין קיום וחדלון. אולם לבו היה קבר ליסוריו ועל דל שפתיו לא עבר שום דיבור, שיש בו איזה רמז למה שמתחולל בנפשו.

עד כאן התנאים החיצוניים.

והפנימיים?

גם אלה לא היו נוחים ביותר. החניכים היו ברובם יוצאי ישיבות ובתי אולפנא, שהציצו ונפגעו ושחלק גדול מהם לא יצא בשלום מפגיעה זו. כמה וכמה מהם לא יכלו להתאקלם בעולם הרחב שמחוץ לכותלי בית המדרש. חיי הממש ועובדות המציאות טפחו על פני הצעירים, שהיו מלאים משאות נפש נאצלות ושאיפות מרוממות, מרטו הרבה מנוצות תקוותם, פגמו ברצונם ובכשרון עבודתם והתישו את חוט שדרתם ואת כוחם לחיים.

הם התלבטו והתנודדו בעולם הזר המתנכר להם בלא נקודת־משען מוצקה ובלא בטחון פנימי וחיפשו להם איזה מקלט באוירה ערפלית־דמיונית מתוך אי יכולת גמורה של פעולה ועשייה, הדורשות חריצות וכשרון.

בתנאים מרים מבחוץ וקשים מבפנים כאלה התחיל המנוח לעבוד את עבודתו. אולם הוא לא רק לא נרתע לאחור, כי אם פסע לפנים בצעדי אומץ ובטחון.

הוא היה אחד מאלה, שהמכשולים והפורעניות משמשים להם כוח דוחף ומעורר וככל אשר תרבינה התלאות והתקלות כן תעצם רוחם וכן תגדל התלהבותם וכשרון עבודתם.

מבלי שים לב אל סכנת ההסגר, שהיתה צפויה לקורסים מחוץ, ואל החומר הרך והרופף שבפנים, תפס המנוח בידים אמיצות את המשוט שנמסר לידו והוליך את המוסד שעמד בראשו בדרך הקידמה התמידית העולה מעלה מעלה.

ואמנם הודות לסגולותיו המצויינות עלה בידו להרים את המוסד למעלת גורם חינוכי כביר בחיי תלמידים. החומר הרך והרופס נתחשל ונתחסן בתוך כתליו והפך חומר מוצק ומגובש.

התלמידים חזקו ואמצו בגופם וברוחם ושדרתם נתיישרה ונזדקפה. הם נתמלאו חדוות העבודה, הזדיינו בכלי נשק של הדעת ובתכסיסי הוראה מודרניים והתכשרו הכשרה לימודית וחינוכית לתפקידם — תפקיד המורה העממי.

ג

המנוח הצטיין בידיעות מרובות במקצועות שונים. הוא היה אחד מבעלי האשכולות, שמצודת יריעתם פרושה על הרבה חכמות ומדעים כאילן רב־השרשים, המקבל השפעה מכמה וכמה צנורות.

אמנם מפני סיבה זו אי אפשר היה לחשבו לגדול אפילו במקצוע אחד, מפני שהוא לא תקע את עצמו בפינה ידועה בהיכל המדע כדי לקנות בה שלמות ולא התמכר לענף חכמה אחד, כדי לצלול בנבכי תהומותיו ולהגיע עד תכליתו.

בדרך כלל הוא לא נטה אחרי המקצוענות ואחרי ההצטמצמות בקרן זווית אחת לשם התמחות באחת מן החכמות. הוא לא קנא את קנאת החכמה כי אם את קנאת האדם. לא התורה בתור לימוד מופשט עמדה במרכז מחשבתו, כי אם זו המעשרת את חייו התרבותיים של האדם והמגדילה את מקורות ההנאות הרוחניות שלו. ומטרה זו — חשב — תושג לא על ידי צמצום, כי אם על ידי התפשטות, לא על ידי הסתייגות בחדר־כלא של איזה מקצוע, כי אם על ידי טיול חפשי בחדרים השונים של היכל המדע.

אולם מאידך גיסא, לא היה גם מאלה המלקקים ככלב מן הים אי־אלו ידיעות שטחיות ורפרופיות והמסתפקים בראשי פרקים, מפתחות ומבואות, כי אם קנה לו ידיעות הגונות ונכונות בכל מקצוע שעסק בו. ולא עוד, אלא שהוא נתברך בסגולה מיוחדת לאחד ולמזג בקרבו את הידיעות השונות שרכש לו וללכד אותן לחטיבה אחת.

ידיעותיו לא היו מונחות בקרבו כאבן שאין לה הופכים, בחינת חומר חנוט וקפוא, כי אם הן חיו בקרבו, עשו ענפים ונשאו פירות ופירי־פירות. כל מה שספג אל קרבו היה שואף אל נקודה פנימית, מרכזית ונצטרף צירוף הרמוני אל הסך־הכול של רכושו הרוחני.

אולם לא באלה קנה את שמו שהלך מסוף עולם ההוראה ועד סופו. כי האמת ניתנה להאמר, כי גם במקצוע הפדגוגיה שלו הקדיש

המנוח את רובי עתותיו לא סלל דרכים חדשות, לא גילה אופקים בלתי ידועים ולא המציא שיטות חינוך מקוריות.

סוד גדולתו וגודל פירסומו מונחים במקום אחר. עליו ניתן להמליץ את האימרה הידועה של הורודצקי: הוא לא השאיר אחריו ספרים (חוץ ממאמרים בודדים), אבל הוא השאיר א נ ש י ם.

הוא העמיד מאות תלמידים, שהיו קשורים אליו בחייו ונשארו קשורים אל זכרו בלב ונפש, תלמידים המעלים את שמו בחיבה ובהערצה והמרגישים כי כל עבודותיהם וכי כל הטוב והמשובח שבהם בשדה ההוראה הם משלו.

תמיהני, אם אף אחד ממאות תלמידיו הפזורים בארצות רחוקות ומרוחקות, לא נשא במעמקי לבו תקווה טמירה, כי הוא יזכה ביום מן הימים להפגש עם מורו החביב ואם תקווה זו לא גרמה להשביח את פעלו, להגדיל בקרבו את אשו של נר האמת ולהלהיב אותו ברגשות קדושים ונאצלים.

המנוח היה לא רק המנהל של השעורים למורים, כי אם גם יוצרם. הוא טבע את דמותם וצביונם, נפח בהם את רוחם ועשה אותם למוסד שהכניס זרם חי ורענן אל ההוראה העברית וגרם להתחדשותה והפרחתה. הוא צרר בהם את נשמת נשמתו ובעקשנות מוצקה ובלתי יודעת לאות שאף לשכלולם ולהתפתחותם ולצעידתם הלאה, הלאה בדרך הקידמה והעליה. הוא עמל ויגע לטובתם במיצוי כוחו, הקריב להם את חלבו ודמו והבליע את חייו הפרטיים בחייהם הם.

כאמור, לא עשה המנוח „תגליות" בחינוך, אולם הוא קבע את דעותיהם של טובי הפדגוגים במוחם ולבם של תלמידיו. הוא היה מתורגמן ומליץ נפלא לרעיונותיהם של גדולי המדע הפדגוגי והסביר באופן מצויין את מחשבותיהם של החושבים הגדולים.

יתר על כן, הוא העביר גשר חזק בין הכללים המופשטים של ההוראה ובין עולמה המעשי. הוא הלביש את הרעיונות העיוניים בשר, העלה עליהם עור ונלחם בעד הגשמתם והוצאתם מן הכוח אל הפועל.

הסיסמה העיקרית שהשתדל לנטוע אותה בלב תלמידיו היתה: נקודת הכובד של ההוראה היא ה„איך" או שיטת הלימוד, היינו, חשיבותן של הידיעות הנרכשות תלויות לא בכמותן ואף לא באיכותן, כי אם באופן רכישתן.

סיסמה זו הפכה את כל קערת החינוך הישן על פיה. השיטה הישנה ראתה את הילד כראות „בית קיבול" מסויים, שיש להכניס אל תוכו ידיעות מסויימות בשעור ידוע: כך וכך ממקצוע זה וכך וכך ממקצוע אחר ובזה חשבה לצאת ידי חובתה.

היא לא דאגה לא לנפשו של הילד ולא להתפתחות כוחותיו הרוחניים והשכליים. כל מטרתה היתה, ש„המזון הרוחני" שהיא הושיטה לו, יובא לתוך אוצר זכרונו של הילד.

באה השיטה החדשה ולימדה את ההיפך. העיקר הוא לא כמה „נכנס" אל הילד, כי אם איך נכנס. על פי שיטה זו הילד צריך להיות לא בבחינת „נפעל", כי אם בבחינת „פועל". לא ידיעות מוכנות ותורות ערוכות ופסוקות עלינו לתת לילד, כי אם רק חומר ומכשירים שעל פיהם יוכל להמציא ולחדש אותן האמיתיות, שאנחנו חפצים להקנות לו.

על פי שיטה זו צריך הילד להיות בחינת חוקר. הוא צריך בעזרת כוחותיו העצמיים, לעשות נסיונות, להשוות, להפריד, להכליל ולהסיק מסקנות.

תפקידו של המורה כלול בזה, שהוא צריך להגיש חומר לחוקר הקטן, כדי לשמור אותו מבזבוז כוחות לבטלה. יתרונה של השיטה החדשה על הישנה גלוי לעין. היא מוסרת לילד את מפתחות היצירה, מפתחת ומעצימה את כוחותיו הנפשיים, מטעימה אותו מחדוות הממציא והמחדש ומעוררת בו בטחון ואמונה עצמית. ועל כולם, היא מכשירה ומסגלת אותו להשתלמות עצמית, שהיא סוף תכלית החינוך ומטרתו העיקרית.

כי הלוא עד כמה שיגדל אוצר ידיעותיו של הילד הוא כמר מדלי לעומת מה שנחוץ לו לדעת. וכיצד יוכל הילד המבוגר להוסיף חכמה ולקנות דעת, אם לא הרגילו אותו במשך ימי לימודו להשתמש בכוחותיו העצמיים וביכלתו הרוחנית, אם פטרו אותו מכל מאמץ שכלי ונפשי (יוצא מן הכלל רק כוח הזכרון, שעליו אמנם העמיסו משא לעייפה) ואם הושיטו לו כל העת פירות בשלים, שהוא לא עמל ולא יגע בצמיחתם ובגידולם?

ואמנם אנחנו רואים כי רובם הגדול של מסיימי בתי הספר (אף של אומות העולם במשמע) קופאים על התורה שהוציאו מבית רבותיהם

ואינם מוסיפים להשתלם ולהתפתח. ומהם גם פולטים את התורה שהובאה לתוכם על דרך „כבולעו כך פולטו". ואין שום ספק כי קלקלה זו תלויה במידה גדול בשיטת החינוך הגרועה השוררת בבתי־הספר.

השיטה החדשה האמורה המעמידה את הילד במרכז העבודה והמוסרת בידו את התפקיד להיות המדבר הראשי והפועל הראשי מטפחת על פניהם של המורים „הנואמים" מכל המינים ומכל הדוגמות. הבוטחים בכוח לשונם והמאמינים, כי בכוחה של „המלה" לחולל נפלאות.

הדרשות והנאומים בהוראה פועלים רק על חוש השמיעה, אולם אינם מתעכלים בנפשו של הילד ואינם מתמזגים בדמו ובבשרו.

מהשיטה החדשה מסתעפים סעיפים שונים שלכולם מגמה אחת ומטרה אחת, היינו, חינוך הרמוני של כוחות הילד ויצירת אישיות קבועה ומוצקה.

הסעיפים היותר חשובים שהמנוח הטעים והדגיש בכל שעה כושרת ושעמל ויגע בכל כוחו להכניס אותם אל בית הספר העברי הם הממשיות וידיעת הטבע.

כידוע נתקפחו שני הסעיפים האלה קפוח גמור בחדרים שלנו. ראשית, היו מכניסים את כל הלימודים דרך „צינור" אחד — דרך האזנים ויתר כוחות הנפש הוזנחו לגמרי. ושנית, תוכן הלימוד היה „שמימי". היו מלעיטים את הילד בדברים פילוסופיים הנטולים מהחיים ושאין להם אחיזה בעולם הממש. המנוח הראה, כיצד להעביר באמצעות גופים, עצמים ומכשירי לימוד שונים — וקצת גם על ידי מלאכת כפים כמו ציור וגילוף — את מרכז הכובד של הלימודים מאזני הילד אל עיניו וידיו ויתר האברים הפועלים. הוא הראה, כיצד להכניס את הלימודים הדרושים דרך כל צנורות הנפש, באופן שכל הרשמים שהוא מקבל יאחזו ברוחו אחיזה מוצקה ויהפכו לחלק בלתי נפרד מעצמותו.

המנוח גם הרים את לימוד הטבע למעלת לימוד חשוב. הוא קבע אותו בתור יסוד נכבד של בית הספר העברי. הוא הראה כיצד להכניס את הילד אל הטבע, כיצד ללמדו את הלימודים האלה לא

מתוך ספרים, כי אם מתוך הטבע גופו בעזרת הסתכלות עצמית בחזיונות הסובבים אותו.

ויותר ממה שהשפיע המנוח בדבריו על אודות העיקרים של החינוך המחודש, השפיע בדוגמות חיות ובמעשים למופת. הוא היה מלמד מקצועות שונים וכל שעור ושעור משעוריו היה ראיה מכרעת ומופת חותך על יתרונה של השיטה החדשה.

הוא היה מורה בחסד עליון, אמן ממדרגה ראשונה. כשהיה מלמד, נדמה היה, כי הוא רק חבר משתתף, אבל בה בשעה היה מחזיק בכשרון רב את חוטי המסכת של השעור, מפקיע חוטים וקובע אותם במקום הראוי, הכול לפי הצורך.

ד

המנוח היה למופת לחניכי השיעורים לא רק בתור איש האשכולות ובתור מורה, כי אם גם בתור עובד חרוץ ופועל שקדן. כמות המרץ ששפעה ממנו וכשרון עבודתו היו פשוט מבהילים.

הוא היה חוור וצנום, אבל כוחותיו הנפשיים היו כמעין המתגבר. דרכו היה לקום יום יום בארבע שעות וללמוד בקול, שהקול יפה לזכרון; בימות החורף היה נוהג ללמוד בחדר קר, כדי שלא תחטפנו השינה. משמונה שעות בבוקר ועד שעה מאוחרת בערב — פרט להפסקות קטנות — היה נמצא בין כותלי המוסד והיה עובד כל העת בלי לאות.

ראשית כול, היה מלמד יום, יום כארבע שעות ואחר כך היה עוסק בעבודות שונות המכוונות לטובתם ולתועלתם של הקורסים. כך, למשל, היה עוסק בגידול נטיעות שונות, בעריכת קולקציות, בסידור תערוכות ספרי לימוד, בעשיית נסיונות, בקריאת הרצאות ועוד ועוד.

עונג מיוחד היה לראותו בחדר „הטבע" שלו. חדר זה היה מלא מזן אל זן עציצי נטיעות, בקבוקי שרצים ורמשים ואוסף מתכות ומחצבים.

בחדר זה היה מצטיין במאור פנים מיוחד, צוהל בחדוות חסיד הטבע ומטפל בחי, בצמח ובדומם בהנאה יוצאת מן הכלל.

וודאי הרגיש, כי חדר זה הוא כולו חידוש בחיי החניכים, שהספירה הטבעית שלהם היתה הספרים, היינו סמלי העצמים ולא גופי העצמים. לפיכך היה מחבב חיבה יתרה את החדר הזה ומשפיע עליו שפע של אהבה.

***

הידיעות המקוטעות שהגיעו אלינו מעבר לים הודיעו אותנו, כי בשנות המלחמה גלו הקורסים מעיר לעיר וכי הלכו הלוך והצטמצם, הלוך והתכווץ עד שסוף סוף עזב אותם המנוח ועבר אל החברה „תרבות" שהתוותה לה מטרות חינוכיות רחבות.

כעבור זמן קצר גווע וימת והוא כבן שישים שנה.

ספר הבדיחה *)

חומר בבדיחה מבבקורת הן בתכסיסי־מלחמה והן בכוח־פעולתה על האדם. בתכסיסי־מלחמה כיצד? הבקורת עורכת מלחמה גלויה וישרה על העצם שבו היא נלחמה, היא שמה מצור, בונה דיק ומעמידה את כלי־זינה הלקוחים מאוצר ההגיון מול אויבה. לא כן הבדיחה. זו באה מן הצד בהערמות ובעקיפים שונים כמתנגבת, משתערת השתערות פתאומית ובלתי־צפויה ומהממת בכוח־איתנים כסוללה חשמלית וכלהט הברק הפולח שחקים. לפיכך גם כוח־פעולתה של הבדיחה גדול עד לאין ערוך מזה של הבקורת. הבקורת ספק מנצחת, ספק אינה מנצחת, מפני שבהוכחות הגיונות בלבד יש למציא על־פי רוב איזו „נימה" או מקום תורפה, הנותנים מקום לצד שכנגד להאחז בהם ולהשיב מלחמה שערה. ואם תמצא לומר, שההוכחות מוצקות כברזל, שאין להזיז אותן אפילו זיז כל־שהוא ואין לגרוע מהן, גם אז הנצחון אינו וודאי, מפני שהן פונות רק אל השכל הקר ואל התבונה הטהורה ולא אל הלב והרגש, והאחרונים אינם חוששים לפעמים לתבוסת ההגיון ומוסיפים להתבצר במבצריהם ולהחזיק בכל עוז באותן האידיאות החביבות עליהם, אף־על־פי שנתערער יסודן והתמוטטו אשיותיהן. לפיכך דעות מוטעות, שהחזיקו בהן רבים, אינן עוברות ובטלות מן העולם בנקל אפילו לאחר שנתגלתה טעותן. אולם הבדיחה מזעזעת את כל ישותו של האדם והופכת לו לב אחר ורוח אחרת. משביבי אשה נמוגים ונמסים כל החוטים הנעלמים, המקשרים את הלב לדבר המגוחך. היא מכה את שונאה מכה שאין אחריה כלום, מכת מוות. הפתגם הצרפתי האומר „הצחוק ממית" ידע להעריך את כל כוחה של הבדיחה. תדע, כי נוח לו לאדם להשפט בקיתונות של בקורת ואפילו בזלזולים קשים ומעליבים מלהכוות בגחלתה של הבדיחה השנונה והחלקה. מבחינה זו נוכל להחליט בבטחה, כי ה„ליצנים" —

*) ספר הבדיחה והחדוד מאת א. דרויאנוב. הוצאת „אמנות", פראנקפורט ע"נ מיין־מוסקובה־אודיסה.

במשובחים אני מדבר — שהקדוש ברוך היה שותל בשדרות הדורות בכל אומה ואומה הם סם חיים לאנושיות. הם גואלים אותה משעבודם של חוקים שהתרוקנו מתוכנם ופרקו מעליה את עולם הכבד של סייגים וגדרים שעבר עליהם זמנם. הם מתריעים על כל הקלוקל והתחוח, הבלה והכמוש שבחיים ובזה הם מועילים להתחדשותם של החיים ולהתבצרותה של תרבות אנושית כללית. ואמנם הרבה מהמבצרים האיתנים של אמונות תפלות ודעות נפסדות, הזיות שוא ודברי הבאי ממינים שונים, שהיו כספחת למין האנושי, נפלו לא בעטים של כלי־המפץ הכבדים וכדורי־הלהבות המהממים של אנשי המדע, כי אם בעטים של החצים הקלים והמעופפים, החדים והחלקים של ההיתול והחידוד.

הבדיחה משמשת אספקלריה בהירה, המשקפת את חייה הרוחניים והחמרניים של האומה על אורותיהם וצלליהם, יתרונותיהם ופגימותיהם, מעלותיהם וחסרונותיהם. על־ידי הבדיחה אנו מציצים לתוך־תוכה של נשמת האומה, עומדים על אפיה ויחודה ושואפים את אורה ואוירה. הבדיחה מקפלת תחתיה בתמונת זעיר אנפין את תולדות האומה ומספרת לנו בשפה נאמנה את צערה ויגונה, ששונה ושמחתה, יאושה ותקותה, סברה וסכויה.

הבדיחה גורמת לנו תענוג רוחני, היא משעשעת את דמיוננו, מאבירה את רוחנו ומאצילה עלינו שפע של זיו ונגוהות; היא מכה על סלע חיי החולין המעיקים עלינו, בוקעת את קליפת החלזון הקשה העוטה אותנו, מזילה מתוך נשמתנו רסיסי־זוהר ונטפי־רוך ומתיזה מתוך עינינו רשפי שמחה ושביבי ששון. היא נוטלת אותנו כמו על גפים זכות וצחורות ומכניסה אותנו אל עולם נאה ונחמד, הזרוע אורות של שמחה, עליצות והרחבת הדעת.

לפיכך עלינו להחזיק טובה למר א. דרויאנוב, שעמל ויגע הרבה במשך שנים רבות בכנוסה ועיבודה של הבדיחה העממית והגיש לנו את ספרו הראשון פרי עמלו, המצטיין בהידור חיצוני ופנימי כאחד.

הספר פותח במבוא ארוך, התופס כמעט את החלק החמישי של הספר. במבוא זה דן המחבר מתוך סקירה כללית על מקומה של הבדיחה בתלמוד ובספרות הדתית, מותח קו מבדיל בין הבדיחה האי־רופית והבדיחה היהודית, מתאמץ לעמוד בכבשונם של המגוחך

והבדיחה ולחשוף בעזרת נתוחים דקים את שרשם ומהותם ומגיש לנו הרבה חומר של הסתכלות באפיה וטיבה של הבדיחה היהודית. המחבר נגש אל כל השאלות האמורות בכלי־זינו של המדע ופותח לנו שער להבין כמה וכמה חזיונות בעולמה של הבדיחה. הנחותיו ומסקנותיו של המחבר מחכות לבעלי מקצוע שיביאו אותן בכור הבחינה ויוציאו עליהן את משפטם. רצוני להעיר בכאן על פרטים אחדים. ראשית, המחבר הנכבד מיחס לחכמי התלמוד מידה גדושה ביותר של ליצנות. אמנם אפשר למצוא בים התלמוד איזה קורט של ליצנות, אבל קורט זה בטל באלפי בדיחות וסאטירות מוסריות בעלות כובד ובעלות משקל, שתעודתן להבליט את מומיהם של בני־האדם, לשפר ולעדן את היחוסים ההדדיים שביניהם ולהעלות את החיים למדרגה יותר רמה ונשאה. חכמי התלמוד היו עסוקים תמיד בדברים העומדים ברומו של עולם, בעניני דת ומוסר, בתיקון המידות ובהתשת כוח היצר הרע. העניינים האלה שימשו נושאים לרוב המכריע של בדיחותיהם, והליצנות הקלה לא משכה את שימת־ליבם *). שנית, המחבר הנכבד פוסק, כי „אזנו של הפולקלוריסט חייבת להיות פתוחה לכל מה שיצא מפי העם. „דין הניין לי ודין לא הניין לי" אינה מידה לפולק־לוריסט כלל".

בתור דוגמה של פולקלוריסט נאמן הוא מביא את משה בן גרשון (כתב את רשימותיו במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה), שלא חש לרשום אפילו את הבדיחות שהאוזן נכוית מהם. בעיקר הדבר, אין שום ספק, שפולקלוריסט הנוהג בעצמו סלסול של צניעות יתירה, המקפיד בכל תוקף על כשרותה של הבדיחה והזהיר בכל כוחו מאבק נבול פה ומנ"ט בר נ"ט של „כעור" הוא פוסל את עבודתו ומקפח את מעשי ידיו, אולם מאידך גיסא איני יודע, אם בספרים שנועדו לעם — פרט לספרי מדע — אפשר „להתיר את הרצועה" מכל וכל ולטפל בדברים „שלא ניתנו להתרגם", אף־על־פי שהם כוללים איזו הלצה. אמנם קשה מאוד לחוק חוקים מסויימים בנידון זה, אבל, כמדומני, שלא נהיה רחוקים מן האמת אם ננקוט כלל זה: כל הלצה,

*) עיין על זה בפרטיות: ד"ר ש. שהור, הבדיחות באגדות חז"ל והשפעתן החינוכית. „החינוך", תרע"ב—תרע"ג; א. אובסי, ההומור בספרות התלמודית, „התורן", תרע"ח—תרע"ט; א. אובסי, „רשומות", בקובץ החדש „גימים".

שחריפותה ו„עממיותה" מועטות ו„כיעורה" מרובה פסולה, שני הצדדים שקולים פסולה. בדרך כלל, אף כי המחבר פוסק לקולא, הוא נזהר לבלי להכאיב את האוזן יותר מדאי ואפילו אלה ההלצות המעטות שבמקורן יש בהן „טעם לפגם", הרי הן מוצאות את תיקונן בלבושן העברי, הנוטל מהן במידה ידועה את עוקצן הגס, והן נעשות ראויות להשמע. אולם יש גם הלצות בודדות, שאפילו לבושן העברי לא עמד להן והן מכריזות על עצמן כי הן „פסולות לבוא בקהל".

מצד הלשון והסגנון המבוא הוא מלאכת מחשבת. כל פסוק ופסוק מחוטב יפה־יפה ומבריק בציורי דיבור ובמבטאים חריפים, הדולים את הכוונה לכל עמקה ודקותה. גם המושגים היותר דקים, שהמחבר דן עליהם לובשים צורה מוחשית ומתבררים בבהירות מבהיקה. דומה, שכל מלה ומלה שקולה ומדודה ומכוונת באופן היותר נאות אל הענין. המחבר מתרחק מקשוטי־לשון יתירים גם מצעצועי ניבים מקובלים. הוא אינו זוכה בלשונו מן ההפקר ואינו משתמש במבטאים שגורים וחלקים העומדים מוכנים לשרת את כל תופשי עט. הוא מתיך את מטבעות הסגנון בכורו הוא ויוצר מהם צירופי לשון נאים ונחמדים הטבועים בחותם העצמיות.

כל החומר המרובה של הבדיחות נתחלק על־פי תכנו למחלקות ידועות וכל מחלקה כוללת אותן הבדיחות השייכות אליה מאיזה צד שהוא. גופי הבדיחות נתרגמו תרגום שיש עמו גם עיבוד. המחבר מגלה בעיבודו הרגשה דקה וכשרון בלתי־מצוי לתת לכל בדיחה את צורתה המיוחדת, באופן שהגרעין ההומורי יהיה מבהיק בכל זיוו והדרו. כדי לעמוד על עבודתו של המחבר בפינה זו כדאי להשוות את הבדיחות המצויות בידנו בלשונן המקורית אל אלה שנכנסו אל הספר הנוכחי. לשון התרגום היא נפלאה מצד יפיה. המחבר מדובב מילים ומבטאים רבים מן ההלכה והאגדה ומכניס לתוך עורקיהם את דם החיים ולשד הממשות. הספר עושה עלינו רושם של פסקי „ברייתות", שחוצבו מתוך גושי חיים רוטטים. אולם שפע יופי זה יש שהוא פוגע בהרגשתנו מפאת התהום העמוקה הרובצת בין הצורה והתוכן. התוכן הוא חולי־חולין לקוח לפעמים מפסלתם של החיים ומזוהמתם והצורה מהוקצעה, מחוטבה וחרותה בפתוחים דקים ו„למדניים", שמתוכם אנחנו מאזינים להדם של נושאים עיוניים נאצלים. יש שנדמה לנו כאילו המלים

והמבטאים ששימשו נרתיק לרעיונות נעלים ומרוממים צווחים בקולי־קולות על ששעבדו אותם בעל־כרחם להיות לפה לתכנים כל־כך פחותים ושפלים.

בכלל, הספר הנכחי הוא ספר יקר מאוד הן למחבבי הבדיחה והן למחבבי הלשון העברית. כאלה כן אלה יהפכו ויהפכו בספר הזה מתוך קורת־רוח גדולה והנאה מרובה. הבדיחה העממית מצאה במחבר הנכבד גואל נאמן, שנגש אליה מתוך הרגשה דקה והבנה מרובה, סגנן אותה באמנות גדולה בסגנון הראוי לה והלביש אותה בלבוש עברי נחמד, הממשיך עליה חוט של חן מיוחד ומוסיף לה טעם לשבח.

עריכת התלמוד*)

ים התלמוד, כפי כינויים של הקדמונים, אוצר בקרבו לא רק כוחות בראשית, כי אם גם סודות בראשית. הוא כולל תמצית גבושם של החיים הלאומיים, החברתיים והמוסריים של האומה הישראלית במשך מאות בשנים וביחד עם זה כאילו איזה צעיף תעלומות ומסתורין חופף עליו, המשווה לו דמות של חידת־פלאים ויצירה־ספינקס. הרגשה של סודיות זו מתייחסת יותר אל הצורה מאשר אל התוכן. התוכן אמנם „מבהיל את הרעיון" בהיקפו הענקי ובעמקו התהומי, במאליפות עניניו ובנבכי מצולותיו ולפעמים גם בסער גליו ובהמיות דכייו, אבל הכל או כמעט הכל טבוע בחותם הבהירות. מימי התלמוד עמוקים, אבל אינם עכורים. וחזקה על כל אלה הצוללים בהם בעוז־נפש ואומץ־רוח, שיבואו על שכרם, כל אחד לפי השגתו ולפי עמלו. אולם הצורה היא מעין סימן שאלה ומדרש פליאה. לכאורה, היא כולה עשויה מקשה אחת ומצטיינת באחדות גמורה. כל הפרטים נאחזים ומשתלבים זה בזה בסדר ובהדרגה וכל החוליות הבודדות מתדבקות זו בזו באופן הגיוני לשלשלת אחת, והכול רץ אל הנקודה העיקרית, אל המרכז, אל בירורו וליבונו של הנושא העיקרי. ולא עוד, אלא שהיא מצטיינת גם בציוריות ההרצאה. היא מעבירה לפנינו את ההתנגשות וההתנגחות, ההתאבקות וההתרוצצות של תלמידי־החכמים, את הקושיות והתירוצים, הדיוקים וההסברים, שהיו מתעופפים בבתי־המדרש, את השקלות וטריות, הטעמים והנימוקים, אומד הדעת ודרך המחשבה של בעלי הוויכוח ואוסרי מלחמתה של תורה.

אולם דווקא אחדות חיצונית זו גורמת מבוכה רבה. כי הלא אין ספק, כי במקרים רבים היא מבליעה בסגנונה את קוי ההבדל בין שכבות ודברים בודדים — בני דורות וזמנים שונים. הללו כאילו פשטו אותות תקופתם ומחקו את רשמי זמנם במצוותו של עורך פלאי, שהצליח ב„להטיו" להסתיר את עקבות המלט והסיד ויתר מכשירי

*) עריכת התלמוד הבבלי, מאת ד"ר י. קאפלאן, ניו־יורק, בלוך פוב. קא"ו, 1933 (באנגלית, שנ"ו עמודים).

הבנין בין לבנה ללבנה ובין נדבך לנדבך והוציא לפנינו את ה„חומר" כשהוא מלוכד לחטיבה שלמה ולגוש מוצק בחינת „מעור אחד".

וכך עומד המעיין פנים אל פנים עם שאלת העריכה, המסתעפת לכמה וכמה שאלות בעלות כובד ומשקל, שמטרתן לפרוש את אור המדע על אהלה של תורה ולהקל את הכניסה לתוכו. אחדות מהשאלות היותר חשובות הן אלה:

מי הוא העורך, או יותר נכון, מי המה העורכים, כי הדעת נותנת כדברי בעל הדורות הראשונים „כי לא היה רב אשי יחיד בדבר, כי אם שהדבר נעשה על יד ועד גדול"?

מה היתה בעצם גופה של עבודת העריכה, האם היא צרה צורה מ„תוהו ובוהו", מפרורי חומר מפוזרים ומפורדים, או שהיא עסקה גם בצירוף מגילות שלמות, כדעתו של ר' זכריה פרנקל במבוא הירושלמי, כי „קצת שיטות נשנו כבר בשלמותם בבית־המדרש, כלומר מאמר של אמורא פלוני או מחלוקת אמוראים היו שגורים בפי התלמידים עם הקושיות והתירוצים אשר באו עליהם בדור הקודם והיו נקשרים בפי התלמידים לאחדים" — והאם היא הצטמצמה רק ביצירת יש מיש, בעיבוד החומר וסידורו, זיקוקו וליבונו, או שהוסיפה גם נכסים משלה ויצרה יש מאין?

מה הם העיקרים שהשתמשו בהם העורכים, כשבדקו את כל החומר שנצטבר עד זמנם? על איזה יסוד כנסו את אשר כנסו וגנזו את השאר?

מתי נהפכה תורה שבעל פה לתורה שבכתב, וכיצד היתה העריכה: בפה או בכתב?

מה היתה כוונתם של עורכי התלמוד, האם הם התכוונו לחתום אותו בגושפנמקה של „כוח המאסר", שכל דבריו הם גזירה עליונה ודבר מלך שלטון להלכה ולמעשה ושממנו אין לגרוע ועליו אין להוסיף, או שכוונתם היתה כהשקפת וויס, המביע אותה בתקיפות הדעת, כי „התלמוד לא היה נועד בעצם וראשונה להיות ספר חוקים, רק להיות ילקוט כל עניני התורה שבעל־פה כפי השלשלותה עד חתימת התלמוד". ובמקום אחר ביתר בהירות: „ואמנם לא יעלה על הדעת, כי בעת הזאת נמנו וגמרו חכמי הדור שעם חתימת ספר התלמוד נחתמה חכמת התלמוד, וחייב כל אדם מישראל אף אם הוא חכם כדניאל לבטל דעתו

אשר הוגה והורה אחרי עיון עמוק ואחרי הדרישה והחקירה מפני כל דיבור ודיבור הנאמר בתלמוד. על זה אין רמז קטן בכל התלמוד" (דור דור ודורשיו ג', רט"ו).

מהי הסיבה שמששים וחמש המסכות הכלולות בסדר המשנה יש גמרא רק לשלשים ושבע מהן? האם לכתחילה לא נערכה הגמרא יותר מלל"ז מסכות או שבמשך הדורות אבדה הגמרא של כמה מסכות מפני איזו טעמים?

רשימה קצרה זו אינה ממצה את כל השאלות, אבל אלה הכלולות בה הן מרכזיות, בעלות ערך ראשון וחשיבות יתירה.

עד כמה שלא יפלא הדבר עובדה היא, כי אם נבוא לגבות עדות מפי המקורות הראשונים נמצא, כי גם בשאלות היותר חשובות של העריכה החומר המגיד לנו מה בשאלות אלה הוא כל כך מעט ודל עד שהוא בבחינת "נייר חלק" או שהוא מלא סתירות וניגודים, הכחשות זהזמות. כך, למשל, בנוגע לשמות העורכים הנה המימרה הידועה "רב אשי ורבינא סוף הוראה" הספיקה להכתיר את האמוראים הנזכרים בכתר העריכה. אבל הללו שהשתמשו בראיה זו לא הוכיחו לנו פרט אחד חשוב והוא, שהוראה ועריכה הם שמות נרדפים. וכמובן, בלי הוכחה זו הראיה אינה ראיה.

ובנוגע לכתיבת תורה שבעל־פה הנה בדבר איסור הכתיבה המקורית מכחישים וסותרים זה את זה עד שכמעט אי־אפשר לפשר בינהם ואי־אפשר לנוח מן הספקות ולצאת מן המבוכות בנידון זה. גם בדבר השאלה המרכזית, בדבר כתיבת המשנה — שתיקה גמורה, לא דבר ולא חצי דבר. "ודבר תימא — שואל ר' יעקב חגיז בהקדמתו לספר "עץ חיים" — אך לא אישתמיט גמרא בשום דוכתא למירמז דנכתבו המשניות בימי רבי?" (תכנה של שאלה זו מובא בספר הנוכחי) וד"ר קאפלאן טוען בספרו (עמוד רס"ו): "עובדה היא, כי בתקופה ידועה היתה מתקיימת בצד תורה שבכתב תורה שבעל־פה, שלסוף נתפרסמה בכתב. חלקה הגדול עלה בסדר המשנה. כיצד ועל ידי מי נעשה הדבר הזה? פרסום תורה שבעל־פה בכתב נחשב בלי ספק לתקנה בעלת חשיבות ראשונה, שוודאי נתקנה על יסוד החלטה שנתקבלה בכנסיה הגדולה של אבות התורה לאחר עיונים ודיונים, וויכוחים ובירורי דעות בענין זה. וכיצד אפשר לבאר את הדבר, כי בה בשעה

שנשארו לזכרון בספר תקנות פחות חשובות — — לא נשאר כל דבר לתקנה חשובה ומקיפה זו, הנוגעת לכתיבת המשנה? על יסוד זה הוא מחזק את השקפתו בענין כתיבת תורה שבעל־פה (עיקרי הדברים יבואו במקומם הראוי).

על פליאות כאלה אפשר להוסיף עוד ועוד. הנה התלמוד, למשל, כולל בלא גוזמא רבבות ענינים שונים ובו מוצאים מקום, ביחוד בחלק האגדה שבו, כמה דברים „עבים כשקים", היכולים להתבאר איזה ביאור שהוא רק על דרך הפרדס, וכיצד לא חשש לרשום כמה דברים שהם מגופי הלכות בהיסטוריה (לכל הפחות בענין העריכה) — דברים שהיו וודאי מאירים את עיני הדורות הבאים? כיצד זה יצוייר הדבר, כי הספרות התלמודית הרחבה מני ים, הנוצצת בשלל צבעי מקצועותיה, המוכנת להעניק לקוראיה ידיעות בכל מה שיש לשכל האנושי תפיסה בו והמדברת על הכל־בכל וכו׳ למן „הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר בקיר" תעבור בשתיקה גמורה על כל המתייחס לאדריכלה היא, שכונן את בירת־הפלאים על כל חדריה וחדרי־חדריה?

עשירות מופלגת מצד אחד וקמצנות זעומה מצד אחר!

איך שהוא, החומר הממשי בדבר השאלות העומדות לפנינו אינו מספיק כלל. מובן, כי במקרים כאלה, שה„כתב" מועט מתבצר מקום לכל מיני השערות והנחות, דיוקים ואסמכתות, המצאות וסברות. במקום ראיות ברורות ומופתים חותכים נאחזים בקוצו של יוד, מפלפלים בכל אתא קלילה ודורשים אכין ואתין, גמין ורקין. עד כמה אפשר להפליג בדרך הדרוש יוכיחו לנו הדברים הבאים של שד״ל ב„מחקרי היהדות" (תוכן הדברים מובא בספר הנכחי) — „מה שמצאתי במחזור ויטרי בסדר תנאים ואמוראים כתוב לאמר: ואחריהן רבנן סבוראי, שבזכותן נמתחו שמים ונרקעה ארץ — ואמרתי, כי נ״ל הכוונה, שרבנן סבוראי כתבו המשנה והתלמוד על ספר, וזהו טעם אותה גוזמה, שבזכותן נמתחו שמים ונרקעה ארץ, על שם שהם מתחו תורה שבעל פה על הגויליז" (לפי דעת שד״ל לא נכתב דבר מתורה שבעל־פה עד זמנם של הסבוראים).

הספר הנכחי עוסק בעיקר בשאלת עורכי התלמוד ובפרסומה של תורה שבעל־פה בכתב. שתי אלה עומדות במרכז הספר והמחבר דן עליהם מתוך חתירה אל שרשי הדברים והמקורות ומתוך היקף גדול ורחב. אגב דרך הדיון הוא לן גם בעומקן של סוגיות אחרות

הקשורות בקשר־מה אל השאלות העיקריות, מנתח טקסטים תלמודיים לשכבותיהם ולתקופותיהם, מפצל בהם פצול אחר פצול עד שהוא מגיע אל תוכם היסודי, אל „לוז שדרתם", מפקיע נימיה של פקעת מסובכה ומשתדל לקבוע כל נימה במקומה הראוי וגם מנסה להציץ „מאחורי הפרגוד", לפני ולפנים, מעבר לקלעים של העריכה ולראות את העורך ב„חדרו האפל", כשהוא יושב על האבנים וכף הסיידים בידו.

הקו היסודי העובר כחוט השגי בכל חלקיו של הספר הוא השאיפה הרצויה להמנע מכל מיני השערות וסברות, אומדנות ושיקולי הדעת שאין להם על מה לסמוך והפורחים באויר, לקיים כל הנחה והצעה על־ידי הפיכה במקורות ראשונים ועל־ידי גביית עדות מפי הכתב ולבדוק בדיקה חמורה וממצה את ראויתיה של כל דעה והשקפה, כדי להווכח בערכן הפנימי. לא רק „ניתי ספר ונחזי", כי אם „ניתי ספר ונבדוק!"

השתמשתי בכוונה במלה „שאיפה", כי סוף־סוף בעניינים כאלה, שהמופתים ההנדסיים אינם חלים בהם, פרושה רשת הטעות והכשלון לכל אדם, וקשה מאוד להכריז על איזו ראיה שהיא, כי היא חותכת, מכרעת ואין אחריה כלום. אבל גם לשאיפה טובה יש ערך וחשיבות. ושאיפה זו ניכרת ובולטת. המחבר משתדל למצות את עומק הדין עם כל אלה שעסקו בשאלת עריכת התלמוד, להעביר את דבריהם בכור הבקורת ולדקדק אתם כחוט השערה. הוא בונה עליהם דיק, שופך סוללה ושם עליהם מצור. והכל לא בדרך נצחנות, כי אם בדרך הבירור של תלמידי־חכמים, לשם גילוי האמת.

וכאן אני רואה חובה לעצמי להעיד, כי המחבר אינו מחמיר על עצמו כמו על אחרים, זאת אומרת, כשהוא מרצה את שיטתו היא בטעמיה והוכחותיה יש שיחסר המצוי החמור והבדיקה הנוקבת בביסוסו של פרט זה או אחר. יש לפעמים ההרגשה, כי אנך הבקורת אינו נטוי כל צרכו וכי לאמת הבנין נצטרף משהו סובייקטיבי. כל זה אני אומר עכשיו בדרך כלל. ההערות המפורטות תבואנה במקומן הנכון.

עד כמה מן הצורך לבדוק בדיקה מדוייקת וקפדנית בגוף ראיותיו של יהיה מי שיהיה, תשמש נא הדוגמא הבאה, הלקוחה מתוך הספר הנכחי. הנה א. ה. ווייס, שוודאי אין לחשוד בו בהליכה בעינים עצומות אחרי המסור והמקובל ושלבו כלב הארי להשתמש באיזמל הבקורת

שימוש רחב וקיצוני מבלי שים לב לתוצאותיו. כותב בשאלת העורך של התלמוד: „אמנם מלבד הקבלה ומלבד הרמזים האלה נוכל לשפוט בצדק, כי רב אשי סדרו, אם נשים עין על סגנון סדר התלמוד, כי לרוב נמצא בסוף איזה ענין או בסוף שקלא וטריא חותמו של המעריך — תוספת הערה של רב אשי, ומבואר הדבר בבירור, כי תוספת הערה כזאת אין אפשר שתבוא כי אם מיד המעריך ונשפוט מזה, כי זה המעריך והמסדר הוא רב אשי". על זה אומר י. קאפלאן בספרו, כי הלוי מכחיש את כל ראיותיו של וויס בהחלט ובלשונו של הלוי: „ואין ספק, שכל המתבונן בעין פקוחה על הראיות האלה לא ימצא בהן אף צל של ראיה של כלום, והמאמרים האלה שהביא ימצא כן בכל הש"ס לכל אמורא שירצה" — — וי. קאפלאן מוסיף, כי כל מעיין בתלמוד מוכרח להסכים לדעתו של הלוי בזה ומעיד, כי חקירתו של וויס בפרט זה מקוטעת וכי הוא מביא ראיות רק מחלק קטן של התלמוד, ממסכת וחצי, וגם בחלק הקטן הזה לא דקדק ביותר, והוא חותם בדברים אלה: „מן הפסקות מהתלמוד שוויס מצטט אותן בכדי להוכיח, כי הערותיו של רב אשי חתומות בחותם הסגנון של עורך, רק אחת מהן נראית כראיה של ממש והיא: „אמר רב אשי הואיל וראשונים מיבעיא להו ולא איפשט להו, אנן נעביד לחומרא".

אף־על־פי־כן קשה לראות במה הערה כזאת נבדלת, למשל, בסגנונה מהערה הבאה בשם רב פפא: „הילכך נימרינהו לתרווייהו: ברוך זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו".

כאמור חותר הספר הנכחי בעיקר לפתור שתי שאלות מרכזיות מי ערך את התלמוד וכיצד נהפכה תורה שבעל־פה לתורה שבכתב. על־פי תכנו הוא מתחלק לשני חלקים. חלק א' כולל הרצאה תמציתית של שיטותיהם של חכמי ישראל בשאלות אלה ועיון ודיון בהן מכמה צדדים וצדי־צדדים, וחלק ב' כולל את שיטת המחבר, כשהיא מורצית בפרטיות לכל טעמיה ונימוקיה, יסודותיה וראיותיה.

סקירת השיטות השונות מוכיחה, כי הצד השווה שבהן הוא שכולן מסכימות, כי בעריכת התלמוד, סידורו ופרסומו בכתב השתתפו שלשה שותפים: רב אשי, האמוראים שאחר רב אשי והסבוראים. את כולן כאילו מאחדת נוסחה ידועה, שכוונתה לפשר בין הקבלה בדבר עריכתו של רב אשי ובין מקורות מתקופת הגאונים, המטעימים את

פעולת הסבוראים. לא נחלקו הללו אלא במידת פעולתו של כל שותף ובצמצום זמנם של הסבוראים.

אחרי שהמחבר דן בכל שיטה ושיטה ומעיר את הערותיו, הוא נגש אל התלמוד גופו, כדי לבחון את הראיות, שהסתייעו בהן החוקרים. כפי שהזכרתי לפני זה, התלמוד הוא בפרט זה בבחינת מצודה סוגרת ומסוגרת. כל החיפושים והחיטוטים העלו רק איזו מאמרים בודדים מפורשים, הנראים כראיות. אולם גם בדיקה קלה בהם מוכיחה לנו, שאין ללמוד מהם כלום. הם רק מראים לנו, כי פעולתו של רב אשי „הוותה דרגה חשובה בהתפתחות התלמוד" — זאת ולא יותר.

מכיון שבפירוש לא נאמר כלום בתלמוד, נעשו נסיונות להוציא את הדבר „מכללא". ווייס וביחוד הלוי השתערו על מצודת התלמוד מעברים שונים והשתדלו להוכיח בכוחם של דיוקים והוכחות שונים, כי רב אשי ערך את התלמוד. המחבר עובר על כל ההוכחות של אחרים ועל הוכחות ידועות, שהוא מוסיף מסברת עצמו ומראה, כי כולן לא יצאו מכלל השערות.

מזה הוא עובר לראיות שכנגד, זאת אומרת לאלה המוכיחות, כי רב אשי לא היה העורך. לשם זה הוא מביא הרבה מאמרים וקטעי סוגיות שמתוכם ניכר, כי עין רב אשי לא הציצה בהם. ועוד זאת (וזהו העיקר), הוא מראה, כי עשרות ממאמרי רב אשי גופו נישאים על פני ים התלמוד מפוקפקים (ספק הוא ספק אחר אמר אותם), מעורפלים, מקוטעים וסתומים, כשהם זקוקים לידו של עורך להסבירם, להשלימם ולערכם, וכיצד זה — הוא שואל — אפשר לבאר את העבודה, כי העורך בעצמו, זה האיש שתפקידו היה לתת דרך בים התלמוד ונתיבה במימיו העזים ושהוא קיבל על עצמו את עבודת הבירור והליבון, הזיקוק והצירוף, ישאיר את מאמריו הוא בצורה בלתי־מתוקנה (במובן ההבנה), כשהם חתומים כספר החתום ומעולפים במעטה הסוד והחידה. טענות מעין אלה הוא טוען גם נגד הסברה שרבינא (חברו של רב אשי) היה העורך. והטענות האלה יש להן על מה לסמוך.

בחלק א' של הספר מתייחד יחוד־מה הפרק „התלמוד בהתרקמותו". פרק זה אמנם „אגב גררה נקטיה". הוא אינו מברר שום שאלה לא מן השאלות המרכזיות ולא מן שאלות הלואי הנוגעות במישרים לעריכת התלמוד והוא אינו בא אלא לציין ביתר הרחבה דרכי תלמוד

ידועים, שבא עליהם הדיבור דרך אגב בפרקים אחרים, לרגלי הצצה בחלקי הרכבתם של קטעי סוגיותיו, אולם לעומת זה נשמע הפרק האמור באזני כל אדם. גם אלה שאין לבם הולך אחרי חקירות „יבשות" יתענייגו הרבה בפרק זה, המנסה להאיר דרך אריגתם וטווייתם של חוטים ידועים במסכת התלמוד, שמתוך כך אפשר לעמוד על כמה דברים הנראים כזרים ומתמיהים.

עצם ההערות של הפרק הזה אינן חדשות. אולם צירופן, סידורן הנאה, הדוגמות הרבות והשונות להערות אלה והנסיונות להעמיד סוגיות ידועות על „החומר הקדמון" שלהן ולהעביר קו בינו בין כל מה שנערם עליו נותנים לו חשיבות.

פרק זה סוקר אחדות מצורות בנינו של התלמוד ומראה לנו, כי גם חלק ההלכה שבו אינו כל־כך מוצק, מגובש וסלעי, כפי שאפשר לחשוב על־פי משקל ראשון. אדרבה, יש בו הרבה מן היסוד הצף, המתנועע והגמיש.

אמנם יש כמה דיבורים בתלמוד גופו, המגלים את סוד הגמישות. כמו „אי איתמר הכי איתמר", „אלא אי איתמר אהא איתמר", „לא בפירוש איתמר אלא מכללא", אולם המעיין ימצא הרבה יותר ממה שהתלמוד מגלה. הוא ימצא בתלמוד הרבה מפרי הדמיון החפשי.

הגמישות של החומר התלמודי מוצאה לה ביטוי בפרטים אלה:

א) יש שיבוא בפירוש שר' פלוני אמר כך רק על יסוד מעשה שעשה, אף־על־פי שלא אמר כלום.

ב) יש שהתלמוד הולך בעקבות ההיסטוריונים הקדמונים, שהיו שמים בפי גבוריהם דיבורים, שיחות וגם נאומים שלמים, שמעולם לא נאמרו על־ידם, אלא שלפי השקפתם היו יכולים או צריכים היו להאמר. כך אנו מוצאים כמה וכמה דיאלוגים בין האמוראים, שלפי המסקנה של התלמוד מעולם לא נאמרו על־ידי אותם האמוראים. ויש גם שמונולוג של איזה חכם, הפותח במילים „מינא אמינא לה" הוא גם כן, כפי שמתברר בהמשך הסוגיה, רק פרי הדמיון: כלומר, פלוני יכול היה לפרש את דבריו כך.

בעובדה זו, שבתלמוד יש פלפולים „מלאכותיים", זאת אומרת פלפולים שמסדרי התלמוד שמו אותם בפי חכמים, שמעולם לא אמרום, דן גם י. ח. טביוב במאמרו „תלמודה של בבל ותלמודה של ארץ־ישראל"

(„התקופה" א'). הוא, דרך אגב, מטיח בו בסגנון חריף ועוקץ כלפי בעלי התלמוד הבבלי, שמתוך להיטותם אחרי הפלפול בנו לפעמים מגדלים הפורחים באויר. והנני להביא בכאן קטעים אחדים השייכים לענין זה. הלא כה יאמר: „יש שאחד האמוראים מוסר איזו מימרה של אמורא אחר — — וכדרך התלמוד הבבלי מתלקחת תיכף מלחמה עזה. אל המחנה מגיחים המון אמוראים מכל עבר — — ואחרי ככלות הכל מודיע התלמוד, כי ר' פלוני לא אמר אותה המימרה, שבשלה היה כל הסער הזה. — — —

ועוד מנהג משונה יש לו לתלמוד בבלי. הוא מספר עובדה ושם בפי אמוראים קושיות ותירוצים על העובדה ולסוף מודה התלמוד בעצמו, כי לא היו דברים מעולם — — — זוהי רק המצאתו הפרטית של התלמוד שלנו, שבהיותו להוט אחר פלפולים לא נמנע לבנות מגדל רם של קושיות על גבי קושיות ותירוצים על גבי תירוצים בשביל „הווא אמינא", בשביל איזה קא סלקא דעתך, בשביל פלוגתא שלא היתה ושלא נבראה". — — בכאן יש להעיר כי העובדות שטביוב מביא נכונות, אלא שלא עמד על סיבותיהן. כל השקלא־וטריא „המלאכותית" לא היתה על־פי רוב ענין של שעשוע וחריפות המוח בלבד, כי אם היא באה לשם בירורה של איזו שמועה או סיפור, שנמסרו בסגנון מקוטע ביותר ושהחכמים השתדלו על־ידי שאלות ותשובות שונות לעמוד על הנוסח העיקרי. ועל־פי רוב אפשר למצוא את ה„שלד" היסודי המשותף לה„הווה אמינא" ולמסקנה שמסביבם כרוכות כל ההוויות, כהכרך חוטים מסביב לעץ הפקעת.

ג) יש שיעתיקו מסדרי התלמוד דיבורים ולשונות מענין לענין, הדומים זה לזה דמיון מה. כך, למשל, הם מעתיקים דברי אמורא מה שאמר במקום אחד למקום אחר, שנראה להם למסדרים, שהוא דומה לראשון.

בזה גמרתי את סקירתי על חלק א' והנני עובר אל החלק השני, הכולל את שיטתו של המחבר.

ראשית כל הוא מבחין שתי רקמות יסוד בתלמוד, שכל אחת מתייחדת יחוד תוכן ויחוד של דרכי לשון והבעה, שבהם היא נבדלת מחברתה הבדל בולט וניכר והן: „גמרא" ו„תלמוד". גמרא כוללת פסקי הלכות תמציתיים וקצרים בתכלית הקיצור, שמפאת קיצורם

המופלג הם גובלים לפעמים בגבול החידה, ותלמוד כולל טעמי הדינים, פירושיהם וביאוריהם וכל המשא־והמתן, הוויכוחים והסברות, הפלפולים והדיוקים. בקשר עם זה כאן המקום להעיר, כי בתלמוד שלנו נתחלפה לרוב מפאת הצנזורה של ימי־הבינים המלה „תלמוד" במלה „גמרא"). תלמוד הוא בית היוצר לגמרא. הוא כולל את כל טבעות השלשלת ההגיונית, כפי שהוצקו על־ידי החכמים בבית־המדרש, וגמרא היא המסקנה האחרונה, הסוף פסוק והגביש המזוקק של תלמוד.

אולם, אף־על־פי שגמרא היא תולדה של תלמוד, היא נעשית לפעמים גם אב לו. „יחס גומלין זה נובע מצורתה. בנוסחתה הראשונה היא מעורפלת. גם במקרה כשנתנסתה בישיבה בבהירות, נתעממה במשך הדורות. וכך לעתים קרובות נוסחאות שונות של גמרא שבהירותן נפגמה, זקוקות לדרכי ההארה ועבודת־ליבון של תלמוד".

סגנונה המיוחד של גמרא, המצטיין כל־כך בקיצורו, עד שהוא נראה לעתים קרובות קבוע וסתום, אינו פרי רישול או חוסר שימת לב בנוגע לצורה. הוא יונק ממקור אחר לגמרי. ביסודו מונח אחד העיקרונות הכי חשובים, עיקרון של לימוד בכוונה, לימוד מתוך שיתוף כל כוחות הנפש. החכמים חפצו לבנות גדר בפני לימוד יבש ותפל, לימוד של מילים, לימוד של פזמון ושיגרה. לפיכך סגננו את חומר הלימוד בסגנון כזה, שהלומד מוכרח להעשות שותף ליוצר.

„גמרא" לפי צורתה ותכנה היא המשכה הישר של המשנה ולא נבדלה ממנה אלא בבחינת סמכותה בלבד. המשנה בהיותה תורתם של תנאים גדולה מגמרא במעלה, אולם ביתר הפרטים הן דומות. גמרא מסוגננת בסגנון המשנה הקצר, המצניע בתוכו הרבה תוכן, „מועט המחזיק את המרובה", כפי הכלל הידוע: „לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה". ועוד זאת, כל הלכה והלכה שלא נוצרה מתוך עיונים מקיפים ועמוקים, נמסרה לחוות דעתה של כנסיה מחוקקת, שישבה ישיבה קבע בישיבות הגדולות, נתנסחה אחר כך בנוסח קצר ורב משמעות ועברה אותם מדורות היצירה, שבהם עברה גם המשנה.

אף־על־פי שהסברה היתה חביבה על הלומדים, בהיותה מחדדת את השכל ומחנכת אותו בברקי חריפות ובהמצאות שנונות, אף־על־פי־כן חיבה יתירה היתה נודעת להם לגמרא. היא היתה האוצר הגנוז, שהיה עובר מדור לדור והיה נשמר שמירה יתרה. כך אנו מוצאים,

כי רב כהנא ורב אסי התקשרו עם ישיבת סורה רק לשם גמרא, כפי שהתלמוד מעיד עליהם „כגון רב כהנא ורב אסי, דגמריה דרב הוו צריכי ולסבריה דרב לא הוו צריכי".

מזה עובר המחבר לדין על כתיבת תורה שבעל־פה. הוא מביא כמה וכמה מאמרים בענין זה, המכחישים זה את זה בהחלט. כדי ליישב באיזה אופן שהוא את הסתירות הוא דן בעצם טעמו של האיסור. לפי דעתו, איסור הכתיבה נובע ממיעוט כוחו ומדלות יכלתו של הכתב לדלות את מעמקי המחשבה ותהומות הרעיון. הכתב מוסר את הקליפה ולא את הגרעין. ואם מכשירי הכתיבה המתוקנים שלנו כך, על אחת כמה וכמה בימים ההם. הוא מוצא סמוכין לטעמו זה במימרות אלה מן התלמוד: „מפיהם ולא מפי כתבם" ו„ליכא דאינשי אינשי" ובאחת מתשובות הגאונים שיש בה קטע זה: „מפני שכשהתלמיד יושב לפני רבו — ויודע רבו לאיזה צד לבו נוטה — — ומראה לו פנים בהלכה, אבל בכתב כמה אפשר לו לכתוב".

ועוד זאת, הוא אומר „היתה בזה גם התנגדות עתיקה למסור לתלמיד חומר מוגמר בבחינת תבשיל ערוך ומתוקן, המוגש על הטס. הלימוד בספרים, שבהם בא משא־ומתן מעובד לפרטיו בשלמות הכי אפשרית, צופן ללומד את הסכנה של התרופפות הכוחות הנפשיים ושל מחשבה על־פי דוגמה. התורה הערוכה בספרים ובמגילות עלולה להלמד באופן מיכאני על־ידי שימוש בכוח הזכרון בלבד — אופן העלול לשתק את הכוחות הבקרתיים והיצירתיים של הלומד".

מכאן הוא בא לידי הנחה, כי איסור הכתיבה מעולם לא חל על פסקי דינים והלכות הכתובים בקיצור נמרץ כגון אלה של המשנה ו„גמרא". האיסור היה בעצם רק על הוויכוחים והפירושים. לפיכך לא נזכרה כתיבת המשנה בתלמוד בשום מקום, כי לא היה בזה משום חידוש. כמו כן נכתבו ונשמרו קבצי גמרא שהיו עוברים מדור לדור והיו קולטים לתוכם גם את ההוספות שכל דור ודור הוסיף. אולם הקבצים האלה לא ניתנו ללמוד, כי אם הללו היו שמורים בארכיונים. עצם הלימוד בין של המשנה ובין של „גמרא" היה על־פה. ובזה מתיישבות כל הסתירות בין המקורות בענין כתיבת תורה שבעל־פה. האוסרים — כוונתם לעניני „תלמוד" ואלה המעידים שהיו ספרים בכתב מתכוונים לספרים של הלכות קצרות. אותם היסודות של „תלמוד"

ו„גמרא" מוצא המחבר גם במדרשים ובתרגומים ובזה אפשר לתרץ, לפי דעתו, גם את הסתירות שישנן בנוגע לכתיבתן של אלה.

„גמרא" ו„תלמוד" הוו את חומר הלימוד בישיבות. „גמרא" היו משננים ולומדים על־פה ו„תלמוד" ניתן להדרש בכוח הסברה וההגיון. גמרא היתה נשמרת ועוברת מדור לדור ותלמוד היה מתקיים בהבל פיהם של תלמידי־חכמים המחדדים זה את זה בהלכה. שרשי ה„גמרא" היו נתונים בכנסת המחוקקים, שהיתה דנה דינים ופוסקת הלכות ושהיא הוותה את המוסד הקבוע „הוראה", ושרשי ה„תלמוד" — בחריפות מוחם של החכמים ובכוח הגיונם.

כך הלך הדבר ונמשך מאות בשנים. אולם פתאום נתבטל מוסד ההוראה. התבטלות זו לא באה מתוך דלדול והתנוונות פנימיים, כי אם בתוקף יד אכזרית מבחוץ. זה היה בזמנו של פירוז רשיעא, כחמשים שנה אחרי מותו של רב אשי. הישיבות נסגרו, התלמידים נתפזרו וקול התורה נדם. אמנם גזרה אכזריה זו שהחריבה את אהלי התורה לא נמשכה הרבה. נתקיים הכלל התלמודי „גזירה עבידא דבטלה", אבל גם כעבור הבהלה הראשונה והישיבות נפתחו שוב, לא היה להן עוד כבודן כמלפנים. השלטון שם בהן את עיניו לרעה ולא לטובה. הן אמנם הוסיפו להתקיים,אבל ניטלו מהן זכויותיהן. מוסד ההוראה, שהיה קיים במשך כמה דורות, נתערער עולמית ולא הוסיף להתחדש. וזוהי כוונת המאמר „רב אשי ורבינא סוף הוראה". זה קרה כעשרים וחמש שנים לפני מותו של רבינא.

עם פסיקתו של מוסד ההוראה הרגישו החכמים בכל כובד האחריות המוטלת עליהם בפני הדורות הבאים בדבר מסירת הפקדון הרוחני שהופקד אתם. מתוך חורבן הישיבות ומשואותיהם של אהלי תורה שמעו בלבם צו פנימי שקרא להם להכשיר את הירושה הרוחנית לבניהם אחריהם ולחבר תלמוד, שיבאר את קבצי ההלכות שהיו שמורים בידם. איסור הכתיבה לא היה יכול להפריע אותם מחפצם, כי מה נחשב האיסור הזה מול קיומה של כל התורה. הלא מוטב להפר דין אחד ובלבד שלא תשתכח התורה כולה.

בימים ההם זמן מה אחרי שוך סער ההרס והחורבן הונח היסוד למפעל אדירים, להקמת הבנין הגדול והענקי, בנין התלמוד. ידיהם של החכמים בזמן ההוא שנקראו סבוראים על שם פעולתם, בנו אותו

והדור שקם אחריהם השלים ושכלל אותו. ביסודו של בנין התלמוד הונחה ה„גמרא" של בית־מדרשו של רב אשי עם עוד איזו הוספות מקבצי „גמרא" אחרים. „גמרא" זו הצטיינה בהיקפה וגם בסגנונה. כל פסקה ופסקה של ה„גמרא" נחקרה, נתבקרה ושימשה יסוד למשא־ומתן מקיף ומעמיק. נתגלו סתירות בין תורתם של התנאים ושל האמוראים, היו פסקאות עמומות וסתומות, מקוטעות ומעורפלות, נמצאו הלכות ופסקי דינים עלומי־השם. הכל נתברר ונתלבן בבית־מדרשם של הסבוראים, שארגו מסביב ל„גמרא" את רשת הוויותיהם, פלפוליהם והסברותיהם. לרוב שמו הסבוראים את המשא־ומתן שלהם בפי „סתמא דגמרא" ולפעמים גם בפי החכמים הראשונים.

וכך הסבוראים הם הבונים האמיתיים של בנין התלמוד. ידיהם יסדו אותו וידיהם בצעו אותו.

השתדלתי למסור בכאן רק ראשי פרקים בצמצום היותר אפשרי. שיירתי כמה פרשיות ופרקים חשובים כגון פרק שלם על הגאונים, פרשה הכוללת פירושים על מאמרים שונים בתלמוד בקשר עם הצעת שיטתו של המחבר ועוד ועוד, וביחוד פרשה, שבה מנסה המחבר לתאר משהו מסדרי הישיבות ולהאזין מתוך האותיות האלמות לאיזו קולות בודדים של חיים הבוקעים מהן. פרשה זו יכלה להיות „העורק החי" של הספר, לוא רק היה בה כדי שיעור. אבל גם המעט ירצה.

מוכרח אני, כמובן, גם לקצר בהשגות. ההליכה בעקבות המחבר והבדיקה בכל לבנה ולבנה, עד כמה היא רצויה לבנין, תרחיב מעל לכל גבול את מסגרת רשימתי זו, שנתרחבה גם בלאו הכי.

העירותי לפני זה, כי מידת בקרתו של דברי אחרים עולה הרבה על מידת בקרתו של דברי עצמו. ואמנם כמה פרטים נראים בלתי־מבוססים, כמה פירושים דחוקים וכמה ראיות קלושות. ראשית כל, טעמו על איסור כתיבת תורה שבעל־פה הוא „מושכל" יותר מדי. נניח, שחכמינו הרגישו בכל „כשלונו" של הכתב, עד כמה הוא „שליח להלכה" בלתי־בטוח, אבל מה טעם לאסור אותו? מה טעם לאסור „שליח" אחד ולוא גם בלתי־רצוי כל־כך, בשעה שהוא אינו מוציא שליח אחר, כי אם רק מצטרף אליו? ועוד, ממשמעות הדברים: „דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרן על פה ודברים שבעל פה אי אתה רשאי לאמרן בכתב" ניכר שצדקו אלה האומרים, כי כוונת האיסור היתה

להטעים את ההבדל בין מעלת תורה שבכתב לזו שבעל־פה. גם פירושו „לאומרן בכתב", כי הכוונה היא להסביר ולתת להם טעם על היסוד כי „אמר" כולל גם „פרש", נראה דחוק מאוד.

המחבר מתאמץ להוכיח כי היו מצויים ספרים של פסקי הלכות, אבל באמת חשוב יותר להוכיח את הצד השני של המטבע, כי לא כתבו פירושים וכדומה, כדי להוציא מדעתו של ווייס הסובר, כי איסור הכתיבה היה בכלל „רפוי" מאלה האיסורים שעליהם מתאים הביטוי „הלכה ואין מורין כן" ותמיד היו כותבים.

ואפשר שהלכה בנידון זה כהרב טשרנוביץ, בספרו „תולדות ההלכה", כי האיסור היה בעיקר על פרסום בכתב והכוונה „לאמרן בכתב" היא לפרסמן בכתב.

עצם הדבר, כי „גמרא", זאת אומרת כל פסקי הדינים וההלכות נפסקו על־ידי מועצה של מחוקקים כמספר הסנהדרין לא בוסס כל צרכו.

קשה להסכים לפירושו על סוגית הגמרא „— פרט לאנוס, היכי דמי כדרב כהנא ורב יוסי: מר אמר שבועתא דהכי אמר רב ומר אמר — כי אתו לקמיה דרב אמר כחדא מינייהו, אמר לא אידך ואנא בשיקרא אישתבעי, אמר ליה לבך אנסך", כי מפאת ששניהם לא בקרו את שיעורי ה„תלמוד" של רב (לסבריה לא הוו צריכי) כי אם את שיעורי ה„גמרא", לפיכך נפלה ביניהם מחלוקת בדבר טעמה של איזו הלכה, ששמעו מפי רב וכל אחד נשבע לקיים את סברתו. ראשית, נמצא בתלמוד „קפץ פלוני ונשבע: כך שמעתי", ושנית, אדרבה, אם המחלוקת היתה, כיצד שמעו, אז מובן, מדוע כל אחד נשבע כדי לקיים את שמועתו. הוא היה כל־כך בטוח בחוש שמיעתו, עד שנכון היה לאמת אותו בשבועה, אולם אם נחלקו בסברה, היכן יש כאן מקום לשבועה? הלא בעניני שקול הדעת מזורה רשת הטעות לכל אדם!

כשהוא מדבר על ראש הישיבה הוא אומר בתוך שאר דבריו, כי מעלת משרתו מנעה אותו מלהשתתף בוויכוחים. בידו היתה ההכרעה האחרונה. רק במקרים רחוקים היו פונים אליו החכמים המובהקים בשאלות וגם אז מלותיו היו ספורות. אמנם הוא מביא שתי ראיות לאמת את דבריו, אבל שתיהן אינן מכריעות. ובדרך כלל תמיהני אם אפשר על יסוד ראיה אחת או שתים להניח דבר, המתנגד לרוח הכללי של ראשי הישיבות, כפי שמתגלה בתלמוד.

הזעקה הנוראה שזעק רבי יוחנן אחרי שהושיבו את רבי אלעזר בן פדת במקומו של ריש לקיש שמת „היכא את בר לקישא, היכא את בר לקישא?" (מפני שריש לקיש היה שואל את ר' יוחנן כמה שאלות על כל הלכה והלכה ורבי אליעזר בן פדת היה אומר על כל דבר שהוציא ר' יוחנן מפין „תנייא דמסייעא לך") מעידה כמאה עדים, כי היחס בין ראש הישיבה לתלמיד היה אחר מכפי שהמחבר מתאר.

בדבר הראיה שהוא מביא מ„סדר תנאים ואמוראים", לבסס את דעתו, כי הסבוראים בנו את בנין התלמוד לכל חדריו ומבואיו: „ואחרי־הן... רבנן סבוראי לא הוסיפו ולא הפליגו מדעתן כלום אלא תקנו פרקי כל תנויי כסדרן". הוא אומר כך: המילים „תנויי" ו„פרקי" הן מילים טכניות. כוונת הראשונה פסקי הלכות של ה„גמרא" ושל השניה המשא ומתן של ה„תלמוד". והפירוש הוא כך: הסבוראים לא חדשו ולא בטלו הלכות, כי אם ערכו משא ומתן תלמודי לפי הסדר של הלכות ה„גמרא". באופן זה הידיעה על כל עבודתם של בוני הבנין הגדול והענקי עומדת כולה על צירוף מילים מסופק! (אחרים מפרשים את המילים האלה באופן אחר!). ועוד זאת, המלה „תנויי" נמצאת גם במסכת סוכה (המחבר מראה מקומה של מלה זו במאמרים אחרים) במאמר זה: „מקרא ומתנא במטללתא (בסוכה) ותנויי בר מטללתא" ושם, כנראה, הכוונה של „תנויי" הוא לימוד משא ומתן וסברה, כי כשהוא עוסק באלה הוא פטור מן הסוכה.

בזה אני חותם את הערותי מתוך תוספת הערכה על ערכו הכללי של הספר. ערך זה הוא כפול: ראשית, מעמיד המחבר את שאלת העריכה על בסיס רחב, משתדל לגשת אליה מעברים שונים ולהתקרב לפתרונה בדרכים שונות. ושנית, הוא פורש בים התלמוד רשת גדולה ורחבה, שבה הוא משתדל לצוד כל סוגיה או קטע של סוגיה ואפילו מאמר או דיבור, שיש לו איזה מגע עם הנושא שהוא עוסק בו.

אבל, כמדומני, שהמנהג שהוא נוהג להציע לפעמים סוגיות שלמות אינו רצוי, כי ממה־נפשך, הבקי בחדרי הש"ס אינו צריך להן, ומי שאינו בקי יצטרך בכל אופן לעיין בגוף התלמוד, כדי להבין את פירושן הנכון. די היה להסתפק בהבאת שורות אחדות, והמעיין יעמוד מאליו על השאר בגוף המקור.

סופרים*)

עם קריאת הספר הנוכחי משתרשת מיד הרגשה עמוקה וודאית, כי לפנינו ספר בקורת בעל משקל ובעל ערך וכי לציצי התפארת הבודדים, שעלו פה ושם בשדה הבקורת העברית הנטוש והעזוב עד לידי חמלת־לב וכאב לב, נוסף עוד אחד, המצטרף צירוף יפה לחשבון עולמו הכללי של המשובח בספרות זו. הרגשה ישרה ובלתי אמצעית זו מתעצמת עוד על ידי האור המיוחד, אור האהבה ליוצר וליוצרה, המאיר כשלהבת נקיה מתוך שורותיו ודפיו.

במסתו על י. פיכמן אומר אפשטיין: „הוא לימד אותנו לגשת אל היוצר ויצירתו כאל חידת פלאים — ברטט קדושה וברעדת הלב, בחינת „של נעליך". עלינו להתפשט את החולין, את הנטיות הצדדיות והאישיות שלנו, להתדבק בנשמת היצירה ולהתקדש בקדושת צערו, צער הביטוי של היוצר ובחדוות היצירה שלו."

דומה, בדברים אלה צוין בבהירות מאין כמוה הקו האפיני של גישתו הוא לדברי ספרות. הוא מתדפק על שעריהם בדבקות של ענווה, בטהרת הלב, בזכוך הרעיונות; ועל כולם, בעין חוננת וטובה, התרה מתוך מאמצים בלתי פוסקים אחרי כל גלוי של כשרון ונדנוד של יופי.

מצד הנושאים עוסקים המאמרים ברובם באלה הסופרים, שדרכם הספרותית נסתיימה, והיא מפולשת מראשה ועד סופה לכל מלוא העין ומיעוטם באלה, הנמצאים עוד אמנם באמצע הדרך, אבל אישיותם היוצרת מסויימת ומסומנת כמעט מכל צדדיה. ומבחינת ההיקף אין המאמרים מעור אחד. מהם בני נשימה ארוכה, החותרים אל התמונה השלמה והממצה ומהם בני נשימה צרה ויחידי הקו.

על־פי יסודות הבקרתיים שייך הספר לסוג הבקורת הפרשנית, שאינה מסיגה את גבולו של ה„פנים", אינה חוצצת בעדו, אינה משתמשת בו בתור חומר־השקעה באיזו נדבכי בנין ואינה עושה אותו

*) סופרים. דברי מסה ובקורת מאת אברהם אפשטיין, הוצאת „עגן" ניו־יורק, תרצ"ה.

ליתד לתלות עליה רעיונות ומחשבות, הנחות וסברות, כי אם היא מבליעה את עצמה בו אגב עיון ודיון, ברור ולבון.

הספר אינו עוסק במעשי־בראשית ובמעשי־מרכבה של היצירה, אינו מעפיל לשיאים מסחררים, אינו צולל למעמקי תהומות, אינו דורש במופלא ובמכוסה ואינו הורס אל הסתום והנעלם. רשתו פרושה בעיקר על הנגלה. אולם בתחום זה הוא מעיד, כי למחברו יש חוש־שמיעה וכוח־בנין יפים, כי יודע הוא להאזין מתוכה של היצירה לנשמת הדברים וכי יודע הוא את סוד צירוף הקולות והצלילים למנגינה נהדרה וצירוף האותיות והשורות — לתמונה רבת־און.

אין מדרכו של אפשטיין לעסוק בדקדוקים ונתוחים, חטוטים ונקורים, הפרדות ומצויים, כי אם בחיבור וצירוף, הדוק ולכוד, הרכבה והכללה. הוא אינו שוהה ומשהה את הקורא על הלבנה היחידה או על האריח הבודד, כי אם שואף להראות לנו את הדמות הכללית, את תמונתה של ה„בירה" כולה. הפרטים והקוים, הרבדים והנדבכים וגם הפגימות והלקויים נבלעים ונעלמים ב„כלל העולה" ובסך־הכל.

אבל עוד יותר מעצם „הבירה" חותר אפשטיין לגלות לנו את בעל הבירה, את אישיותו של האמן ונפשו של היוצר, כפי שהן חקוקות בעט ברזל ביצירותיהם, הוא עוסק בתאור דמותה של השלהבת שניצוצותיה ניתזים לצדדים שונים ובתיקון נשמתו של הסופר העוטה כמה לבושים.

אולם ביחד עם תאורים נאמנים וממצים הבאים בספר יש גם כאלה שאינם מתוקנים כל צרכם. יש שהאישיות המתוארת הוקצעה מכאן והוחלקה מכאן; הוסרו בליטותיה, נתעגלו זוויותיה ונטשטשו עצמותה וטיפוסיותה — והכל כדי שתוכל להידחק אל דפוס קבוע ומוכן. ויש גם שהמחבר ממריא מעלה, מעלה על אברות דמיונו, מרקיע אל גבהי שחקים ונושא אתו את הנפש המתוארת למרומים לא לה ולתועפות, ששם לא יכירנה מקומה. דבר זה ניכר ביחוד ביחס לאיזו מאלה שאינם בחיים.

האמנם „עשיית חסד" משכה בעטו שלא מדעתו?

תשומת־לב מיוחדת מעוררים תאורי־סביבה אחדים (ליטה, בסרביה), הזרועים באיזו מקומות בספר בקשר עם הסופרים בני הסביבה. דומה, כי המחבר שש ושמח להאחיז את הסופר באיזו נקודת

אחיזה, למצוא לו איזה בסיס ממשי ולהטעים את ריח „האדמה" העולה מיצירותיו.

מסופקני, עד כמה אפשר לפתוח נשמתו של סופר במפתח „גשמי" זה. דומני כי לכל היותר אפשר לגלות בעזרתו איזו השפעה קלושה וחוורת. חשוב ממנו לאין ערוך הוא המפתח „הרוחני" — סביבת המחשבות וההרגשות, הדעות והשאיפות וכו', אך על השפעתם של הענינים הללו לא רבו הדברים בספר.

אבל איך שהוא, בין אם נקבל את דבריו של אפשטיין במילואם בנידון זה ובין אם לא נקבל, התאורים כשהם לעצמם יפים ונחמדים עד מאוד. דומה, כי לשונו היפה נתעשרה בהם בתוספת יופי וחן וכי הרגשתו הכבושה בפנימיות הדברים נעשתה יותר חמימה ושופעת.

בדרך כלל משנתו של אפשטיין מאירה ונוחה, זכה ובהירה. הוא מבורך בכוח הסברה יפה ובחיתוך־דיבור ערב ומתקבל על הלב. לשונו שאובה ממקורות ברוכים, חתומה בחותם אצילות תרבותית ועשירה בציורי דיבור, דמויים והשאלות. הרצאתו מקלחת בצניעות ובמתינות, אבל ביחד עם זה בבטחה והכרה ובעוז הרגש ובחמימות הנפש, שאינם מכריזים על עצמם, אבל מובלעים ועומדים בה כדם זה המובלע בתוך האברים, וצובעים אותה בצבעם המיוחד.

אגרות חיים נחמן ביאליק*)

שלשת הכרכים המונחים לפנינו מהווים רק חלק ממכתבי ביאליק. בהם נאספו שבע מאות ותשעה־עשר מכתבים מאלף וחמש מאות, הנמצאים בידי המכנס פ. לחובר כדבריו בהקדמתו לכרך א', כי על כן יש לחכות להופעתם של עוד איזו כרכים.

אף־על־פי שאין עוד לפנינו כל החומר בשלימותו, אפשר לומר בוודאות מוחלטת, כי המכתבים הללו הם ספר תולדותיו של ביאליק היותר מלא ושלם. הם מגוללים מגילת תלאותיו ולבטיו, סבלותיו וכשלונותיו, תהיותיו וגישושיו, חיפושי דרכיו אל העולם הגדול, ואל נפשו הוא, העיקר, גידולו והתפתחותו, התגברותו על ניגודים פנימיים, נפתולי נפש סוערת וסבכי דמיון קודר.

הם מספרים גם על מאורעות חייו החיצוניים, על מסיבותיהם וגלגוליהם השונים. בהם הננו רואים איך הוא מוליך את חייו לקראת נצחון גמור על רוח כושלת, פחדי לב סתומים ומבוכת מחשבה, איך הוא מתמלא חדוות חיים וחדוות יצירה אדירות, ההומות בקרבו כגלי יין והשופעות ועולות על כל גדותיהן ואיך הוא נעשה למרכזה של התקופה, לעמוד התווך של התרבות העברית ולמין מוסד שלם, שממנו נמשכים חוטים לכל תפוצות הגולה ולמשפטו מייחלים בכל שאלה בעלת ערך ציבורי.

מכתבי ביאליק הם הבעה ישרה וחפשית של האיש „כמות שהוא". הם אינם תרומה של רגעים בודדים ופרי השראה של רגעי קודש יוצאים מן הכלל. הם חתומים בחותמם הנאמן של גילוי־לב ופשטות ונטולים קישוטים ספרותיים, סלסולים לשמם ועיבודים אמנותיים. הרגש התוסס והחי משמיע בהם את קולו והתפרצות הנפש הראשונה נותנת בהם את אותותיה. הם מקלחים קילוח פשוט וטבעי מתוך עתרת חיים ושפע כוחות כפלגי אביב עליזים, הנושאים את

*) מכונסות ומסודרות בצירוף הערות על־ידי פ. לחובר. כרך ראשון, תר"ן—תרס"ה. כרך שני, תרס"ו—תרפ"ג. כרך שלישי, תרפ"ד—תרפ"ז. הוצאת „דביר", תרצ"ח.

מימיהם בהמיית בטחון פנימי. יש גם שבתוך עצם הכתיבה מאריכה יריעת המכתב, הדברים מתרחבים ומתעלים התעלות עליונה ומתוד עטו יוצאת שלא בכוונת מכוון יצירה שלמה ומתוקנה, נהדרה ומשוכללה בגזרתה ובהרכבת חלקיה.

הישרות והבלתי־אמצעיות שבדרך כתיבת המכתבים מוסיפות להם הרבה כובד ומשקל מבחינת הכרת ביאליק מצדי צדדים, הבהרת קוי אישיותו ובירור יסודות נפשו ורוחו.

וככתיבתם של המכתבים כך צריכה להיות קריאתם. יש לפתוח את הלב לרווחה לפני הרשמים השונים, השופעים מהם מכל עברים מבלי לדקדק בהם „דקדוקי עניות" ומבלי למצות את חומר הדין על איזו סתירות קלות, שאפשר למצוא בהם פה ושם או על פרטים ידועים, שאין בהם כדי לקשור כתרים נוספים לראשו של ביאליק. והרשמים האלה מתאחדים ומתלכדים מאליהם לרושם אחד כביר ונשגב של איש־פלאים, הדולה פנינים ומרגליות ממעמקי נפשו והמפזרן מלוא חפנים בקלות מיוחדה מתוך נדיבות־נפש עילאית ורוממות רוח עליונה.

אולם איש־הפלאים הזה לא זרחו עליו שבע שמשות בבת־אחת ודרכו היתה סוגה קוצים וברקנים, מהמורות וחתחתים. כמה גלגולי גוף ונפש התגלגל! מכתביו הראשונים מלאים ניתוח עצמי אכזרי, דכאון וצער נוקב.

הוא התייסר גם ביסורי פרנסה במשמעה הראשון. במכתביו אז לרבניצקי אנו מוצאים שורות כאלה: „ידידי פרוק, ידידי שזוב", „רובל לעשרה, רובל לעשרה אחשוב לך", וכדומה

יסורי פרנסה אלה הטילו עליו צללים, לפי דבריו, במשך כל ימי חייו. במכתבו לגינצבורג משנת תרע"א הוא כותב: „מתירא הייתי מפני — מפני מה? איני יודע בעצמי, מפני איזה צל שחור של עניות מנוולת, ויראה זו קפחה יותר מחצי חיי קפחון שאין לו תשלומין". אולם בעצם ימי הרעה, בעצם הסבל והיסורים נפתח לו צינור נפשי והוא מתפלל תפילה זכה לאלהי השירה: „ברכני גם אני אבי, אבי! למה אגרע?... אהיה גם אנכי כמעין המתגבר, כנהר שאינו פוסק לעולם — — והרעיפה שירתי ספירים ופנינים כטל עלי דשא — — —". ותפילתו, כידוע נתקבלה במילואה.

היקפם של נושאי המכתבים הולך וגדול מכרך לכרך. התחלתם

שפך שיח, המיית לב וניתוח עצמי של צעיר כבן שבע־עשרה וסופם, כשביאליק מתיישב בתל־אביב ומעמיס על כתפיו את צרכי התרבות העברית בכלל והספרות העברית בפרט, עשיר ומגוון מאוד.

בדרך כלל אפשר לציין את הנושאים העיקריים האלה: מכתבים מסחריים על עניני „מוריה", „דביר" ועוד, הזרועים פה ושם דברי תורה וחכמה, מכתבי זירוז לסופרים להשתתף עמו במחיצות ב„השלוח" (כשהיה עורכו), מכתבי ידידות, מכתבי הערכות על אנשים וספרים, מכתבים מלאים הערות מדעיות שונות, מכתביו על משוררי ימי הבינים וביחוד על שירי ר' שלמה בן גבירול שהוציא בארבעה כרכים.

המכתבים מהסוג האחרון מלאים אש ההתלהבות ורטט של שמחה יוצאים מן הכלל. כמה הוא שמח על כל מקור חדש ועל כל נוסח מתוקן בשירת רשב"ג! „הנני מקנא בעצמי שזכיתי לעבודה זו", הוא כותב באחד ממכתביו, „או הפליא אלהים עמנו לעשות נסי נסים" וגו'. „ואתה, ידידי", הוא כותב לד"ר מארקוס בשנת תרפ"ב, „אל תיעף ואל תיגע ואל תרפינה ידיך מאסוף ומלקוט ומהעתיק ולא תנוח ולא תשקוט עד אם מששת את כל החורים והסדקים, אשר יש מהם תקוה למצוא בהם פירור כל שהוא מפיוטי הרשב"ג, ויהא אפילו כעדשה — — —".

מסגרתה של רשימה זו אינה מרשה להביא דוגמות מכל סוגי המכתבים השונים. אסתפק בשתים. האחת: ממכתב לש"י עגנון בשנת תרפ"ד. „מכתבך נתגלגל ובא לידי אך היום — — ואולם השמועה הנוראה ע"ד האסון אשר קרך (דליקה שנפלה בבית שבו גר ש"י עגנון ושרפה בדירתו בין השאר כתבי־ידו וספריה יקרת־ערך. הערת המכנס) הגיעה אלי עוד בא"י. צרתך הכריעתני והעתיקה מפי מלים — — — סוף סוף הלא השאיר לך אלהים את הנפשות היקרות לך — — ואת נפשך ורוחך אתה תזכור — — אחרי סור יגונך מעליך. בטוח אני, כי יפתחו לך מעינות חדשים של יצירה, אשר לא ידעת מאז והשיבות לך בידך למשנה את כל אשר אבד לך".

השניה: ממכתב לברנר בשנת תרס"ד. „— — — כוח יצירתך, אאפ"י שיש בו למראית עין אירופיות, הנהו ביסודו ובעיקרו כוח יצירה עברית — ושל בן הגלות, כמובן, בן הגלות של תקופתנו, שרצונו חזק מיכלתו, הרואה ברקבון האומה ורוצה בחירותה והוא מאמין ואינו מאמין באפשרות החירות, — חירות שאינו יודע היכן היא ומאין תבוא, מקווה

ומתייאש כאחד, שואף וצועק מכאב, תלוי ועומד בין אלפי מאגנטים וחותך רצועות, רצועות מבשר עצמו במלקחים מלובנים" — — בקורת חריפה ואמיתית כאחת!

כאמור, משמשים מכתבי ביאליק אוצר בלום של ידיעות בכל הנוגע לתולדות חייו וביחד עם זה הם מגלים קוי אופיה של אישיות מופלאה זו, אבל מן הכל ועל הכל מתבלט בהם אחד מיסודות נפשו הכי חשובים, שאינו בא כמעט לידי גילוי בשאר כתביו. הנני מתכוון בזה להומור הזך והצלול, ההומור היקר, הביאליקאי, שליווה אותו כמלאך טוב ונאמן בדרכי חייו הקשים, שמלט אותו על גפיו הזכים והצחורים מקשי החיים וממרירות המציאות ושפך על עולמו אור רך ומפייס. הקטע הבא ממכתבו אל פרישמאן מדבר בעד עצמו: „— מה עשית לי, גזלן! היום נודע לי פתאום מתוך „השלוח", כי הפלת מידי את פרס נובל. (בלב סופרים אחדים נתעורר הרעיון להציע את ביאליק בתור ראוי לקבלת פרס נובל. פרישמאן הדפיס אז מאמר, שבו לגלג על הרעיון הזה. הוא אמנם לגלג בדרך כלל מבלי להזכיר את שם ביאליק ובא ז. אפשטיין וגילה את הסתום במאמרו של פרישמאן. — מתוך הערת המכנס). הכל היה מוכן לסעודה. קלוזנר הסכים, ז. אפשטיין הסכים, הקהל העברי הסכים, והנה באת אתה, השטן, בפילי־טונך ב„הצפירה" וקלקלת את כל היריד. — — — די היה לך לזרוק אל תוך ארגז הפוסטה על שמי גלויה בת שלש ובה מלה רק אחת „יחדיו" והכל היה בא על מקומו בשלום מאליו. הפרס היה כדבר בעתו לשנינו". — — — רק מי שיודע כמה גדולים דברי חכמים באזהרתם „והוה זהיר בגחלתם שלא תכוה שנשיכתם נשיכת שועל" וגו' יוכל להעריך כמו את גודל נפשו של ביאליק המתגלה בשורות האמורות.

אם במכתבו אל פרישמאן ההומור משמש לפשט עקמומיות ולהחליק קמטים, הנה במכתבו הבא אל שניאור הוא נעשה לבוש להשקפת־עולם. „חסר אתה מאתים רו"כ (לנסוע לחו"ל ע"מ להכנס לאוניברסיטה. הערת המכנס). הבל הבלים! — — תהא זאת נחמתך, שהסופרים הקבצנים נוקמים לאלף דור. שקספיר היה „שלעפער" רוב ימיו, מחזר בתיאטראות ונודד — ומה גדולה נקמתו מכל הדורות שאחריו. היופי והחלומות הגדולים — הם נחלת הקבצנים דהשתא כמו

שהקבצנים הקדמונים לקחו להם את עולם הבא (עפ"י הברית החדשה. הערת המכנס.) — — סוף דבר, כך יאה וכך נאה לך שתהא קבצן „וקבצנו יחד". אלא מה? יש בזה לפעמים משום צער ועגמת נפש — — יושבים וכותבים שיר ומתנחמים".

שלשת הכרכים יצאו בהוצאה נאה ומהודרת מכל הצדדים. פ. לחובר מכנס האגרות השתדל מתוך הרגשת אחריות רבה להוציא מתחת ידו דבר מתוקן עד קצה גבול האפשרות. הוא טרח הרבה בקביעות התאריכים, השתדל להוציא אותם „מכללא" במקום שלא נאמרו בפירוש, עמד על כל קוץ ותג והעיר על כל פליטת קולמוס. כמו כן לא הניח דבר גדול או קטן הסתום מאיזו בחינה שהיא שלא פרשו ובארו באר היטב. אפשר שבפירושיו הגדיש קצת את הסאה ולא נמנע לפרש איזו ביטויים המובנים לכל בן תורה, אבל בכגון זה יפה הגדשת הסאה ממחיקתה.

ברקוביץ בזכרונותיו*)

מימים קדומים התייחסו אבותינו אל הספר כאל יציר נבדל ועומד ברשות עצמו מבלי זיקה למחברו. הספר היה בחינת מעגל־חיים סגור שכוחו וחיותו בו בתוכו. הוא היה ראשית כל ואחרית כל. הוא מילא את כל חלל הלב ובו נשתקעו מעייני המחשבה, אבל מגילת חייו של המחבר, מהותו האישית ודמות דיוקנו עמדו מחוץ לתחומי התעניינותם של הקוראים. הם גרסו את הכתב ולא את בעליו, את הפעולה ולא את הפועל, את הרעיון ולא את הוגהו. הבלעת הסופר בספרו והמחבר במשנתו היה כמעט לדבר שבמסורת.

הספרות הרבנית הלכה גם כן בדרך זו. היא הגתה את שם הספר בכל אותיותיו והחביאה את המחבר בצל ההעלמה וההסתר, ולא עוד, אלא שיש שהמחברים לא היו ידועים כלל בשמותיהם והיו נקראים על שמות ספריהם. מי למשל, יודע את שמו של הטור, הש"ך, הט"ז ואף זה של בעל „קצות החושן" או של בעל „פרי מגדים" וכדומה? כמדומני, שלא אהיה רחוק מן האמת בהחליטי, כי גם למדנים מובהקים יתקשו לקרוא בשם כמה מהמחברים האמורים.

גם הספרות החדשה, שהפקיעה את עצמה משעבוד עוור לשרידי הישן וקצצה בהרבה נטיעות עקרות ומעוטות לחלוחית, לא התקדמה משום־מה הרבה בבחינת העמדת הסופר על מקומו הראוי לו והבהרת קוי אופיו וסגולות עצמותו, שהם המפתח הנאמן להבנת יצירתו.

היא אינה חסרה אמנם הערכות ספרותיות, רשימות בקורתיות ומסות עיוניות על סופרים שונים, אבל אין בהן כדי התלכדות הניצוצות לאבוקה גדולה ומאירה, כדי גיבוש הדברים לתמונה כוללת, רחבת־המדות וחדת־הבליטה וכדי בנין בית־נפש ליוצר.

---

*) הראשונים כבני אדם, ספורי זכרונות על שלום עליכם ובני דורו מאת י. ד. ברקוביץ, הוצאת דביר תל אביב, תרצ"ח, שפ"ה עמודים.

הנסיונות האחדים שנעשו במקצוע זה, שני ספריו של ברייגין, שנכתבו לפני עשרות בשנים על מאפו וסמולנסקין, עומדים עד עכשיו בבדידותם ומעידים עדות אלמת על נעזבותה ושממותה של חלקה זו בשדה הספרות העברית.

הספר הנוכחי של ברקוביץ בשני חלקיו, הוא, עד כמה שאפשר לשפוט ממידת תקופת החיים הכלולה בו, ראשון לשורת ספרים שעוד יבואו. בהיקפו הכללי הוא עומד לבנות בנין שלם ומלא את נפש אחת הדמויות היקרות, העומדת בספרותנו כהופעת מופת וכנס פלאים, שבקעה במטה קסם את קליפת החלזון הקשה, שהיתה מכסה את החיים היהודים, האירה אותם באור אנושי רך וטהור, עודדה נכאי־רוח וכושלי־ברך, התיזה ניצוצות שמחה מעגומי־נפש ונמקי־לב וזרעה מסביבה את אהבת החיים ואת האמונה בחיים.

ברקוביץ מלווה את שלום עליכם בכל דרכי חייו על אורותיהם וצלליהם, סבכיהם ומעקשיהם, מעביר לפנינו את מעשיו והרפתקאותיו, עלילותיו ונסיונותיו, לבטיו ופגעיו ומספר על שיחו ושיגו, שמחתו וצערו, יגונו ותקוותיו, נצחונותיו וכשלונותיו. הוא פותח לנו את עולמו הפנימי, עומד על יחסו לאנשים שהתהלך אתם בכלל ולחבריו לעט בפרט ומתאר את מהותו האישית, קוי אופיו, שבילי יצירתו והישגיו האמנותיים. הוא אינו בז גם „לקטנות", לפירורי חיים, לרסיסי עובדות ולתגי מציאות. כל „פך קטן" נרצה וכל גלוי חיים מצטרף. באמת הבנין שבידו הוא גוזר על הפרטים הבודדים והקווים היחידים להתאחד ולהתלכד לחטיבה אחת, לסך כולל, לחשבון גדול ולתמונה רבת־און של הסופר והאיש שלום עליכם.

בכל חלקיו עתיד הספר, כנראה ממידת היריעה של חלקיו הראשונים, להיות מעין בית נכאת של שלום עליכם, שבו ילוקטו אחד לאחד כל מה שיש לו איזה יחס אליו ותכתבנה באופן מלא ושלם פרשות חייו החיצוניים והפנימיים על כל קפוליהם וקמטיהם, פרטיהם ודקדוקיהם.

ברקוביץ אינו מצמצם את הספר בתחומי חייו ופעולתו הספרותית של שלום עליכם בלבד. הוא משלב בקרבו חוטים שונים: חוטי החיים הכלליים שבתקופה המתוארת בספר היו בה הרבה ימי חירום, ימי פרעות, שביתות, מהפכה והגירה בקנה מידה גדול, חוטי הסביבה

הקרובה, שבה חי יפעל שלום עליכם — סביבה של סופרים, עורכי עתונים, אנשי תיאטרון, בעלי בתים חשובים וסתם אנשים נכבדים, חוטי ההווי היהודי וחוטים בודדים מחיי ברקוביץ בעצמו עד כמה שיש להם איזו נגיעה בחיי שלום עליכם. אך כל החוטים השונים הללו נמשכים בכיוון ישר אל האישיות המרכזית, אל הגבור הראשי, אל זה שאורו ואוירו ממלאים את כל דפי הספר.

הבצק שנלוש לתוך עיסת הזכרונות של הספר הנוכחי אינו, כאמור, מסוג אחד ולא ממדרגת חשיבות אחת. אבל בכל הדרכים וצדי הדרכים, שעטו של ברקוביץ נוחה אותנו, מלווים אותו שני מלאכים טובים, המצווים לו את ברכתם, והם סוד הקצב והטעם הטוב, החותכים לכל ענין את מידת מצעו וקובעים אותו במשבצתו הראויה ומה שיותר חשוב מזה היסוד התאורי, הביטוי המלא והצורה האמנותית, הנופחים בדברים נשמת חיים, הנותנים להם תוספת של חשיבות מעל לכוונתם הפשוטה והמאצילים להם הדים ובנות הדים.

לאורן של סגולות ביטוי אלה מתבטלות המידות המקובלות של גדול וקטן ואת מקומן תופס סולם־ערכים יותר נעלה. ויש גם שקטעי זכרונות ידועים כאילו מאבדים את קליפתם המציאותית, פושטים את לבוש העובדה האפורה ומתגבשים לגבישי ספור, שהנובליסטון המובהק מציץ מתוכם.

ברקוביץ מתגלה בספר זה גם כאיש המסה הקולעת והממצה. הוא מעביר לפנינו גלריה שלמה של סופרים היושבים ראשונה בשער הספרות כגון פרץ, מנדלי, ביאליק ועוד ורבים שנטפלו אליהם בתור בני לוויה. יש שהוא מגלה אותם בדרך שיחתם, בדבריהם שבעל־פה כגון „משלי הסבא" ויש שהוא פוסק עליהם פסוקי הערכה נאמנים וחריפים.

בספר נמצאים גם פרקים רוויי טל שירה, הכובשים את לבנו בחמימות הנפשית השופעת מהם כגון הפרקים שבהם הוא שר את שירת ברקוביץ הצעיר, המחפש דרך אל עצמו ואל החיים שמסביב, השואל לנתיבות עולמו, המשבר את צמאון נעוריו באותיות הזעירות של ספרי חול והכורת ברית־עולם עם הספרות העברית. „ופינת עולמי כבר היתה קבועה וקיימת. זו היתה הספרות העברית, שאליה נקשרתי

בכל נימי נפשי למן היום אשר הזהירו לנגד עיני בזוהר קדומים, בחין מורשה עתיקה אותיות הקודש של ספר בראשית. המלה החיה ומלבבת של „הזארגון" — — לא עצרה כוח לעמוד בפני הקסם הרוחני המופלא של שפת הנצח העברי, המדברת אלי בעד הערפל — — — מקשרת את נשימתי הקצרה, בת החלוף, עם הנשימה הארוכה, העמוקה, הנמשכת אלי דרך דורות רבים ממרחקי בראשית".

ממין זה הוא גם הפרק „פסח", השר את שירת חגי ישראל על כל חמודותיהם ותפארתם, אורם וחנם. „ואורו של פסח אתה זוכר: מנשבות רוחות חמימות, נחשפת אדמה לחה, רכה ושחורה, מתגלה ירק אביב ראשון רך וזעיר, שזה עתה החל לנצנץ תחת חום השמש הצעירה... זה בלבד, כשאתה נותן עיניך בו משרה על לבך שמחת הפסח".

ובאותו הפרק: „החג היהודי היה לו (הכוונה לשלום עליכם) סימפוניה רכה של צלילים, ריחות וטעמים יקרים. בחושיו הרעננים נשתמרו וחיו גם ההדים המעוררים, המפעמים האביביים של תפילת מעריב בליל התקדש הפסח, גם נצנוץ הכוכבים בעד הסכך הקלוש עם הבהוב הנרות — — הוא חשף את כל החמדה העממית הזאת לכל טעמיה וסימניה האינטימיים" — — —

הגבור הראשי שבספר הוא, כאמור, שלום עליכם. לו מוקדש מיטב הספר ולו מוקדשים מיטב הצלילים ומיטב הרגשות שבספר. אלומות אור נזרקות עליו מצדדים שונים. שלום עליכם הסופר, האיש כמות שהוא, הבעל והאב מנצנצים בדפי הספר בכל זיוום בתנאים ובגלגולי־חיים שונים. לפנינו מופיע פרצופו של איש־סגולה רב־האור ורב־החן, בעל נסיונות־חיים רחבים וחכם־לב, שידע להתרומם על גפי ההומור הצחות והזכות אל אוירה עליונה המרוחקה גם מפגעי החיים ומצוקותיהם וגם ממשקעם העכור ושידע ליצור את חייו יצירה אומנותית ולטבוע אותם בסגנונו העצמי; ועל כולם, איש ברוך ומבורך במידה שופעת של התנדבות המתכוונת להצית שביבי אש בעיני האנשים, להציל את רוחם ולהטיף נטפי אושר בכוס חייהם.

כי פרצופו של שלום עליכם הוטל בכור האהבה של בעל הזכרונות ועוצב בכוחה של זו ושל התדבקות רוח ברוח ניכר כמעט

בכל דף. ברקוביץ בעצמו מספר על קרבת הנפש העזה, שהרגיש אליו בימי צעירותו הרכים ושהלכה ונתחזקה על ידי חוטי משפחה ועל־ידי ההזדמנות, שנתנה לו להימצא אתו במחיצה אחת ולהתבונן מקרוב אל ארחות חייו. „שלום־עליכם היה לא לבד אדם קרוב, שהאיר שנות עלומי באורו ובחומו, באהבת אב טוב ומיטיב, אלא גם סופר קרוב" — — אולם האהבה המדברת בספר זה אינה אהבה סמויה, שלא תדע מידה וגבול להתפעלותה, הממריאה על כנפי הדמיון המופלג והשרה שיר געגועים נשגב לגיבורה, העליון בעיניה על הכל, כי אם אהבה ממוזגה במידת ההבחנה והבינה השלווה, השוטפת מתונות והשוקלת את דבריה בפלס.

אהבה כזאת משמשת מפתח יפה לפתוח את נפש הסופר, לחדור אל עצמותו המיוחדה לפתור את מהותו האמיתית ולתפסו תפיסת־שורש. כל צרור המפתחות השונים, שנועדו לפתוח את השער לנשמת הסופר כגון מפתח הגזע, הסביבה ועוד לא ישוו לו. הוא, הוא המפתח הפנימי המוליך ישר בלי התחכמות ונפתולים אל מחוז החפץ ואל הנקודה המבוקשת. ברקוביץ תפס את המפתח הזה ופתח לרווחה את השער המוליך אל שלום עליכם.

וחושבני כי ככתיבתו של הספר כך תהיה גם קריאתו. החמימות, שהיא אמנם כבושה ומאופקת, השופעת מעל דפי הספר, תזרום לתוך נפשו של הקורא ותעורר אותו להרחיב את גבולותיה של הפינה המאירה שנתייחדה בלבו עד עתה לשלום עליכם הסופר, עד כדי להכניס אל תוכה גם את שלום עליכם האיש.

ומן התוכן אל הצורה, היינו אל לשון הספר.

דומה, שיש עכשיו מין זרם בכיוון של „שבירת הכלים הישנים ויצירתם של חדשים" או נטיה ידועה לשטות ממטבעות הלשון המצויות, להמנע מפסוקי־הפקר ולהדיר הנאה ממחזורם של צרופים שגורים ובמקום זה לחדש חידושים, לפסוק פסוקי־קנין ולחצוב בטויי בראשית.

עצם הנטיה לחטוט בלתי פוסק בלשון, כדי לחדש את כוחה ולשמור על ברקה שלא יועם, ימיה כימי האדם על הארץ, אולם במשך שנים שלשה הדורות האחרונים היתה ההפיכה בלשון מוגבלת בעיקר במסגרת אוצרות הלשונית העשירה. חמרי לשון אלה עובדו ורודדו,

זוקקו ולוטשו. אבל הנטיה של עכשיו יש בה מעין הפיכת הקערה. בעליה שואפים לא רק לכלים חדשים, כי אם לנוסח תפירה־חדש, לא רק למטבעות חדשות, כי אם ליציקה אחרת.

הרעיון המונח ביסודה של נטיה זו ראוי אמנם לתשומת לב. אבל למעשה אנו רואים, כי כמה וכמה נכשלים בהגשמתו. אחדים, למשל, פוסקים אמנם פסוקים חדשים, מפריחים השאלות ודימויים מפתיעים וממציאים ביטויים חריפים, אבל הללו מרוחקים ממקור חיותה של הלשון העברית ואין בהם מטעמה, מריחה ומצליליה.

הפסוקים החדשים יפים רק אז כשמאחוריהם עומדים פסוקים ישנים, מקוריים, אבל לא כשמאחוריהם עומדים פסוקי שפות זרות, שאינם מתמזגים כלל עם הלשון העברית. הללו נטולים לגמרי הד עברי והקורא אותם מרגיש מעין הרגשה של כסיסת עץ.

אחרים אמנם שומרים על רוח הלשון ויוצרים בדמותה וכצלמה, אבל יצירת הכלים נעשתה להם למטרה בפני עצמה והיא מעבירה אותם על דעתם. הם משתכרים פשוט מיין החדושים החריף, מגלגלים בצירופיהם גלגול אחר גלגול, מעתירים להטי לשון על רעיון „כעדשה", פורשים רשתות זהב לדג שגדלו כזנב הלטאה ומלבישים תכלת וארגמן כל הבל־פה. הכלל, הם שבויי הריטוריקה הנפרזה, המכלה את עצמה בסבל לשון משובצת, בקשוטי פאר ובשפע ניבים נוצצים.

והקורא, הסולל לו דרך בין כמה עמודים, המנצנצים לכאורה ביפעת הלשון ובברק הניב, יוכל רק בכבדות למצות מהם לפחות צל של מחשבה או רעיון.

הראשונים כמו האחרונים: הללו בזרות הצורה והללו בדלות התוכן מוליכים את התפתחותה של הלשון העברית בדרך בלתי רצויה, בדרך הרחוקה משכר וקרובה להפסד.

בשעה כזו שמציאותו של זרם בלתי רצוי ניכר בכתיבה העברית יש משנה חשיבות לסגנון ספרו של ברקוביץ.

י. ד. ברקוביץ צועד בבטחה באם־ארחות והולך בדרך המלך, אבל ביחד עם זה הוא כבש לו את שבילו המיוחד. לשונו מאירה בשלהבתה הנקיה. אין בה כרכורי לשון וערפלי לשון ואין בה התחכמויות־סרק וריקודים על החבל.

היא מצטיינת בקול צלול ובהיר, טבעי ופשוט, בקווים רכים וענוגים ובנעימה צרופה ומתונה. היא שומרת נאמה על המתק הנפלא והטעם האמיתי של נביאים ראשונים ומגילת רות. י. ד. ברקוביץ יודע לתת ללשון משלה, לנצל נצול אמנותי את שפע־האפשרויות המקופל בתוכה ולהוציא ממנה וולדות וולדי וולדות. דומה, אין צורך בחידושים מלאכותיים ובביטויים מודרניים. הוא יודע להמשיך צנורות ממעינות הקדומים אל לשון ההבעה של האדם בן זמננו, לדובב את נימי הכנור הישן ולהוציא מהן צירופי־קולות מתוקנים לתארי החיים החדשים ולמחשבת התקופה הנוכחית.

א ל ו ל *)

כבמגע־פלאים הגנו נישאים על כנפי הסיפור הזה אל תחומי העיירה הליטאית הטובה. היא משתרעת לפנינו כולה ביחודה ובסימניה על נופה וכיפת שמיה, אורה ואוירה, דמותה וצביונה. ועל הכל ומן הכל עולים רחשי חייה, סגנון מחשבתה, מערכי רוחה וחשבון עולמה.

הנגו רואים אותה, כשהיא עומדת הכן על כלונסאות העבר, כשמיטב לשדה ועסיסי חיוניותה משומרים בתוכה וכשחסדם של בחירי הדורות, שתרמו תרומה אחר תרומה לקביעת צורתה, לביצורה ולשכלולה, חופף עליה, מקרין את דמותה ומאציל לה הוד שבתפארת.

היא כולה מלאה מתח רוחני, נמשכת בקו ישר ובכוח־איתנים אל נקודות־הגובה ושואפת בכל עוז רצונה אל ספירות האצילות, אל התכלת הזכה של התרוממות נפשית ועליית נשמה.

דומה, קליפת גשמיותה נופלת מעליה כנפול קליפה שנתייבשה והיא הופכת עיירה לא מזה, עיירה של מעלה. „אצלם, אצל הגדולים, באמת לא היתה חציצה בין מטה למעלה, בין הכא להתם, בין שמים לארץ — הכל אחד... הוויה אחת... אור אחד... כבה האור אצל ר' שמלקה, נעשה רעש בשמים ושולחים לו את אליהו הנביא"...

בסיפור הנוכחי ממשיך אנכי מבחינת־מה, מבחינת הרקע, את הקו שנטה בצרור־המונולוגים, הידוע בשם ר' אבא, שבהם מספר חסיד זקן נלהב אחד סיפורי־פלא על בני־דורו — דור של כבירי אמונה ונאפדי אש התקוה ומידת הבטחון — ועל חייהם והנהגותיהם. שניהם („אלול" ו„ר' אבא") חצובים מעולם שחלף ועבר ושניהם חושפים יפעתם של הדורות הראשונים ותפארתו של העבר. שניהם מנפים בנפת־קודש את החיים והמציאות, מסירים את סיגיהם וחוליהם ותורמים מן השבח והעליה שבהם.

אבל ב„ר' אבא" כוח הסיפורים עומד בעיקר על הדבקות שבדבקות של „המדבר בעדו" ועל ההתלהבות שבהתלהבות שלו. בתוקף

*) מאת ז. י. אנכי, מאסף סופרי ארץ־ישראל, תל־אביב, ת"ש.

מידותיו אלה ובקסם פיו הוא כופה עלינו מאורעות חיים, שבהם כמעט מטשטש הקו שביניהם ובין חלום והגובלים ב„שדוד מערכות" ובמעשי־נסים. אבל ב„אלול" ניתנת לנו תמונת־חיים, הקבועה כולה במסגרת המציאות, אבל ביחד עם זה היא מקולפה מקליפתה וחתומה בחותם הנשמה היתירה — מציאות „תוכית", עילאית.

הסיפור „אלול" הוא על־פי תכנו וצורתו „ניגון בלי מילים", ניגון רוחני טהור בלי שמץ של גשמיות. הוא נטול עלילה וחוט סיפורי. הוא נותן תמצית של חיים עליונים, חיי רוח ויוצר תמונה רבת־און של הרגשות ומצבי נפש. הוא מתייחד בתפיסה דקה ועדינה ובהרצאה ערומה מקישוטי לשון ומגיבובי צבעים, הרצאה פשוטה, עממית, רכה ותמימה כאחד וביחד עם זה ברוכת שירת־לב וניגון־נפש.

אנכי תפס את ההוויה האלולית על שרשיה וענפיה, על אופיה ומהותה, על צליליה והדיה, על טעמה וריחה, והכניס אותה בכל שלימותה בסיפורו כבארון־ברזל מבלי לאבד ממנה אף קורט. הוא חשף את החתך העמוק, שהקול הראשון של השופר היה חותך בדרכי העיירה, את רשמו הכביר על נפשות תושביה ואת זרמי החוויות, שהביא בעקבותיו. הוא כבש בשורות בהירות וצלולות, נאמנות ניב וספוגות ליריות את רוח אלול המהלך בעיירה, המתפשט גם על מראות הטבע ועל הצומח והחי שבה, את העגמומית והכניעה המרחפים בה, את נפילת הצל על קניני מדומים, את מאמצי האדם לשבור את יצריו, את דרכי העבודה השונים של התקרבות לאלהים ואת האוירה הספוגה יראת הרוממות וחרדת נפש, אוירה שבה יום הדין נתפס לא כחזיון מיסטי ומעורפל, הזיה שבדמיון, כי אם כמציאות ממשית, שאין מציאות כמציאותה, הבולעת כליל את חושי האדם, משעבדת שעבוד גמור את רגשותיו ומוציאה מזמן לזמן מתוך שפתיו המרטטות את מילות־הסיוט: „פחד כזה... אימה כזו!"...

הפחד הוא אמנם שליט עליון בימים אלה אבל אינו השליט היחידי. מתנצחים ומתנגחים אתו כוחות־נפש אחרים. הללו מציעים דרכי עבודה שונים — דרכי עבודה, הקובעים יחס אחר בין האדם ובין קונו והפונים פניה יותר אנושית אל טבע האדם. הם אינם מנצחים אותו ואינם חותרים תחת קיומו, אבל מקילים את מועקת־הלב הגדולה,

מפילים איזו קוי אור על גושי האופל ומכניסים חמימות לבבית אל הסביבה הנרעשה והנפחדה.

„פחד... אימה? אדרבה, הלא שמחה... מתקרבים אליו, להקדוש־ברוך־הוא, מן ההכרח להתקרב אליו, הוא קורא למשפט, מן ההכרח לעמוד במחיצתו. ומי קורא? הוא, כביכול, קורא, לבניו... הרי חג... שמחה"...

ובמקום אחר: „בעל המשפיע חוזר על מאמרי חסידות, פותח בענין ההתעוררות: יש איתערותא דלעילא ויש איתערותא דלתתא. יש שבן אדם מתעורר מחמת איתערותא דלעילא, דרך משל, השמש מאירה — — ומתמלאים אהבה ותודה להקדוש־ברוך־הוא, בחינת הודו לד' כי טוב... ויש איתערותא דלתתא, שבאה על אדם, רחמנא ליצלן, עת צרה, הן על הפרט והן על הכלל, והעינים פונות אליו יתברך, לרחמיו ולחסדיו הגדולים, בחינת ממעמקים קראתיך יה. והנה ההתעוררות הראשונה היא מדרגה גבוהה יותר". — — —

החומר הממשי, שנלוש לתוך עיסת הסיפור הרכה, הוא הלכי רוח ומצבי נפש, ניצוצי מחשבות ודמדומי הרגשות, מראות טבע, המקבלים את מרותו של אלול והכפופים למראה העגמומי הכללי הנסוך על העיירה, נטפי חיים, שיחות וסיפורים על צדיקים ואנשי מעשה ודברי מוסר ואמרות תוכחה של המגיד ובעל המשפיע. כל היסודות הללו משובצים שיבוץ מכוון וקולע במשבצת הסיפור, מתמזגים מזיגה נאה ואחדותית, שופעים לחלוחית ורעננות ומתלכדים בשליחות נעלה אחת לפחת רוח חיים בתמונה הכללית ולמלא את כל קויה ושרטוטיה תוכן וענין.

נטפי החיים הממשיים והסיפורים על הצדיקים מאירים על הרקע האפור כגחליליות לילה. הם זורקים מסביבם שביבי אש אדומים ומציתים את הסיפור בשלהבת קודש. „אצל ביתה... פרצה מריבה. רעש וצווחות — — מתערבים ואומרים:

היתכן? אלול, והללו מריבים. אין אלהים בלבם!

שני הצדדים מתלהבים וטוענים: — — —

„אבל הרי אלול, חודש אלול!"

— „מזכירים את ר' לוי יצחק — — — יש שהיה מתעלף ביום הכפורים בשעת התפילה וכשהיו משיבים את רוחו היה טוען:

„היתכן? אני, אני הוא העומד במחיצה אחת עם הקדוש־ברוך־הוא? איני כדאי וראוי לכך... איני יכול... איני אלא בשר־ודם... יניח אותי... מה רצונו ממני... איני יכול לשאת זאת... איני רוצה... ואיני יכול".

„מספרים על אחד שתעה בדרך — — ושמע שיחת דשאים. קנה כמוש אחד אומר לחברו העומד בירקותו:

— נכמש אני והולך, אפשר שלא אזכה ליום הדין.

מחזיר לו חברו דברי נחמה:

— הלא יום הדין גדול ונורא הוא ומי יעמוד בפניו? כל יונק קטן בשרשיו מרעיד מפני אימת הדין.

עונה לעומתו הראשון:

— מתוך שבח והודיה לבורא עולם הייתי מקבל עלי את הפחד הזה ובלבד שאזכה לעמוד יחד עם כל באי עולם בדין.

יצתה בת־קול ואמרה:

— קנה רך, עשב השדה, נשמעה תלונתך. אני משליך עליך עלה נובל מעץ, תחתיו יחם לך ותחיה, ועם כל באי עולם תעמוד לפני ליום הדין".

על־פי מבנהו עשוי הסיפור טבעות־טבעות: אלול, סליחות, ראש השנה, ימי תשובה ויום הכפורים. בטבעות הראשונות והבינוניות ניכרות התרוממות בלתי־פוסקת ועלייה מעלה־מעלה מטבעת לטבעת, מה שאין כן באחרונות. דומה, כי שיא הסיפור הושג באמצעיות, כי בהן התחדדה הרגשת הרוך והמתיקות של הקורא עד נקודתה העליונה וכי מכאן ואילך הסיפור כאילו נתון במורד ומורגשת כעין „נפילה". הקסמים הולכים ורפים והאילוסיה הולכת ונהרסת.

הטבעות הראשונות והבינוניות הוצקו מחומר בעל יסודות מגוונים, הנותנים להם כוח ועצמה, מטילים לתוכם מן המוצק והקיים ומגדילים ממשותן, אולם האחרונות הוצקו מחומר בעל יסוד אחר, שחיוניותו פגה ממידה ידועה של משמוש, לפיכך ממשותן נראית קלושה ביחס לזו של הראשונות. אמנם הן ממלאות איזה תפקיד מבחינת השלמת המעגל של ה„ימים הנוראים", אבל אינן מוסיפות מבחינת שלמות הסיפור.

ארעי וקבע*)

עם קריאת הספר הנוכחי לופפת את הקורא הרגשה וודאית, כי מחברו מתגלה בו במסותיו הטובות כמבקר בעל עצמיות מובהקה, המתייחד עם הנושא שהוא דן בו יחוד־תפיסה ויחוד־חושים וחותר בכוח רב ובעקשנות קודרת להקיפו היקף מלא ולמצותו מיצוי מחשבתי ורגשי באמן.

ש. האלקין אינו עט אל שלל הפקר, אינו תוקע את אהלו ברשות הרבים ואינו מצטרף לחבורתם של „נושאי כלים". הוא עומד בשתי רגליו ברשות היחיד שלו, צופה בשפופרת משל עצמו, חוצב מנפשו ולבבו וטובע מטבעות מחשבה ורגש משל רכושו הפרטי.

גם, כשלפי צורך הענין, הוא זז לפעמים מעוגתו וסר אל הדרך הסלולה, אינו יורד מעולם למדרגת „חוזר" או מתורגמן לדברי אחרים. הוא קונה קנין חדש גם את מה שלכאורה נראה כקנין הרבים. הוא רוכש זכות בעלות גם על רעיונות המרחפים באויר בכוח תוספת־מה: אם בהעמקת הרעיון, בהבהרת קויו הכהים, בגילוי צדדים בלתי־ידועים שבו ואם בדרך ביטוי מלא רעננות ועוז וביחד עם זה דק־דק, המתחדד לחודו של מחט והמשמש מתוך כך בית־קיבול לא רק ל„נגלה", כי אם גם להמתרמז ומתנחש, ולפעמים בכוח שניהם.

גם המחשבה המקובלת זוכה אצלו בדרך הקלטותה בלבו לגוונים וניואנסים מקוריים, לפיכך היא שבה אל הקורא בנופך של הרחבה והעמקה ושל תוכן ומשקל. כי המקור העיקרי, שממנו הוא שואב, הוא לא תרבות הספר, הרכוש הנקנה, אף־על־פי שזו נותנת אותותיה בכל הספר, כי אם תרבות הנפש, הרכוש העצמי.

שני סוגי תרבות אלה הם, כידוע, צורך ראשון לסופר. אולם ברי הדבר, „רביעית" של תרבות נפש, של רוח המתברכת ממעיינות עצמה, שקולה כנגד ארבעים סאה ויותר של מים שאובים, כי על כן

*) ארעי וקבע, עיונים בספרות מאת ש האלקין, הוצאת „אוהל", ניו־יורק, תש"ב.

כמותם ואיכותם של הסוגים האמורים ויחס הערך שביניהן הם, הם קובעים את פרצופו של הספר ומהווים את דמות־דיוקנו.

ש. האלקין אינו עומד מן הצד של המבוקר ובריחוק מקום ממנו, בחינת אדם, התוהה על קנקנו של פלוני מתוך שימת ריווח בינו ובין האיש, שהוא תוהה עליו, ומוציא עליו משפט, מחווה דעה, מהלל או מחלל, מגנה או משבח, מזכה או מחייב, מרומם או משפיל. אדרבה, הוא נכנס כולו לעולמו המיוחד של המבוקר, צולל במעמקי־מעמקיו, סופג מערכת הגיונותיו ורגשותיו, מאזין לצלילים והדיו ושואף את אוירו וריחו. מעצם פנימיותו של עולם זה הוא מתאמץ לתפוס את היוצר מתוכו, מנקודתו המרכזית, להזדהות אתו, לפענח את ניצוציותיו הגנוזים, להאיר את קמטיו וקיפוליו ולהצביע על השבילים המוליכים ממנו אל יצירתו.

הספר כולל מחלקות אלה:

א. מאמרים הדנים בשאלות כלליות של הבקורת הספרותית, כמו „אמנות לשם אמנות", „תפקידי השירה בחיינו", „האמן והאומה" ועוד. מאמרים אלה חשובים הן מצד ערכם העצמי והן מפאת דיונם בשאלות, שהטיפול בהן נדיר עד מאוד בספרות הבקורת העברית, שלעת־עתה לא יצאה עוד כמעט מתחומי הרשימה הקצרה.

ב. מאמרים על סופרים בני אקלימים שונים ולשונות שונות, הנחלקים לשני סוגים: סוג הרשימה הקצרה וסוג ההערכה הכוללת.

הרשימות הקצרות, לא תמיד מבחינת מידת היריעה, כי אם מבחינת היקף התפיסה, הן ברובן יחידות קו ובעלות טיפת דיו אחת. „טיפת דיו" זו — פרט לרשימות שהיסוד הבקרתי נרתע בהן מפני יסוד ההתפעלות — פעמים היא מוקדשת להעלאת דמותו של סופר במקוצר מתוך השקפה שופעת רעננות; פעמים היא מתרכזת על בירורה של נקודה סתומה ופעמים היא חושפת קו חדש בתכלית, קו בלתי־צפוי ומפתיע.

מהמין האחרון מתבלטת ביחוד המסה על אשר ברש, שבה מתאמץ האלקין להוכיח, כי עולמו של ברש אין תוכו כברו. הוא נראה שלם וחזק, מוצק ומבוצר מבחוץ, אבל הוא רופף ופרוץ, רב פגעים ומלא אסונות מבפנים, ומות ואבדן נשקפים ממנו לעין, החודרת בעד הקליפה החיצונית.

למסה זו, הכתובה בכשרון רב, הוכנס הרבה מהמיץ היקר של נפש משורר, הרואה בעין בהירה את פירצות ההוויה, את הטראגיות הנוראה שבעצם החיים ואת רצועת הצל השחורה, הנגררת תמיד אחרי האדם, והמרגיש בכל ישותו את צווחת־יאושו המחרידה של המליץ מימי־הביניים על „קוצר המסלול" ועל „ההליכה מתהום לתהום". אבל מסופקני, אם הקורא ילך אחריו במסה זו עד קצה הדרך ויראה את עולמו של ברש כעולם התלוי על בלימה והנכון בכל רגע להבלע בלוע החדלון. הוא יעמוד אמנם משתאה על רעיון־ההפתעה שבמסה, אבל ביחד עם זה, חושבני, לא יחדל מראות את ברש כסופר, התופס בעיקר את המציאות מצדה הבריא והנורמאלי. הבקיעים האחדים הנראים פה ושם בעולמו אינם משנים את צורתו הכללית. משל לאדם שהוא בדרך כלל שש ושמח, שאינו ראוי להיות מוכתר בכתר הטראגיות רק מפאת זה, שמזמן לזמן יש לו איזו רגעי התבודדות, שבהם הוא מחשב קצת חשבון נפשו וחשבון עולמו.

אם בברש נגעץ עטו של האלקין עמוק־עמוק, והוא העניק לו עד כמה שמשורר יכול להעניק לחברו הסופר, הנה ברשימתו על סוקולוב עטו כאילו מרחף על השטח. אין נסיון להבליט את יכלתו העצומה של הסופר הגדול הזה ולהביא לידי גילוי את כוחות נפשו הנפלאים. דומה, סוקולוב יצא ב„שן ועין" ולא הועמד על הנחלה, השייכת לו כדת וכדין.

ה„שאור" בעיסת הבקורת של האלקין, מבחינת הבלטת קו חדש בדרך בקרתו, הוא המסות הגדולות, וההערכות הכוללות.

במסות אלה נתפסת דמות הסופר תפיסה רחבה ושלמה ונגללת לעיני הקורא על יריעת־מידות לכל היקף גדלה ולכל מלוא תכנה על הישגיה ונצחונותיה, נגלותיה ונסתרותיה. בהן בא לידי הטעמה מיוחדת קו ההרחבה שבדרך בקרתו.

„הרחבה" זו אין כוונתה הסברה, הבאה ברוב דברים לשם הקלת ההבנה על הקורא, כי אם, במובן ידוע, הרחבת גבולותיה של הבקורת, סיפוח שטחים חדשים לתחומיה ופתיחת אפקים לא נודעו לפניה.

סגולת־בקורת זו ניכרת ביחוד במסה על ברקוביץ (בג' הפרקים הראשונים). דוקא מי שקרא רשימות בקורת מן המין המשובח על ברקוביץ ידע להעריך אותה הערכה הראויה לה ויפתח את עיניו לכל

כוח ראייתן לעומתה: איזה מרחב וגם, דומה, נקודות־ראיה חדשות! כל מה שקרא עד עכשיו על ברקוביץ יראה לו ביחס למסה זו כרצועת דרך צרה — ולוא גם דשואה וסלולה — מול גנים ושדות, כרמים ופרדסים, ששבילים משבילים שונים חוצים אותם לארכם ורחבם.

במסה האמורה משתדל האלקין לבנות את בנין נפשו של ברקוביץ ואישיותו היוצרת בנין שלם ומלא. הוא מתאר אותו תיאור מפורט הן מה שיש בו בפועל והן מה שיש בו בכוח. הוא גם טווה במסכת בקורתו את הכלל הישראלי וקובע בו את „תלושי" ברקוביץ קביעה מוצקה ואיתנה.

לאורה של בקורת זו חורגים ה„תלושים" ממסגרתם האפורה וממציאותם הקטנה, פושטים את בגדי ניוולם ומתעלים ל„תמונת האדם באשר הוא אדם" ויסוריהם וסבלם נהפכים לסמל של הצער שבחיים ושל ענות הנפש המשוועות ממעמקים. וכך נעקרת פרשת ברקוביץ מתחומיה הצרים וממשמעותה הפשוטה, מתעלה לרבת־כוונה ורבת־רמזים וכובשת לה מקום בלב ההוויה, בלבו של העולם הגדול.

אם במסה על ברקוביץ תופס „כלל ישראל" כמעט מקום מרכזי, הנה במסה על יעקב רבינוביץ תופסת אותו המקום השקפת החיים של הגבורים. וודאי טבעות אלה: טבעת הרקע החברתי של הגבורים, השקפת הייהם וכו', יש לראות כטבעות חשובות בשלשלתה הכללית של הבקורת הספרותיות ובהכנסת איזו טבעת חדשה אל השלשלת, הקשורה אתה מאיזה צד שהוא, יש בלי ספק משום השבחת המסה מתוכה. אף־על־פי־כן נראה לי, שבמקום שמוצאים את כוחן של המסות הגדולות אשר בספר, יש ששם מוצאים גם את רפיונן. כוחן הוא בהוספת חוטי בקורת ובחתירה לבנין מוגמר ולשלמות ורפיונן בהשלמתן לפעמים את היוצרים; כוונתי, שהיוצרים נשלמים ומתמלאים לא מחוליתם הם, כי אם מכוח עטו של המבקר.

חזיון זה של השלמה, הפוגם במסה יותר משהוא משביח אותה, מופיע, כפי שיש לשער, כששלושת עטיו של האלקין: של מספר, משורר ומבקר אינם נגעצים ביוצר במיזוג ובהארמוניה ואחד מהם משתלט ב„זרוע" על האחרים ומשיג את גבולם.

באיזה עט תלוי הקולר? האם עט המספר פועל כאן את פעולתו? האם הוא־הוא המעביר ומעניק להם הענקות רוחניות, שיש בהן משום

מלוא הדמות, כשם שהוא מרשה לעצמו לתקן את המציאות, לשכלל את הפגום ולמלא את הקטוע לשם הבלטת אופיינות וטיפוסיות?

או אולי עטו של המשורר, השר את רשמיו על הסופר, בשעת תגבורת כוח הדמיון, עושה כאן את מעשהו? מי יודע?

הכשרון הסיפורי, המעורב במסה, שלפעמים, כאמור, הוא ממעיט את דמותה, נהפך לה לסם חיים, כשהוא מכניס לתוכה את הסגולות הסיפוריות, היפות לה, כגון התיאור החי, הציוריות ותפיסת הנושא באצבעות ברזל מצדי־צדדיו. הללו מוסיפים לה ממשות, מטילים בה נשמה ומגבירים את טעם המציאות שבה.

ה„סממנים" האלה ניכרים משום מה היכר מיוחד במסה הנחמדה על ז. פישמאן. הקווים החיצוניים, ובעיקר הפנימיים, של פישמאן משורטטים ביד אמונה ובנפש נדיבה. חן האדם שבו מואר באור רך ותמונתו מתרוממת לכדי סמל של הספרן למופת. האוירה הכללית של המסה מחוממת חמימות נפשית גדולה ושירת אהבה גדולה עולה ממנה לסופר ולספר: לסופר — לכל סופר, הן גדול והן קטן, ולספר — לכל ספר, בין שהוא בבחינת מנחת עני ובין שהוא בבחינת מנחת עשיר, ובלבד שיוסיף משהו לאוצרנו הלאומי.

תצויין נא בכאן גם המסה על המשורר קרני, אחת המסות היותר טובות שבספר והכתובה בכוח רב ובסערת רגש. במסה זו מתמזגים מזיגה נאה ניתוח עמוק והבחנה שירית דקה, הבונים את בנין נפשו של המשורר והמייחדים יחוד קולע את תפיסת עולמו ושירתו. ולא עוד, אלא שבה יש יותר מכל זה: היא מגלה הזדהות גמורה של המבקר עם המבוקר: מעין מגע רוח ברוח ונפש בנפש. מסה זו נכנסת ללב הקורא מתוך רגש של הודיה וממליטה מפיו את המילים: אכן, כזה הוא קרני, כזה ולא אחר!

צייניתי למעלה את קו ההרחבה, במובן הרחבת התחומים, הניכר באחדות מהמסות הגדולות. קו זה, כמובן, אינו בודד ועירירי. משתתפים עמו בפרופורציות שונות קו העומק והקו הלירי. וודאי, הקווים האמורים אינם נתונים במצרים ובגבולות מיוחדים ואינם פועלים בתחומים מובדלים ומסוייגים. אדרבה, הם משתלבים ומצטלבים זה בזה וגם פעמים מתעלמים ואובדים זה בזה. אף־על־פי־כן הם שונים בתפקידיהם ובשליחות שהם ממלאים.

על הקו הראשון דובר למעלה, הקו השני משמש כעין קו־חתך, המפריד בין מה שהוא עצמי ואופייני לסופר ובין הטפל וה„יותרת", הסיגים והפסולת שלו מצד אחד ובין המיוחס לו על־ידי הפרשנות הספרותית בלי יסוד מספיק מצד שני. בעזרת הקו הזה נזרה הלאה כל „סרח העודף" ומתגלה רכושו האמיתי של הסופר. הוא מועמד עמידה איתנה על בסיסו וכנו וגרעינו הפנימי מאיר באור משנה.

הקו הלירי משמש, ראשית כל, מפתח לפתיחת נפש המשורר ולהערכת שיריו וגם מעין זרקור, הבולש בסופר פרחי שירה חבויים, מוציא אותם ממטמונים ומחייה אותם מתחת ערמות־ערמות של פרוזה. ואמנם האלקין מגלה מעיינות שירה אצל כמה סופרי פרוזה.

אולם מן הכל ועל הכל הקו הלירי, או יותר נכון, הנעימה הלירית, מרוקמת כחלק אורגאני בכל הספר, נשמעת בכל עמודיו ומשקה בדמה החם את כל דפיו. היא יוצרת את אורו ואוירו ונותנת לו את צביונו המיוחד. ביחוד היא הומה ותוססת כיין חריף במסכת השאלת הישנות־החדשות, המתדיינות בספר הן במאמרים הכלליים והן במאמרי הבקורת על סופרים.

השאלות האלה סובבות על צירו של העולם בכלל ושל האדם בפרט. כמה מהן הן השאלות בה' הידיעה, הנוגעות בעצם שרשם של החיים, בנקודתם המרכזית ובסתירה הקבורה במעמקי הוויתו של האדם: בין יצר החיים העוור, הדוחף אותו דחיפה אינסטינקטיבית לארוג הלאה־הלאה את החוט הנמשך ממחשכי הדורות מבלי להתחכם, מבלי לבקש חשבונות רבים ומבלי להסתבך ברשת של ספקות ופקפוקים ובין מחשבה בת־דעת, תוהה, מבקשת פתרון ותוכן ושואלת לנתיבות הקיום.

כי הנה הוטל האדם בעולם רב תפארת ורב טראגיות, נהדר גוונים ומלא רזים, נפלא ותמוה, יקר ואיום, מזעזע ומפייס. בתוך ערבוביה זו עומד האדם עם הערבוביה שבנפשו, ניגודיה וסתירותיה, נפתוליה וסבכיה, כוחותיה הטובים והרעים, אליה ושטניה. הוא נפחד ונבעת, נבוך ומשמים, מיותם ונעזב. הוא תוהה על הוויתו הוא ועל ההוויה המקיפה אותו, תועה תעיה מתמידה, מתחבט ומתלבט, מתרוצץ ומתפתל ספוג עלבונות ונידון ביסורים. בתמהון־לבב הוא מושיט יד רועדת לאיזו פירורים טעימים, הנזרקים לו פתאום מעל שולחן החיים והמנשים אותו את יסוריו. אולם כל זה יארך רק רגעי מספר ושוב

מתלקחים בו הכאב והצער, חוסר הישע והנעזבות ביתר עוז וחוזרות ונעורות השאלות הרוצעות את המוח והמסתובבות בעיגול קסמים ושאין להם פשר ושעל־פי עצם טיבן לא יוכל להיות להן פשר.

את כל מערכת המחשבות האלה והשייך להן מאיזו בחינה שהיא ביחד עם מצבי הרוח והלכי הנפש שהן מולידות כובש האלקין בשורות רוטטות וסוערות, המרככות את הכאב בעצם הארשת, שניתנה להן, והמחפות על הלוע הנורא, המנצנץ מתוכן, בדוק של יופי.

לשונו של הלקין ראויה לשימת לב במיוחד. היא מצטיינת בנטיה מן המצוי ובגיוון אינדיבידואלי. היא נטולת שיגרה ויושן וכל כוחה וטעמה אצורים ושמורים בה. עטו של האלקין רחב, אבל אין בו יתיר ועודף והוא מלא תמיד תוכן. הבעתו מלאה, אבל אינה גדושה, והסברתו שלמה, אבל לא משורבבה. ביחד עם רוחב העט נתבצרה להאלקין גם דקות העט. הוא גואל נאמן לדמדומי מחשבות, לחצאי הרגשות ולרעיונות שעל־פי מהותם הם נתפסים ובלתי־נתפסים. בקיצור, יש התאמה נאה בין מחשבתו ועטו. שניהם ברוכי עומק ורוחב כאחד.

סיפורי טבקאי*)

הספר „בית וים" הוא ספר־בכור לסופר הארץ־ישראלי הצעיר, אריה טבקאי, הנמצא עכשיו בחיל השירות של המולדת, ושפרסם ב„גליונות" מכתבים על־דבר נסיונות שירותו.

ספר לא גדול זה על מאתים עשרים וארבעה עמודיו בתבנית קטנה נושא לקורא העברי על צרור עליו וקומץ סיפוריו את הבשורה הוודאית והמשמחת, כי קם מספר חדש בעל יכולת, שיש לספרות תקווה ממנו.

מספר זה מכוון את שפופרת־ראייתו בעיקר לפינת־החיים של המציאות הארץ־ישראלית היקרה ביותר ללב הקורא העברי, פינת־החיים שלפי השקפת יוצריה הוטלה עליה החובה, שהיא בעצם זכות, לשמש בית יוצר להתרקמותם של חיים חדשים מעיקרם ולהוות את ראשוני התאים, שמהם תוקם ותתכונן חברה אידיאלית, חברת העתיד. הוא מצמיד את עינו אל נקודות־הישוב, המנצנצות פה ושם בחלקות עזובות ושוממות, שבהן הולך ומתגשם רעיון נועז ומהפכני לשנות את האדם, כפי שהתגלה במשך אלפי שנים, משום עקירת הרגשת דורות ומנהגי דורות ומשום יצירת ערכים חדשים: ערכי שיתוף כלכליים וחברתיים כאחד.

הספר הנוכחי נעוץ, כאמור, רובו בחיי הארץ ומיעוטו בגולה. חיי הארץ כוללים סיפורים, שהיסוד החלוצי שבהם הוא כפול: הן מצד עט הסופר, הנוגע בנושא, שעד כמה שאני זוכר לא נכתב עליו כלל, והן מצד הנפשות הפועלות בהם, הממלאות תפקיד חלוצים ממדרגה ראשונה. כוונתי לסיפורים המספרים על כובשי הים הראשונים, על הנחשונים, הקושרים את גורלם עם חיי הספנות בראשית התהוותה, חיים המלאים עמל וסכנות על כל צעד.

סיפורים אלה — השם תיאורים יותר מתאים להם. החיים המשמשים להם נושא עומדים עדיין בהתחלת דרכם ולא התפתחו עדיין

*) בית וים, סיפורים, הוצאת „דבר", תל־אביב, תש"ב.

התפתחות מסויימה עד כדי לקסום לסופר חוט עלילה וסיפור המעשה. „תפארתם — הוא עצם היותם" והמספר מסתפק בזה, שהוא חותר להעלות את העקשנות הקודרת, ההקרבה העצמית והגבורה העילאית, שהם דורשים מן האדם, בקווים כנים ונאמנים.

חבל, שלא נצטרף בסוף הספר מילון קצר לפירושי המילים הטכניות של עבודת הספנות. מילים בלתי־מצויות וקשות אלה, שיריעת הסיפורים האלה מנוקדת בהן ניקודים־ניקודים, מכבידות בהרבה את הקריאה לא רק על הקורא הרגיל, כי אם גם על הקורא המעיין, המצוי אצל קימוטי־מצח.

שאר סיפורי הארץ מהם מספרים על נועזות הכיבוש, התלהבות ההשתרשות באדמה וחדוות הבנין. האדם נתפס בהם ברגעי עליה, ברגעי קודש, כשהוא דבוק אידיאל כביר וממלא שליחות עליונה בעוז ובאומץ, בלי פחד ויאוש ובלי כניעה ורתיעה. הוא נועץ קנה באי ישימון ונלחם בכל להט נפשו בטבע קשה ואכזרי, ועוד יותר באכזריותם של אנשי מדבר, פראי אדם ואוהבי שממה. רוח היצירה, הפועמת בו, מרוממת אותו על התנאים החיצוניים שהוא נתון בהם, מחסנת אותו מול הסכנות האורבות לו ומתלבשת במפעלים, העומדים כנס פלאים בתוך סביבה זוממת וחורשת רעה.

„כמעט לילה, לילה מוזעקים החברים משנתם.

— עולים מהוואדי!

— מתקרבים מצד ההרים! — — —

האנשים התרגלו פה לחיים האלה. יום העליה לקרקע הכשירם לכך" (הטירה).

„בעצם הימים הקשים לארץ באו לכאן האנשים והתחילו בקדיחת הבארות. — — —

חבויים אי בזה נחיתים להם הנוטרים. הם צריכים עתה להקשיב מבינות לדפיקות העבודה, קצב המרחב ותנועת השיירות, אם אין מזימה נרקמת מסביב" — — (בארות בנגב).

שאר סיפורי הארץ שבספר מתארים את ההווי הקיבוצי על חייו החילוניים והיום־יומיים, חיים הדורשים כל־כך הרבה מהאדם ושאינם יכולים להציע לו בתור תגמול שום דבר חוץ מעצמם, על דרך שכר חלוציות — חלוציות. בחיים אלה הנמשכים מיום ליום, מחודש לחודש

ומשנה לשנה, המבליעים את נפש הפרט, שאיפותיו הטמירות ומאוויו הכמוסים בלוע הרחב לבלי חוק של הכלל וצרכיו ויש גם שהם טוחנים אותו כליל בגלגליהם הכבדים מתגלה אולי הרוח החלוצי יותר מברגעים הבודדים הגדולים, שבהם נתבע החלוץ למאמצים היותר גדולים ולחגירת שארית כוחותיו מתוך שכחה עצמית והתמכרות גמורה לרעיון הקיבוץ. שכן ההתעוררות הזמנית והקרבנות החד־פעמיים — ולוא גם היותר גדולים — נמצאים יותר בהארמוניה עם תכונות האדם מקרבנות־תמיד — ולוא גם לא כך גדולים — במשך זמן בלתי־מוגבל, במשך כל החיים. לפיכך ניתן להאמר, כי הוויתור הממושך והמתמיד, שהאדם מוותר על צרכי עצמו לשם הציבור הוא הוא הקרבן היותר גדול ובו מתגלית הגבורה האמיתית והעליונה. וותרנים, או יותר נכון, וותרניות אחדות מסוג זה מציצות אלינו מן הסיפורים האמורים, שמיצו את שארית לחלוחיתן בחיי הכלל וגזרו על עצמן גזירת הבלייה והכמישה.

מצד החיים שהוכנסו בהם מצטיינים הסיפורים בראיה צלולה וריאלית, בראיה המעידה על מגע בלתי־אמצעי עם הממש. ראייה כזאת משילה את הקליפות הרומאנטיות והסימנטאליות, שהמציאות הארץ־ישראלית, הנראית בכללותה כאחד מפלאי החיים, עלולה להכשיל את בעל העט, וחודרת אל התוך הנוקשה והמחוספס ואל גופי החיים כמות שהם. ראייתו של הסופר אמנם מצומצמת בגבולות הנגלה, אין לה עסק בנסתרות, במעמקי הנפש על חדריה וחדרי חדריה וביצרי אנוש אפלים, אבל בגבולותיה היא, יודעת היא לצוד לא רק מן הצף והניגר על פני השטח, כי אם גם מן המקופל בתוך ההוויה הקיבוצית ומן הטמון בשכבות חיים יותר פנימיות.

אולם מבחינת גיבוש הסיפורים ליחידה אחת וכוח העלילה המשוקע בהם רק מעטים מהם מוכתרים במעלות אלה. כמה מהם נמצאים לגמרי בתחומי התיאור ונטולים כמעט חוט סיפורי.

אמנם גם תיאורים אמנותיים, המאוחדים בכל חלקיהם והמצטרפים לתמונת־חיים אדירה ובהירה גם כן מספרים על־פי דרכם ויכולים הם להתחרות גם עם סיפורים אמנותיים, ומנדלי יוכיח, אולם תיאורים משיא כזה הם נחלת מועטים שבמועטים.

אחדים מהסיפורים כאילו נמצאים בדרגת־מעבר: הם מתנועעים

בין תחומי התיאור ותחומי הסיפור. דומה, איזה חוט סיפורי מתחיל להשתזר בהם, אולם מיד ייעלם ואינו, בחינת „קדמת שלף יבש". משל לניצוץ מתלקח, הממצה את כל חייו בהרף־עין. בדרך כתיבה כזו יש משהו הדומה להבטחה שלא נתקיימה (בית ועוד).

יש גם סיפור אחד, שלכאורה חוט סיפורי מושחל בו מראשו ועד סופו. אולם חוט זה אינו נמשך בקו ישר העושה את הסיפור מיקשה אחת. הקו נשבר באמצעיתו של הסיפור ומחלק אותו לשנים. המספר אינו זורע בחציו הראשון של הסיפור את הגרעינים, שמהם צומח השינוי המהפכני בנפש הגבורה בחציו השני (הרפת).

אחד מסיפורי הארץ השלמים ביותר שבספר זה, שהחיים שבו נכבשו כיבוש גמור למספר ועוצבו עיצוב של עלילה אחידה, המבריחה את הסיפור מקצהו, הוא הסיפור „קיבוץ בקצה העיר". סיפור זה משמש גם ראי ישר לכמה מפרשיות חייה של הקבוצה, אמנם לא מן העמוקות, אבל מן הטיפוסיות שבהן. בו מתגלים התנאים החמריים הנוראים של אנשי הקבוצה, המלחמה בין העיר והכפר, הסתלקות הרוח החלוצי לפעמים בעטיה של התנסות בנסיונות קשים, אחדים מקוי דמותו של החלוץ המסור והנאמן, ועוד ועוד.

הנה, למשל, פרט חיים וקו חלוצי, הנחרתים בלב כבצפורן ברזל.

„מיום קיומה של מאפיה זו לא אכלו החברים לחם כתיקונו. — — —

והנה בתחילתה (של האספה) עמד יהושע והודיע, שהוא הולך להמאפייה. — — — המצפון כאילו נתעורר בהם והתדובב — בשלהם הביא את הקרבן הגדול הזה: הוא נפרד מהם. בערבים עמד יהושע במאפיה וניפה את הקמח ותמה על עצמו, כיצד באה תנומה וכובשת אותו ממש מתחילת העבודה. הוא לא ידע שהקמח הגרוע, שקונים אצל הטוחן ושמחירו כמחיר הקמח הטוב, משום שהוא ניתן בהקפה, הוא הגורם לכך. — — — התרומם (מעל הקמח) אבק כבד וזה רבץ על העפעפים והכביד עליהם עד לידי תרדמה. לא מעט היה בקמח הזה קמח־טאטואים, שנאסף מכל פינות הטחנה — — — הלחם לוא הוטב למרות הטיפול היתר והעבודה השקדנית. — — — שוב אותם הפיצולים והקרעים המכוערים בפני הככר השטוחה והנפולה. — — — החברים

באכלם את הלחם הזה שוב לא התלוצצו, לא עקצו במרירות. היה עכשיו בצורתו של יהושע מין דבר הדוחה לחלוטין כל הקלת ראש. — — היתה הרגשה, כי בנפשו יביא את הלחם הזה".

בסיפור הזה "קיבוץ בקצה העיר" לא יחסר גם הסממן הטוב, המטיל חריפות מיוחדה בסיפור הקצר והמגדיל את כובדו וחשיבותו. כוונתי ל"עוקץ" טבעי המובלע בסיפור, העוקר אותו מעוגתו הצרה, שהוא נתון בה, ותוקע אותו בלב החיים. כי גדולתו של הסיפור הקצר הוא לא בתיאורו של נטף־החיים המשמש לו נושא, כי אם בזה שהוא משאיר אחריו על היריעה פסי־אור, המתפשטים על שטחי־חיים גדולים ורחבים.

הסיפור האמור מתחדד בקצהו להבלטת אחד "מפגעי בני־אדם", שמצד מספר האנשים, שהוא משמש להם מקור של סבל וצער, הוא עולה על כל פגעי תבל. כוונתי לפגע אי־הבנה, המשכין איבה וקנאה בין אנשים והמביא לידי סכסוכים קשים ביניהם. אמנם אי־ההבנה שבסיפור נבעה בעיקר מ"סיטרא דקדושה", אבל עובדה זו לא שינתה את פגיעתה הרעה בקרבנה. ב"אלמנה הקטנה של הקיבוץ, של המשפחה, של השבט הקטן, שנתקדשה במותו האיום של הבן, של האח" (הכוונה לבעלה, שהוא בן השבט ואחי החבר). והסיפור גומר במחשבותיה: "מה טוב היה לוא כיסו גם אותה בעפר באותה שעה, שהשתטחה על גופו של יהושע — — — ועל־דבר "אותו שבט מוזר, רחוק וכבד רצון, שהיה קובר את הנשים יחד עם בעלן המת — כמה רחמים היה בזה, כמה אנושות!"

מלבד סיפורי הארץ כולל הספר עוד מדור קטן בשם "געגועים" — סיפורים מחזי העבר הקרוב בתפוצה. מצטיין להפליא סיפור "הפרה" בדקות הראייה, בנעימה הלירית, באהבת החי ובחן ההרצאה. מעשה בפרה שנמכרה למשפחה אחת בימי האימות של המלחמה. פרה זו מילטה את המשפחה מכמה מעשי־זדון הנעשים לאנשים בימים אלה, הצילה אותה מחרפת רעב וגידלה את הילדים בימי־משבר אלה. היא נהפכה למשפחה לסמל של ישועה והצלה, וכשעקרת הבית מריחה ריח של סכנה לבנה ולבתה היא דובבת חרש לפרה: "נשמה טובה! נצרי לי את בני, נצרי לי את בתי!"

בנוגע ללשונו של המספר אפשר לומר, כי הוא נזהר מאוד משני המלאכים הרעים, העלולים להטפל לתופש־עט והם: עודף לשון ושימוש במטבעות שחוקות. דומה, המספר מעביר את צירופי הלשון בכור של בחינה חמורה וקפדנית ובוחר לו את אלה, שלחלוחיתם שמורה בקרבם והמוליכים אל כוונתו בדרך קצרה. אולם מפאת נטיתו לנטות מן המצוי ולצקת את מושגיו בציורים מחודשים יש שהוא נותן „תעודת מסע" לביטויים בלתי־נוחים.

בסיכום: הבכורות שהביא המספר הצעיר בטנאו נאות ומעידות עדות נאמנה, כי מחכה לו עתיד ספרותי, הראוי לשמו. ברוך המספר בבואו!

במעגל הדורות*)

הספר שלפנינו כולל דברי בקורת על סופרים מתקופות שונות. אין למצוא בו איזה רעיון מאחד בבחירת הסופרים הן מבחינת סדר הזמנים והן מבחינת השפעה במישרים או בעקיפין של האחד על השני או מאיזו בחינה שהיא, חוץ אולי מבחינה זו, שכולם השלימו את מעגל חייהם ועברו לעולם האמת.

שטיינמאן שוקד על תקנת קוראי ספרו שלא יצטרכו לטרוח בפענוח דרכי בקורתו והוא מזדרז לבאר אותם באר היטב „בראש המעגל" של ספרו. הוא עומד ומצהיר, כי מכל סוגי הבקורת המקובלים, כגון הבקורת המפרשת, המנתחת, הקובעת את היצירה במקומה הראוי לה בשלשלת הספרותית, המתחקית על שרשיה והמציצה לתוך „מעשה המרכבה" שלה וכיוצא במידות הבקורת בעלות כיוון ומגמה שונים, הוא אוחז בספרו זה במידת הבקורת, המברכת ברכת הנהנין על היצירה מתוך הטעמת ערכה, או בלשונו, „כל שיר־המעלות הוא גם פירוש המעלות ופירוטן" (דרך אגב, מליצה זו נאה ויקרה כידו של שטיינמאן, הטובה עליו באמרי־שפר וביטויי־כנף). הכלל, הוא מכריז בראש ספרו, כי הוא עומד בשתי רגליו על הר גריזים, טובל בזיווה ואורה של הספרות, מצמיד עינו אל נקודותיה הבהירות ואל יפעתה ותפארתה ומתעלם מכתמיה הבהירות וצלליה. ולא זאת בלבד, אלא שהוא מוסיף ואומר, „כי לאמיתו של דבר אין ליקויים בעצם מצד עצמו, אלא הללו מבצבצים ויוצאים מתוך השוואת העצם לזולתו" — — —.

וודאי שאין לקבל דברים אלה כהלכה פסוקה. יש מקום לטעון, כי פעמים גם היצירה הטובה בכללה לקויה בכמה מפרטיה, כי יש שפגמיה מתבלטים מתוכה גופה ולאו דווקא מתוך השוואה אל יצירות אחרות, כי טשטוש הצללים והחלקת הקמטים פוגעים באמתותה של התמונה וכי יש ש„קוציה" של היצירה מטעימים את „אלייתה" ונקודות רפיונה — את נקודות כוחה.

---

*) מאת א. שטיינמאן, הוצאת „עם עובד", דפוס „דבר", תל־אביב, תש"ד, רפ"א עמוד.

זוכרני, כי קראתי באיזה מקום על אחד מרבי המדינה שאמר לציירו: „הזהר נא שלא תבליע אף קומט אחד בפני ואל תסיר מהם אף צלקת אחת, ואם לא תמלא את מצוותי בדיוק, לא תקבל בעבודתך אף פרוטה". ודומני, כי יש סמוכים לפקודה זו מן ההגיון.

אולם מי שיבוא להקשות על שטיינמאן יוכל למצוא עליו קושיות לא רק בדברים התלויים בשיקול הדעת, שאין להם הכרע מוחלט, כי אם גם סתירות מפורשות בדבריו גופם, מקצתם על קצתם. כוונתי כאן לא לסתירות קלות בענינים טפלים, שלסופר בעל עט שופע קשה להמלט מהן כי אם בהשקפות־עיקר ובדעות־יסוד, סתירות שאפשר להשתמש עליהן במונח התלמודי: „ורמי דשטיינמאן אדשטיינמאן". כך, למשל, במאמרו בכנסת א' שנת תרפ"ח, „על הבקורת", הוא מתקיף את הבקורת התקפה עזה, נוטל ממנה את שרביט ממשלתה, מערער את זכות קיומה ומשאיר לה רק קרן זוית מצומצמת. הלא כה הם דבריו:

„בתוך יוצא מן הכלל עלינו לציין ולשבח את המבקר המוכיח. — — המבקר הישר — — אם ירעים את קולו וידבר רק קשות, יגנה ולא ישבח (בבקורת משובחת אין צורך כלל, כי הטוב אינו דורש שירימוהו על נס ויחזיקו לו טובה!)". כך שנה לנו שטיינמאן במשנתו הראשונה ב„כנסת". והנה בניגוד גמור למשנה ראשונה זו הוא שונה לנו במשנתו השניה אשר בספר שלפנינו כדברים האלה: „את אשר עם לבי אגיד: מכל סוגי המבקרים הטורחים בכרם הספרות, אם כעודרים ואם כגודרים — — — חביב ומקובל עלי המבקר, השר שירת הלל לענבי־חמד והמקדש בשמחה ובששון על יינם. אוהב אני את הקידוש" — — —

אלא מאי? עלינו לקבל את שטיינמאן על „קמטיו וצלקותיו". אמנם אין לומר עליהם, שהם שייכים לסוגם של אלה, המגדילים את חינו של האדם (יש גם כאלה). את זה אין לומר: הם בלי ספק פוגמים באישיותו הספרותית. אבל במה הן נחשבות לעומת זכויותיו הגדולות והוודאיות.

בשורות הבאות לא ידובר על שטיינמאן המספר, כי אם על איש המסה הכללית, שהמסה הספרותית בספר שלפנינו היא רק חלק ממנה.

ניתן לומר, ששטיינמאן הוציא בכוח איתנים את המסה העברית מהתחומים הצרים, שהיתה נתונה בהם, אל המרחבים הגדולים. הוא

פתח לפניה אפקים חדשים ועשאה מפולשת לכל רוחות החיים ולכל צדדיהם וצדדי־צדדיהם. הוא הוריד אותה מהספירה העילאית, כביכול, והמצומצמה, מהספירה של למעלה „מעשרה טפחים" אל הספירה היום־יומית של האדם ורתם אותה אל ההיקף הענקי של חיי אנוש בכללותם על עתרת יחסיהם וגילוייהם האישיים והחברתיים, כגדולים וכקטנים. לאמיתו של דבר, הקטנים הופכים תחת עטו גדולים. כי הוא יודע להציץ מבעד לקטנות אל הגדולות, להשחיל במעשים פעוטים וזעירים רחשי־חיים ומעללים כבירים ולטוות על גבם של חזיונות רגילים והופעות שכיחות מטווה של נסתרות הנפש ונסתרות החיים. הכלל, הוא כבש שטחים גדולים למסה העברית והפך אותה לכלי ביטוי גמיש, מגוון ורב־קולות, שבו הוא נושא את דברו על גוי ועל אדם, על חזיונות חיים ועל התרחשויות נפש, על כל ועל הכל: „מהארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר בקיר".

שטיינמאן ידוע לאיש השפע, עד כדי להטיל כמעט אימה בעושר רוחו ובפוריותו. כשרונו אינו נוטף טיפין־טיפין, כי מבורך הוא ברכת נביעה עצומה ממקורו ומשתפך בקילוחים גדולים ורחבים. הוא גם אינו זקוק לגירוי חזק ולהתעוררות עצומה. כל מגע קל וכל נשיבה מרפרפת פותחים מיד את מעיינו התוסס והוא מתרתח ומתיז קצף זרמו לכל עבר, מתיז וסואן, מתיז וסואן.

שטיינמאן אינו נושא את שובלה של דעת הקהל ואינו הולך בעינים עצומות בדרך הרבים. הוא אינו מאלה המצטרפים למקהלה: הוא עובר לפני התיבה בקול משלו. הוא נלחם בהשקפות מקובלות, בהסכמה כללית, בדעות חנוטות, בהערצות עוורות ובפולחנים נבובים. הוא תוהה גם על קנקנם של אישים שנתעטרו בעטרות העבר וחוזר ובודק אמיתות, שהיו לנחלת הציבור. אין הוא נרתע מאיזו גושפנקה שהיא ואינו כורע ברך לפני איזו סמכות, תהיה מה שתהיה. הוא מביא את הכל בכור בחינתו העצמי ועל־פיו הוא מוציא משפט.

מצד זה וודאי שהוא נושא ברכה מאת כל אלה שאינם מודים בהרדמת המחשבה ובקפאונה והשואפים לערותה התמידית ולקידומה. כי דבריו מגלים צדדים בלתי־נראים עד עכשיו באישים וברעיונות, שהושמו בנרתיקים, שהדביקו עליהם חותמות ופתילים ושהעמידו אותם במחיצה מיוחדת מחוץ לכל ערעור, דבריו אלה משמשים, כמידה שיש

בהם מן הבקורת הבריאה והמבריאה, שאור תוסס לעורר את המחשבה ולהוציא אותה מנקודת העקרות וההתאבנות.

אולם במקום שאתה מוצא את מעלותיו הגדולות של שטיינמאן, שם אתה מוצא גם את מקום התורפה שלו. דומה, שיכלתו הגדולה והוודאית אינה שמורה תמיד לטובתו, או יותר נכון, שפעמים היא מעבירה אותו על דעתו והוא רודה בה בחזקה ומשתמש בה בעריצות. יש שיצר גילוי היכולת משתלט עליו, מנחה את מחשבתו ומוליך את עטו על הגליון.

יצר זה אינו אבי הוויכוח הבא לשם בירור, לשם מטרה סופית, לשם חיתוך ופיסוק הדין, או לפחות לשם הסתכלות בענין מכל צדדיו. הוא אבי ההתנצחות וההתפלמסות ל„שמן", לשם הבלטת כוח הפולמוס ולשם חישוף עצם היכולת להראות פנים לכאן ולכאן, על דרך הנמצא בתלמוד: „אומר על טהור טמא ומראה לו פנים ועל טמא טהור ומראה לו פנים".

מובן, שהחיבורים הספרותיים, שנולדו בכוחו של יצר זה, לא יימלטו על־פי עצם מהותם מסתירות. המשקלים העיוניים השונים, המושמים במצוותו על כפות מאזני הדיון אינם מוצקים וקבועים. פעם מכריעה הכף האחת ופעם מכריעה הכף השניה: הכל לפי השקפתו האימפולסיבית של המחבר באותה שעה. וגם יש שבחלקיהם של חיבורים אלה או גם בכולם יחסר הסממן העיקרי, הלא הוא מיצוי איזה רעיון, שיש בו כדי להזין.

וממסותיו הכלליות של שטיינמאן אל מסותיו הספרותיות.

כאמור, מצהיר שטיינמאן בראש ספרו על מגמת רשימותיו, כי „לא נתכוון בהן מעיקרא, אלא להרים כוס של ברכה לכבוד הגידולים הנאים ויוצריהם שבספרותנו החדשה ולעורר את הדעת על מאורם הגנוז כאחד". דברים פשוטים וברורים בתכלית! הבקורת, הכלולה ברשימותיו, אינה איפוא בקורת ממוזגת, שעינה פקוחה על הצללים ועל האורות, על ה„בעד" כעל ה„כנגד", כי אם בקורת, שהיא כולה „בעד", בקורת של קילוס והילול בסגנון של „מה טובו!" מבלי וויכוחים יתרים אפשר להניח, כי בצדם של שאר סוגי הבקורת יש מקום גם לסוג זה, אם הוא מבוצע בדעת ובכשרון. ואמנם מצד זה, מצד הביצוע, כדאי להתבונן בספר שלפנינו.

קודם כל, מן הנחוץ לציין, כי על־פי מידת יריעתן מתחלקות הרשימות לארוכות וצרות. הראשונות מקיפות, כוללות וחותרות להעלות דמויות, והשניות מסתפקות בעיצובו של קו מרכזי אחד.

מהראוי גם להעיר, שהרשימה „טבילת הזעם" (מפי דוד פריש־מאן) אינה משתבצת יפה במשבצת יתר הרשימות. היא מתבלטת כגוף זר במחטיה ובזיזיה הדוקרנים בין שאר הרשימות, הקלועות מזרי תהילה ואמרי חן. ועוד זאת, איני יודע עד כמה נכון הדבר להדפיס „מסכת עוקצין" שלמה של פרישמאן מבלי לחבר אליה עוד מסכתות אחרות. ה„ש"ס" של פרישמאן הרי כלל עוד מסכתות, ומה טעם לתלות את כל אישיותו של פרישמאן במסכת אחת? והעיקר, דרך דיבורו של פרישמאן טעון לימוד מיוחד. הוא היה מדבר לעתים על חבריו לעט על דרך ההפלגה שבהפלגה והיה משתמש בכינויים שונים על דרך „הצחות". כי על כן יש סכנה למי שמבין אותם כפשוטם, כי הוא עלול לגלות בהם פנים שלא כהלכה.

שטיינמאן מקיים את הבטחתו למנות את שבחיהם של הסופרים והיצירות ולתנות את גדלותם בשלמות. ביחוד הוא נאמן להבטחתו ברשימות הארוכות, שמסגרתן נותנת לו הזדמנות מיוחדה. הוא מתמודד על המבוקרים בכל מלוא כשרונו, תר בהם אחרי כל נקודת אור ואחרי כל גרעין בריא ומתאמץ להקשיב לכל רחש חיים ולכל צליל טהור. ולא זה בלבד, אלא שהוא טוען להם, מתווכח עם אלה שמצא בהם פגימה זו או אחרת וחותר להפוך את החסרונות למעלות ואת החובות לזכויות, בחינת „כולו זכאי". כי על כן הוא מתרחק לפעמים לשבילים נידחים, מזניח את אות הפ"א שבפרד"ס ופונה אל אותיותיה האחרות עד שקטעים ידועים ברשימותיו הופכים למדרשים, מדרשי א. שטיינ־מאן. אבל בין כה וכה, בין שהוא משכנע את הקורא שכנוע גמור או רק חלקי, עטו אינו יודע רפיון והוא דרוך, תוסס ומתנועע על הגליון בעוז, בביטחה ובמידת־חום גבוהה.

ניתן לומר, כי נמשכים חוטים מקבילים משטיינמאן בעל המסות הכלליות לזה של המסות הספרותיות. כוחן של האחרונות ככוחן של הראשונות והוא הדין לרפיונן. כי בעצם מתגלה שטיינמאן במסותיו כאיש השיחה המצויינה, המוטעמה והמוסברה הסבר רחב. הוא עורך להנאתו ולהנאת קוראיו טיולים ארוכים בשדות החיים והספרות, דן

ארוכות וקצרות על חזיונותיהם השונים, מסמיך אלה לאלה ועושה עתים את חזיונות הספרות רקע כדי לטוות על גבו חוטים של פרשיות חיים. שיחה זו פעמים היא מקלחת בשביל המוליך לסוף פסוק קולע ופעמים היא מתעגלת עיגול לפנים מעיגול, מסתובבת על מקום אחד ונעשית בת־לוויה לאריכות.

יש גם שרשימת הבקורת מכילה בתוכה רשימות־חיים שלימות ומוגמרות כשהן לעצמן, הקשורות אמנם בפתילי משי אל הרשימה האם, אבל הן יכולות להפקיע את זיקתן אליה ולהוות חטיבות עצמאיות. כאלה, למשל, הן הרשימות על בית־המרחץ והבטלנות, הכלולות ברשימה על מנדלי. ברשימות אלה, ביחוד ברשימה על הבטלנות, מתגלה שטיינמאן במיטב כוחו. העין המקיפה נזדווגה לעין החודרת ושתיהן נבנות זו מזו ומשלימות זו את זו.

החומר הבקורתי הממשי הנילוש בבצקן של הרשימות שלפנינו, זאת אומרת, אותו החומר העוסק במשמעותה של היצירה על דרך הפשט רובו ככולו אינו חדש והובא זה כבר בסגנון זה או אחר בעולו של הביטוי. אבל צורת הדברים נותנת לו טעם חדש, ממצה בו הרגשה חדשה ומטילה בו לפעמים גם חריפות מיוחדה. הנה, למשל, קטע מדבריו על פייארברג:

„מקוננים רבים קמו בקרבנו על הגלות: על גלות־עם ועל שכינתא בגלותא. ואף בדורו של פייארברג תינו לא מעטים את צער גלותנו. אבל היתה בקולו של מחבר ה„צללים" נעימה מיוחדת, שנגעה עד צפור נפשנו. למשמע להקת זמרים הננו נרגשים ביותר מן ה„אַלטו" של הילד, הזעירא דמן חבריא" — — —

או מדבריו על צייטלין:

„לו, לצייטלין, נתגלתה הקאטאסטרופה הממשמשת ובאה על פזורי ישראל בממשות שלא נראתה לשום איש אחר. אף אחרים חשו את בואה — — — אבל כולם ראו אותה על דרך העיון, בכוח הסברה וההקיש, בצורת אותיות ומספרים. אולם צייטלין ראה אותה כתומה על פני הקלף של היהודים החיים ועל גבי שכמיהם הכפופים והמשוקעים. הוא ראה את האסון מלובש בבשר ובדם" —

ובמקום אחר באותו ענין:

— „אלא שהלל צייטלין טבע בפירוש את הביטוי י צ י א ת מ צ ר י ם“ ..

ויש גם שרעיון עמוק, מאלה הצריכים לשמש כוכב מאיר בדרך החיים, מפציע ועולה מן הדברים. הוא מביא בשם הלל צייטלין: „כל שיש בו נקודה הריהו בחינת נפש, זאת אומרת, בריה ובריה אינה בטלה — — — באוצר הנשמה של הקדוש־ברוך־הוא אין נשמה הדיוטית, אין נשמה של חולין“.

ובהסברות בעל הרשימות:

„מפסוק זה, הדיבורים האלה עודדוני על יסודה של ישותי. כמה נעלה היתה תורת הנפש, תורת הנקודה מתורת הכשרון. הכשרון הוא זכותם היתירה של יחידי־סגולה, רמי־המעלה שבמין האנושי. הכשרון הוא זכיה בגורל למעטים מן המעטים. אבל נקודה בוערת בלב כל מי שחונן בלב. נפש היא באמת דבר השווה לכל נפש“...

הספר כולל רשימות על מאפו, מנדלי, פייארברג, ברנפלד, צייטלין ועוד ועוד. בהן, כאמור, ארוכות וקצרות. מצד שלימות הבנין ואחדות התוכן נראה לי, כי כמה מן הקצרות, כגון „נחלשתי“, „על פה“ ועוד עולות על הארוכות. דומה, המסגרת הצרה הטילה על עטו כבלי־משמעת, הכריחה אותו להתרכז על העיקר והוליכה אותו ישר־ישר למטרתו, מטרת המיצוי האמנותי.

לשונו של שטיינמאן היא כלי שלם בלי פגם. היא כמעט כולה לקוחה ממיטב המקורות וביחד עם זה היא כולה חידוש, היינו, היא מביעה רעיונות מודרניים בצירופים עתיקים בלי שום סימני לחץ וכפיה. דומה, הביטויים העתיקים ששים ושמחים לקלוט לתוכם את היין החדש ומלאים הכרת תודה על הגלגול הרעיוני, שזכו לו על־ידי אמן הלשון א. שטיינמאן. מובן מאליו, כי לשון זו מגבירה הרבה את יסוד העונג שבספר ומשמשת גורם חשוב בחיבוב הרשימות על קוראיהן.

באמת הבנין*)

סמיכת הוצאת ספרו של ב. כצנלסון למיתתו הוא דבר ראוי לשבח באוהל ספרותנו, שלעתים יקרה, כי הנפטר מחכה שנים וגם שמיטות עד שסוף־סוף מדובבים את שפתיו. בפגישת רעננות הספר ברעננות הקבר יש כדי להעמיק את הרגשת הקורא ביחס לנפטר. כל מיני הערכות ודברי הספד עליו דלים וחוורים לעומת קריאת יצירי רוחו בעצמם. בקריאה זו בא הקורא במגע עם גופי דבריו, מתקשר באופן בלתי־אמצעי באותיות נפשו, עומד על האישיות המתגלה בהם ומתבשם מן הרוח המפעמת אותם.

הספר כולל דמויות של יוצרי הציונות ובוניה, של אחדים מאדירי הספרות, של עסקנים רבי־פעלים, של פשוטי־עם שמשכו בעול הבנין ושל חלוצים אלמונים. הוא מתגוון למסות בעלי יריעה שונה. מהן בעלות יריעה רחבה, החותרת לחציבת דמותו של המתואר מתוך בירורן של השפעות שונות שהשפיעו עליה, כגון מעשי אבות, תנאי חיים, תנועות ציבוריות, רוח התקופה וכדומה, מהן צרות היריעה המעלות קו יחידי ומהן המונחות באמצע בין שתי הקצוות האלה.

כמה ממאמריו הם דברי הספד שבעל־פה או בכתב, אבל גם באלה על־פי רוב היסוד האליגי אינו בולע מכל וכל את יסוד ההערכה.

לכאורה מדבר כצנלסון על אחרים, מעלה דמויות, מתאר אישים, הופך בתנועות ציבור, מפרש חזיונות חיים ועומד על יצירת מכשירי בניה ומפעלים, אולם בכל אלה פורץ לו דרך ניגונו העצמי ומתבלטת ועולה דמותו המיוחדת. תוך כדי הסברים שונים וניתוחי אישים מתגלית אישיותו הוא, אישיות שכולה בנין ויצירה, תחיה והתחדשות. לפניני אדם הסוער בסער חבלי הבנין והלוהט באש הבנין, העומד ביראת הרוממות לפני ירושת העבר והתרבות העברית לכל גילוייה במשך הדורות, הכואב את כאב האומה ואת כאב היחיד, המקונן על גלות השכינה ועל גלותו של כל אדם מישראל, המאמין אמונת אימון בכוחה

*) בחבלי אדם, מאת ב. כצנלסון, הוצאת „עם עובד", תל־אביב, תש"ה.

המוסרי של תנועת הפועלים והעמלים, המלא כבוד והערצה לכל הנוטים שכמם לעבודת העם והעולה בלהב הכיסופים לחידוש חיי האומה, לתקומתה ולהבראתה הכלכלית והרוחנית. ועל כולם בעל דמות כוללנית, המקיפה את צרכי האומה ואת צרכי התרבות על כל סוגיהם הרבים וענפיהם המסועפים.

בתור מאמר המוסגר יאמרו הדברים האלה: כידוע, צירף ב. כצנלסון דיבור למעשה. ולא עוד, אלא שהתגלותו בעטו היתה רק מקצת מן המקצת לעומת התגלותו בפעולה ממשית. הוא היה מאלה שעיסוקם „בעשיית היסטוריה" עלתה פי כמה וכמה על עיסוקם „בכתיבת היסטוריה". הוא נזקק בפועל ממש לכל מעשה שראה בו איזו תועלת לאומה מאיזה צד שהוא. כאן יבוא הדיבור על הסופר ולא על איש הפעולה.

בספר זה רואים את כצנלסון כאדם המחזיק בכל תוקף באמת הבנין ובכף הסיידים. הוא אינו הורס לשם בנין, אינו עוקר לשם נטיעה ואינו שולל לשם חיוב. הוא כולו בנין, נטיעה וחיוב. הוא חותר לגילוי כל הכוחות לשם עבודה, לחישול קשיות עורף לשם השרשה בקרקע ולפיתוח הרוח החלוצי לשם בנין חיים חפשיים ועצמאיים, חיי חומר ורוח, חיי אדמה ותרבות, חיי ספרות ומחשבה.

אין כצנלסון מסתפק בענפים, במה שמונח על השטח העליון. הוא איש השרשים. הוא חופר והולך ומבקש „שפוני חיים" בכל אשר ימצא, הוא מושך ניצוצות אור מכל אשר יוכל והוא מחפש גרעינים בריאים בשכבות התחתונות, כדי לזרוע אותם מחדש לשם הפראת החיים והעשרת התרבות. הוא גם מחטט ומנקר בתלי מפולת, במשואות עפר ובצבורי פסולת כדי לגלות בהם כוחות חיוניים, קורטי לחלוחית וחמרים מזינים. באיזו יראת־הכבוד הוא עומד במאמרו „קודמי קדמונינו" בפני העלים הבלים והגוילים הרקובים של ה„חבצלת" ו„הלבנון", מעביר מהם את הדברים שאבד עליהם כלח ומגיע לידי ביטויים המבשרים את החלוציות ולידי עובדות, שיש בהן מהראשונות!

„והנה לאחר עשרות שנים — אנו חוזרים ומדפדפים בתוך קומצי העלים האלה („הלבנון וה„חבצלת", שכל קורא משכיל נתחנך ביחס של ביטול גמור אליהם) ואנו מתחילים רוחשים להם רחשי תודה עמוקים. מתוך הענינים הקוריוזיים, הפעוטים והעלובים, מתוך צורות

הביטוי הילדותיות, מתוך המליצות ושברי־הפסוקים ניבטים אלינו פני חלוצים, חלוצי המפעל הישובי העתיד לבוא, חלוצי החלום המדיני, חלוצי ההבראה הכלכלית, חלוצי ההשתוקקות לקרקע, חלוצי הלשון והספרות. — — — מה רב המהלך מן החקלאות של פתח־תקוה וגדרה לפני חמשים שנה אל המשק החקלאי האינטנסיבי שבעמקינו היום. אבל שום בר־דעת לא יתנשא על הראשונים. אדרבה, כל חלוץ ממשיך ירגיש גם אם לא ידע מה היו הכוחות הצפונים האלה, אשר אחזו באת ובמחרשה ועלו על החולות ושקעו בביצות".

תכונה זו של ב. כצנלסון לגלות בסוד הגלגול את חושי הראשונות של העבר ברקמת ההווה בולטת כמעט בכל מאמר. תנועה זו היא אצלו יסודית ומרכזית. הוא נאמן בכל לב לרעיון המובע בפסוק: „כי שאל נא לדור ראשון וכונן לחקר אבותם". המסורת והמקובל משמשים לו מקור לא־אכזב להסיע ממנו חמרי בנין ואבני פינה, כדי להניח אותם ביסודו של ההווה. „דור מחדש אינו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות. — — — השנה היהודית זרועה ימים אשר אין כמותם לעומק בחיי כל עם. האם מענינה או מתפקידה של תנועת הפועלים העברית לבזבז את הכוחות האצורים בהם? — — — חייבים אנו לראות ערכי הווה וערכי עבר בעינינו אנו ולבדוק אותם מבחינת צרכינו העמוקים, מבחינת ההליכה לקראת עתידנו" (במבחן, שיחות עם מורים).

באחיזתו במידה זו של העברת המאור שבישן אל ההווה ולעשותו לכוח חי ופועל הוא מתגלה כאחד מנציגיה המובהקים של תקופת התחיה שאחד מציווייה הראשיים הוא להפיח רוח חיים בטוב שבעבר ולעשותו בסיס לחיי ההווה.

ציווי זה מרומז באופן סמלי בשירת ביאליק: „ומערמות עפרך אחיה את הכתלים" ומובע ברוב יופי וחן בשורות הבאות (ביאליק שבעל־פה):

— — — „איך עם צריך לנהוג בכיבושו של הקודם. לא להשתעבד כמו שעשו הקראים לכיבוש שלהם, אלא לעבד אותו, להוציא מתוכו עסיס חדש, לחלוחית חדשה לשם צמיחה חדשה, לשם בנין חדש לשם צורה חדשה".

כאמור, מטפל כצנלסון באישים מסוגים שונים. מהו המפתח

או צרור המפתחות שהוא משתמש בו, כדי לפתוח את נפשם ולבאר את מהותם?

בעיקר הוא מתדפק על שערי רוחם של אישיו במפתח ראשי המכוון אל תמציתם הנבחרת בפרשת ההתיישבות בארץ־ישראל. הוא מחשב בעיקר את חשבון היחיד רק עד כמה שזה מצטרף במישרים לחשבונו של ביצור הישוב, שכלולו והרחבתו או לחשבונם של החיים החברתיים במובנם הרחב. הוא אינו עומד על קוויה המלאים של הדמות ואינו תופס אותה במלוא שיעורה, כי אם רואה אותה לאור החיים הציבוריים, ממצה את שליחותה הספרותית־פובליציסטית או את תרומת הבנין שתרמה לתקומת העם בארצו ואת מאמציה לשים את כתפה עם כתפם של אנשי החלום והמעשה ועם עובדי הגאולה ועבדיה.

מובן, שהאנך ששם כצנלסון על אישיו גורם, שאנשי המעשה והפעולה יזכו להארה יותר רחבה מאנשי הספרות, שזכותם אמנם רבה בתור כוח ראשון דוחף ומניע, אבל לא בתור שותפים בבנין הממשי. פרט לביאליק, שמכל צד שנגש אליו ובכל אנך שנשתמש בו ביחס ליצירותיו ולעבודותיו התרבותיות, יש בו להספיק שפע של חומר.

מאנשי הבנין והמפעל שורטטו בשרטוטים רחבים ומלאים וצוינו במאמרי הסבר מקיפים, מאלפים ומהנים שנים אלה: הנדיב הידוע וא. רופין.

הנדיב הידוע. חושבני, שאהיה קרוב לאמת אם אומר, שביחס אליו גדלה המבוכה ורבו הקושיות והסתירות ללא פשר. אבי הישוב ואדוניה של פקידות עריצה ומשתוללת; מסור בכל לב „לרעיון הקדוש להשיב את אדמת אבותינו הנשמה ולהשיב בנים לגבולם" (מתוך דברי הבארון לבני ראשון־לציון בשנת תרנ"ט, כפי שהם מובאים בספר זה), ועושי דברו עושים מעשים אשר לא ייעשו, ומדכאים באכזריות כל סימן עצמאות של האכרים! הא כיצד? איך לבאר את הניגוד התהומי שבין המחשבה והמעשה, הכוונה וההגשמה?

אחד־העם ראה בו פילאנטרופ פשוט, ובמעשיו — מעשי רחמנות של גביר. הלא כה דבריו: „איש אחד בעל אוצרות אשר בפאריס מפרנס פעמים בריווח ופעמים בצמצום, אבל תמיד בבזיון ובשפלות — — עבדים נבזים ושפלים הם בעיני אדונם, שנוררים וגנבים". — — אבל ראייה זו מוכחשת מתוך כמה עובדות. ועוד זאת, נחום

סוקולוב שהכיר את הבארון היטב על־ידי פגישות ושיחות רבות אתו בזמנים שונים, מעלה לנו בספרו „אישים" דמות אחרת של הבארון, לגמרי אחרת. לפי דבריו, היה הבארון איש החזון ואיש הרוח — איש הרעיון שבמרכז מחשבתו עמדו אהבת הישוב וטובת הישוב וכו' וכו' והוא משלב במאמרו זה כמה וכמה ממעשיו של הבארון, המשמשים ראיות חותכות למשפטו על הבארון. בתוכם מובא התיאור, שיש בו מעין סמל לקשר הנפשי של הבארון לארץ־ישראל, כיצד הישיש משתרע על מפת ארץ־ישראל וקורא: „ז'אן, הבא את האטלאס!"

ג. סוקולוב גלל אמנם את חרפת הפילאנטרופיה מעל הבארון והראה אותו לנו בדמות של אחד מהמופלאים שבדור באהבתו היוקדת לציון ובהתמכרותו לרעיון ישוב ארץ־ישראל, אבל הוא לא באר לנו פשר הסתירה העצומה שנזכרה לעיל. הוא לא באר, כיצד נתפרט הרעיון הגדול למעשים בלתי־רצויים. מאמרו של כצנלסון מברר בירור אחרון שאלה זו, בירור שהאמת שבו מטילה את מרותה על הקורא ללא שום פקפוק וספק. הוא מראה בבהירות גמורה כיצד ומדוע נסתלף ונסתאב חזונו הגדול של הנדיב. והוא גומר את דבריו בשורות רבות־כוונה אלה: „הבארון הציל את חיבת ציון ברגע של סכנת כליה. באה אחר כך התנועה הציונית והצילה את מפעלו של הבארון מהקללה שדבקה בו".

אם במאמרו על הבארון הוצרך ב. כצנלסון לטרוח בהסרת קליפות שונות שכיסו אותו, כדי לגלות את דמותו האמיתית, הנח במאמרו על רופין הספיק לו להטעים קווי הבליטה שבדמותו, שעל־ידי זה מתבאר, מדוע נעשתה דמות זו כה יקרה וחביבה על כל הישוב.

לכאורה היה רופין איש המדע המדוייק, הנשמע רק אל לשון העובדות והמספרים, אבל דווקא הוא ידע להעריך כמו את הכוח החפשי והפראי שאין להביא אותו בעולו של חשבון מסויים ואין להשתמש ביחס אליו בשום אמצעי שבידינו, כדי לשקלו או למדדו. הוא תפס מיד תפיסה שלמה ועמוקה את ערכו של הגורם הנפשי והרעיון החלוצי למפעל ההתיישבות. תפיסה זאת לא היתה דבר שברעיון ובהפשטה בלבד, כי אם שיטה של מעשים ותכנית של מפעלים. למרות כל מיני קטרוגים וערעורים עליו מצד המומחים הוסיף ללכת בדרכו, דרך האמונה בכוחם המכריע של כיסופי הנפש, פילס להם נתיב רחב וניצל את האפשרויות הכלולות בהם לטובת הישוב. רעיון זה קירב אותו

קירבה מיוחדת לפועל העברי, שבו ראה את ממלא התפקיד של חלוץ האומה. ואמנם שמו של רופין קשור בהתחלתה ובעלייתה של הקבוצה והוא גם מסייע להתפתחותם של „מושבי עובדים". „האמיתיות והכללים שלימד אפשר אינם כתובים בשום ספר, אבל הם לקוחים מספר החיים של התיישבות היהודים בארץ־ישראל. — — — הוא היה מבקש מאת המומחים והמבקרים קצת ענווה והיה אומר: אַל יחשבו מתנגדי הפועלים שהם מבינים כל דבר יותר מן הפועלים עצמם. בשאלות העיקריות היתה האמת עם המתיישבים ולא עם המומחים". המאמר דן עוד על אישיותו הנפלאה וגומר בסעיף זה: „מדור לדור רואים אנו את ל"ו הצדיקים, אשר את צלם אנו שואפים, בדמות שואב מים, איש יער, בן כפר. לא יעלה על הדעת לבקש את אחד מן הל"ו על בימות של קונגרסים, במשרדים, בקתדראות, בין פרנסי ציבור — ברופין חברו סגולות, שאותן אנו מיחסים לל"ו. הוא היה עניו בלי להיות נחבא אל הכלים. לא דבק בו אבק של שררה, ואף התאורה הרבה, שהיתה כפעם בפעם נופלת עליו לרגל תפקידיו, לא היתה פוגמת בו".

העתקתי את כל הסעיף הזה כמעט בשלימותו, כי נדמה לי, כי בסעיף זה העריך ב. כצנלסון באיזו שינויים קטנים גם את אישיותו הוא.

מהמאמרים על אישים ספרותיים — המאמר היותר גדול נכתב על ביאליק. כידוע, ביאליק הוא מין „כל בו" בין ביצירותיו הספרותיות ובין בעבודותיו התרבותיות. ולמרות זה שהספרות עליו הולכת ומתרחבת, עוד יש מקום רב להפוך ולהפוך בו, וכל הנגש אליו, אם רק יש לו הסגולות הנדרושת, לא יצא ממנו בידים ריקות.

על א. ד. גורדון וי. ח. ברנר, שהשפעתם עליו וודאי היתה עצומה, כתב רק שורות אחדות. כנראה, התכונן לכתוב עליהם מאמרים או אולי ספרים מקיפים. ברשימתו הקצרה על ברנר הוא כותב: „אילו הייתי מרגיש בי את הכוח לספר לדור מה היה ברנר באמת, ללמד קרוא את ברנר, הייתי מקדיש לזה שנים". יש להצטער צער רב על שהדבר לא נעשה.

כצנלסון מצטיין בהסבר יפה. זהו הסבר רחב, אבל לא ארוך. הוא מקיף את הקורא במידה הדרושה מכל צד ואינו נותן לו להתעלם גם מאיזה קו צדדי או תג אגבי שבמאמר. הוא נטול „שיאים", המעבירים את הקורא פתאום לעולמות עליונים, אבל הוא מאיר באור שווה, מחמם את הלב ומעורר את הרגש.

מספרות הקבוצה

הפרקים החדשים והרעננים, שההווי הארץ־ישראלי כותב בספרות העברית כוללים רק דפי מספר על חיי הקבוצה. יש בהם רק מעט על חיי יושבי הצריפים, המנצנצים במרחבי השממה שמסביב והקוסמים ללב ביסודות המהפכניים שהם מסמלים.

במיעוט הכתיבה על חיים אלה הנני מכוון לתיאורים אמנותיים ולא לתיאורי מציאות פובליציסטיים. אמנם גם הללו אינם רבים ביותר, אבל הם מצטרפים לאיזה „יש", שחלקו נכתב בידיהם הניקשות והמיובלות של „עושי ההיסטוריה" בעצמם וחלקו האחר בידי סופרים וחוקרים. על סוג זה יחשבו: „הקבוצה" (ספרים אחדים שנכתבו בזמנים שונים נקראים בשם זה), „גיב הקבוצה" ועוד כמה קונטרסים ומחברות.

ברצוני להעלות בשורות הבאות איזו קווים משני סוגי הכתיבה על הקבוצה, היינו מהכתיבה הפובליציסטית והכתיבה היצירתית.

אתחיל בראשונה.

א

אולם קודם כל, מספרים סטאטיסטיים אחדים הלקוחים מספר „הקבוצה". עד ראשיתה של שנת 1941 עלה מספרם של כל בני הקבוצות לכ"ו אלף בערך ומספרם של הקבוצות השונות עלה לשמונים וחמש, מהן שבעים וחמש קבוצות יושבות על אדמת הקרן הקיימת.

ועוד הערה אחת. בדברי הבאים איני מבחין בין קבוצה לקיבוץ ומשתמש פעם בזה ופעם בזה, כפי שיעלה העט, כי ההבדל שביניהם אינו איכות, כי אם כמות.

ועכשיו לעצם הענין.

כל אלה הניגשים אל הקבוצה גישה מחקרית, כדי לעמוד על גורמי התהוותה ולתפוס את החוט הכללי והמאחד, שנשחל בלבות עולים מארצות שונות ומסביבות נבדלות ושהוליך ישר אל הצורה הישובית של הקבוצה, מטעימים ביחוד את תנאי המציאות הארץ־ישראלית בשנות העליה השניה, היינו קרוב לשנת תר"ע, שנת נביטת הרעיון הקבוצתי. הם משתדלים להוכיח, כי ההתיישבות השיתופית

נבעה מתוך צרכים חיוניים ממדרגה ראשונה של הפועל העברי, או פשוט, מתוך הכרח של ברזל.

כך, למשל, הם טוענים, כי הפועלים רצו להפטר מהנהלה בעלת שכר רב, המגדילה יתירה את הוצאת המשק וכי הם הרגישו כי רק בכוחות מלוכדים יוכלו להתגבר על פגעי טבע קשה ועל פגעי שכנים עוינים וזוממים. ביחד עם זה, הם אומרים, הכירו הפועלים שרעיון „כיבוש כל מקצועות העבודה בארץ־ישראל על־ידי יהודים" אינו ניתן להתגשם בתוך מעמד של אכרים, שנמצא בקו הירידה של התנוונות וכי לשם הגשמת רעיון זה יש צורך בהקמת משקים עצמאיים של פועלים, שבהם יוכלו לקיים את תורת כיבוש העבודה בשלימות. טעמים אלה ועוד אחרים כיוצא בהם, שקול הריאליות עולה מהם, נשמעים מפי החוקרים. קיצורו של דבר, הם עומדים בשתי רגליהם על קרקע המציאות ומסבירים מתוכה את צמיחת הקבוצה.

ואמנם, ההסברים האלה אינם פרי התחכמות פלפולית, שעשועי השכל או עיונים מופשטים לשם דרוש וקבל שכר: הם חצובים ממחצב החיים וקולעים בנקודת האמת.

כי הלא עצם קיומה של הקבוצה במשך תקופה כשלושים וחמש שנים, מעיד עדות ברורה, כי היא לא עלתה כקצף על פני מים ולא היתה ילידת דמיונם של הוזי־הזיות תמימים, מחשבי קצים בטלנים ורואי חלומות באספמיה, או סתם מסובבים באגודל, מחפשי הרפתקאות ושואפי מעשים זרים ומתמיהים. כל מוסד הנוצר בכוחם של אנשים מהסוג הנזכר נידון מתחילת ברייתו לכשלון, בחינת „קדמת שלף יבש" וימי קיומו חוצצו. ולא זה בלבד, אלא גם הרעיון היותר נאצל ונשגב לא יפלס לו נתיב בעולם העשיה, אלא אם כן הוא מבורך בכוחות ארציים ונעוץ באיזו צרכים ריאליים.

מכאן, שרעיון הקבוצה לא היה רעיון ערטילאי ונטול שרשים מראשית הוויתו, כי אם תוצאה ישרה של תנאים מיוחדים בארץ ידועה. לפיכך ראויים וצריכים להשמע דבריהם של כל אלה, המשתדלים לגלות את שרשיה הריאליים של הקבוצה ואת בסיסה הממשי ולקבוע אותה במסגרת של עובדות חיים.

אבל כל ההסברים המניחים ביסודה של הקבוצה את רעיון ההכרחיות, הנכון אולי מצד עצמו, אינם מפקיעים אותה מרעיונות

אחרים, שנזדווגו לה בשעת יצירתה. הלא גם האדם חי „על כרחו", ואף־על־פי־כן הוא מציב לו סולם של ערכים ושאיפות, אלה למעלה מאלה, המתרוממים לעתים קרובות על ההוויה החולפת ונושקים את הנצח.

אין ספק, שהבסיס הריאלי של הקבוצה לא היה האלף והתיו שלה וכי מייסדיה הראשונים, לפחות הגבחרים שבהם, התנשאו מעבר לגבולותיהם של הצרכים המורגשים והנראים לעין, הפליגו אל „איי הזהב" וטיפחו משאות־נפש עליונות. הם ראו בה הרבה יותר ממשק כפרי שבו מתבטל הקנין הפרטי ושתעודתו להרחיב עד קצה גבול האפשרות את שטחי האדמה, הנעבדים בידי יהודים על־ידי ייבוש ביצות והכשרת אדמת חול (תעודה אמנם נשגבה מאוד כשהיא לעצמה!). הם ראו בה מין מוסד חינוכי עליון שבו מתמרק האדם הן מהזוהמה הטבועה בו מלידה והן מהזוהמה המתדבקת בו מצד הסביבה ומתכשר לייעוד העליון של אדם־אדם, כפי מבטאו השנון של א. ד. גורדון. הם גם רצו לראות בה את התרקמותו של התא הראשון, שממנו תוקם חברה אנושית חדשה מיסודה, שאישיה יהיו ראויים לכינויי־הכבוד של בחירי היצורים.

איני יודע, עד כמה הובעו הדברים האלה במפורש, ביחוד בראשית התייסדותה של הקבוצה, כשצורתה לא נסתמנה עדיין במידה ידועה של בהירות וכשהיא נמצאה עדיין בקו הגישוש והחיפוש, התעייה והתהייה. אבל דומה, שלפני עיני המייסדים הראשונים הבהבה דמותה של הקבוצה לא רק בזוהר של קיום מצוות, שיש בהן מדרישות השעה והזמן, כי אם גם בתיקון נפשו של האדם ובהתכוננותו לקראת עתיד נעלה, עתיד שכולו טוב, היינו, ביצירת טופס של אדם חדש.

„לא רק שויון כלכלי, כי אם גם שויון רוחני — — אין מעלה ואין מטה — — — שויון מוחלט בדרגה החברתית, אף גם שויון לגילוי הלב, לאהבה ולידידות — — — במושג של הקבוצה האינטימית כלולה האמונה ביכולת החינוך העצמי של האדם עד כדי היטהרות המידות החברתיות — עד כדי יצירת ,תכונה סוציאליסטית טהורה' לפי המבטא של היום".

הפסוקים המובאים בזה נכתבו על־ידי אחד מבני הקבוצה כמה שנים אחרי התייסדותה, אבל הם מציינים את ירחי־הדבש שלה, את ימי התקוות הגדולות.

אלה שקיוו, כי הקבוצה תעשה פלאות, כי היא תביא מהפכה פתאומית בנפש האדם וכי תתן לו לב חדש ורוח חדשה „בן־לילה", וודאי שהיתה להם סיבה מספקת להתאכזב. אבל אין לראות את הקבוצה כמעבדה, שבה מפרידים את האדם ליסודותיו ומטהרים אותו מהנפסד ומהקלוקל כהרף־עין, כי אם יש לראותה כמוסד של חלוציות מתמדת בלתי־פוסקת לטפס בקו העליה ולהתרומם משלב לשלב ומדרגה לדרגה.

מבחינה זו חשוב מאוד אידיאל מורה־דרך ומשא־נפש המשמש כוכב אור. הללו בכוחם להצעיד אותו צעד אחר צעד לקראת עתיד מקווה ומצב נכסף. האידיאל הזה מתרומם למדרגת שופט המושיב על כסא הנאשמים את כל הפוגעים בו ודורש מהם משפט.

הנה, למשל, אחדות מתלונות החברים שנשמעו בכינוסי הקבוצה.

„חזק וחלש, כן עלינו להודות, כי שאלה זו קיימת אצלנו — לא תמיד ידע החזק לכוון את יכולתו הרבה כך שתעזור לחברו, הנופל ממנו בסגולה זו — — —לא תמיד ידע להעריך נאמה את יכולתו של השני בשטחי חיים אחרים ובגילויים אחרים, שאין הוא בעצמו שולט בהם".

„חבר ידיד בקבוצה הולך ונהפך לחבר המשק השיתופי".

„חיינו מיוסדים על שויון לא רק במשמעו הכלכלי־חמרי, כי אם גם במשמעו החברתי, ובכל זאת מעריכים הילדים הערכה שונה את משקל החברים בקבוצה".

ועוד ועוד תלונות בשטחי חיים שונים.

מכל התלונות האלה מציץ אידיאל עליון, אידיאל של האדם בעלייתו ובמיטב סגולותיו.

האידיאל העיוני, שיש בו מן המעוף, מביא כשהוא לעצמו ברכה רבה לחיים. הוא משמש לאדם מעין כוכב שלאורו ילך ויתקדם התקדמות בלתי־פוסקת בדרך החיים הזרועה אבני נגף ומכשולים מכל המינים.

ב

ועכשיו לגלגולה האמנותי של הקבוצה, כפי שנתבטאה ביצירות ספרותיות שונות.

הספר הראשון הראוי לשמו, שנכתב על הקבוצה הוא „צריף העץ" מאת עבר הדני, שיצא בשנת תר"ץ. בספר־בכור זה היה יותר

הבטחה להבא מהגשמה. זה היה הקול הראשון שנשמע מפינת החיים הרחוקה והמרוחקה, ששממות־עד סגרו עליה. הקול היה רפה, רועד ואי־בטוח בכוחו.

בשער הספר אומר המחבר לאנשי „צריף העץ“:

— — — „ורטט יעבור בי בחשבי על העזתי לגשת אל יריעת־ההווי הזו, להאירה ולגנזה בביטוי.

הנכון הוא האור?

הנכון הוא הביטוי?

כוונתי היתה רצויה“.

אבל דווקא באי־הבטחון הזה היה משהו מן הקסם. קסמו ללב אי־מנוחת הסופר, גישתו המלאה רטט אל הנושא ותביעותיו הגדולות מעצמו. הללו זרעו את הספר פה ושם „באיים ליריים“, שחיפו קצת על הקרחות הסיפוריות.

עלילת החיים שבו קלושה, חוטי הסיפור בלתי־מקושרים ומתנועעים לכאן ולכאן, הפרקים אינם מהודקים ומתפרקים חוליות־חוליות והאנשים האחדים שבו עוברים כצללים. אבל כוחו של הספר ברוחו הכללי, בתיאור הכאב והשמחה, הצער והחדווה של אנשי הצריף שתקעו יתד בנוף פרא וקשרו בו את גורלם לחיים ולמוות. התאחזות זו של קומץ אנשים באדמת טרשים מתוך מיצוי אחרון של הכוחות, העוברת בכל הספר, מרתקת את לבו של הקורא.

„באנו לצריף העץ, כי הגבעה היתה שוממה וחשופה — — — באנו וידינו שלוחות בכל עבודה, בשדה, בבנין, בחרושת — — — האם חשבו ההורגים כי אחרי אשר אלה יהרגו תשאר הגבעה שוממה כשהיתה? אכן טעו ההורגים. כי הנה עלינו הנה עם ילדינו ו„צריף העץ“ תעמוד לעולם“ — — —

„אל לנו להתייאש בנפול האחד, אל להתייאש בהתעייף האחד, בהתאכזב האחד, כי אנחנו מכוננים מפעל חיים בשביל עם של מיליונים ואת המפעל נושאים ההמונים על כתפיהם“.

„בשם המפעל ובשם ההמונים יהיו ברוכים המתים היקרים האלה וברוכים יהיו כל ההולכים בעקבותיהם“.

— „אמן! ענו מאות הבחורים והצעירות, אנשי צריף העץ, הילדים והחוצבים“.

— „אמן! ענו ההרים".

בספר „צריף העץ" נרמזו גם כמה מבעיות הקבוצה כגון בעית האשה, החינוך ועוד.

דומה היה, כי ספר זה פרץ את הפרץ הראשון באהלים עטופי הסוד של הקבוצה וכי אחריו יבוא המשך של סיפורים בעלי יריעה רחבה, שיגוללו מגילות־מגילות חיים של אנשי צריף העץ הקודרים, הנלחמים את מלחמתם בגבורה נואשה, המייבשים ביצות, המפוצצים סלעים, הסוללים דרכים והמקימים ישובים בישימון.

דומה היה, שהוא רץ מבשר של הסיפור הרחב, השואב ממקורם הברוך של גופי החיים ותוכה של המציאות, אבל תקוות אלה לא מיהרו להתקיים. מעין היצירה הקבוצתית לא נסתם, אבל היה נוטף טיפין־טיפין. פה ושם הופיעו סיפורים קצרים אחדים — וחסל.

בשנת תרצ"ז הופיע סיפור בעל מידות, ממבחר הסיפורים שבזמננו, „כאור יהל" מאת יהודה יערי, שחלק ממנו עוסק בקבוצה. ספר זה הוא בעצם מגילת חייו של יחיד מישראל, שספג את כל מוראי המלחמה העולמית הראשונה ביחד עם משפחתו ובני עירתו, התנסה בנסיונות איומים וסוף־סוף עלה ארצה עם אחדים מחבריו, השתדל להאחז בכוחות משותפים בחלקת־אדמה בגליל וסוף־סוף הגיע לירושלים ונעשה לגנן באחד מכפריה.

ספר זה כולל שתי מגילות: של הגלות ושל ארץ־ישראל. במגילת הגלות מגלה הסופר השתלטות גמורה בחומר. הוא כובש אותו כיבוש של גיבוש ועלילה. פרשיות הזוועות מתכנסות בעובדות־חיים מרוכזות וקצרות, שמתוכן הן מציצות בכל סיוטי בלהותיהן. עובדות אלה נחרזות במחרוזת המתענבת על הקורא כעניבת חנק. במגילה זו נחצבו גם דמויות אחדות, העומדות למופת בשלימותן ובהוד קדושתן והמצטרפות אל מיטב הנשמות של מקדשי השם.

אולם במגילת ארץ־ישראל כאילו מתרופפת ידו האמונה של הסופר והחוט הסיפורי פוסק להמתח הלאה־הלאה. יסורי הקליטה של המתיישבים מועלים אמנם בכוח רב, אבל חייהם נטולים גיוון אינדי־בידואלי ואינם מתפתחים התפתחות טבעית. הם נפסקים על־פי מקרה אסון פתאומי, שאינו משתזר בארג הסיפור.

כעבור זמן קצר אחרי זה הופתעה הספרות העברית בסיפור

„אפרים חוזר לאספסת", שנכתב בידי מספר ארץ ישראלי ס. יזהר ונדפס ב„גליונות". ההפתעה היתה מצד חריגתו של סיפור זה ממסגרות הסיפור הרגיל ומצד כוח ההבעה הבלתי־מצוי ששוקע בו. זהו סיפור בלי עלילה, או יותר נכון, עלילה בת פרט זעיר, שלכאורה אינו מספיק כלל לתכנו של סיפור. בו מסופר על הגבור אפרים שאחרי שעבד ג' שנים באספסת הקבוצה ביקש שיסדרו אותו בעבודה אחרת. באחת האספות לסידור העבודה נתדיינה בקשה זו. תוך כדי דיון חוזר אפרים מדעתו ומודיע כי החליט לשוב אל עבודתו הישנה — זהו הכל. אבל כוחו של הסיפור לא בעלילה החיצונית כי אם בפנימית, במה שמתרחש בנפשם של גבורי הסיפור. מיד בפתיחת הסיפור מתערבל הקורא במערבולת גועשת של הרגשות, חוויות ומצבי־רוח. דומה, הכל הומה, סוער, מבעבע ורותח מסביבו והוא נישא על גלי זעף של צער היחיד, יתמותו, בדידותו ודכוא חייו. גלים אלה יוצאים לפעמים מעוגתה של הקבוצה ונבלעים בגלי סבלי אדם עלי אדמות ויסורי אנוש בכלל.

הסיפור „אפרים חוזר לאספסת" מצטיין, כאמור, בכוח הכתיבה ובדקות ההבעה אבל הוא נמצא בעיקר מעבר לתחומם של החיים הנגלים ואין בו מחיי אנוש וממעללי אנוש בשיטפם הפשוט והארצי. לפיכך ניתן לומר, כי הדרך הרחב והגלוי של סיפור הקבוצה נשאר באבלו גם אחרי שיצא הסיפור הזה.

ג

אחד מן הסיפורים הראשונים הראוי לשם סיפור במובן האמור הוא הסיפור „מעגלות" של דוד מאלץ *), המספר ברחבה על חיי הקבוצה ואנשיה בגילוייהם היום־יומיים, במעשיהם השכיחים ובנקודות הירידה והעליה שבהם, בעיקר של הירידה.

יריעת הספר היא, כאמור, רחבה. עט הסופר מטייל בטוחות ומתונות על הבד ומעלה פרשיות חיים ופרקי מציאות, המצטרפים לחטיבה מוצקה ולגוש מאוחד.

הסופר אינו הולך בצדי דרכים ובסופי שבילים, אינו מטפל בחומר יוצא דופן ובלתי־שכיח ואינו דולה את המאורעות משולי החיים, ומן העראי שבהם. הוא הולך באמצעותה של דרך הרבים, לוקח את

*) מעגלות, מאת דוד מאלץ, הוצאת „עם עובד", תש"ה. 260 עמוד.

החומר ליצירתו מן התדיר והמצוי ומספר על התרחשויות קבע ומקרי יום־יום.

הוא גם אינו מספר לנו על כיבושי בראשית ועל דרכי העפלה, על מעשה גבורה וזרי נצחון. נקודת המרכז שבו אינה הקבוצה כיחידה שלמה, או מעשי הכלל והעבודה שבמשותף, כי אם חיי הפרט בקיבוץ הן האישיים והן המשולבים בחיי הכלל על גלגוליהם ונפתוליהם, קשייהם ולבטיהם. וכך כולל הסיפור שני מעגלים: מעגל חיי הפרט ברשות היחיד שלו ומעגל חייו בחיי הקיבוץ. שני המעגלים האלה אינם נפרדים זה מזה כי אם משפיעים זה על זה ונבנים זה מזה.

הגבורים הראשיים ב„מעגלות" הם איש ואשתו: מנחמקה וחנקה. דמויותיהם של אלה עוצבו עיצוב חי ומלא. לא רק על חייהם בקבוצה יסופר, כי אם על מה שלפני זה: על גידולם, חינוכם ובתי אבותיהם. מתוך כך נראה הגרעין שממנו צמח הפרי שלעתיד. מנחמקה הוא אדם יקר על־פי דרכו בטוהר נפשו ובמידותיו, אלא שמשהו בדמו אינו מתאים לקצב החיים בקיבוץ הדורש מתיחות ומאמץ תמידיים. הוא קצת כבד תנועה ואטי במעשיו, לפיכך נגזר עליו להיות „הפקק" שבקבוצה.

„אדם שלא הצליח לחדור לעבודה של קבע באחד הענפים הרי הוא משמש פקק בידי מסדרי העבודה לסתום בו כל מיני חורים וסדקים". „פקק" כזה מתגלגל מעבודה לעבודה וממקום למקום והוא עלול, כמובן, להפגע ברגש של נחיתות ולהיות מושפל בעיני עצמו.

יצויין כאן במאמר המוסגר, כי לעומת „הפקק", האדם הירוד שבקיבוץ, עומד „הסוחב", שהוא עמוד־התווך שבו ומכובד על פני כל. ה„סוחב" הוא זריז ומזורז, המשמש מופת בחריצותו וביכלתו. הוא גם איש האיניציאטיבה ובקי בעניני סידור וארגון.

בניגוד למנחמקה, שהיה בעל עמדה רפויה במשק, תפשה חנקה עמדה חשובה ומוצקה. כל ענף של עבודה רצה לזכות בה. אתה היה פשוט תענוג לעבוד. היא לקחה כל לב בקסמה המיוחד. „דומה שחוטים סמויים החלו מיד עם בואה נטווים בינה לבינם (אנשי המשק), חוטי מגע נסתרים, המציתים בלב זיקי האהבה והקירבה". כתוצאה מזה היתה נוטה תמיד לצד הזכות שבאנשים ומעשים. ראייה זו של עין

טובה וחוננת השפיעה השפעה טובה גם על מנחמקה, שבתור „פקק" היה עלול להרגיש ביותר בחוחי הסביבה וליקוייה.

כאמור, קבועים חוטי הסיפור בעיקר בשני מעגלות, במעגל חיי גבוריו הראשיים (מנחמקה וחנקה) ברשות היחיד שלהם ובמעגל חייהם בחיי השיתוף. מעגל החיים הפרטיים זורח באור יקרות ומוצף אהבה וחסד של התקשרות שתי נפשות מסורות ונאמנות זו לזו. נושא ישן־נושן זה, החרות חריתה של שיש במילים מספר בפסוק: „ויביאה יצחק האוהלה שרה אמו ויקח את רבקה ותהי לו לאשה ויאהבה" וכו', שפייטנים ומשוררים השפיעו עליו ממיטב שיריהם באלפי נוסחאות ושאבותינו קראו אותו במילים הפשוטות, התמימות והכוללות עולם מלא „שלום בית", נתחדש בספר זה בתיאורים עזי בליטה ותופס כמה פרקים מהמיטב שבו.

אמנם, סוכת האהבה והשלום של הזוג עמדה להתקעקע מנשיבת רוח פרצים בכתליה. חנקה נתפסה לנפתולי יצרים עזים ופרפרה ברשתו של אחד מבני הקיבוץ, שאפשר לראות בו במובן ידוע איזה גלגול אדמוביץ בספר „באין מטרה", אבל סוף־סוף יצאה מן הנסיון הזה מצורפה, מזוקקה וקורנת בקרני אור נוספות של אשה ואם.

לעומת המעגל הזה, השרוי בזוהר השמש, עומד מעגל חיי השיתוף, כשצלתו מרובה מחמתו וכשהבקיעים והסדקים, הפגמים והליקויים רבים בו ביותר. רשימה גדולה של קלקולים שאחדים מהם „עבים כשקים ואחרים כמשי דקים" ניתנת בדפי הספר. צורת ההצבעה על הקלקולים אינה תוקפנית ומתפרצת ואין בה מהסממנים של ביקוש עוונות וחיפוש חטאים. אדרבה, זוהי בעיקר כתיבה מתונה הכוללת תיאורי חיים שהקלקולים מתבלטים מאליהם. לשם זה מוליך אותנו הסופר אל הכרם ואל הגן, אל השדה ואל הרפת ומכניס אותנו אל חדר־האוכל ואל בית־החולים, אל בית־התינוקות ואל חדר סידור הבגדים, בית־הזקינים ועוד ועוד.

בעצם ההצבעה על ליקויים בחיי הקיבוץ אין מן החידוש. גם בעלי הקיבוץ בעצמם אינם נמנעים מחישוף נגעים בחייהם מעין אלה שציטטתי בראש מאמרי מ„ניב הקבוצה". גם בסיפורי הקבוצה הן הגדולים והן הקטנים אפשר למצוא נקודות בקורתיות פה ושם. אף־על־פי־כן יש חידוש בספר זה משני צדדים. ראשית, זהו הספר הראשון,

שחיבר סידרה שלמה של „על חטא". הוא הראשון שהכניס את המשק הקיבוצי בבית של זכוכית, שמתוכו נראים „קוציו ודרדריו" כולם בבת־אחת בבהירות גמורה. שנית, הוא לא הסתפק במה שמונח בשכבת־החיים העליונה, כי אם חפר לעתים גם בשכבות התחתונות, הסיר את הקרומים והכיסויים, הקיפולים והעטיפות המכסים את ה„בשר החי", וגילה אותו לנו. מבחינה זו הוא מזכיר במקומות ידועים את תנופת ידו של ברנר, אלא שהוא אינו דוקר ופוצע כמוהו. יעויין, למשל, בפרק י"ד בדבר הרגשת חנקה בבית התינוקות או בפרקים, שבהם הוא קורע את צעיפי האידיאולוגיה מאברהם קליין ומבן אברהם, שהללו מתכסים בהם כדי להעלים את נביבותם ופעיטותם.

יצויין דרך אגב, כי מומי הקיבוץ הנראים במפולש בספר זה אינם ניתנים, לפי דעתי, לבחינה מצד אמת המציאות, זאת אומרת, עד כמה קיימים המומים האלה בחיים. בחינה זו גרמה לגלי מרירות בארץ־ישראל. ב„גליונות" (ג', צ"ט) אנו קוראים: הסיפור „מעגלות" עורר קטרוג בכתב ובעל פה. הללו התרגלו לראות את הקיבוץ כשהוא מוקף הילת־זוהר, והנה בא אחד משלהם ורואה בו גם צללים ונגעים. הרבה טענות הבאי נשמעו נגד מאלק. העיקריות שבהן: אם כך הוא הקיבוץ, מה טעם בקיומו? טענה זו אין בה ממש. סופרי ישראל שמצאו פסול בבנין הארץ או בבונים לא נתכוונו לחדלונם של אלה, לא לביעור הנגע. אף מאלק כך" — — — לדעתי, טענות מסוג זה מופרכות מעיקרן. כי הלא זכותו הפשוטה של המספר (וגם חובתו) לבדות מצבי רוח, הרגשות ומעשים שאינם בנמצא ממש בחבורה ידועה של אנשים, אלא שהם מותנים מטבע האנוש בכלל ומהיחסים השוררים בחבורה זו בפרט.

אולם „החצים" (אם אפשר לקרוא אותם בשם זה), השלוחים בלבו של הקיבוץ, ניתנים לבחינה מצד האמת הספרותית שבהם, זאת אומרת עד כמה הצליח הסופר לגלגל אותם גלגול אמנותי ולהמחיש אותם בתיאורים חיים ומשכנעים. מבחינה זו יש שהסופר „נופל" מהגובה הדרוש ומסתפק באמירה במקום יצירה.

הזכרתי למעלה, כי מעגל חיי הקיבוץ צלתו מרובה מחמתו, משמע רק שהצל מכריע, אבל איננו המושל היחידי, המושל בכיפה. ואמנם לא מעטים פרקי האור ופרקי החיוב המשולבים בו, המראים על

השרשיות האיתנה של חיי הקיבוץ ועל מקומם של החיים האלה במעמקי מעמקיה של נפש היחיד.

— — — „נמחשו לו למנחמקה ברגע אחד גם החוטים הסמויים, אבל החזקים, כנראה, המקשרים היטב, שבין האנשים העמלים יחד על האדמה הזאת. הרגשת יקר וחיבה חמימה לכל אחד מהם נתרחשה בקרבו — — היה הומה בקרבו כבימי הילדות וכבימים עם חנקה:

— וארשתיך לי לעולם.

ידע מנחמקה באותה שעה, כי הכה שרשו גם הוא עמוק באדמה הזאת ובאנשים האלה העמלים יחד אתו עליה. והיה טוב לו בכך".

הרגשת שיתוף הגורל וראיית חיי הקיבוץ באור עילאי מובעות הבעה נמרצה וחותכת בפיסקה הבאה בקשר עם ביקורה של חנקה בבית־החולים, שבו שכבו הפצועים שנפצעו בתגרה עם הערבים וביניהם בעלה מנחמקה ושמואל גרוסמאן (גלגולו של אדמוביץ, שנזכר למעלה):

„ופתאום באותו רגע שגחנה על ידיו של מנחקה ונשקתן התבהר בקרבה משהו והתברר לה, כי כל זה עתה, החדר הלבן הזה, הדממה הלבנה הזאת, הפצועים חיוורי הפנים, אשר תחבשותיהם מלבינות על ראשם, מנחמקה ששוכב כאן וכולם ששוכבים כאן — כל זה גדול וחזק לאין־ערוך משמואל גרומאן ההוא וממה שעבר ביניהם" — — — ומכאן השורות האחרונות שבספר:

— „אתה יודע — תאמר לו חנקה למנחמקה — נדמה לי, שבכל זאת הכל כדאי.

מנחמקה ישקיע את מבטו בשדות העמק למטה — — — אחר ילחש לה כמעט לחנקה:

— יתכן, חנקה, יתכן, כי אמנם הכל כדאי".

לבסוף ראוי להביא עוד שיחה קצרה בין חנקה ובין בנה הקטן, שיפיה מדבר בעד עצמו. שיחה זו היתה אחרי שבנה שגדל בקיבוץ בילה זמן־מה בבית חברתה של חנקה בעיר.

„ובהתרפקו בכל גופו הקטן לחש לה בקול תחנונים ומבוייש במקצת:

— ומתי כבר תהיי אמא שלי באמת?

תמהה עליו חנקה וצחקה לו:

— ומה, יקירי, עכשיו אני לא אמא שלך באמת?

— לא, באמת, באמת, כמו אמא של זאביק.

היא מאכילה אותו. היא רוחצת אותו. הכל היא עושה לו.

— גם אני אעשה לך הכל, הכל, ילדי החמוד.

נשקה לו חנקה ליעקב'לה על עיניו:

— ועכשיו ישן, ישן, בני, בשקט.

רחפה בת־צחוק של אושר על פניו של יעקב'לה".

הסופר, כנראה, הוא עכשיו או היה בעבר אחד מבני הקבוצה ונאמני ביתה. זה ניכר בכל עמוד ועמוד. הוא יודע לפתוח את חדרי־חדריהם של חיי השיתוף, להוקיע את קלקוליהם ולתבוע את עלבונו של חוק השויון, הנהפך "להלכה ואין מורים כן" (כמה, למשל, מן הלגלוג המר על תורת השויון, הנעשית פלסתר, בעצם השמות "פקק" ו"סוחב"!). הוא יודע לגלות גם את הפגימות הדקות שבדקות שבחיים הקיבוציים ויודע גם לחדור בעד קליפות עבות שונות אל האור שמבפנים ולהגיע דרך מפלשי עננים אל התכלת הזכה והנקיה, וכיצד זה לא ראה את ה"פיל"? איך זה עבר בשתיקה גמורה על עמודי־התווך האמיתיים שבכל קבוצה או קיבוץ? כיצד זה לא ניצוד ברשת ראייתו אחד מאלה, שמוכרחים להיות בכל קבוצה או קיבוץ ושרק בזכותם הם מתקיימים ואולי לא רק הם... כיצד זה נעלמו ממנו בעלי האישיות הגדולה, המשמשים "הכוח המעמיד" של "צריף העץ", המאצילים עליו משאר רוחם והמשפיעים עליו לא בנועם־מלל, בחלקת שפתים או באיזו להטים שהם, כי אם בעצם הוויתם, בטוהר נפשם ובקדושת חייהם?

כי סוג זה ישנו, הוא למעלה מכל ספק. השכל מחייב אותם. בלתם היתה הקבוצה מתפזרת. וגם שמעתי מפי אלה שביקרו את הקבוצות, כי בכל קבוצה ישנם "בועז ויכין", "ממעטי דברים ומרבי תפארת", שהם השאור שבה, מעין הטיפוס של "בן־ארצי" ב"יובל העגלונים" של שמעונוביץ.

לשון הספר טובה, דבוקה אל התוכן ונבלעת יחד עמו בלבו של הקורא. אין בה צעצועים ושעשועים מיותרים והיא נטולה סלסולים שלא לצורך. היא חתומה בחותמה של עצמיות ושופעת חיוניות וגמישות.

הספר בכללו הוא אחד הספרים הטובים שנכתבו על חיי השיתוף והוא מבצר לעצמו מקום כבוד בפרוזה הארץ־ישראלית.

בחלל הריק*)

אפוס רב עלילה, עשיר טיפוסים ושופע חיים מגוונים נגול לפנינו ביריעה רחבת הממדים של הספר הזה, שלעת עתה הופיעו רק חלקיו הראשונים. זמנו — תחילתה של המאה השביעית למספרנו ומקומו מינסק, קובנה־סלבודקה ואיזו כפרים מסביבם.

בתקופה האמורה התחילו זה עתה כנפי העת החדשה משיקות על ראשי יושבי התחום, ובחייהם ניראו האותות הראשונים של שינוי ערכים, שעמד להתחולל. העבר היה אמנם עדיין מבוצר ועומד על כלונסאות חזקות, אבל איזו רוחות ממרחקים בישרו את הבשורה הראשונה והעמומה על החדשות הבאות, העתידות לחולל מהפכה יסודית ורבת תוצאות בהווי היהודי.

חיי תקופה זו אינם לוח חלק בספרותנו. כמה וכמה עטים נגעצו בהם, הביאו אותם בעולה של המלה הנדפסת ותארו אותם תיאורים שונים. אולם תיאורי החיים ההם לקו בכיפלים. ראשית מצד ההיקף: הם הצטמצו בעוגה של טפח על טפח, בפינה צרה ודלה והראו לנו רק את „קציהם" של החיים. הסופרים ריכזו את ראייתם בשטח חיים מוגבל, שאותו השתדלו להעלות על יריעתם, והעלימו עין משטחי חיים רחבים, שהמציאות היהודית הראתה להם. ראייה מצומצמת זו הולידה תמונת־חיים ספרותית קצוצה וקטועה, פגומה וחלקית.

הליקוי השני היה, כי „קצה החיים" שזכה לעלות על הבד, היה בעיקר חיי מחשך חיי דלדול ושפלות, חיי רפש ובוץ, חיים מלאים וממולאים יסודות ימי הבינים.

כך, למשל, המוטיבים הראשיים, ששלטו בספרות זו היו אלה: חיי היחיד של בחור הישיבה בצורתו הכפולה, היינו בצורתו הבטלנית, כשהוא שקוע עד צואר בסביבתו האטומה והמטומטמת, והמשכילית, כשהוא מתאמץ לחרוג ממנה, וחיים קיבוציים של ניוול וביזיון, רפיון רוח ורפיון ידים.

---

*) רומן, כרך א׳ וב׳, מאת א. א. קבק. תרע״ה עמודים, הוצאת „עם עובד", תש״ב.

אבל החיים האמיתיים של „עמק הבכא" היו הרבה יותר רחבים, יותר חיוביים ויותר מלאים מעשה ועניין, מכפי שאפשר לשער על־פי „הראי" שלהם. מבעד לשמי העיירה המעוננים והקודרים הציצו פסי תכלת נקיה וזכה וביחד עם בחור הישיבה, שנסתאב או שנתפקר, היו עוד בתפוצה הישראלית אנשי כשרון הפעולה וכשרון העבודה: היה הסוחר היהודי, בעל בית חרושת היהודי, הקבלן הממשלתי ועוד ועוד.

חושבני שבנידון זה כדאי להטות אוזן לא. א. קבק המחנך, „הקרוב" לא. א. קבק הסופר, מחברו של „בחלל הריק" ואלה הם דבריו: „אם תלמידינו ידעו את היהדות רק על־פי יצירות מנדלי, תתקבל אצלם קאריקטורה של היהדות. בבחינות־גמר הצעתי — ולא בבית־ספר אחד — את השאלה: הגד, בבקשה, הן קראת את מנדלי, את סמולנסקין, את עיט צבוע, מהי העיירה היהודית, מהן הפרנסות, מי הם האנשים, מי הם האנשים הנכבדים, במה התפרנסו. והנה מתחילה התשובה: בעיירה היו הרבה רמאים, התבלט זה שהיה צבוע ביותר — את זאת הוא יודע מתוך עיט צבוע. מתוך כל הדברים יוצא, שכל הרביים נשמות טאטאריות להם, רב אחר לא מצאו בספרות. הפרנסות: רמאות במסחר או פושטי יד וקבצנים חוזרים על הפתחים — זהו שקר! אנו יודעים, שהיהדות היתה עשירה באנשי מעשה, רבי פעלים. אנו יודעים, שבעיירות היו פינאנסיסטים. הם הקימו את הבאנקים ברוסיה, בנו בה את מסילות הברזל, היו בעלי צדקה, משם באנו הנה. לא חדלנו גם שם לדבר על ארץ־ישראל. האטמוספירה היתה חדורה כולה ארץ־ישראל... אלמלי אלה, לא היינו אנחנו כאן. ועל־פי מנדלי הרי זה נס שקרה לנו. לפי מנדלי, הרי אנחנו פה כאילו ממזרים ללא־אבות, שהדריכו אותנו והשקונו מתורתם" (מתוך נאום של קבק שנדפס בירושלים במחברת „הוראת ההבעה והספרות", בשנת תש"ב).

אין צורך לענות אמן אחרי כל דברי הבקורת האמורים. אבל הללו מראים בבהירות ציורם של החיים האלה בדמיונו של הסופר. ציור דמיוני זה קרם עור ברומן „בחלל הריק", לבש בו בשר ונתרגם ללשונם של החיים הממשיים, של הנפשות הפועלות ושל המראות והעובדות.

קבק פרץ את המחיצות שצמצמו את החיים ההם בשטח מוגבל, החריג אותם ממסגרתם הצרה והוליך אותם אל המרחב.

למגע עטו של הסופר יצאו החיים מקרן הזווית הדלה, שהיו נתונים בהם, התרחבו והתפשטו תחומיהם ונתגלו דמויות ופסי־מציאות, שהיו כבושים עד עתה ברשות העלם והיו נמצאים מחוץ לנקודת ראייתם של ציירי החיים ההם.

הרומן הומה מעתרת פרצופים ודמויות, משפע אפיזודים, תמונות וציורים ומצפיפותם של פירטי חיים, מעשים ועלילות. הוא סוער מיצרי אנוש: יצרי אהבה ושנאה, נקמה וקינאה, שררה ושלטון ומשובץ בתיאורי טבע מנומרים ומגוונים. בו ניתן פה לסוחר היהודי, לקבלן, למשכיל, לרופא, לראש הקהל, למגיד ל„אזרח" הארץ ישראלי, לתועה, למבקש נתיבות, לאציל הפולני, לשירת החסידות, לשיטת המוסר, ועל כולם לגולת הכותרת של היהדות המסורתית, שדומה, כל העולם מתקיים בזכותה, לדמות העילאית והמופלאה של בן העולם הישן, הקורנת בזיווה של תפארת העבר והמלאה וממולאה לשדם של קדושי הדורות.

כמו כן זכתה הגלריה של הנשים לטיפוסים מצויינים. האשה הסובלת והסבילה, ש„בחושך באה ובחושך הלכה" ושנטלה תישעה קבים של הכנעה, נמיכות ורפיון רוח מפנה מקום ברומן זה לנשי־חייל אחדות, זריזות ומזורזות, בעלות רצון חזק ולב אמיץ, המחזיקות בעוז ובביטחה במשוט החיים ומכוונות אותו על־פי רוחן, הכופות את רצונן על סביבתן והמעמיקות את עיקבותיהן בשטח הפעולה והמעשה.

גם מן הילדים לא מנע הסופר את חסדו והעניק להם משלהם, ממתנת ידה של הילדות הברוכה והמבורכה. במקום תיאורי הילדים הידועים, שהילדות דוכאה בקרבם בחוזק יד, „והרי הם כגדולים לכל דבר, אלא שהם מחוסרים זקן ופיאות," הוא מתאר לנו ילדים, הנוצצים בחן ילדות, עם תעלוליהם והוללותם, פקחותם וערמומיותיהם, וילדים סוערים ומתפרצים, הדורשים בעוז את זכויותיהם, הנמשכים להנאתם אחרי מעשי משובה והכורתים ברית עם כל שיח ועשב, עם ביצי ציפרים ועם חיות השדה; הכלל, ילדים השמחים בילדותם והשואבים ממקורה שעשועים ותענוגות.

בתוך העולם הגשמי, שהסופר מחייה אותו לפנינו ומטעים אותנו טעם ממשותו על־ידי תיאורים ומאורעות, פרטי חיים וגבישי מציאות, וממעל לעולם זה מנשבת רוח של עולם אחר, עולם רוחני ונאצל, מטוהר ומזוקק, העומד על מותר האדם ועל הניצוץ האלוהי שבו, עולם הקוסם באורו וזיוו והמעורר בנו את המחשבה, כי אולי הוא, הוא גוף החיים והכול מתקיים רק בזכותו.

„מחדרו הקטן כאילו מושכת רוחניות וקדושה אל אנשי המעשה והחולין, ההומים ומהמים כאן. יש שבעצם הבהילות, תוך כדי היותם שטופים בעיסקי פרקמטיה, בוקע אל אזניהם של הבריות, דרך החלון הפתוח ניגון הגמרה של ר׳ בר; ואז הכול נזכרים, שלא כל העולם עומד על חיי שעה, על מקח וממכר ודברי הבל כיוצא בהם, ושעיקר החיים הוא שם למעלה בשקט ובפרישות שבאותו חדר קטן.״

כאמור למעלה, ספר זה על שני כרכיו, על ארבעת חלקיו ועל תרע״ה עמודיו הוא ספר ראשון, המחכה ל„המשך יבוא״ ולמתיחת חוט העלילה הלאה, הלאה. גבורי הסיפור, חוץ משנים שנסגר מעגל חייהם והובאו אל „סוף הפסוק״ שאין אחריו כלום, וביחוד הגבור הראשי עודם נמצאים בסבך המאורעות ועליהם לעבור עוד דרך פחות או יותר ארוכה. לפיכך אפשר לעת עתה לציין רק את רמתו הספרותית של הספר, את סיבוך המאורעות, השתלשלותם ורציפותם, את הכיוון הכללי עד כמה שזה מתבלט בחלקים שלפנינו, את כוחו של הסופר בהעלאת הדמויות שהגיעו לקצה חייהם וכדומה. אולם ענין אירגונם של הקווים הבודדים לתמונה אחת שלמה ומוצקה, התאמת הפרטים במסגרת הכללית ובנין הספר בכללותו צריך להדחות עד שיריעת החיים, שהסופר עוסק בה, תתגולל לפנינו לכל מגילותיה ופרשיותיה.

דרכו של הסופר להציג לפנינו את גבוריו לא בתור יחידים, כי אם בתור חברים למשפחה ידועה. הוא מעביר לפנינו משפחות, משפחות, כשהוא עומד על כל אחד מבניהן לפי מקומו וערכו בסיפור. בפרק הראשון של הספר הוא מכניס אותנו אל ביתו של הגיבור המרכזי ובחריצות רבה הוא מודע אותנו בפרק זה עם מספר גדול של הנפשות הפועלות בספרו. הוא זורע בו את הגרעינים, שמהם עתידה לצמוח התבואה.

חוט השדרה של הסיפור נמתח, לאורך פרשת חייו ופרשת

נסיונותיו של גיבור הסיפור, יוסיל, בן בעל בית תורני. הוא נפגע על־ידי רוחות־הצינה הראשונות של ההשכלה והחליט לעזוב את דרך חייו הקודם ולקבל על עצמו נדודים בנכר, כדי לשבת על ספסל הלימודים ולקבל תעודת רופא. הוא רואה את עצמו בביצוע מטרה זו כעושה שליחותו של אידיאל גדול וכממלא צו עליון של גורל ישראל והוא חולם לשוב אל עירו לא רק בתור רופא הגוף, כי אם בעיקר כרופא הנפש.

הסופר עומד על חייו המשפחתיים, שלא היו כשורה, וכתוצאה מזה על סערות האהבה שהוא נישא בהן, ומציין לבסוף את הכאות לבו המעוררות אותו לפתוח דף חדש במגילת חייו, דף של כריתת ברית מוצקה עם אשת נעוריו, אבל התעוררות זו אינה מצליחה.

ביחד עם תיאורי חייו הפרטיים של יוסיל הולכים ומתגוללים לפנינו התמורות והשינויים שחלו ברוחו ביחסו אל חיי הכלל. מחשבתו המתעמקת תקעה בלבו את ה„שמא" בדבר משאת נפשו להשכיל את ההמונים והביאה אותו לידי פקפוקים בנכונותה של הדרך שבחר בה. התוודעותו בסמוך, במשך ימי נידודיו, אל חיי הגושים היהודיים הפשוטים בכלל ואל אחדים מבחירי גדולי המסורת בפרט ערערה את אמונתו בקדושת המטרה שהציב לו, עד שלבסוף הוא התייאש ממנה לגמרי.

„יוסיל, שמתחילה היתה נפשו סולדת מן העניות המגוולת, מחומרתם של דקדוקי המצוות, מעט, מעט נתגלה לפניו גוף חדש בעולם היהודי. ולא פעם עלתה מחשבה על לבו: כמה שטות היתה בו ובחבריו, שרצו לגאול את האנשים האלה על־ידי ההשכלה, לשפות את האילן, ליפותו ולהשוותו אל עצי גינות חמד העשויות בידי אדם".

על חוט השדרה האמור נכרך המון חוטים אחרים, מעוצבות דמויות ומסופרים מקרים ועלילות שונים: מהם חתומים בחותמה של התקופה, כגון חטיפת ילדים, תעלולי ראש הקהל ועוד ומהם מעשים, נפתולי חיים ומאבקי נפש השייכים לכל הזמנים ולכל התקופות.

באופן כללי ניתן להאמר, כי הסיפור שוטח בשני ערוצים אחד גדול ואחד קטן, לא מובדלים ומסוייגים זה מזה, כי אם האחד לפנים מהשני. הערוץ הגדול, ההולך ומתרחב מפרק לפרק וכובש יותר ויותר שטחי חיים חדשים, כולל את חייהם הפרטיים של מערכת הגבורים על

מעשיהם ועלילותיהם, על יצרי אנוש הסוכנים בם ותחבולותיהם, על הרגשותיהם ומחשבותיהם. הערוץ הזה מקלח קילוח חפשי, טבעי וחיוני. יש שמתגלים בו דכיי־גאות, כגון התיאורים החיים של פשוטי עם, דמותה של האשה הגברתנית, דמותו המסובכת של ראש הקהל, המורכבה מקווי ניגוד, דמותו הנפלאה של ר׳ זוסיל, התיאור החושני של בת הפריץ, שהטילה סער היצרים בלבו של יוסיל, וכדומה.

יש גם שמתבלט פרט חיים, המתמצה מיצוי אחרון, והנחרת כמו באיזמל, לדוגמה, צער האם המלווה ביחד עם בעלה ובתה את אלה המוליכים את בנה למקום בטוח, כדי שלא תשלוט בו עינם הרעה של החוטפים.

„הערתו (של האב לשוב הביתה, שלא למשוך שימת לב יותר מדאי) נתקבלה על דעת האם ובתה ועמדו והביטו אחר השלושה, שהתרחקו עם חיימקה (הבן) עד שנבלעו בחושך. ואז דבקה קיילה (האם) בכל גופה בעמוד פנס בודד חד, שעמד בקירבת מקום והאיר באורו הדל, לחצה אליו את פניה הכבושות בשתי כפות ידיה והתחילה מייבבת בקול דק, אבל בלא הפסק ובשפע דמעות״.

ויש גם שנראית בדרך הכתיבה נקודת־שפל, כגון השינוי הפיתאומי בתכונתה של דבורה אחרי שוב בעלה, יוסיל, ממעיו. השינוי אינו מתקבל על הלב בנקל באין קוי מעבר המוליכים אליו ובאין הכנה הדרגתית של הקורא לתמורה העצומה שברוחה.

הערוץ השני כולל מחשבות התקופה וסערותיה, הבקיעים הראשונים, שניבעו בחומת הגיטו הרוחנית, החיכוכים והוויכוחים בין חלוצי ההשכלה ובין אדוקי המסורת וההבדל שבדעותיהם, דרכיהם ואישיותם. דומה, שבתיאורה של מלחמה זו בין הישן והחדש לא קיים הסופר את הצווי של „שמוע בין אחיכם״ כהלכה, היינו הציווי המחייבו להציע את טענות הצדדים באובייקטיביות האפשרית ולהשאיר את הוצאת המשפט וההכרעה האחרונה לקורא.

בדברי אלה אין כוונתי לגזול מהסופר את זכותו להצביע במרומז או במפורש לאן נוטה דעתו הוא במלחמת־הדעות ובניצוחי ההשקפות, אבל הצבעה באיזו צורה שהיא על נטיית הדעת לחוד והרצאת בעלי הדין בלי משוא פנים ומתוך חתירה אל הבירור של השקפת כל „צד״ לחוד.

קבק שיבץ, כמדומני, את מיטב דעותיו על מלחמת הישן והחדש במחשבותיו והרגשותיו של גבורו הראשי, יוסל, אפשר גם שבדמותו של האציל הפולני המשכיל והרקוב הביע דרך אגב את יחסו השלילי להשכלה הקיצונית, הקורעת מן החיים את צעיפי הרומנטיות ומעמידה אותם רק על צרכי החומר.

עד כאן, יש לומר, כי „הכול בסדר", אבל, דומה, כי במסירת הטענות של שני הצדדים ובתיאור אישיותם ניכרים „עט ועט": עט אחד לאמוני המסורת ועט שני לפרחי ההשכלה. הראשונים מתגלים באורם ובזיוום, בתמימות קדושתם ובטהרת לבם. לא כן האחרונים. הללו נראים עלובים וירודים בין באישיותם ובין בדבריהם. הראשונים מופיעים כשהם קורנים מתפארת העבר וכשהם מלאים וממולאים ממיטב רוחה של המסורת והשניים מוצגים כחדלי אישים וחדלי מעש, עקרי מחשבה ונבוכי רעיון. הללו יוצאים בלבוש תכלת וארגמן והללו בלבוש שק ואפר.

בסיכום הדברים ניתן להאמר, כי הרומן „בחלל הרק" הרחיב בהרבה את ההיקף הספרותי של תחום המושב בתקופת ניצני ההשכלה, הטיל בו חיות ורעננות רבה והכניס לתוכו כמה נפשות פועלות, שעט סופרים לא נגע בהן כלל או נגע בהן מעט מאוד. אחדות מהנפשות האלה מצטיינות בכוח היצירה המשוקע בהן, בחיטובה של הדמות ובשלימותה עד שהן מתרוממות למדרגת טיפוסים, שחייהם האינדיבידואליים מסמלים תכונות קיבוציות כלליות. בין אלה מתנוססת דמותו הנהדרה של ר' זוסיל, שבקדושת חייה הן במחשבה והן במעשה היא מגיעה לשיא־פלאים.

בספר זה מתגלה קבק כאחד המפרשים המובהקים של חיי היהודים ותרבותם בתקופה האמורה. הוא תופס אותם תפיסה רחבה ומפרש אותם פירוש, שיש בו משום תביעות חדשות לאלה העוסקים בתקופה זו. הללו מוצאים להם ביטוי בנימת הפקפוק וההיסוס בליבו של הגיבור הראשי ביחס לכוחה של ההשכלה להביא גאולה שלמה, בהטעמת הצורך לחפש נתיבות ולבקש דרכים לתיקונם של החיים, באור הרב שהוא שופך על חיי המסורת לא בדרך העיון וההפשטה, כי אם בדרך עיצוב טיפוסים, שבהם הם מתלבשים בכל יופיים, ועל

כולם, בכוח העלילה המשוקע בחיים ההם, בעניין הרב שהוא ממלא אותם ובחומר התוסס, שהוא יוצק לתוך דפוסיהם.

קורא הספר הזה עלול להתעורר על שאלה זו: האם אין להאזין מתוך קולותיה של התקופה ההיא, כפי שהם עולים בספר שלפנינו, לאיזו רמזים ובני רמזים לתקופתנו הנוכחית, לתקופתנו אנו, והאם אין בחיי אבות משום סימן לבנים?

לשון הספר מצטיינת בנועם ועדינות, רוך וחום. זוהי לשון הנבלעת מאליה ביחד עם התוכן. היסוד העיקרי השולט בה הוא לשון האגדה, המעורב בעוד יסודות. הסופר זכה בכל אלה היסודות לא בתורת זכייה של הפקר, כי אם בתורת כיבוש. הוא התקין אותם לצרכי הבעתו ועשה אותם חטיבה שלמה ואחדותית.

ד

רשימות

לטיבה של הבדיחה האמריקאית

מדברי סופרת אמריקאית: „ההומור הוא גאותה וגאונה של כל נפש אמריקאית. הוא סגולתנו הלאומית ובו נתפאר נגד עמים אחרים, הנופלים ממנו בברכת אלהים זו. כמו שהבקורת היותר נצחת על סופר או על מכר — ואמנם לעתים קרובות יש לנו די סיבות לבקרם — הוא לאמר, כי הם נטולים חוש הבדיחה, כך הבקורת היותר חותכת על עם הוא להוציא עליו משפט, כי לא נתברך במעלה יקרה זו".

מכיון שהבדיחה היא אחת מצורותיו הכי חשובות של ההומור, הרי היחס הכללי אל ההומור מגלה בעיקר את היחס הכלכלי אל הבדיחה. ואמנם אנו רואים, כי כאן באמריקה שורר יחס חי ונלהב אל הבדיחה, יחס הגובל בקיצוניות נפרזה ובקנאות עוורת. ולא רק זה אלא עצם חוש הבדיחה הורם כמעט למעלת פולחן ונתקדש בקדושת אליל. הוא נחשב לכליל כל המעלות, פאר כל ההשלמות, גולת הכותרת של האדם ופסגת הגדלות האנושית. וכשאומרים על אדם, כי אין לו חוש הבדיחה, יש במשמעה של אמירה זו לא רק משום הצבעה על מום נפשי עיקרי, או על קלקול יסודי שאין לו תקנה, כי אם משום בטול והשפלה גמורים ומשום שלילה מוחלטת של ערכו האנושי. אמירה זו כאילו מכריזה, כי בן אדם זה נטול „צלם אלהים" וכי הוא עומד על מדרגת הפרא.

דומה, כי יחס של הערצה יוצא מן הכלל כזה אל הבדיחה צריך להעיד על טעם מפותח ועדין ועל דרגה חשובה ורמה במקצוע זה, אולם כשנביא בכור הבחינה את טיבן של הבדיחות, העוברות מפה לפה והחביבות ביותר על הקהל, נתאכזב במאד מאד.

אנו נווכח, כי אין בהן לא מן החריפות, הנוקבת ויורדת עד תהומם של מעשים ועלילות, החושפת את כל הנלעגות שבהם והמכה אותם בשוט לשונה ולא מזריקת חצים שנונים וקלים, חדים ומעופפים, המסנוורים את העין בלהט ברקם ומשעשעים את הדמיון במעופם. ולא עוד אלא גם שיש בהן רק מעט הן מן הבדיחה היפה, הפקחית, רבת התבונה ורבת הסליחה, הספוגה פיוס ורוך, חן ונועם והן מן הבדיחה

הטהורה אמנם מכל מגמה, אבל המשובחה והמעודנה, הגורמת לנו תענוג רוחני נאצל והנושאת אותנו כעל גפים זכים וצחורים אל עולם נעלה, עולם שכולו טוב וחסד.

ברובן הגדול הן שטחיות, מימיות וחוורות ולפעמים גם נבובות וסרות טעם. גם גרעינן ההומורי קלוש וצולע וגם תוכנן הכללי פגום ולקוי. כלל גדול הוא כאן: אין בודקים בבדיחות; הכל רצוי וכשר, ישר ונכון ובלבד שיועיל לעיכול המזון ולהתבדרות. דומה, שמחבבים כאן את הפתגם: „ישתעשע הילד במה שישתעשע ובלבד שלא יבכה".

עד היכן מגיעה חולשת הקהל לשעשועים אלה ועד היכן מגיע חוסר הבחנתו בהם, אפשר לראות משקידתם היתרה של מוציאי העתונים להגיש לו ביחד עם פרפראות של עצות טובות והדרכות מועילות בכמה וכמה מקצועות חיים מנה יפה של „חכמות" ו„חדודים", שהמלאכותיות וריח הזיעה נודפים מהם למרחוק ושתפלותם וטפלותם מכריזות עליהם בקול. מי מעניק לו מטובו בכל יום ומי בכל שבוע, הכל לפי העתון ולפי סוג קוראיו.

ועוד זאת, כבר העיר סופר חד עין כי כמעט כל הסופרים (פרט ליוצאים מן הכלל) של העתונים האידים נוהגים לתבל את דבריהם בתבל ההלצה והבדיחה ולרקוח את מאמריהם במעשי מרקחת של התולים ושנינות. אפילו הרופאים הכותבים בעתונים הללו בעניני מקצועם רואים צורך לעצמם ללבוש מחלצות ההומור ולהתקשט בנוצות ההיתול. הכלל, הכל שוקדים על „תקנתו" של הקורא והכל עסוקים לבדח את דעתו, לשעשע את דמיונו ולגרום לו שמחה ותענוג.

אין ספק, שמנהג זה שנהגו מוציאי העתונים לרדת אל הקורא, לבול לו לפי רוחו ולהגיש לו את אשר הוא מבקש, במקום חובתם הישרה להעלות אותו, לשפר את טעמו, לעדן את הרגשתו ולרומם את מצבו התרבותי, חושף לכל כיעורה את אחת ממכות המדינה היותר אנושות, העושה שמות בגוף הציבורי, וזוהי מכת ההסתגלות.

אין הכוונה כאן להסתגלות בעלת שיטה ידועה ותכסיס מסוים, המקצצת בנטיעות דלות לשם חיזוק השרשים, המוותרת על הטפל לשם בצור היסודות, ושלפני עיני רוחה לוהט תמיד קו אחרון, שאותו אין לעבור, ויהי מה, כי אם זו, שאינה יודעת שום גבולים, שאינה מכירה

בשום מחיצות, הרוקדת לפי חלילו של הרגע, המתירה את כל הרצועות והמתגלגלת בכל המדרונות.

פצעיה העמוקים של הסתגלות זו ניכרים ברבים מענפי החיים והתרבות. היא מוצצת כערפד זולל זה את „דם התמצית" של כל מוסד, שהיא נטפלת אליו, חותרת תחת עצם זכות קיומו והופכת אותו לשם שנתרוקן מתכנו.

אולם תהיה דעתנו על מוציאי העתונים מה שתהיה, הנה עצם שתי ההופעות, שציינתי למעלה, העלאת הבדיחה למין „עבודה זרה" וחוסר חוש בקרתי ביחס אליה, פותח לנו פתח להציץ בטיבו של הקהל הרחב ולהעמידנו על אופיו ותכונתו הכלליים. הוא מעיד על דרכו של קהל זה להתעלם מעובדות החיים הקשות וחזיונות המציאות הזעומים, להאחז בכל כוחו במרכבתה של הנוחיות, המתגלגלת חלקות וישרות על מרבדי פלוסין ושטיחי קטיפה, לירא ולחרוד מכל נדנוד של רוגז וזעזוע, להתבצר במבצר הקטנות הנעימה ולחסות במחסה השוא של האופטימיות.

אמנם האופטימיות משמשת מעוז ביום צרה ויש גם שהיא מכפילה את כשרון עבודתו של האדם, מאבירה את רוחו ומבהירה את ראיתו, אבל כל זה הוא רק, כשהיא רואה את הרע לכל מעמקיו ותהומותיו, ואף על פי כן היא משתדלת להתגבר עליו בגיוסם של כוחות הטוב, בחזוק הרצון ובהגברת המרץ, אולם כשהיא מסירה את עיניה מהמציאות, מנחמת את עצמה בהזיות שוא ובדמיונות תפל וקוראת שלום־שלום, גם כשהמים מגיעים על הצואר, הרי הוא נלעגה, ילדותית ובת־יענית.

מתוך יחסי חיים והרגשות מציאות שיש בהם רק מעט מן החיים והמציאות האמיתיים, הולכים ומתנוונים כוח השופט וכוח ההכרעה של האדם. במקום חוויות כנות ועובדות אמת יבקש „חציצות" בינו ובין החיים — חציצות המכסות את עיניו בקרום ערפלי, המנעימות לו את ישיבתו ב„נרתיקו" והסוככות עליו מפגיעתה הצוננת של הממשות.

מבחינה זו הבדיחות מן המין האמור ממלאות את תפקידן באופן נפלא. הן מיישנות אותו בעריסתה של הנוחיות, מכסות בעלי תאנה את בית מקלטו ומגינות עליו מקוצי החיים ועוקציהם.

קו אופיני זה מתגלה גם ביחוסו אל הספרות. הוא דבק בכל

כוחו בספרות „העליזה", המשעשעת והמרגיעה, העושה לו מטעמים כרצונו, הרואה את החיים שושנים על גבי שושנים והמטיילת לה להנאתה בגני עדן דמיוניים ושוטה ועובר מכל ספרות אמת ומכל ציורי חיים נאמנים, העלולים לפגוע בסוכת שלומו, העשויה ספוגי צמר רכים, ולקרוע את רקמת הזיותיו והרגשותיו, המתנוססת בשלל צבעיה המבהיקים.

נקודות גובה

נקודות הגובה שבחיי האדם הן הן הפותרות האמיתיות והמפרשות הנאמנות של חייו, טיבו וטבעו, תכנו ומהותו. מספרן ושיאן של נקודות אלה מהווים קנה־מידה נכון למוד על פיהם את ערכו הוא ואת ערך החיים שהוא חי. טול נקודות אלה מהחיים, ומיד ידעך אורם, יפוג טעמם, והם יראו בדמות גוש אפל ועכור, המורכב ממערבולות הרגשות עקרות, מגבובי מעשים מבוהלים, מהתרוצצות ללא מטרה ומפזיזות קדחתנית ללא חשבון וכו' וכו' וביחוד מרשתות של אהבה עצמית, ערמומיות קטנות וגדולות ונפתולי תחבולות ומזימות, שהאדם ניצוד בהן לרצונו ולהנאתו.

גם בשנים כתיקונן נקודים שמי החיים בנקודות גובה לרוב, אולם בשנים האחרונות, שהאנשים נתקעו לתוך רפשה של ביצה עכורה ומזוהמת, כשהם מפרפרים בכל אבריהם פרפורי־שוא לצאת ממנו, וימי מצוקה שאין דוגמתם באו לעולם, רבו ביחוד המקרים שקראו לאדם לפעול ברוח אנושי טהור וברגשות אדם זכים, רבו ההזדמנויות לגלוי האדם בעליתו, בטוב שברוחו ובמשובח שבנפשו ורבו שעות הכושר, שדרשו מן האדם להגאל מתוך עצמו ולהתרומם על עניני עצמו. אולם מה מעטו אלה, שנענו לצו השעה ונשמעו לפקודת הזמן.

ביחוד מעטו אלה במידה מבהילה דווקא באותם החוגים, המוקפים ענני עושר, ענני גדולה וענני כבוד ובין אנשי־תרבות, שחייהם היו צריכים להמשך אל נקודות הגבוה, כהמשך המחשבה אל המעשה והחלום אל הפתרון, ושהלב פלל, שהמה יהיו הראשונים במעשיהם למופת, ומתוך כך יגרמו להתלהבותם של זיקי הטוהר וניצוצי הזוך, ההולכים

ועוממים בשעת משבר. וגדל הצער למראה החיים שנעשו פלסתר ולמראה קלון האדם המקשיח את לבו בשעות חותכות והמפקיע את עצמו מזיקת אלפי שנות תורה ומאות שנות תרבות.

רק בני השדרות התחתונות, בני „עמך" העמידו מספר מסויים של אנשים, שהתרוממו לשעור גדלו של צורך השעה והצטיינו במעשים מוסריים מסוג עליון, הללו פעלו באופן בלתי אמצעי, בתוקף הדיין שבלב, מתוך הקרבה עצמית מופתית ומתוך גלוי כוחות נפש גדולים. הם נתגלו לא רק במעשים, הנעשים על פי השפעת הרגע, מתוך סערת נפש פתאומית, התרגשות קיקיונית והתלהבות עוברת, כי אם גם באלה, הנעשים בעטיה של אש תמיד, היוקדת במנוחה והמעוררת את האדם למלוי מסור ונאמן של חובות אנוש ממושכות ובלתי נפסקות.

ברוכים יהיו אלה על מעשיהם האנושיים היפים ועל שמירתם על נרה הטהור של נשמת האדם!

מסי הגבול

רבים ושונים הם מסי הגבול, שהזר משלם בארץ זו: החל מחקויים טפלים וחיצוניים וכלה בחקויים, שיש בהם משום מעוט דמות וטשטוש צורה.

הכל משלמים מס, אין נקי, אלא ששעור המס תלוי ביחס הפוך באישיותו של הזר. במידה שתגדל האישיות, יקטן המס, ולהיפך.

אולם אף־על־פי שהאישיות משמשת גורם מכריע בסכום המס, אינה הגורם היחידי בנידון זה. הסביבה, תנאי החיים ועוד גורמים כיוצא בהם ממלאים בו תפקיד ידוע.

אם נבוא להעריך בדרך כלל את המסים, שהזר הבינוני — היינו בעל אישיות בינונית הנתון בתנאים שכיחים ומצויים — משלם, נמצא שהם רבים ועצומים יותר מכפי שנדמה על פי משקל ראשון. הם מוצאים בטוי בכל מקצועות החיים והתרבות: בתנועות הגוף, במנהגים, בנימוסים, בלשון, בשאיפות, בהערכות ועוד.

אין ספק, כי כל חיקוי איזה שהוא, במתכוון או שלא במתכוון, פוגע בדמותו המקורית של האדם. אפילו החיקויים החיצוניים, שלכאורה

הם קלי המשקל וקלי הערך הם בעיקרם אותות וסימנים ליחסים פנימיים. אולם בצורתו היותר מסוכנת והורסת החיקוי מתגלה, כשנושאו מורכב מיסודות חוץ ומיסודות פנים. מקרים כאלה יש שהמחקה לא רק אינו חודר אל הפנים, אל העיקר, אלא גם את הצד החיצוני הוא תופס תפיסה זרה ונלעגה. הוא זורק גם את התוך וגם את הקליפה ומשאיר לעצמו דבר־מה מכוער ומשונה.

חזיון מעין זה נראה בצורה המגוחכה שבה מתלבש אצל רבים הרצון לחקות דמות מופתית מוסכמה ומקובלה בארץ זו. הדמות האי־דיאלית הכללית המרחפת כאן באויר והמשמשת נושא לחיקוי היא אישיות ממוזגה ומאוזנה, בעלת דעה מיושבת ונפש בהירה, אישיות רסונה וכבושה, העושה את מעשיה בהשקט ובבטחה מתוך הוכחה פנימית והכרה עצמית. אישיות זו היא בת שלשלת יוחסין ארוכה, שראשיתה נבלעת במעמקי הימים הקדומים של האנגלו־זכסים.

דורות על דורות שכללו את צורתה, פתחו את פיתוחיה, עצבו את תבניתה ועשוה למה שהיא עכשיו. במובנה הנעלה אישיות זו שקטה מבחוץ ומוצקה מבפנים. היא יודעת להתרומם על סערות הרגע ורתיחות השעה, לבלום את התפרצות היצרים ולשכך את קצף הקדחתנות. אולם למרות מראה החיצוני, המעיד על שווי משקל וקרירות רוח, עצורים בה גבורה עליונה, מתמדת ונוקבת סלעים ומרץ כביר, אמיץ ומרוכז.

היא דומה למי הים בשעת שקט שלמרות מראם הכללי הם מלאים תנועה ותסיסה וצופנים כוחות בראשית.

אישיות כזו יודעת להסיק את המסקנות הנכונות מהעיקרים, שהיא מאמינה בהם, יודעת להגן על דרישותיה בכל תוקף ועוז ולהלחם על דעותיה מלחמה מרה ועקשנית. דרכה אינה בסופה וסערה, בהעלאת אבק, בהקמת שאון ובצלצלי תרועה. היא צועדת בטוחות במסלולה המיוחד מתוך יחס נפשי עמוק וכוח אמונה חזק ונושאת את דגלה מתוך הכרה פנימית והתלהבות מתגברת.

טבעי הדבר, שכוח המושך של אישיות כזאת יגדל מאד וביחוד יגדל קסמה בעיני האנשים, שטפוסם הכללי מתואר אצל מנדלי בדברים אלה: — „הנשמה צר לה המקום במכון שבתה, והיא מבצבצת ועולה ותלויה להם מנגד בראש חטמם, אוחזת כל שס"ה גידיהם ודופקת את רמ"ח איבריהם — והם מתרגשים ומזדעזעים ומזדרזים ומתנהגים

רצוא ושוב בחפזון משונה". הללו נמשכים אחרי האישיות בכל נפשם, כהמשך עלובי הזמן ונרדפי הגורל אחרי מלת נחמה. הם רואים בסיגול קוי אופיה — ראיה זו היא על פי רוב הרגשה סתומה, הפועלת במעמקי הנפש שלא מדעת בעליה — תיקון ללקוי נשמתם, לפגמי חייהם ולכל אותו סבל הירושה, המוצא לו ביטוי בפקעת הרגשות וחוויות, שהלב כלה ומתגעגע לפרוק את עולה ולהפקיע את שעבודה.

אולם עצמותו הפנימית של האדם אינה עלולה לקבל שינויים עיקרים בלתי אולי על ידי חדירה עמוקה לתוך "יצרי אנוש ותחבולותיו" ועל ידי עבודת־נפש וחשבון־נפש במשך זמן ארוך וממושך. קצר כוח החקוי הפזיז והשטחי לעקור את תכנה היסודי של הנפש ואת ישותה הממשית של הנשמה הטמונים עמוק, עמוק ב"ארון הברזל" של האדם, ולתת במקומם תוכן אחר וישות חדשה. ביחוד יתגלה כשלונו, כשנושא החיקוי מורכב ומסובך דוגמת האישיות, שציינתי למעלה, שהיא סגורה וכלואה בתוך עצמה ואינה נראית אלא לחדי עין ומעמיקי ראות. ומה פלא, אם המלאך השומר על אישיות זו מתעלל במחקיה ומכשיל אותם כשלון גמור. הללו לא רק אינם זוכים מן ההפקר ואינם מצליחים להמשיך עליהם אפילו משהו מיפיה הגנוז, כי אם גם ההבנה הבלתי נכונה את נושא חיקוים ביחד עם ההתאמצות וההתעצמות היתרות לחקות מקפחות את רכושם העצמי ומדלדלים את נכסיהם הרוחניים הם. לפיכך הננו על פי רוב עדים לחזיון המעציב, כיצד אישיות זו מתגלגלת ב"סנדל". השקט החיצוני מתגלגל בתכסיס של "מה איכפת לי", בהירות הנפש — בשויון נפש והגבורה הפנימית — ברכרוך ורפיפות.

מכאן הטיפוס הידוע, שאנו נתקלים בו בחיים הציבוריים, העושה לכאורה את מעשיו בנחת ושלוה מתוך העמדת פנים של שווי משקל נפשי ומזיגה פנימית נאה ומתוך רמיזה ומצמוץ עינים, כי הוא מתנהג כביכול לפי רוחה האמיתית של האישיות האידיאלית, היודעת לכבוש את עצמה ולהתגבר על עצמה, המתרוממת מעל לזמני ולרגעי והמסתכלת בכל מתוך השקפה רחבה ומקיפה.

אולם בניגוד לאישיות, שאותה הוא משתדל לחקות, המסתירה מתחת למסוה השקט כוחות־נפש כבירים, הוא מסתיר מתחת לפנים הזרים שהוא לובש רק חוסר יחס ונדיבות.

בבולמוס החיקוי ובלהט הרדיפה אחרי עצם בלתי מובן נוטל

ממנו חוט השדרה בעניני אמונות ודעות, נתרופפו יסודות נפשו, חלל לבו בקרבו וכבו זיקי נשמתו. לפיכך הא בוחר בקו של ההתנגדות הכי קטנה, מתנועע לפי הקצב של תנועות בנות רגע, מראה פנים לכאן ולכאן, עובד להרבה רשויות, מכוון את מעשיו לפי מהלך הרוחות מזמן לזמן ומסתגל לכל הדרישות.

מן הצד

האגדה העממית, שהשפיעה את מיטב צבעיה ומיטב חזונה על הצדיק הנסתר, אינה יודעת לספר הרבה על הלמדן הנסתר. דומה, זווגן של צדקות ונסתרות הוא זיווג מן השמים, מה שאין כן זיווגם של למדנות ונסתרות.

שרשה של הצדקות נעוץ בתחום הרגש. תחום זה הוא ארץ־מולדתה הטבעית ומקום מכורתה האמיתי. היא מכה שרשים במעבה הנפש, במדורות האפלים שבה, יוצרת בהם פקעת של רחשים ותסיסות, תחושות והרגשות, זנה אותם וניזונת מהם ומוצאת בהם את תיקונה הגמור. כי על כן היא יכולה להשתרע לרווחה בתהום האילמות ולהצטעף בצעיף ההעלם וההסתר, בחינת „כבוד אלוהים הסתר דבר".

לא כן הלמדנות. היא שליטה בתחום המחשבה, וזו דורשת הבעה: העלאה ממעינות הרוח לעולם היש באמצעות ביטוי־שפתים או מלאכת הכתיבה. בלי „תיקון" זה המחשבה אטומה, מעורפלת, מאירה ואינה מאירה, נקלעת בין היש והאין ועלולה להתחמק לגמרי ולשוב אל האפס המוחלט. רק על ידי ההשמעה, שאדם משמיע את מחשבתו לאזניו, או צד אותה בקולמוסו הוא עושה בה קנין והיא נעשית שלו.

במעשים אלה יש לא רק משום מתן צורה בלבד למחשבה סתומה ומדומדמת ומשום גאולה מכבלי הדממה, כי אם גם משום עצם יצירה. בכוח הביטוי מתגברים מעיינות המחשבה, מתמלאים יותר חומר ותוכן, פורצים בעוז בעד לחסימות וסכרים, סוחפים שטחים יותר רחבים, זוכים בתוספת שלל וכבושים ונוחלים נצחונות חדשים.

הכלל, המחשבה רצה אל הביטוי, הרעיון אל ההבעה ויצירות הרוח אל ההעלאה מתחומי התוהו אל תחומי הממש.

שנים הם, כידוע, שליחיה הנאמנים של המחשבה: הקולמוס והפה. השני יותר פשוט, טבעי ויותר שוה לכל נפש, לפיכך השימוש בו נפוץ שלא בערך יותר. ומי שאינו יכול להשתמש במכשיר זה מחוסר סביבה מתאימה והוא מוכרח מתוך כך לכבוש את רעיונותיו ולקיים את הפסוק ו„תורתי בתוך מעי" כפשוטו, הרי הוא מתקפח אחד התענוגים האנושיים העילאיים, תענוג שאינו מתיישן, אינו נעשה שיגרה ומתקו עומד תמיד בעינו. ולא עוד, אלא שהחומר הגולמי, שלא הובא בעול של צורה, מטריד ומעיק ועלול גם להפסיד הרבה ממשקלו.

מבחינה זו רב העיירה, המרצה את חידושיו באחד מסיפורי דבורה ברון, כשאלה „רבו והציקו לו עד מאד" לפני בתו חנה בת העשר בחדר הקהל, אינו נמנה כלל על דגלם של המוזרים והמתמיהים והוא מופיע לפנינו באור טבעי ואנושי עד מאד.

ומאותה בחינה יש לראות במעשי הרבנים במשך דורות ימי הבינים, שהיו נוהגים להתנות עם הקהילות, שנתנו להם כתב־רבנות בעיירותיהם, על פסיקת מזונות למספר ידוע של תלמידי חכמים עניים, הכול לפי גדלה של הקהילה ולפי אמצעיה הכלכליים, הרבה יותר מענין פרנסת תלמידים עניים והרבצת תורה בלבד.

וודאי, שהדברים האמורים היו כלולים ביסוד התנאי, אבל, הללו לא מיצו אותו מיצוי גמור. מסתבר שבמעמקי לבם של בעלי התנאי הבהב ביודעים או בלא יודעים, הרעיון על יצירת אפשרות להבעה עצמית, לפדיון שבוייה של המחשבה ולגאולתם של אסירי הרוח.

מכאן, שהמושג למדן נסתר הוא מופרך מתוכו, אינו קיים במציאות ואין לו מקום בעולם.

וזאת למודעי, השתמשתי אמנם במלה המסורתית „למדן", אולם לא התכוונתי למובנה המסורתי ולמושגה המצומצם. אדרבה, התכוונתי למושגה היותר רחב במובן המודרני, מושג הפותח לרווחה את כל השערים והמכיל את כל אנשי המדע, בעלי התרבות, הוגי הדעות וגדולי המחשבה לסוגיהם ולמקצועותיהם הן משלנו והן משל אומות העולם ואת כל אלה שנאחזו באחד או באחדים מענפי החכמה והספרות ובצרו בו לעצמם מקום־כבוד.

ועוד זאת, איני מוציא מן הכלל גם את אלה, שהסתייגו בקרן זוית של המחקר, בריחוק מקום מ„אם ארחות", כגון כל בעלי הגירסות

ובעלי ההערות הנוסחאיות למיניהם ולסוגיהם, אף על פי שהללו או יותר נכון רבים מהם נועצים חרב בפתחו של היכל המדע ואוסרים את הכניסה אליו על כל אלה שאינם נוטים לראות „בגירסה" חזות־הכול, את האלף והתיו של כל החכמות או לכל היותר הם נכונים להתחסד אתם ולהכיר אותם כנחותי דרגה, כמלומדים חורגים ולהושיב אותם בהיכל האמור, לא, חלילה, על כורסאות, כי אם על פשוטי כלי עץ.

הנני שב לעיקר עניני, אין למדנים, או אם להשתמש במלה יותר כללית, „גדולים" נסתרים. עד כמה שהללו יקפלו את הווייתם וינמיכו שעור קומתם, יברחו מן הכבוד והפרסום ויקטינו את עצמם, יאחזו בקפדנות בדרך הענוה ויסגרו בד' אמות שלהם, הרי גדולתם מכריזה עליהם והם נכרים וידועים בדמותם ובצביונם. כתר תורתם מבהיק בכל זיוו וחכמתם בחוץ תרון. הציבור מלווה אותם במבטים חמים וחוננים, מעריץ אותם ומפאר את שמם.

חוץ מסוג תושבי כותל המזרח, מבוצרי־מקום וידועי־שם, בעלי תריסין ואילי תרשישים יש חבורה לא קטנה של גדיים, הפוסעים עדיין פסיעות ראשונות ורכות בהיכל המדע והנמצאים עוד בשלביו הראשונים של הסולם העליון. הללו מבטיחים ומעוררים תקוה. דומה, הם חתומים על שטר־המחאה, שזמן פרעונו יחול בימים הבאים. ביחד עם זה הם מכוונים את צעדיהם לקראת הכרת הציבור וצמאים לאות של עדוד וחיזוק ידים.

לעומת שני הסוגים האמורים יש עוד סוג שלישי העולה במספרו על שניהם. בעלי סוג זה החליטו נמרצה להבקיע דרך אל שער התהילה ולהרוס אל היכל הגדולים — ויעבור עליהם מה! הם אינם בררנים באמצעים, ומידת אניגות־הדעת זרה להם. הם יודעים לרתום למרכבת־כבודם כל מכשירי פרסומת: גבורת־פה וזרזירות־עט, הכרזות נבובות והבטחות־שוא, רעש־מצלתים ותרועת התוף, ברקי סינוור ואש פלדות. הם יודעים גם לפנות מקום לעצמם בכוח מרפקיהם, להתחבר לכנופיות שונות של „שמור לי ואשמור לך", להקיף את עצמם בענני כבוד ולגבש את האוירה שמסביבם בגבישי גדלות.

הכלל, הם מטפסים על ידיהם ועל רגליהם ורוצים להיות גדולים בישראל!

האם אמנם יש לחוש, כי האיצטלא שאינה שלהם, שהם מתלבשים בה, תשאר על גבם, כי הם יזכו בקרני הוד כזוכים מן ההפקר, כי יצליחו „לגנוב" את הגבול ולהדחק לשערי הנצח וכי יעלה בידם לזייף את ההיסטוריה ולחוק את שמם בצפורן ברזל?

ברי, כי אין יסוד לחששות, כאלה! כל הרעש והשאון שהם מקימים עכשיו הם רק סערה בכוס של צלוחית וסופם להזרות במזרה הזמן, כמו שניזרו חבריהם בדורות הקודמים, ולהיות כלא היו.

כי השאלה בדבר „חלק לעולם הבא" נחתכת על פי חשבונות אחרים לגמרי, חשבונות שאין להם שייכות אל חשבונותיהם של בעלי הסוג הזה וכי כל הדרכים המועילים לפרקים ברכישת קניגים כגון מזימות ערומים, תחבולות חרוצים ומעשי להטים אין כוחם יפה כלל ברכישת „נצחיות".

אלא מאי? העתיד לחוד וההווה לחוד. שתי מלכויות אלה לא תמיד נוגעות זו בזו. הכרת הסופי שנגזר עליהם לא יוכל למנוע אותם מהצלחה זמנית. הגוף בעל אלפי הראשים אינו מבחין תמיד בין תכלת לקלא אילן, בין רב וערב־רב, בין סולת ופסולת ובין בר ותבן. הוא רחב־לב וטוב עין. לעתים קרובות הוא פורש את טליתו כאחד על גדולי־אמת וגדולי־שקר, על אריות ושועלים, על ראויים לשמם ועל בני בלי שם.

איך שהוא, בעיר מאוכלסת לא מעט הוא מספר האנשים שנתבצר להם בצדק או שלא בצדק מקום מיוחד בהכרת הציבור. הללו חוגים שונים מקיפים אותם, מתאבקים בעפר רגליהם ומתחממים לאורם. הם נשואים על כנפי אהבת הקהל וטובלים לרצונם או שלא לרצונם בשמן הכבוד והפרסום, ובעקבותיהם רצים מחנות אנשים הומים ומהמים, המתאמצים התאמצות נואשה להגיע אליהם. הללו ממלאים את הסביבה רעש ושאון, התגוששות של התחרות, מאבק של התנצחות והתערבלות במערבולת של „יצרי אנוש ותחבולותיו".

אם נביא במספר את האנשים מכל הסוגים, שעין הציבור עליהם לטובה, שהוא מנטל ומנשא אותם, מצרף אותם לכל דבר שבכבוד, מחזר אחריהם, משתדל להמצא במחיצתם ואוהב להזכיר את שמותיהם ולהזכר על ידם, נמצא כי בסך־הכול הם מהווים מחנה גדול ורב.

מספרם האמיתי ההגון למדי נראה עוד הרבה יותר גדול על־

ידי זה ששמותיהם נישאים על שפתי רבים ומתנוססים לתפארה במקומות גלויים.

לעומת כל המחנה הזה, שהקהל מייחד לו פינה חמה בלבבו, וזורק עליו אלומות אור בשפע נראה מצבו של האדם ש„מחוץ למחנה" עלוב ודל ביותר. עמידתו השפלה בולטת בליטה ניכרת ומוטעמת הטעמה יתרה. חייו נטולים ברק וזוהר ושוטפים בערוץ צר. הוא אפוף צל שחור, שוכן למעצבה בסתר המדרגה וכל הוויתו נראית כעין „לחמא עניא". והרע מכול, שכך הוא רואה את עצמו.

אמנם בניגוד להערכה עצמית — התבטלותית זו יש מקום להערכה אחרת, המשקפת את הצד השני של המטבע והמיוסדת על השיטה של שקילת ההפסד כנגד השכר והשכר כנגד ההפסד.

אלה, למשל, הזוכים לגדולה כאילו יושבים בבית של זכוכית, שהכל מציצים בהם ובכל נדנוד שלהם ורואים אותם כאילו הבטיחו הבטחות, קבלו על עצמם התחייבויות ונשתעבדו שעבודים שונים. פקעה זכותם לחיות חייהם הפרטיים כחפצם וכרצונם. הם שבויי הציבור. הם אינם שלהם וחייהם אינם שלהם. דומה, הם עומדים תמיד על הבימה לעיני כל הקהל והכול צופים בהם ומביאים אותם ואת מעשיהם בכור הבחינה, מוציאים עליהם משפט, מהללים או מחללים, מזכים או מחייבים, מגנים או משבחים, משפילים או מרוממים — הכול לפי טוב לבו או שרירות לבו של השופט.

לעומת זה האדם הפשוט, איש „עמך", אין עיני זרים נגעצות בו בכל רגע, אין מעמידים אותו על בחינה בלתי פוסקת ואין לציבור שום חיובים עליו והרי הוא בן חורין למשוך את עול חייו כרצונו בלי שום הפרעה חיצונית ולאכול את פתו מתוך שלוות הנפש.

הוא יוכל למצוא פצוי ותנחומים על התקפחותו, לפי דעתו, בשטח חיים ידוע מתוך ההכרה, כי במצוי אחרון השכר וההפסד אינם החלטיים וכלליים וכי שכר בפינה מסויימה גורר אחריו הפסד בפינה אחרת ולהיפך.

אלא מאי? מדרך האדם לפקוח את עיניו לכל כוח ראייתן על הצד שיש בו משום מה לעורר קנאה ולעצום אותן מראות את הצדדים האחרים שיש בהם משום הפגת הקנאה.

יזכרו נא בקשר עם זה דבריו השנונים של העוף השבוי לחברו

החפשי, שהסתכל בו בעין קנאה: „במזונות אתה מסתכל ואין אתה מסתכל במצודת!" (מדרש).

טבעי איפוא הדבר, שיצר התבלטות עצמית, עמידה בראש והספחות אל בעלי שעור קומה עלול להטות רבים ממסלולם, לאבק אותם בעמודי האבק, המתנשאים מסביבם, להפילם ברשתות הקסם המזורות להם ולהטילם בגלגל החוזר של תחבולות וקנוניות, ערמומיות גדולות וקטנות ולפעמים גם תככים ומרמות.

כי על כן שאלת היסוד ונקודת היקוד של האדם, החפץ להשאר נאמן לצו חייו ולעולמו הרוחני הן: כיצד להתגבר על תחבולותיו של האל הזר בגופו, המעורר אותו לתבל את חייו בתבלי „גדולה", לרקוח אותם במרקחת סממנים, להתעטר בעטרות פאר ולהתקשט בנוצות צבעוניות. כיצד לעמוד מן הצד של כל מיני נסיונות ופתויים, הסתות והדחות וכיצד לקנות את החכמה הגדולה לחיות חיי אדם קטן, חיי עמל ויושר, חיים הנטולים סלסול ופנוק של נטיות, הפוגעות פגיעת־מה ב„אני הפנימי" שלו, חיים של חרות פנימית, שאין בהם מאותות התכחשות ליסוד נפשו האמיתי ושיש בהם משמירת עצמותו, מהגנה על נקודת חייו המרכזית ומגלוי שורש נשמתו המקורית.

עין צופיה

העיירה היהודית בימי גדולתה, כשעמדה הכן על כלונסאות העבר והיתה מסוגיית בפני השפעת־חוץ ורוחות־הרס היתה מזקקת את היחיד בכוחה המוסרי לשאת בעולם של חובות שונות ולהשתעבד למנהגים קבועים. דעת הקהל היתה מעין גזירת המלכות, שאין אחריה כלום. היא הטילה מרותה על היחיד, שנגה לו צוויים ואזהרות וכפתה אותו על קיומן של מצוות וזהירות בעבירות.

יתר על כן, העיירה כולה היתה בחינת „עין גדולה", העוקבת אחרי מעשיו של כל אחד מתושביה ובודקת אותם בדיקה חמורה וקפדנית, אם אינם פורצים את גבולות המותר ואינם פוגעים במקובל.

כל יחיד הרגיש את עצמו כאילו הוא יושב בבית של זכוכית, שהכול מציצים בו, מתחקים על ארחו ורבעו, שיחו ושיגו, מוציאים

עליו משפט, משפילים או מרוממים, מהללים או מחללים, מחייבים או מזכים — הכל לפי ערך הנהגתו ומעשיו.

הוצאת משפט על מעשי אדם לא תמיד היה דבר שבעיון בלבד: ענין של גנות או שבח מילוליים. יש שהדברים יצאו מכלל דברים והצטרפו למעשים, שיש בהם משום עשיית דין ממש. היו מכריחים בכוח הזרוע את העושק לפייס את העשוק ולהתרפס לפניו. כך, למשל, „בחמשה ושבעים אלף" של שלום עליכם, כשיצאה השמועה באחת העיירות, כי פלוני שבידו היה מופקד שטר שזכה בגורל, לא רצה להשיב את השטר למפקיד, מסופר כדברים האלה: „לא היו רגעים מועטים ובני העיר נסבו על בית — — — העזים שבחבורה עמדו לתבוע את עלבונו, ונמצאו ביניהם בעלי נפש, אשר הקישו באגרופם על השולחן, ויש מהם שהבטיחו גם להכות לחי, לפרק עצמות, לשבור „זרוע עם קדקוד, להרעיש את הבית עד היסוד" — — —

היש צורך לאמר בימינו, כי דעת הקהל לא תמיד דנה דין אמת, כי לעתים התערבה ברשויות כאלה שלא היתה לה כל רשות להתערב, וכי יש שעשתה מה שעשתה מתוך קנאות בלתי מוצדקת ובערות גסה ונתעבה? היש צורך לומר, כי פעמים היתה מטילה על היחיד צבתות של ברזל, גוזלת ממנו את זכותו האישית וטוחנת אותו בגלגליה האכזריים?

אף על פי כן כשנקלוף מתופעה זו את הקליפות הזמניות, שהיו טבועות בחותם של חוסר תרבות, צמצום ההשקפה וקטנות המוחין ונעמוד על העיקר שבה, נמצא, כי היה צפון בה סם חיים, כי היא נשאה בקרבה את הרעיון של זיקת הפרט לכלל והטעימה את הרגשת האחריות ההדדית שבין היחיד והחברה. היא יצרה מין אויר רוחני, שעורר למעשים טובים ומנע ממעשי רשע, שחזק את רצונם של רפי הרצון ותועי־הלב, והתיש את יצרם של הפכפכים ונלוזים.

עם ירידת העיירה והתדלדלותה מצד אחד ורוח הזמן החדש מצד שני, שהביא לידי שינוי של כמה ערכים ושגרם לפסילת מטבעות ישנות ויציקת חדשות, עברה „העין הצופיה" מתחומה של העיירה אל תחומה של הספרות, שבה התאזרחה וביצרה מקום של כבוד.

בתחומה החדש היא פשטה את בגדיה הישנים, נשתחררה ממושגי ימי הביניים, מהשקפות צרות ומדעות שעבר זמנן, הפקיעה את עצמה

מהשגחה על הרשויות המיוחדות ליחיד ורכזה את ראייתה באותן הרשויות, שעניני הרבים משולבים בהן. היא ראתה את תפקידה במלחמה ברקוב ובלה, בנפסד ותחוח ובספיחי בר ושחיסי פרא, המתגלים על שטח המציאות, בבקורת פעולות ומעשים, מוסדות וחברות, בהתרעה על כל מה שיש בו מאיזה צד נזק לשלום הציבור ובעמידה על משמרם של השקפות ודעות, רעיונות ומחשבות, המשמשים בסיס לחיים מתוקנים, כדי שלא יפסידו את ערכם הפנימי ולא יעשו חולין.

לא תמיד היתה עומדת העין הצופיה על מרום תפקידה. עתים היתה מצטיינת בראיה חריפה ונוקבת ובחדירה לתוך שרשי הדברים ועתים היתה ראיתה לקויה ומטושטשת, יש שהיתה מתגלית בכל כוחה, והיתה מסמלת את מצפון החברה ויש שעלה בה תבלול והוכתה בעורון, אבל עצם מציאותה היה ניכר תמיד וישותה היתה בולטת.

אולם כשנתבונן בחיים העברים באמריקה יראה לנו, כאילו העין הצופיה נסתלקה לגמרי ועברה מן העולם. אין מתיחת בקורת ואין התרעה על קלקולים, אין הגבה ואין התעוררות, אין קריאת תגר ואין התמרמרות נפש. דומה, כאילו מרכבת החיים המתגלגלת נוחות ושוקטות על מרבדי פלוסין ושטיחי קטיפה היא כלילת השלמות: היא ערוכה ומתוקנה בכל חלקיה ללא חסרון וללא פגם והיא עושה את עבודתה על הצד היותר טוב. אין, ברוך השם, על מה להתאונן. אין על מה להרעיש עולמות, לזעזע את המצפון ולהטריד את הנפש. שלווה אידיאלית נסוכה על הכל וצעיף של מנוחה עוטה את כל הסביבה.

אבל הופעה זו בעצם אינו סימן טוב, כי אם סימן רע. היא אינה מעידה על תיקון החיים ושלמותם, כי אם על קלקול פנימי של בורג בקורת החיים בעטיה של הסביבה.

בקורת החיים חסרה כאן לא מפני שאין בה צורך, כי אם מפני שאין לה אחיזה ואין לה התנאים הדרושים לגדולה ולהתפתחותה. כי הלא בקורת החיים עומדת בעיקרה על האמונה העמוקה בקביעותם של עיקרים וקדושתן של דעות ועל הרצון החזק להטות את החיים לצדם של אלה, לשפרם ולהשביחם ברוחה של המטרה הנכספה.

אולם הסביבה, הספוגה רפיפות ורכיכות והמלאה סוכות שלום, העשויות ספוגי צמר, אינה עלולה לטפח בקורת הראויה לשמה. אדרבה, סביבה כזאת, שבה מפסידים העיקרים הכי חשובים את זויותיהם החדות,

מתעגלים, מקפחים את כוחם החיוני ומתגלגלים גלגולים שונים בהתאם למהלך הרוחות מזמן לזמן — סביבה שמלת הקסם שלה היא הסתגלות קיצונית וויתורים ללא קו אחרון וגלגול בכל המדרונות לא רק מדופפת את העמודים שהבקורת עומדת עליהם, כי אם גם נוטלת ממנה בעצמה את מקור חיותה, מוצצת כערפד זול זה את דם תמציתה והופכת אותה לצליל ריק ולשם שנתרוקן מתכנו.

מנשף לנשף

בניו-יורק רבת האנשים ורבת המהומה, רבת־החפזון ורבת ההתרוצצות, רעבת החיים ולהוטת תענוגות־החיים מקופחים משום מה החיים הפשוטים, האנושיים, החיים שבהם מתגלית נפש האדם במלוא־זיוה מתוך חשיפת תמצית רגשותיה וגלוי ברק מחשבתה.

בין התערבלות במערבולת מלחמת קיום בסביבה רועשת והומה, המלאה התגוששות והתאבקות של עזי חיים, טורפים ודורסים מכל המינים, והמודדת את הכול במידת הצלחה מהירה ועליה לגדולה מצד אחד, ורדיפה בהולה ונואשה אחרי גירויים חדשים ורשמים מזעזעים מצד שני אובדים חיי היקר, חיי אנוש בערכם היומי ובאורם הטהור, החיים שבהם האדם מתרומם ומתעלה ושבהם הוא צר את המיטב שבו, את מהותו העילאית.

דומה, משדה ראייתו של האדם כאילו מתעלמים החיים הקרובים לו ביותר, החיים שבין אדם לחבירו, המוצאים להם ביטוי בשיחת רעים, במסיבת ידידים ובטוויית חוטים עדינים, המקשרים לב בלב ונפש בנפש מתוך שיתוף חיים ושלוב עניינים. הכלל, אין זמן להפגש, אין הזדמנות להזדמן ואין השעה מספיקה לחיות...

החיים הבהולים והקדחתניים בנו־יורק מביאים כליה, כאמור, על פגישות, ראיונות, הזדמנויות וכדומה. אף על פי כן נתבצר להללו עוד מקום־מה בנשפים הנערכים מזמן לזמן, המצפפים המוני אנשים תחת גג אחד והמאפשרים פגישת מכרים וחידוש בריתם של ידידים.

פגישות אלו אקראיות, נטולות הכנות וכוונות מוקדמות, חטופות

וקטופות ואין כוחן יפה לשמור על חוטים שלא יפקעו, על קשרים שלא יותרו, על יחסים שלא יתבטלו ועל חמימות־לב שלא תפוג.

האור השופע של החשמל באולמי התפארה, שבהם נערכים הנשפים, והאוירה החגיגית השוררת בהם חושפים בבהירות המסמאת את העינים את כל חוסר השרשיות של יחסים שאינם צומחים צמיחה אטית ובלתי פוסקת בשכבת־אדמה, הספוגה לחלוחית של שתופי חיים ושתופי עניינים ושאינם יונקים יניקה תמידית מקרבת־לב ורוח, ההולכת ומתחדשת בלי הרף על ידי מגעי־חיים, קשרי־חיים ונסיונות־חיים.

מה דלות ועלובות אמרות השיגרה, שעל שפתי הנפגשים בנשפים אלה ומה נבוכים וריקים פסוקי־הדיבור, הנופלים לתוך פיהם! הללו מצלצלים בצלצול משונה וזר, נתלים בחלל האולמים כתמהים על עצמם וגוועים תחתם ללא צליל וללא הד.

תדפיסים

יום, יום כשאני הולך לקבל את מתנת הפוסטה, הריני מזמן את עצמי לקבל איזה תדפיס עם הקדשה קצרה או ארוכה, המתנוססת לתפארה על שערו.

לפני איזה זמן היו התדפיסים בעלי משקל ובעלי כובד והכילו בתוכם מספר הגון של עמודים. אולם במרוצת הימים נשתלחה מארה במספר דפיהם. הללו הלכו ונתמעטו וביחד עם זה הלך משקלם, הלוך וקל עד שנעשו קלים כנוצה. הגענו עכשיו לתדפיסים בני שנים, שלשה דפים, ומי יודע, אם לא נזכה בקרוב לתדפיסים כאלה, שבמקום הדפים תמנינה השורות.

הכלל, המנהג של הדפסת תדפיסים פורץ לו דרך והולך ומתפשט במהירות בלתי מצויה. דומה, שבעלי התדפיסים הניחו גם חיי עולם וגם חיי שעה והסיחו את לבם מכל הנעשה בעולמנו אנו ובעולם הרחב ואינם עוסקים אלא בהדפסת תדפיסים, כדי להפיצם בין השדרות הרחבות ולזכות את הרבים.

לכאורה מה בכך? הלא ענין זה הוא בגדר: זה — הנותן —

נהנה, וזה — המקבל — לא חסר. ועוד, ולו תהא זו אלא עבודת־שעשועים בלבד והלא באמריקה הגדולה והרחבה יש עבודות־שעשועים לאלפים ולרבבות, ומה בכך אם תוסף עוד עבודת־שעשועים אחת?

אבל הדבר אינו כל כך פשוט. התדפיסים הללו בלבלו על הקורא את עולמו. עד עכשיו הוא ידע לתחום תחומים בענייני דפוס, להבחין בין מאמר למאמר ולהעריך את כל אחד הערכה הראויה לו.

הוא ידע, כי יש מאמרים כאלה שהם בבחינת פרפרים, עבר יומם, נדונו לגניזה — וחסל. למעלה מהם מאמרים בעלי חיים יותר ארוכים ובעלי ערך יותר גדול. וכך היה קובע לו ביחס לדברי ספרות סולם של ערכים ועובר בשלביו מלמטה למעלה עד שהיה מגיע לאלה שאור הנצח מאיר מתוכם.

הקורא היה רגיל למצוא בתדפיסים מן החומר המעולה והמשובח, הזך והנקי, את זה שהוא או נקודת השיא בעולם הערכים או לפחות הטבוע בחותמם של חשיבות מיוחדה וערך קיים.

אבל מן היום שהתחיל לרדת עליו מטר התדפיסים בשפע עצום הוא עומד לנוכח כל החומר הרב גבוך ומוכה תמהון, אובד עצות וחסר ישע. הוא מחפש בו את אשר היה רגיל ואת אשר צריך לחפש בו, מחפש בו ואינו מוצא והריהו עומד אכול ספקות והסוסים, כשסימן־שאלה גדול תועה בעיניו.

יזכור

מזמן לזמן מנצנצות ועולות לפני דמויותיהם של חלוצי התרבות העברית באמריקה, שנסתלקו בשנים האחרונות: דמות־דמות בצביונה, קויה העצמיים, שרטוטי אופיה ותפקידה המיוחד. הנני רואה אותן כולן מופיעות בכנף היום על רצועת האדמומית הלוהטת בפאתי־מערב, שוהות עליה זמן־מה ונעלמות באופל.

כולן יחד כאילו היו חטיבה אחת. כולן כתפו את סבל הקיבוץ העברי ודאגותיו, מזגו את חייהן בחיי הציבור, שחו נגד הזרם, עמלו בעבודת ההכשרה וההגשמה, שאפו להשתרשותה של ההויה העברית בכאן ולהתכוננותה על יסודות בל ימוטו ותרמו תרומות־חיים ותרומות־

תרבות לסביבתן. אולם על־פי ערכן הממשי נחלקו לסוגים שונים. מהן שנקודתן המרכזית היתה עצם מציאותן התוססת, שהכתה גלים בחיים העבריים בכאן, וסמלה תביעות למאמצים יותר גדולים; מהן שעיקר חשיבותן הובע בחינן האנושי, שהאציל לבני חבורתן קרני הוד, ומהן שהשאירו גם יצירות בעלות ערך חשוב.

מספרם של בעלי־דמויות אלה אינו קטן כלל. הם עולים לכדי מנין ואולי גם יותר ומצטרפים כמעט לבית־קברות שלם, לבית־קברות של אנשי רוח, שכוחם וכוח כוחם פועלים דרך צינורות גלויים וסמויים גם אחרי מותם.

דומה, כי בית־קברות זה מוריק־מכחיל בפרחיו החיים ובצמחיו האביביים, כי ממנו נמתחים נתיבות אורה ומשעולי חסד למוסדות ולמפעלים התרבותיים בארץ זו, כי הוא מצווה להם את ברכתו ומעניק להם חיים וקיום. דומה, כי מצבותיו מביטות על „הרחוב העברי" בעין טובה וחוננת וכי היא רומזת לשוכניו על שטחי־מרחבים, הקוראים להעפלה ולכיבוש.

בית־קברות זה מתייחד גם בגילם של ישני עפרו. כמעט שאין בו מאלה שהגיעו לגמר תקופת החיים, שמעגל שלם של שנות אדם מאחריהם ושגמרו את חשבונותיהם עם העולם העובר. בו קבורים חיים פורחים ורעננים, חיים פסוקים באמצע, חיים עומדים בזיוום ובאורם. בו מצאו מנוחת עולמים: משה הלוי, ש. ב. מקסימון, ב. נ. סילקינר, ח. א. פרידלאנד, ש. מ. מלמד, א. שוער, א. פרנקל ועוד כמה בני־לוויה מסוגם ומגילם.

כולם חוץ מא. שוער לא באו בכלח אלי קבר, לא נפטרו מתוך מלאות ימים ואף לא הגיעו לתקופת הזקנה. מידת חייהם נתקצרה בהרבה ממידת חיי הטפחות, הקצובים לאנוש עלי אדמות. הגרון הונף עליהם במיטב שנותיהם ובמבחר כוחותיהם, כשהם מלאים וממולאים עדיין עסיסי חיים גשמיים ורוחניים, כשהם שופעים זרמי מרץ ופעולה וכשמיתרי כנורם הומים ורועדים ממתיחות.

העובר בבית־קברות זה מגל־עפר לגל־עפר ומתבונן לציוני השנים שעל גביהם, אי־אפשר שלא תרצע את מוחו שאלת־חלחלה: האם אין קשר של סיבה ומסובב בין מותם המוקדם של האנשים האלה — לפחות של מקצתם — ובין תעודת חייהם בארץ זו? האם בדרך

מקרה בלבד גדל כל־כך בקיבוץ זה מספרם של האנשים, שנדונו למיתת כרת, והאם אין העובדה, שהופעתם החד־פעמית של אלה על כדורו של עולם זה על מנת להעלם לנצח־נצחים שהיתה כה קצרת ימים ומעוטת שנים, מלמדת על המציאות הזעומה שבכאן? האם אין גלי העפר מספרים בקולי־קולות על תקיעה לתוך הבור ולתוך הדות, על קולות קוראים בישימון ועל התאבקות נואשה בסביבה זרה ומתנכרת, בסביבה של ברזל ופלדה?

האם אין הם מעידים על רצועת צל ארוכה של אכזבות שנגררה מאחריהם, על נתיב יסורים של חלוצים, על עינויי־נפש של נאחזים בצפרניהם ובשיניהם בחלל ריק ועל גורל נטוי של מצייני ארחות וסוללי דרכים במרחבי שממה?

וממחשבת אימים אחת לשניה:

הנה עברו על התרבות העברית בארץ זו עשרות בשנים של מאמצים ועמל. במשך זמן זה הושקעו בנדבכיה לשד ומוח, כוח־נפש ודם־תמצית, נעשו כמה נסיונות שהצליחו ושלא הצליחו ופרחו וצצו כמה מוסדות ומפעלים. במשך זמן זה עברה שורה של ירידות ועליות, כשלונות ונצחונות, נסיגות לאחור וכיבושים. ועכשיו אין שום ספק, שהיא יכולה להראות על „יש" ממשי, על סכום מעשים המצטרף לאיזה חשבון. אולם אחרי כל זאת אין היא בעיקרה אלא קרומית דקה מן הדקה על החיים הציבוריים הכלליים, הנוחה להתפקע כבועה של בורית, או לכל היותר איזו תוספת שבמותרות בלא יסודות חזקים ושרשים עמוקים בגוף בעל אלפי הראשים, העלולה להתנזק נזק מסוכן מכל רוח מצויה ומכל זעזוע ציבורי רגיל.

ואמנם, האין המפעלים והמוסדות התרבותיים שבכאן עדיין אחים למם וסמך שבלוחות וזקוקים גם לרחמי שמים וגם לרחמי אדם, והאם אין הם נמצאים עדיין בשטח ממשלתה של מפלצת החדלון, האורבת להם בעיני רשע קודרות ועקשניות ומחכה לשעת הכושר לפצל בהם פצלות, לפרוץ בהם פרצים, לכרסם אותם וגם למחות אותם כליל מעל האדמה?

„ואמרו כי קברתיו באדמה, אבל קברתיו במורשי לבבי", אמר המשורר על מות נפש יקרה לו.

דומה, כי פסוק זה אינו מתקיים כהלכה בארץ זו וכי המת משתכח כאן זמן רב קודם שהוא משתכח בכוחה של הגזירה הידועה (גזירה על המת וגו'). שר השכחה אינו זקוק למאמצים יתירים ולעבודה רבה כדי לבצע את מפעלו. מלאכתו נעשית כמעט מאליה, בקלות, באפס יד. דומה, כי במשק המציאות שבכאן ובגלגלי מערכת מעשיה אין מקום כבוד לצער על המת. קצב החיים העז ומהומתם, הרדיפה מעל לכל מידה אחד הנוחיות, שכרון הנאת הרגע, שטפם הסוער של שינויים ותמורות, כסופי התערבלות במערבולת של הרפתקאות, הרצון הדרוך לקראת היום הבא עם חליפותיו וגלגוליו, — כל אלה ביחד עם נשיבת הרוח הקרה על אהבת רעים בכלל נוטלים הרבה מחריפות הצער על שעבר, מקהים את חודו ומפיגים את חריפותו.

יש שהדקדוק החמור והזהירות היתירה באחת המצוות אינם מעידים על חביבותה הרבה של מצוה זו, כי אם על רצון חבוי ביודעים או בלא־יודעים להפטר מטורחן של מצוות אחרות. זהו מין תשלום מס לדיין שבלב, כדי לקבל ממנו היתר על זלזול בצוויים אחרים. האדם כאילו עובד את יצרו הטוב בשטח מצומצם כדי לעבוד את יצרו הרע בקנה־מידה רחב.

דבר ההספדים בקיבוץ העברי הוא ענין לכאן. למרות כשלון האדם ליהנות הנאה שלמה וחריפה מברכת הידידות והסתייגותו במחיצתו הצרה ולמרות טשטוש הצער על הסתלקות רע, הנה מיד כשפקודת כל האדם תפקד על אחד מן החבורה, הרי ניכרות בקיבוץ האמור התעוררות ותנועה לבכות על ההולך וללוות אותו בדברי הספד בכתב ובעל־פה. רבים עטים אל מצוה זו בדחילו ורחימו ומקיימים אותה בכוונה ובסילודים.

לכאורה הרי זה מתן כבוד אחרון, הבעה של יחס נפשי והוקרה. אולם לאמיתו של דבר יותר מן הרגשות האמורים יש בהספדים האלה (מובן, כי רבים יוצאים מן הכלל) מפיוס דברים על חובות־אדם שלא נפרעו בעבר ועל חיסול חשבונות מכאן ולהבא. כי הספד של אמת יונק את כוחו בעיקר מחמימות הנפש ומהרגשה שבלב ביחס לנפטר. הוא חוליה בשלשלת של יחסים הדדיים בין המספיד והנספד. אולם מה ערכו של הספד, התלוי בחלל ריק ללא קשרי נפש קודמים, שנתהדקו באש היסורים, בשעה שהנספד היה מתהפך במכאוביו על

משכבו מתוך בדידות איומה ומעליבה וללא זכרי נפש שלאחריהם, המרעידים את הלב מזמן לזמן ומולידים בו כאב חד על זה שהלך ואינגו? מה ערכו של הספד, המשמש רק נקודת אחיזה למספיד לשם גילוי עצמותו הוא?

מובטחני, שאין בנפטרי הקיבוץ העברי מי שנתקפח, חלילה, בדברי הספד. חזקה שכל אחד מהם נספד בשעתו כהלכה. אולם מטרתי בדברי אלה היא להעלות ביום שמחתה של התרבות העברית את שמותיהם של אלה, שכל־כך הרבה אנו חייבים להם.

יזכור הקיבוץ העברי את אבות התנועה העברית בארץ זו, את אלה שנאבקו עם גלי הטמיעה וההתכחשות, שהדליקו משואות באפלת מצרים שמסביב, שקשרו את גורל חייהם בגורלה של התרבות העברית, שעבדו אותה ואת חזונה עבודה תמה ונאמנה, שהעמיקו את צעדי עקבותיהם בקרקע הבתולה בכל הנוגע למלה העברית, שחרתו את שמם באותיות בהירות על לוחות התחיה העברית כאן ושהביאונו עד הלום!

צרור מכתבים

מ כ ת ב ר א ש ו ן

לא נזדרזתי הפעם, שלא כמנהגי הקבוע, לענותך על מכתבך, שבו נתבקשתי לשרטט איזו שרטוטים מדמותו של המורה העברי. הסוסי לב שונים גרמו לכך. הרהרתי, האם שעה זו, שהיא שעת צרה מאין כמוה לקיבוץ המורים, רצויה לדברים מעין אלה? אמנם קיבוץ זה לא היה מעולם מפונק המזל וחביב ההצלחה ומעולם לא היתה דרכו סוגה בשושנים. הדעה השוררת, כי תקופת השפע צותה את הברכה למורה העברי, אינה מתאמת אל המציאות. תקופה זו היתה קצרה ביותר ורק מועט שבמועט אולי נהנה ממנה הנאה הראויה לשמה. רובו המכריע של קיבוץ המורים הוא מלומד סבל ושבע פגעים, חניך פורעניות ונאמן תלאות. אמת, הוא אינו מקבל את יסוריו באהבה ולא עוד אלא שהוא בועט בהם, אבל זה אינו משנה את עצם העובדה. אף על פי כן בכל מה שעבר עליו עד היום לא היה משום יסורי פרפור כאלה של עכשיו.

כל הנסיונות שנתנסה וכל המלחמות שנלחם בעבר היו בעיקר מצד אחד לשם השבחת התנאים, הטבת המצב והזכות על חיי כבוד ומצד שני לשם הרחבת שדות פעולותיו ונעיצת קנים חדשים של תרבות בשטחי בור. אולם בשעה זו הוא נלחם מלחמה נואשה של קיום עצמי במובן הראשון של מילים אלה ומלחמת קיומם של מוסדות מדולדלים וחרבים למחצה, שלא יחרבו חורבן גמור. עצם קיומו של החינוך העברי עומד בסכנה וסימן שאלה רב־בלהות, שיש בו משום עקירת הכול והפיכת הקערה על פיה תלוי עליו. מוסדות תרבותיים הולכים ונחרבים ובנינים נהדרים מתרוקנים מתוכנם ומשמשים מצבות אלמות לחיי רוח שנגוזו וחלפו. גורל נטוי מהלך אימים על עמל שנים ויגיע דורות ומפלצת החדלון משליכה צללים שחורים על מבצרי רוח ואיי תרבות.

וכך צריך המורה העברי להלחם בשעה זו לשם נקודת אחיזה איזו שהיא וצריך לשמור על הגחלת העוממת שלא תכבה. ועל כולם, הקשה שבמלחמות היא המלחמה הפנימית בתולעת הספק ועש היאוש,

שסביבת האדישות ללא גבול שהוא נתון בתוכה משריצה בלבו. אדישות זו גובלת לפרקים גם בהתעללות זדונית בו ובמוסד, שהוא עובד בו. היא כאילו מתכוונת להוריד אותו לא רק למדרגת עלוב ונמוש, מסכן וחלכה, כי אם גם לזו של מיותר ומבלה עולם.

הרהורים אלה וכיוצא באלה נקרו במוחי והעמידו לפני את השאלה הזאת בכל חריפותה: הנכון הדבר להניף את חרב הבקורת על קיבוץ כשהוא מפרפר בין החיים ובין המוות ושכל עוד נפשו בו? האם אין חל על כגון זה הציווי: „אין דוחים אבן אחרי הנופל"?

אולם מאידך גיסא שבתי וראיתי, כי יום צרה מחייב יום תוכחה. כי אין סכנה יותר גדולה לאדם מהתעטפות בטלית של יסורים ומענידת זר של קוצים. מיסורים ומקוצים אלה הוא עלול לבנות לו מעין מקדש, שבו הוא מעמיד את פסל עצמו, רוקד כנגדו ועובד אותו מתוך סילודים.

אמנם מדרך האדם לכוף את ראשו בשעת סבל ולפשפש במעשיו, אבל במה דברים אמורים, כשהוא רואה קשר של סיבה ומסובב בין אסונו ובין מעשיו, או לפחות, כשאסונו בא בידי שמים כגון פגעי הטבע וכיוצא באלה. לא כן הדבר, כשהוא חושב, בצדק או שלא בצדק, כי הוא נקי אובד ברשעה של החברה וכי זדון לבם של האנשים היה בו להכריעהו. במקרים כאלה הוא מפסיד את כוחה המרפא של בקורת עצמית, משתיק את קול הדיין שבלב, מזלזל במצוות האחריות הטבעית, אינו מרגיש בקורה שבין עיניו ורואה את עצמו כולו זכאי.

לפיכך התגברתי על ספקותי בנידון זה והחלטתי לתאר אי־אלו קווים מפרצופו הרוחני של המורה בקשר עם סביבתו בדרך כלל ושנות החירום האחרונות בפרט.

ובזה הנני מוסר גלוי דעת, כי הנני דן במכתבי אלה רק במורה שבא מעבר לים — פרט לבן הארץ הזאת.

מ כ ת ב ש נ י

כלל גדול הוא, כי כל טעות שהחזיקו בה רבים קשה לעקרה מן הלב. כלל זה נאמר גם כשבטולה של הטעות גלוי לעין, קל־וחומר כשאין בטולה גלוי לעין וכשעקירתה דורשת חקירות ובדיקות שונות. אמיתותו של הכלל הזה נכרת בדעה הרגילה, השוררת על קיבוץ המורים

שבכאן. לפי זה יוצא כי רבים מחבריו הם נחותי דרגה ותלמידים שלא שימשו, מעוטי תורה ונעדרי ידיעות וכי רק שבלים בודדות, שרידים יחידים ראויים לטול את השם. והפלא שבדבר, כי בדעה זו מחזיקים לא רק אנשים מן החוץ, כי אם גם כמה וכמה מהמורים גופם.

הללו הלא יודעים מורים לעשרות, המשמשים בעצם ישותם מחאה חיה נגד דעה זו. אף על פי כן היא מקובלת אצלם כוודאות גמורה וכהלכה פסוקה. אולם לאמיתו של דבר אינה נכונה כלל.

יכול אני להבין כשמביעים אותה בסגנון של צער והתאוננות, בחינת הצער השגור על התמעטות הדורות והתמעטות הלבבות, אבל כשמתייחסים אליה כאל עובדת־חיים יש בזה משום סילוף האמת וסירוס המציאות. היא ילידת „הימים ההם", ימי שלטונם של מלמדים־רוכלים ורברנדים מסוג ידוע. אולם בתקופתנו הנוכחית חבר המורים כולו, או לכל הפחות רובו, הוא מן הסוג המשובח פחות או יותר בכל בתי־הספר המהוגגים.

אין אני מתכוון כלל בדברי אלה לשיר שיר תהלה לקיבוץ המורים ולעשות פרסום לתורתם וחכמתם של חבריו. ועוד פחות מזה אני מתכוון לכסות בטלית אחת את כל חבריו או להחליט, שכולם ממלאים אחרי דרישות מסויימות במקצוע שאנו דנים בו. לא ולא! תלמידי חכמים אמיתיים במיטב מובנו של התואר הזה אינם מרובים בו. מלבד זה הוא כולל כדרך הטבע גם מספר ידוע של ערב רב, סיגים, ופסולת, אנשים שלא קראו ולא שנו ושעטרתם אינה הולמתם כל עיקר. אבל אין לעבור מקיצוניות אחת אל קיצוניות שניה. אין שום יסוד לחשוב, כי רובו של הקיבוץ הם המוניים ועמי הארץ. אדרבה, כמדומני, שלא אחטא לאמת אם אומר, כי רוב חבריו עומדים על גובה מסויים במקצוע הידיעות העבריות, גובה המכשיר אותם בפינה זו לא פחות מהכשרה מינימלית לעבודתם ולתעודתם. בניו־יורק גופה אפשר למצוא מאות מורים מסוג זה. לא קשה להוכח בנכונותם של דברי אלה. צריך רק לטרוח ולבקר את בתי־הספר ולראות את המורים בשעת עבודתם.

ברי לי, כי בקור כזה יפתיע הפתעה נעימה את כל אלה שיש להם דעה קדומה ביחס לידיעות המורה, יעורר אותם להכניס בה שינויים וירומם בעיניהם את ערכם של המורים.

אבל אם הללו יפנו את לבם בשעת הבקור גם לדרכי הלימוד

הנהוגים בבתי־הספר, מסופקני אם זה יהיה לטובתם של המורים. הם יראו שהלימוד עומד בעקר על פי רוב על שיטת ההרצאה, שלפיה רואים את הילד כראות „בית קבול", שאפשר וצריך להכניס בו תורה ודעת במסירה מפה לאוזן. כי על כן בהקנאת הלימודים תופס את המקום הכי חשוב קול המורה, ההולך ברחבי החדר בעקשנות מתמידה ובקביעות בלתי פוסקת. והילדים קולטים מי מעט ומי הרבה „תורה" שלמה וערוכה מבלי השתתפות ביצירתה ובעיבודה.

כי שיטה זו אינה מוליכה אל המטרה בקו הכי קצר, ידוע. אבל אין לתלות קלקלה זו בכוונה בלתי רצויה לכל הפחות ביחס לרבים מהמורים. אדרבה, דומה שהמורה משתוקק להביא דעת בלב תלמידו עד קצה גבול יכלתו, אלא שהתנאים שהוא נתון בהם אינם נוחים ביותר. הילד מבקר את בית הספר העברי רק במשך שעה קלה בשעות הערב, כשהוא שבע „חכמה" ומלא ידיעות, שספג אל קרבו במשך כל היום. ועוד זאת, יש כמה בתי ספר, שהמורה מוכרח להכנע לדרישות מסויימות, והמתנגדות להכרתו הפנימית, כגון הדרישה להרבות בקריאה מיכאנית וכדומה והוא צריך לגזול מהשעה הקלה, שהילד נמצא ברשותו, חלק ידוע כדי למלא את הדרישות הללו. תנאים אלה גורמים, שמרכז־שאיפתו יהיה „להכניס" לתוך הילד כל מה שאפשר, ומתוך בהילותו היתרה להשיג את מטרתו הוא מוותר על טיבה של השיטה. תושג המטרה איך שתושג ובלבד שתושג!

אולם מובן מאליו, כי סוף־סוף „חשבון" זה לקוי ופגום. במידה שהתנאים יותר קשים, בה במידה תגדל חובת המורה להשתמש בשיטה הכי מתאימה והכי מועילה. ועוד, ההבדל בין שיטת לימודים יותר רצויה מפחות רצויה אינו במידת הידיעות שהילד רוכש לו על־פי האחת או על־פי השניה. מתוך השקפה יותר רחבה על החינוך מתברר ברור גמור, כי כל שיטה צריכה להערך לא על־פי גדלו של הרכוש הממשי, שהיא מקנה לחניכיה, כי אם על פי כוחה הפנימי לנטוע בלבם רצון עז להשתלמות עצמית בימים יבואו. ואם כך הדבר, הרי שיטת ההרצאה, המושיטה לחניכים את הידיעות בקנה ואינה משתפת אותם בחבלי יצירה וחדוות יצירה, מקפחת אותם קיפוח קשה מבחינת המטרה העליונה של החינוך.

מכתב שלישי

בראש מכתבי הקודם דנתי על אוצר ידיעותיו העבריות של המורה. אוצר זה כידוע אינו בחינת „נכסי צאן ברזל", המתקיים בכוח עצמו והמשתמר באופן טבעי. אדרבה, הוא טעון טפול והפיכה ומלואים והשלמה תמידיים, שאם לא כן הריהו הולך ופוחת, הולך ומתדלדל ובעליו מתרוששים לא רק התרוששות התוכן, כי אם גם התרוששות הלשון. ועוד זאת, מחובותיו העיקריות של המורה הם מגע חי עם ערכי התרבות העברית, התעניינות מתמידה ובלתי מתרופפת במחשבה העברית ואריגת נימי רעיונו לתוך הפקעת הסבוכה של השאלות השונות של העם העברי למיניהן. כל הדברים האלה מצריכים קריאה תכופה וחרוצה בספרות העברית לחלקיה ולסוגיה השונים.

ומתחומן של הידיעות לתחום יותר אינטימי, לתחום הנפש. המורה אינו משמש רק מין צנור להעברת ידיעות. הוא נותן את נפשו. הוא מאציל מרוחו על רוח חניכו ומדליק בשלהבתו את נר נשמתו. כי על כן הרכוש היותר יקר של המורה היא האש העצורה בעצמותיו למלה העברית וערות הלב וחמימות הנפש לגלויי הרוח העברי בכל צורותיו השונות.

הללו לא יצוירו כלל מבלי קשר אמיץ אל הספרות העברית ומבלי קריאה שיטתית ומתמידה בענפיה ובסוגיה השונים. ובכן השאלה המרכזית, שאין ערוך לחשיבותה היא, עד כמה מצוי קיבוץ המורים אצל הספר העברי ועד כמה המאור שבו משמש לו עזר וסיוע בעבודתו וממלא את לבו אש פנימית, המשפיע בלא יודעים על חניכיו.

קשה לענות על שאלה זו תשובה ישרה, המבוססת על מספרים מדוייקים, אבל אפשר לפתרה פתרון קרוב לאמת בדרך זו. ספר קריאה מושג בדרכים אלה: בקניה או בשאילה מאדם פרטי או מהספריות הגדולות. אין ספק, אמנם, שעצם קנית ספר עברי היא מצוה לאומית חשובה, ולו היה אפילו רק חלק חשוב מבעלי היכולת נזהרים בה, היה זה משמש גורם בעל משקל להרמת קרן הספרות העברית. אולם אני דן בענין הקריאה בלבד.

הבה ונבחן את הדרכים האמורים. בנוגע לקניה אין שום צורך לסמוך על השערות וסברות. כל קונה ספר עברי בניו־יורק — והוא

הדין, מסתמא, גם בערי השדה — ידוע למוכרי הספרים בשמו, כתבתו ומשלח ידו. קונים „נסתרים" אינם כלל במציאות. יש גם שמו"ס זריז שולח „לקוניו" מזמן לזמן מכתב להזכיר על ספרים חדשים שיצאו. באופן זה קל לערוך רשימה מלאה של כל המורים הקונים ספרים ולקבוע את האחוז של הללו ביחס למספרם הכללי. אבל אין צורך בעבודה זו חוץ מלאלה העוסקים בסטטיסטיקה לשמה. כל המו"ס מעידים פה אחד, שמספר הקונים היא כמות מבוטלת והמספר הקטן של הספרים הנשלח מארץ ישראל לכאן מאשר בכל תוקף עדות זו. וכבר הרעישו על עובדה מחפירה זו את העולם ולא הועילו כלום. וכיון שאין קניה אין גם שאילה. ממי אפשר לשאול? ובכן נשארה רק האפשרות היחידה של הקריאה בספריות הגדולות. אבל גם הללו אינן יכולות להתפאר במספר המורים, המבקרים אותן.

לא הייתי רוצה בשום אופן להכליל הכללות מופלגות, מעין „כולו חייב". ביחוד לא תצדק הכללה כזאת ביחס לקיבוץ גדול ובעל תרבות כקיבוץ המורים, שרבים מחבריו הם בלי שום ספק מנאמני המלה העברית. וודאי שיש בו אי־אלו הקונים ספרים, יש גם כאלה השואלים מחבריהם ספרים לשם קריאה ויש גם מתי מספר הנראים בספריות. אל כל אלה יש לצרף סוג ידוע של „מעיינים". הללו אפשר אינם בני־ברית בספרות החדשה, אבל הם מצויים אצל הספרים העתיקים: משנה, גמרא, ספרי הפילוסופיה של ימי הבינים וכדומה. אבל „הסך־הכול" של הסוגים האלה הוא כאין וכאפס לעומת המספר הכללי של המורים ואין בכוחו לחפות על אות הקלון הלוהט על גבו של הקיבוץ בעל מאות הראשים — אות קלון של התרחקות מן המעין החי של הספרות העברית, שאין להצדיקה בק"ן טעמים ואמתלאות. דומה שקיבוץ זה הוא בחינת הדוב הנרדם במאורתו בימות החורף והמוצץ את כפו מתוך קפאון ושתוק.

מ כ ת ב ר ב י ע י

אפשר להציע באורים שונים לעובדה, שציינתי במכתבי הקודם, אבל לאמיתו של דבר היא אחת הטבעות בשלשלת הירידה הרוחנית הכללית של המורה העברי, בהתמעטות דמותו ובנמיכות שעור קומתו. כדי לעמוד על מהותה של ירידה זו וסיבתה, מהראוי לשים לב

אל אפיה של הסביבה, שממנה יצאו לפני עשרים וחמש—שלושים שנה אלה המורים, שיצרו את שכבת היסוד של קיבוץ המורים הנוכחי שבכאן.

הללו רובם ככולם באו מארץ רוסיה, מהארץ שצבתות ברזל של שלטון אכזרי הדקו בימים ההם את תושביה ואגרוף רשע דכא באכזריות כל תנועה וכל רצון לחופש. דומה היה, כי הגוף בעל עשרות מליוני הראשים קפוא וחנוט ללא חיים וללא סימן חיים.

אולם דווקא במציאות אפלה וקודרת זו, שעל סלעה התנפצו תסיסות ומאמצים והתמוללו מאוויים ורצונות, נוצרה בתור סם שכנגד סביבה רוחנית דמיונית, שאליה נמלטו כל הסובלים וכל הכואבים, כל קשי הרוח וכל שבורי הלב. היא הוותה מעין אי ירוק עוטה אדים כחלחלים ומזהיר בארגמן התקוה. היא פייסה פיוס־מה בעד עלבונות החיים, טפטפה קצת צרי על פצעי הלב ונתנה מעט שלום לנפש הדואבת. היא היתה ספוגה רוך חלומות ונהיות, מתק תוגה ועצבות, דמדומי כסופים וערגונות, רפרופי רגשנות וגעגועים וערפלי דמיונות והזיות.

סביבה אידיאלית־סנטימנטלית־אוורירית כזו נותנת לאדם משענת מוסרית ידועה, בהרימה אותו מעל לעולם הממשי השפל ובנטעה בקרבו רגשות התרפקות על לא מזה, אבל ביחד עם זה היא מחלישה את כשרון פעולתו, מפתחת בו רפיפות ורכיכות, מבליעה את הגבתו על החיים ועל העוול שבחיים בהשתפכות הנפש ובתפילות־לחש ומרגילה אותו להסתפק במשאלות חסידותיות בלבד.

סביבה זו מצאה את ביטויה המלא בשירים רגשניים מעין שירי נדסון וכיוצא בהם, שהיו שגורים על כל פה והיו לשירת הדור. הם היו האפיק שאליו השתפכו כל הרגשות הסתומים והרחשים של בני התקופה. היא גם הוציאה מקרבה את הטפוסים הידועים אכולי הגורל וקרבנות הזמן, שנחקקו בעט ברזל בספרות של אותם הימים.

המורים, חניכי סביבה זו, כשבאו לכאן מצאו את עצמם במערבולת חיים רועשים, שהדהימו אותם בקילוחם העז וברבגוניותם. אולם מכול ועל הכול נסתמנו לפניהם בבהירות מעוורת את העינים ההבדלים העיקריים שבין סביבתם הישנה לבין סביבה זו. ההיא לחוצה ומדוכאה מבחוץ ואידיאלית־אצילית, רגשנית־הזיית־רשלנית מבפנים. וזו — ממש ההפך. מבחוץ היא חפשית מכל לחץ ומועקה ואינה יודעת כל הגבלה וצמצום. ומבפנים — בלתי איסטניסית ובלתי נקיית הדעת,

מגושמת, נקשה, פגומת אידיאלים, לקויית רוחניות ובלתי רגילה בחטוטים יתרים, בנקיפות לב ובחוב חשבון עצמה וחשבון עולמה. ביחד עם זה היא בעלת קצב חיים שוטף וחזק, זריזה ומזורזה, תוססת בפעולות ובמעשים, מודדת את הכול בקנה התועלת, רודפת בכל כוחה אחרי הצלחה מהירה ועליה לגדולה, רבת המהומה וההתרוצצות ורבת עזי־חיים, טורפים ודורסים מכל המינים, הממלאים אותה שאון מלחמת קיום אכזריה, התגוששות והתאבקות, מעשי אלמות ומעשי שוד. ועל כולם, היא פותחת פתח למקורות הנאה בלתי משוערים ולקסמי חיים משכרים!

סביבה מול סביבה: סביבה ארוגה מחוטי ארג דקים מול סביבה עשויה מטילי פלדה וברזל, סביבה קבועה וקופאת מול סביבה — מערבולת. סביבה של תרבות פנימית מול תרבות המכונה וסביבה נזירית מול סביבה של תענוגים!

בתנאים אלה כל המושגים והערכים, שהביאו אתם המהגרים המורים נראו בעיניהם לא רק כמטבעות פסולות וכאסימונים, כי אם גם מופרכים מעיקרם ומשוללי כל ערך. מגעה הצונן של סביבה זו הקפיא את הרגשות והרחשים, שניזונו מתוך התשוקה להעלאת חיים ולשפורם ועשתה שמות בשאיפות הנאצלות ובמשאות הנפש. המלה „הסתגלות" להטה לפניהם באותיות של אש ונעשתה למלת הקסם לתועי לב ואובדי דרך.

כידוע גדול כוחה של כל הסתגלות בשלילה מבחיוב. נקל לאדם לאבד את נגון נפשו הוא מלסגל לו נגון נפש של אחר. יתר על כן ההסתגלות, שאנו דנים בה. הסתגלות זו בסיבת תכונותיהן המיוחדות של הסביבות המתנגשות הצטיינה בעקירה מהירה ושרשית של נצני העבר.

על ערכי הסביבה הישנה נפל צל כבד. המשא הרוחני, שהביא המורה מעבר לים הלך והתמעט, יחוסו אל החיים ואופן חייו הלך והשתנה וביחד עם זה הוא נמשך למטה, למטה.

בדברי הקודמים ציינתי בעיקר את ערוץ הזרם הראשי של קיבוץ המורים באותה התקופה. אבל אין ספק שבצדו של זה שטף זרם אחר, אם כי הרבה יותר קטן. אני מכוון לחבורה לא גדולה של חלוצי רוח ובעלי נפש, שההגירה ההיא העמידה לארץ זו. על מציאותה

של חבורה כזאת מעיד בוודאות ובתוקף הרכוש הממשי שיש לנו במקצוע החינוך. בלעדה בלתי מובן כלל שגשוגן של נטיעות החינוך הראשונות בארץ ציה ושממה במובן התרבות העברית ובסביבה זרה ומוזרה ללא נסיון ומסורת וללא ראשי פרקים וציוני דרך.

דווקה העזובה וההפקרות בשדה החינוך שמשו לבני חבורה זו מקור של התלהבות. הן גרו את כשרון עבודתם, חשלו את רצונם, נטעו בלבם את ההכרה כי הוטל עליהם למלא שליחות קדושה בארץ זו והציתו את לבם באש החלוציות. בכוחם של אלה התגברו על אבני הנגף וצורי המכשול, שהיו מונחים בדרכם, שרו ויוכלו לפגעים ולתלאות, היעודים לראשוני הבונים, והניחו את אבן הראשה למפעל תרבותי כביר, לחינוך עברי מודרני. בוודאי מעניין היה לדעת, כמה נשארו מהראשונים הללו וביחוד כמה נשמרו בעצם טהרם, אבל בכל אופן זה אינו נוגע בעצם המעשה הגדול שעשו, המעשה שחרת את שמם באותיות בהירות בתולדות החינוך העברי בארץ זו.

מכתב חמישי

רצונך לדעת את כוחותיו הרוחניים של איזה קיבוץ, לעמוד על הלוז שבשדרתו ולמוד את שעור קומתו המוסרי, צא ובדוק בגדוליו. אמנם יפתח בדורו כשמואל בדורו, אבל לא הרי דורו של שמואל כדורו של יפתח. דור דעה עלול להוציא מקרבו את שמואל ודור ירוד — את יפתח. בין הדור ובין גדוליו קיים יחס ערך ידוע. במידה שיעלה האחד, יעלה גם השני, ולהיפך. כי כוחו של הגדול הוא בעצם תמציתם של המשובח והמזוקק של הדור וגבושם של מיטב כוחות נפשו. לפיכך „משה שקול כנגד כל ישראל" — בדיוק, לא פחות ולא יותר.

כשאתה מוצא בין גדולי איזה קיבוץ אנשי־מידות, יחידי־סגולה, בני־עליה, הללו שמשכמם ומעלה וכו', סימן הוא כי גם הבינונים שבו הם בעלי משקל וכובד. ואם אינך מוצא בו מן המין האמור, סימן רע הוא לקיבוץ בכללו.

כשנסתכל בקיבוץ המורים מתוך בחינה זו, נמצא כי הוא עני מאד בבעלי אישיות ובבעלי רוח (אני דן כאן על הכשרה נפשית ולא לימודית). בוודאי יש בו מספר ידוע של אניני הרגש, בעלי נפש, נקיי

דעת, טהורי לב וכיוצא בהם. אבל כמעט שאין ביניהם כאלה, שיתרוממו לגבהה של אישיות מוסרית גדולה, העומדת למופת בארחות חייה, המצטיינת בכוחות נפש בלתי מצויים והמשפיעה על סביבתה ביודעים ובלא יודעים.

חסרונו של טיפוס מן המין האמור אינו דבר שבמקרה. הוא נובע מעצם אופיו ותכונתו של קיבוץ המורים. בין מסי הגבול, שחברי קיבוץ זה שלמו תופס מקום לא אחרון מס העצמיות והאישיות. הללו הן „עקב אכילס" של הקיבוץ הזה. ואין בפרט אלא מה שבכלל. אין היחיד יכול להעקר לגמרי מסביבתו ולהיות לנושא אידיאלי של תכונה, שהקיבוץ לקוי בה לקוי אורגני.

במלה אישיות תולים על פי רוב „בוקי סריקי", מכניסים בה כוונות שונות ועושים אותה מדרס לבאורים זרים לה. לפיכך מן הראוי לברר קודם את משמעה הנכון. כמדומני, שאהיה קרוב לאמת, אם אומר, ש„אישיות" היא צבע נשמתי יסודי, המייחד את בעליה והמתגלה בו בדברים אלה: החזקה בעיקרים ידועים מתוך הקרבה עצמית, הרגשה מוסרית מפותחת והתעברות על ריב במקום שהדבר נוגע לחילול קדשים. המורה העברי (הטיפוס המצוי) אינו יכול להתברך במעלות אלה. הוא כאילו נתון בנרתיק ברזל ונחושת. הוא אינו מוכשר לא לעמוד בנסיון ולא לסבול על קדושת דעות. הוא אינו נפגע פגיעה מוסרית, כובש ומעלים עין מכל און, שאנו פוגע בו באופן ישר, אינו מתעורר להגיב גם על העול הנעשה במחיצתו ונוקט בכל עוז בסיסמות המעשיות ו„הפקחיות": „מה זה נוגע לי" ו„מה איכפת לי". דומה לפעמים, כי נתהווה איזה קלקול פנימי בעצם חושו המוסרי וכי נשבר בו איזה בורג חשוב ללא תקנה וללא ריפוי.

מידת היושר מחייבת להעיר בקשר עם עצם החזון גם על סיבותיו, אין ספק, כי הרבה עושים החיים הכלליים המיוחדים בארץ זו. התעשיה הענקית ותרבות המכונה, מעמקי התהומות, שאין דוגמתם בשום ארץ אחרת, המבדילים בין קומץ בעלי ההון מעבר מזה ובין המונים הנמקים בענים מעבר מזה, מרוצת השגעון אחרי אליל ההצלחה והתאזרות הכוחות הנואשה „לאחוז בזנבו" בכל מחיר שבעולם וכתוצאה מזה הפסים האדומים של חטא ופשע, החוצים שמי ארץ זו לארכם ולרחבם — כל אלה עשויים להקהות את הרגש, למעט את דמות האדם

ולהנמיך את קול אלוהים שבלבו. אולם יותר מכל אלה משפיעים השפעה שלילית מכרעת תנאיה המיוחדים של ההוראה העברית שבכאן, שבבחינה ידועה, בבחינת הכאת שרשים בסביבה, אין כמוהם לרוע.

המורה כאן כאילו עובד בחלל ריק. הוא נטול סביבה ומרחף באויר. יתמותו ובדידותו נוראות במידה שאין לשער. גם עבודה רבת־השנים ורבת־הפרי במקום אחד אינה יוצרת בלבם של אלה, שבידם גורלו, שום קשרי הרגשה וקשרי אחריות ביחס אליו, אינה מאחיזה אותו אחיזת קבע בענף פרנסתו ואינה מזכה אותו בבטחון כלכלי־מינימאלי. כל רוח מצויה ולפעמים גם קפריסה בלבד עלולות לעקור אותו ממקומו, לסתום את צנור פרנסתו ולהטיל אותו אל המחנה העצום של מחוסרי עבודה ומחוסרי לחם.

תמיהני, אם מי שאינו תושב ניו־יורק יוכל להבין את כל מוראיו של מצב כזה ולתאר כמו את מפלצת ההתנוונות והכליון, האורבת בה באלפי עינים לכל אלה, שמפני איזו סיבה שהיא הורע מזלם והתקרבו אל קו גבולו של המורד. הרבה יודעים לספר מקרי חיים מרעישי־לב בענין זה. ואם גדולה סכנתה של מפלצת זו לכל אדם, על אחת כמה וכמה למורה. הוא הכושל שבכושלים בענין הגנה ועזרה הדדית ונדחותו וחוסר ישעו בוקעים רקיעים! הוא נתון תמיד בסכנת מצור של רעב ואוכל את פת לחמו ברגזה ובדאגה.

תנאים כאלה מוכשרים לגדל אישיות ולטפח אותה כמו שהאשפה מוכשרה להצמיח פרחים. הם ממיתים במורה כל התרוממות הרוח בעודנה באבה, אינם נותנים אותו לעלות, דוחפים אותו למטה ומצמידים אותו אל האדמה. הם מעוררים אותו להחזיק בכל כוחו בחררתו הצנומה, להתרכז כולו בשמירתה ולחיות כמעט על „הלחם" לבדו.

כי ה„אישיות" אינה חלק אלוה ממעל בלבד וכי היא תלויה בעיקר בהשפעתם של גורמי סביבה, יוכיח גם קיבוץ הרבנים שבכאן, קיבוץ זה הוא בעל מסורת ארוכה, בן שלשלת יוחסים ויוצא גזע עתיק של תורה ושל חכמה. דורות של שרי תורה וגדולי יראה, זכי רעיון ותמימי דרך צרפו וקדשו אותו במשך מאות בשנים והטביעו עליו חותם של אצילות הרוח, גודל נפש וטהר לב.

השם „רב" בדמיוננו דמות של נסיך הרוח, אדם עילאה ואישיות

חסודה וקורנת. היתה אחדות ידועה בין גדול הרבנים, הצולל בתהומות התורה והעוקר הרי הרים וטוחנם בסברה ובין הקטן שבהם, שמטענו הרוחני מצומצם ומוגבל. אחדות זו מצאה לה ביטוי במהות נפשית טהורה, שאינה בטלה אפילו באלף, בהתרוממות מעל לחיי חולין, בהשקפה מסוימה על שאלות חיים ובנכונות להקרבה עצמית בעניני דעות.

אולם שינוי הסביבה והעקירה ממקום למקום הנמיכו את שעור קומתו של קיבוץ הרבנים והשיבו אותו כמה וכמה מעלות אחורנית. הוא נעקר ממקום של הרגשת בסיס מוצק תחת כפות הרגלים, של בטחון כלכלי ידוע, של השתרשות עמוקה בסביבה ושל תנאי חיים יציבים ובא למקום שהכל צף ומתנודד, למקום נטול קבע ומסורת ולמקום שהגדול שבפחדים, פחד הרעב וההתנוונות, מעיק עליו בכל כבדו.

לא עמדו לו לקיבוץ זה כל זכויותיו הגדולות בעבר כה ארוך ולא עמדו לו לא ענני הכבוד, שהקיפו אותו בשדרות הדורות, ולא ההשפעה הכבירה שהיתה לו בחליפות הזמנים ובתמורות התקופות. פס־היד חרת על גבו את הכתובת הגורלית שאין ממנה מנוס ומפלט, כתובת הירידה.

אולם ירידתו של קיבוץ זה אין לראות בעיקר, כפי שרבים נוטים לחשוב, בתחום הלמדנות. אמנם אין מן ההכרח לקבל כפשוטם את התארים המופלגים, שבהם נוהגים לעטר את הרבנים שבכאן. ביחוד אין לקבל כפשוטו את התואר גאון, המתנוסס לתפארה לעתים כל כך קרובות בין יתר התארים, עד שעל פיו אפשר לחשוב, כי חיים אנו שוב בתקופת הגאונים. אין ספק כי בכל אותות הכבוד יש ממיטב הגוזמא. אולם מאידך גיסא ודאי הדבר, כי בין חבריו מרובים אבות בהלכה וגבורים בסברה, למדנים מובהקים ומאורות גדולם, לוחמים אמיצים במלחמת התורה ושוחים מופלאים בים התלמוד. אבל הירידה בכל כיעורה נראית בתחום אחר, בתחום הנפש, רבים מחבריו התנצלו את עדי אישיותם וקפחו את קרני הודם. הללו גרמו, כי ירד ערכו של הקיבוץ בכלל, גלה ממנו כבודו, ניטל זיוו והוא מנתר על הארץ כצפור שבורת־גף.

מכתב שישי

במכתבי הקודמים דנתי בעיקר במורים. מכיון שהמנהלים מהווים חלק בלתי נפרד של המורים, הרי כמעט שכל מה שדובר לפני זה מתייחס גם אליהם. אמרתי כמעט, כדי להוציא את התנאים החמריים. בנוגע אליהם יש הבדל גדול בין המורים למנהלים (הכוונה למנהלים של בתי־ספר גדולים). ההבדל הוא גם בדרגת המשכורת, שעולה הרבה על זו של המורה וגם במידת הבטיחות במשרה: מורים הולכים ומורים באים והמנהל עומד במשרתו. אבל חוץ מפרטים אלה מתייחדים המנהלים בקוי־אופי מסויימים וגם בתפקידים. לפיכך מן הראוי לייחד עליהם את הדיבור.

בעצם הדבר הרי המנהלים הם עיני בית הספר. הם מזמינים מורים, קובעים — אמנם בעזרת חבר המורים — את תוכנית הלימודים ואת שיטת הלימודים, נותנים כיוון ידוע לבית הספר ויוצרים אותו הדבר, שקשה להגדירו אבל קל להרגישו ושיש לו ערך כל כך חשוב בחיי החניכים וזהו רוח בית הספר. מלויין של כל החובות הללו דורש ידיעות עבריות כלליות וחינוכיות. כי הלא ההגיון מחייב, כי כוחו של המנהל צריך להיות בעיקר כוח התורה הן הכללית והן המקצועית. אבל לא כל מה שמחייב ההגיון מחייבים החיים. למעשה לא השתלמות עברית או חינוכית מכשירה את האדם למשרה רבת האחריות ורבת התפקידים של מנהל, כי אם תכונות ידועות. לא הכשרון ולא הידיעות מכריעים בענין זה, כי אם „מעלות", שאין להן יחס ישר אל החינוך. ולולא יראתי מפני פרדוכס הייתי אומר, כי אדם זוכה על־פי רוב להנהלה בשל חסרונותיו.

מובן מאליו, כי כבודם של המנהלים העומדים על מרום־תעודתם והמתאימים למשרתם במיטב מובנה של מלה זו במקומה מונח. אני דן כאן בדמות מסויימת של מנהלים שאנו נתקלים בהם לעתים מצויות. דמות זו היא מטושטשת אופי, גמישה ורכה, יודעת להלוך עם כל הרוחות ולהסתגל אל כל התנאים.

מכיון שבעליה של דמות זו אין כוחו גדול בלימודיות, הרי הוא רואה חובה לעצמו להצטיין „במקצועו" הוא ולפתח אותם קוי האופי המיוחדים, שהעלו אותו על כסא ההנהלה. הוא מרכך יותר ויותר את

חוט שדרתו, מפסיד את עצמיותו, עובד להרבה רשויות ומשתדל לצאת ידי כל הדעות. הוא עסוק הרבה בטכוס־עצות ובחבול תחבולות, שבמרכזם עומדים עניני עצמו, ביצירת „פוליטיקה" מסביב לבית־הספר, במנוי גבאים למוסד, שהוא עומד בראשו, והורדתם וכו' וכו'.

יש גם שטיפוס כזה מראה את רוב חריצותו בעניני ממונות, כיצד הוא חס על כל פרוטה ציבורית וכיצד הוא משתדל לקצץ בהוצאות בית הספר ולקמץ בצרכיו. מידה זו, כשהיא מצטמצמת בדברים שהקמוץ יפה להם, היא משובחה. אבל האמביציה הגדולה של זה, החפץ להתרצות אל ראשיו, אינה יודעת שום גבולים. היא דוחפת אותו לקימוצים הנוגעים בבבת עינו של המוסד ואינה נרתעת לאחור גם מפני אחד החטאים הכי גדולים, שנוכל לצייר בכתלי בית הספר, וזהו חטא הנצול. בניצול אני מכוון כשהמנהל מוריד על דעת עצמו שכרו של אחד המורים או אחדים מן המורים מן דרגת המשכורת הקבועה באיזו אמתלה שהיא.

הנצול אינו רק עוון פלילי כלפי המנוצל, עוון שיש בו משום עלבון־נפש ופגיעת־נפש ומשום שפיכות דם, שרתיחתו צועקת לשמים, כי אם הוא חותר תחת עצם יסודו של בית הספר ושולל ממנו איזו זכות קיום שהיא. ההתעללות בחוקי המוסר היסודיים במוסד של תורה מערערת את אשיות בנינו ומנתקת את שרשי הוויתו!

למען האמת יש לומר, כי מטרת הנצול אינה תמיד אישית. יש שמטרתו היא „עליונה", כביכול, כגון הקלת עול התקציב, הקטנת סכום חובותיו של בית הספר או גם הרחבת פעולותיו. אבל בעצם הדבר אין הבדל אם הוא נעשה לשם מטרה פרטית או „לשם שמים". נצול „כשר" הוא בחינת שרץ טהור. בין כה וכה לא יחדל מהיות הפצע היותר אנוש בגוף בית הספר. בכל סוגיו ומיניו יש לקרוא עליו את המלים שזעזעו בשעתן את מחנה ישראל כסוללה חשמלית והעבירו רעד בעצמותינו, בהיותנו תינוקות של בית רבם: „חרם בקרבך ישראל!"

מכתב שביעי

אין לך שעה כושרת לבחון את פנימיותו ועצמותו של אדם כשעת משבר. שעה זו מפילה אור נוקב על האדם ומגלה אותוי גילוי מכריע, גילוי אחרון. הטוב וגם הרע פורצים אז מחביונם, משירים

מעליהם את הקליפות השונות, שהסתתרו בהם, ונראים לנו באספקלריה מבהיקה. הנפש היפה חושפת את ברק חנה, את כוח סבלה ואת מידת יכלתה לעמוד בנסיון, והנפש הרעה — את סיאובה, את כוחותיה האפלים ואת מדורה התחתון.

גם שני שותפי החינוך, שהם בבחינת יששכר וזבולון, המורים ועסקני בתי־הספר, הראו בשנות המשבר את פניהם הנכונים והאמיתיים. והפנים הללו לא היו כלל מלבבים.

אפילו אלה, שלא היו להם אילוסיות יתרות על טיבם של השותפים הללו וידעו להעריך אותם הערכה הראויה להם, נדהמו למראה פניהם של אלה. דומה, כי המוגלה, שהיתה מפעפעת ומחלחלת בשנים כתיקונן מבפנים, ונראתה פה ושם באפיזודים בודדים, נתגלתה בשנים אלה בדמות חבורות ופצעים, שכיסו את כל גופו של החינוך העברי. הבה נעיין ראשונה במעשיו של זבולון.

כשנראו סימני המשבר על האופק, התנודדו בתי הספר תנועה עזה, שהיה בה מעין קול הרעם המתפוצץ במרחקים והמבשר את בוא הסער, מיד אחריה נשמעו קולות הרס ונפץ, שבר וחורבן, קולות אברים מן החי של בתי ספר מפרפרים בין תלי עפר ומוסדות חינוכיים מתבוססים בערמות משואותיהם. מקלטי תרבות נפלו כנפול עלי שלכת ומבצרי רוח התפוררו כבתי קלפים. כוחות החדלון כאילו התאחדו יחד לקצץ בשרשי הנטיעות הרכות ורוח זלעפות השתולל מסביב והילך אימה של כליון ואבדון.

המצב האיום, שנמצא בו החינוך העברי, המכות האנושות שהוכה וגשמי הפורעניות, שנתכו עליו בזעף, לא היו תוצאה מחוייבת של המשבר הכללי והכרח ברזל של תנאי חוץ. הללו יכלו לפגוע בו ולא לסכן אותו. אבל ידם של שני מלאכים רעים, יתום ואלמון, נחתה בו יותר מבשאר המוסדות הציבוריים, יד זו הכריעה אותו הכרעה נצחת.

העומדים בראשו, אלה שבידם הופקד פקדון הדורות, לא עשו (לכל הפחות חלק גדול מהם) איזה נסיון שהוא לעמוד בפרץ ולעצור בעד כוחות ההרס. הללו לא יכלו לאמר: „ידינו לא שפכו". אדרבה, ידיהם שפכו ושפכו. בקלות דעת מאין כמוה ולפעמים מתוך סכסוך פנימי בשל כבוד מדומה או פשוט מתוך שרירות לב קצצו משכורות,

בטלו מחלקות וגם סגרו בתי ספר ונתנו כתבי פטורים למורים. והלב הגוזר לא הסס והיד החותמת לא רעדה!

דומה, כי הללו ששו למצוא איזו אמתלה, כדי לפרוק מעליהם את העול המיותר ולהשליך מעל גבם את המשא השנוא!

תיתי לאחדים מאלה העומדים בראש, שעשו איזו נסיונות בכוון ההצלה. אל נסיונות אלה נצטרפה הקרבה עצמית גדולה מצד המורים, אם כי זו נבעה בעיקר מתוך כפייתם של גורמי חוץ. אלמלי אלה שעמדו לחינוך בשעה היותר חותכת מי יודע, אם לא היה (החינוך הציבורי) יורד לגמרי מעל במת החיים ואם לא היה נסתם עליו הגולל — לפחות למשך זמן ידוע.

הזכרתי לפני זה את קצוץ משכורת המורים. לכאורה בימים של משבר זהו דבר טבעי והכל נפגעים על ידו. אבל אינו דומה קצוץ לקצוץ. הקצוץ עומד על יסוד אי־אלו חשבונות: כוח קנייתה של המטבע בימי רעה מצד אחד ודרגת חיים מינימאלית מצד שני. לפיהם של אלה מפחיתים מספר אחוזים ידוע מהמשכורת הקבועה. כל קצוץ פוגע, כמובן, בסיפוק צרכיו של המקוצץ, אם מעט ואם הרבה, אבל יש לו גבול, קו אחרון, שאותו לא יעבור. (אני מדבר בקיצוצים הנעשים על־ידי אנשים בעלי־אחריות באיזו מידה שהיא ולא על־ידי מנצלים מגונים). קו אחרון זה גובל בסיפוק צרכיו היסודיים והראשונים של המקוצץ. בקו זה אין לנגוע ויהי מה! אבל בקיצוץ משכורות המורים הותרה הרצועה לגמרי: לא השתמשו באיזה קנה מידה שהוא, לא הביאו בחשבון שום צרכים ולא שמו לב לשום עקרונים. איזמל המקצצים „חתך" בשכר באכזריות, צמצם אותו צמצום אחר צמצום והעמיד אותו על סכום כזה שיש בו משום יסורי רעב ויסורי עלבון ביחד.

נמצאו בעלי חשבון ואוהבי מספרים, שהשתדלו לצוד ברשת הסטטיסטיקה את הקיצוצים האלה ולהעלות אותם על הלוחות במספרים מדוייקים של אחוזים. הללו טרחו ומצאו, לפי הנרשם בזכרוני, כי בסוגים ידועים של בתי ספר הגיע מספר האחוזים של הקיצוצים עד כדי ארבעים וחמשה ויותר ובאחרים עד כדי שישים. אולם תמיהני, אם יש צורך בחכמת חשבון זו, בה בשעה שאחוזי הקיצוצים מגיעים למספרים מבהילים כאלה. הלא מוטב לקרוא את הקיצוצים בשמם

הנכון, בשם של זריקת פירורים לעלובים וחלכאים, המזכים אותם בחבלי גסיסה.

ומזבולון אל יששכר. המורים אמנם היו בעיקר נפעלים ולא פועלים. אותם השכיבו על שולחן המנתחים וכרתו מהם אברים־אברים, ולעתים גם התעללו בהם. אף על פי כן עוד נשארו בהם קצת מאושרים, שאצבעות החנק של המצוקה לא פגעו בהם ושמרכבת חייהם התגלגלה נוחות ורכות, כבימים הטובים. הנני מכוון בדברי אלה לבעלי המשרות הכפולות וההמשולשות (היו גם כאלה, אם כי מעטים מאד). מחובתם של אלה היה להתרומם בימי־חירום אלה מעל לצרכיהם הפרטיים, להראות אותות רגש אנושי טהור ולוותר על מותרות במובן ידוע לשם הרעבים ללחם ולמשרה והעומדים על סף ההתנוונות. אבל הללו התבצרו במבצר אנוכיותם, אטמו אזנם לצו השעה, לא נהגו מנהג אחים בחבריהם והתעלמו מהם התעלמות מחפירה.

שאלה זו, שאלת המשרות הכפולות, נתדיינה בשעתה בעתונים, ועד כמה שהדבר לא יראה מוזר, נמצאו כאלה שנטו להקל. אבל באמת אין זו שאלה שההכרעה בה תלויה בסעיפים ידועים של ספרי־חוקים. פתרונה נמצא בשטח אחר לגמרי. נניח, שעל־פי־דין יש מקום להתיר, אבל היכן הוא הדיין שבלב, היכן היא ההרגשה המוסרית הישרה והפשוטה והיכן הם כל צוויי היושר שנצטוינו עליהם? ועוד זאת, המורה יונק את עיקר כוחו מהרעיון המוסרי. רעיון זה הוא חוט השדרה שבכל לימודיו. לפיכך כל מורה המפקיע את עצמו מחובות מוסריות, הריהו עושה את עצמו בדאי ואת תורתו פלסתר!

כשלון המורים בענין המשרות הכפולות הוא כאין וכאפס לגבי כשלון אחר שנראה באותו זמן, הכשלון הראשון הוא סוף סוף זלזול במצוה שמלוייה דורש שבירת היצר וגבורת נפש ידועה. לא כן הכשלון השני, הלה הוא בגדר עון פלילי ואשמה כבדה. הנני מרגיש בכובד האחריות שאני מקבל על עצמי ב„אני מאשים" ממין זה והנני מקדים ומודיע, כי האשמה זו מכוונת למיעוט קטן. אף־על־פי־כן ראוי להתריע ולהפגין עליה ולהרעיש עליה את העולם. וקיבוץ שבתוכו יש מקום לחטאים כאלה צריך לפשפש במעשיו.

בכשלון השני שהזכרתי, התכוונתי לעובדות אלה: באיזו בתי־ספר, שבהם נמסר הסכום הכללי של שכר המורים למורים בעצמם,

קמו הרבים על אחד או אחדים ממחנם, הוציאו אותם באיזו אמתלאות מחבר המורים וחלקו ביניהם את שכרם של המוצאים. והמעשים האלה נעשו בניו־יורק בשנת תרצ״ב, כשרעב איום צר על העיר בעקשנות קודרת, כשכל אחד דבק בכל כוחו ב„משהו״ האפשרי בתור המוצא היחידי להתקיים איזה קיום שהוא, כששורות הרעבים ללחם ולעבודה הלכו והצטפפו, הלכו ורבו מיום ליום וכשקפוח של עבודה מאיזה סוג שהוא היה קפוח שאין לו חליפין ואין לו תמורה!

כשלונות ממין זה אינם יכולים להתבאר בירידה מוסרית בלבד. הם מעידים גם על טמטום הרגש והקשחת הלב במידה בלתי מצויה בשום קיבוץ אחר. והשאלה מתעוררת מאליה, מדוע נבדל קיבוץ זה לרעה מיתר הקיבוצים? מדוע רבו כל כך מעשי ההתעלמות וההתנכרות בין חבריו?

חושבני, כי הרבה עשתה בזה גם הזרות השוררת בין חבריו. חברי כל קיבוץ קשורים ביניהם בקשרים שונים, קשרי חובה וקשרי רשות; קשרים פרופסיונליים וקשרי הכרה באחים לעבודה ולעמל, לשאיפה ולמטרה. יש גם שהקשרים האלה מתעלים לקשרי ידידות ורעות. אולם גם קשרי הכרה בחברים בלבד כוחם יפה ליצור יחסים ידועים בין בעלי הכרה זו ולארוג ביניהם חוטי אהדה ידועים, הנמתחים מלב ללב ומנפש לנפש. הללו על פי עצם טבעם דוחפים בכוח־פנימי למצוות אנוש ולמעשים טובים. לא כן חברי קיבוץ המורים. הם אכולי הרגשה של זרות הדדית — זרות פנימית ונקשה, השמה מחיצה עבה ואטומה בין האחד לשני. כל אחד הוא עולם יחיד ומיוחד בפני עצמו, מובדל ומופרש מבני אומנותו, מבוצר במבצרו הפרטי וחי בבדידות ובערירות.

חומר בזר מבשונא, שבשונא אנו מכירים, ואם הוא שונא הגון, אנו גם מכבדים אותו במידה ידועה. אבל בזר אין אנו מכירים כלל. הוא נמצא מחוץ לעולמנו ואין לו שום נקודת־אחיזה במחשבתנו. אנו מתרחקים ממנו תכלית הריחוק ומפקיעים את עצמנו ביחס אליו מאיזו חובות שהן.

הירידה המוסרית והזרות הן הן שני המלאכים הרעים, המלווים את קיבוץ המורים. הן מנוולות אותו ואוכלות בגופו כאכול סרטן בבשר החי. הן הן אבותיהם של המעשים שהזכרתי. הזרות מקפחת את רגש

הרחמים והירידה המוסרית — את הרגשת החובה. ובהתמוטט שני יסודות־בראשית אלה, מה מקום לכל מערכת הבנינים המוסריים הקטנים והגדולים שנבנתה על יסודות אלה? מה מקום יש לכל מושגי היושר והצדק עם תולדותיהם ותולדות תולדותיהם, שאלפי שנות תורה ומאות שנות תרבות השתדלו לנטוע בלב האדם?

הקורא העברי באמריקה

א

כמה וכמה עטים ננעצו בנושא זה וכמה נסיונות נעשו לפענח דמות מסתורית זו. אולם, דומה, ספינקס זה שומר על סודו, כשהוא מעולף בתעלומתו הכבדה, ומוסיף לחוד את חידתו ולגרות את הדמיון.

מי הוא אותו קורא, שהסופר מתכוון אליו ביודעים ובלא־יודעים ומשתדל לבצר לעצמו איזו פינה בלבו? מי הוא ה„נסתר" הזה, מהו טעמו הספרותי, מדרגת השכלתו ומעמדו החברתי? מה הוא מבקש בספר העברי ומהו היצר הדוחפו לקרוא אותו: אסתיטי, רגשי או מחשבתי?

על שאלות אלה אפשר, כמובן, להוסיף. אולם צריך אני להודות, כי גם לאלה שפרטתי בכאן אין בידי מפתח מכוון ומתאים להן התאמה גמורה וכי בסופו של דבר אין לי אלא להשיב על רובן ככולן במלה אחת, שעוד מימי ילדותנו השיבה עלינו רוח של רזיות, הלא היא המלה הידועה „תיקו". לא הצלחתי עדיין לתפוס דמות זו, שכולנו מעוניינים בה, ב„ציצית ראשה", לדובב אותה ולחשוף את סתריה ונצורותיה, צפונותיה וכבשוניה. לפיכך אין לראות בדברי הבאים משום חתירה לגילוי כולל ושלם של הדמות המבוקשת. ברצוני רק להעיר איזו הערות בקשר עם אחדות מהשאלות, שהעמדתי לעיל.

אמנם איני בטוח כלל, כי לא קדמוני אחרים במעט או בהרבה בנידון זה. אבל מכיון שהשאלה על הקורא העברי בכללותה היא עיקרית ומרכזית והשפעתה על גורלה של היצירה העברית בארץ זו גדולה במאוד־מאוד, על כן חושבני שכדאי לשוב אליה מזמן לזמן.

קודם כל, שתי הערות כלליות.

ראשית, דיוני ברשימה זו הוא בקורא ספרים ספרותיים־אמנותיים, כגון סיפורים, שירים וכדומה, פרט לספרי שימוש ומדע וכיוצא בהם.

שנית, כל הכללה באיזו צורה שהיא אינה אוצרת בקרבה, על־פי רוב, אמת טהורה במאה אחוז. פשוטו של דבר, יש לה כמעט תמיד יוצאים מן הכלל במספר פחות או יותר גדול. אולם אני איני נוקט בדברי הבאים לשון מדעית, המדייקת בהיקשיה ובמסקנותיה בתכלית הדיוק, הבודקת כל לבנה ולבנה שבבנינה בדיקה קשה וחמורה והמוחקת מ„חשבונה" את כל ההנחות, שאין בהן וודאות גמורה ומוחלטת ושביסוס אמיתותן מצריך את השימוש בדיבורים מעין „מסתמא", „מסתבר", „הולכים אחר הרוב" וכיוצא בהם. אני נוקט לשון בני־אדם, הרואה מיעוטים, ביחוד הללו שאינם ניכרים, כאילו אינם והקובעת „כללים כוללים" גם במקום שאיזה פרטים מסרבים להכנס למחיצתם.

ועתה, אל עצם הענין.

ברי, שאין לדבר על קורא עברי סתם. הוא אינו „מעור אחד", כי אם נחלק לסוגים ולבני־סוגים. אולם בראש וראשונה יש לחלקו לשני סוגי אבות, הנבדלים זה מזה הבדל רב והם: אלה שבאו מעבר לים ובני־ארץ זו. יש אמנם שבן סוג אחד מתגלגל בבן סוג אחר, אבל הצורה הכללית של חלוקה יסודית זו אינה נפגמת על־ידי כך.

אתחיל את דיוני באלה שבאו מעבר לים. הללו, כוונתי בני התורה שבהם, הם חניכי ה„חדר" והישיבה, שהתרבות העברית שימשה להם מקור ראשון של ידיעה והכרה. היא סיפקה את עיקר מזונותיהם הרוחניים והיא גם פתחה להם חלונות לעולם הגדול. הם הם נאמני הספר העברי בארצות שמהן יצאו ומהם נוצרה המשפחה הקטנה, השומרת על ההוויה העברית בארץ זו והמשתדלת להרחיב את תחומי השפעתה.

ההגיון מחייב, כי עברם וחינוכם של אלה, שהכשירו אותם לקנאות ליצירה העברית, מטילים עליהם את החובה, שהיא בעצם זכות, להמשיך את חוט הנאמנות, שהחזיקו בו בידים אמיצות בארצם הישנה, גם בארץ מגוריהם החדשה. אבל לא כל מה שמחייב ההגיון מחייבים גם החיים. דומה, הם שילמו מס כבד לממונה על הגבול שבין ארץ לארץ. שינוי האקלים ויסורי הקליטה בארץ החדשה, ההולכים

ונמשכים כמעט עד „זיבולא בתרייתא", פגעו קשה בנפשם העברית, צינגו את חומה והפיגו את הרגשתה הפנימית. היא נתקפחה בין עקירה מסביבה אחת להנחה בסביבה אחרת, השונה ממנה תכלית שינוי.

החיים ברוסיה הצארית (רובם של אלה, שעליהם מוסבים דברי, הם יוצאי ארץ זו), שהיו כבולים בכוחו של שלטון הרשע ונתונים בכור עוני ושעבוד, סבל ויסורים גרמו בתקפו של חוק הניגוד ליצירתה של סביבה פנימית רוחנית, ששימשה מקלט מגסותה של הממשלה, מזידונותה ומעניבת החנק, שענבה בה את כל אזרחיה. סביבה זו הקיפה לפחות את כל בעלי ההכרה שבתושבים ובצלה חסו כל אלה, ששמרו על טוהר נפשם. היא היתה נתונה באי ירקרק ופתוחה לרוחות מחדשות ומרעננות. היא היתה רכה ואצילית, מוארה באור החלום, שקויה ליריקה תמימה ועוטה דמדומי זוהר.

והנה סביבה „עגונה" זו, סביבה ארוגה שאיפות־תום עליונות ומשאות־נפש מרוממים הוחלפה פה בסביבה נוקשה וסלעית, סביבה של ברזל ופלדה, סביבה אטומה ואכזרית, סביבה של עזי חיים ומבקשי שררה, סביבה של טורפים ודורסים מכל המינים, הממלאים אותה רעש ושאון, מהומה והמולה של התגוששות והתנגחות, מאבק ומלחמה.

סביבה כזאת משעבדת, גוזרת ומפקדת. היא לוכדת את האדם כולו ברשתה ורותמת את כוחותיו למרכבתה הכללית. היא מטשטשת את כל היקר שבנפש, את כל מה שמילא אותה תוכן ונתן טעם לחייה. היא מצמצמת ערכי רוח וצרכי תרבות צמצום אחר צמצום, דוחה אותם לקרן זווית, מכסה אותם בצל ומעמידה במקומם ציוויי הסתגלות, וויתור, קיפול עצמי והתבטלות.

אמנם כתב שעל הנפש אינו ניתן על־פי רוב להמחק כליל ולוח הלב, שחרותים עליו תורות וערכים, אינו נהפך בנקל ללוח חלק. אבל הצבע היסודי שלהם מחוויר ודהה, מתקלש ומיטשטש. הם מפסידים את נקודתם המרכזית, את החיבור שבין מחשבה ומעשה, בין שאיפה והגשמה, בין דבר שבהפשטה לדבר שבחובה והשבילים שהוליכו ישר מהם אל החיים הממשיים „מעלים חציר". הם מתגלגלים בכיסופים ונהיות סתמיים ובגעגועים ומשאלות עקרים ונטולי דם. הללו אינם מחייבים חיובים ואינם גוזרים גזירות, כי אם „מוצאים תיקונם"

בהשתפכות רומאנטית, בקינות וגניחות וכיוצא בהם ואינם מצטרפים לאיזה מעשה מן המעשים.

יש שפגישה ארעית עם אדם מסוג זה, עם קרוב שנתרחק, חושפת את שיירי המצפון העברי המציקים לו מזמן לזמן על החטאים שחטא לעצמו — החל מפניות עורף לערכי־יקר וגמור בקללת „בנים זרים ילדו", במובן מחיקת העצם העברי. חשיפה זו אינה מתבטאת דווקא בדברי ווידוי, בצעקה לשעבר ובהבעת רגשות חרטה. היא כלולה לפעמים בשיחה תמימה על „ימים מקדם", על מה שהיה ואיננו, על הווי שנגוז ועל דרכי חיים וארחות חיים שצללו אל תהום הנשיה. שיחה מעין זו, האוצרת סער כבוש, המחופה דוק של תוגה חשאית והמקלחת ביחד עם זה קילוח עז וחפשי כבקבוק חתום, שניטל ממנו פקקו, יותר משהיא מתכוונת לזולת היא מכוונת לבעל השיחה עצמו. לא מסירת הדברים לשני היא העיקר, כי אם ההשמעה לאזנו הוא. היא מין תערובת של התפרצות נפשית מאופקה, שיש בה מהשחה מן הלב, מההשתדלות לעמם על שביבי צער המהבהבים עוד במחבואי הלב ולהטיף נטפי צרי על פצעי נפש, שקרומם אינו מוצק עדיין, משום פיוס הדיין הפנימי, עד כמה שקולו לא נשתקק עדיין לחלוטין, ומשום הרמת הערך העצמי.

במיצויים של הדברים אפשר להעמיד את כוונתה הנסתרה של השיחה על משמעות ווידויית זו: אמנם בתוקף התנאים בגדתי בעצמותי האמיתית, הרעותי את מעשי, שחיתי עם הזרם ונתגלגלתי במורד־ההסתגלות מטה־מטה, אבל עדיין לא הוצגתי ככלי ריק ולא שקעתי במ"ט שערי טומאה. כי על אף הכל ולמרות הכל עצם ההתלהבות מתפארת העבר ודבקותי — לוא גם באופן מילולי — בחיים יהודיים ובדרכי תום ויושר מעידים כמאה עדים, כי תוכי לא נפסל ולא נתפגל, כי בפנימיותי שמורה עדיין להלוחית מסורתית וכי מפכה בה מעיין של הרגשות טובות ורחשי טוהר.

אכן גם זוהי נחמה!

אפיזודה אחת שנראתה לי תמוהה בשעתה, אפשר שהיא מתבארת בדברים שנאמרו למעלה, וזוהי: אל שולחנה של מסיבה קטנה של דוברי עברית באחד מבתי־האוכל בניו־יורק נגש פתאום אדם בעל קומה ובעל צורה ומבלי שום הקדמות ונטילת רשות מאת המסובים הואיל

לזכות אותם בנאום שלם משובץ במליצות עתיקות על ערך „השרידה היחידה", על התרבות העברית וכו' וכו', וכשנשאל בסוף נאומו לשמו, השיב בפסוק הידוע: „למה זה תשאל לשמי והוא פלאי", ונתעלם תוך כדי תשובתו זו.

מי יודע, אם לא בהתנהגות משונה זו יש יותר מסתם זרות ומהרצון להתמיה ולהדהים? מי יודע, אם לא מעורב בה גם כוחו של איזה מצפון „שאינו בסדר", הלוחש מתוך ערמות האפר? מי יודע?

הנני שב אל דברי הקודמים.

מובן, כי בסביבה, המרחיקה קרובים בזרוע והמוחקת את הפרצוף היהודי בתקיפות, עולה „הכורת" על הקורא העברי. ואמנם אין צריך לומר כי חסר לנו לחלוטין הקורא העברי האידיאלי, שהיה מחכה לספר חדש, גוזר את עליו בהנאה חושנית ושותה את דבריו בצמאון עז. קורא מסוג זה הוא ב„בל יראה ובבל ימצא" והוא כולו נחלת העבר. אולם גם הקורא הרגיל, שאינו מכוון כוונות עליונות ואינו אומר „לשם יחוד" לפני קריאתו, כי אם קורא לשם סיפוק תביעתם של צרכי רוח וצרכי תרבות, גם אותו „יש לחפש בנרות".

קשה הדבר לאמרו, צער לאמרו, אבל העובדה אינה זזה ממקומה, כי חוג הקוראים העברים, המתכוונים בקריאתם לספק את יצרם הספרותי, הן סיפוק של הנאת יופי והן סיפוק של גירוי כוח המחשבה הוא מצומצם במאוד־מאוד.

יצר הספרות היפה (מן המין המשובח) הוא בדרך כלל בלתי אגרסיבי, מתפרץ, תבעני או לוחם. אדרבה, הוא רך וענוג, צנוע, ענוותן ו„נחבא אל הכלים". הוא סולד ונרתע לאחור מפגיעה כל־שהיא. קוי החיבור שבמישרין בינו ובין המציאות הממשית קלושים ורפים והוא עומד, רובו אם לא כולו, על ניעור רגשות והנעת מיתרי הלב. כי על כן הוא זקוק לטיפול וטיפוח מיוחד, לאקלים מתאים, לסביבה אוהדת ולתנאים נוחים. יצר זה הוא אחד מצרכי הנפש הראשונים, הכורע, נופל תחת מגלה של סביבה זרה ומתנכרה, שבה מתאמץ המתיישב לנטות קו חיים במקום הקו שנשבר ולהאחז בצפרניו ושיניו באיזו נקודת־משען, ועל כולם, בסביבה שבה נראים רכושו הרוחני ותרבותו שהביא אתו „יוצאי דופן", נטולי חיוניות ומיותרים.

אבל כוח שלטונה של הסביבה הזרה אינו בלתי־מוגבל, מוחלט

ובלתי־מנוצח, בחינת „כל כלי יוצר עליו לא יצלח". הוא אמנם משפיע, רודה ושולט בתקיפות, אבל אינו כל יכול, מושל יחיד ומיוחד, החותך למפרע את דינה של כל מלחמה בו כמלחמת שוא. לעומת כוח הסביבה אפשר להעמיד כוח ההחלטה, העיקשות והרצון של היחיד, המסרב לוותר על עצמותו, להיהפך לאבק פורח ולהבלע בבית בליעתה הענקי של הסביבה. כוח לעומת כוח! אמנם כוח יחיד כנגד כוח רבים, אבל כוח מפנים כנגד כוח מבחוץ, כוח היונק ממעמקי הדורות כנגד כוח זר וחדש.

ונפלא הדבר, כי יש שכוח היחיד במלחמתו בסביבה פורץ ומתגלה במיוחד דוקא בסביבה תוקפנית ודורסנית, כשהתקווה לנצחון רפויה מאוד לכאורה: כשממשלתה של הסביבה חזקה ביותר וכשלשונות האש של הכליון התרבותי מלחכות על ימין ועל שמאל. או אז יש שתתלקח שלהבתה של מחאת הנפש בכל עוזה, יתגברו ניצוצות המרד ויתעצם חפץ הקיום הרוחני, משל לשטחים שוממים, הקוסמים לחלוץ האדמה, שקסמם נמצא ביחס ישר לגודל השממה והעזובה.

ידוע, כי מלחמת היחיד בסביבה היא מן הקשות ביותר, והכשלון אורב בה על כל צעד בשבע עינים. היא דורשת שחייה נגד הזרם, נכונות לסבול על קדושת דעות, עמידה תמידית על המשמר, רצון עז ודרוך וביחוד כיוון רצון היחיד לרצונה של האומה. אולם מאידך גיסא יש למלחמה זו עבר גדול. ואם תמצא לומר, אפשר להעמיד את תמציתה של כל ההיסטוריה העברית במשך ימי הגלות על סגולת האומה למרוד בסביבה, להחזיק בתרבותה ולהתבצר במבצר רוחה. אלא מאי? בדורות האחרונים עלו פרצים במצודת רצון הקיום והכלונסות המוצקות, שחיי עמנו נשענו עליהן, התחילו להתערער. אבל דווקא מצב זה מחייב. הוא אות קריאה להתעוררות, למרד ולרצון הקיום.

מהדברים האמורים אפשר לעמוד במקצת על דמותו של הקורא העברי, שבא מעבר לים, בארץ זו. חוגו מצומצם במאוד ואינו מצטיין כלל בכמותו. אולם מצד איכותו ברור הדבר, כי רובו ככולו שרה עם הסביבה הזרה, נפתל עמה ונלחם בה. וודאי שלא כל בני החוג הזה יכלו לה במידה שווה ולא כולם הצליחו לחוג את חג נצחונם השלם עליה. הדעת נותנת, שכמה מהם נשרטו שרטות קלות או קשות וכמה

מהם הפסידו הרבה ממשקלם הרוחני. לא הרי אלה כהרי אלה. הצד השווה שבהם, שכולם מתייחסים אם במעט או ברב למשפחת ה„מורדים", שכולם נתנסו בנסיונות הסביבה ובפיתוייה, שכולם נוגדו על סדנה של מלחמה בהסתגלות הכללית וכולם ניצלו מהגלגול במורד.

לפיכך אפשר להניח בוודאות כי רבים מבני החוג הזה מהווים סוג הקורא העברי הנבחר מכמה בחינות, הם חודרים לפני ולפנים של אוצרות הלשון העברית, הם ספוגים תרבות עברית מקורית והם מתייחדים ביחסם הנפשי אל הספר העברי.

הספר העברי הוא להם יותר מספר. הוא להם מעין „מקדש מעט", פינת־קדושה בתוך חולי החולין שמסביבם, שבה הם מוצאים תיקון לנשמתם העברית. מהם גם מברכים ברכת הנהנין על הבכורות הספרותיות שבכאן, שמחים על כל גילוי של פרי ברכה, על כל נצנוץ של כשרון ועל כל אות המעיד על שגשוגה של הספרות פה ורוחשים רגשות הודיה לכל מביאי מנחה ספרותית, ביחוד בארץ זו, הן מנחת עשיר והן מנחת עני.

ב

ומהקורא שבא מעבר לים אל יליד הארץ הזאת.

זה כמה שנים, שחל שינוי לטובה בנוער היהודי (בחלקו). דומה, ניבעו פרצים במבצר הספורט והשעשועים שהתבצר בו הנוער ובחומת האדישות וההתכחשות לעניני עמו, שישב בתוכו. נתגברה בו ההכרה הלאומית ונתעוררה בו ההתעניינות בחיי עמו, בתולדותיו ובמוסדותיו. הכלל, מורגש בו איזו ניצוץ של „ויגהו וכו' אחרי ד' " בצורה מודרנית.

בתוך ההתעוררות הכללית נתייחד יחוד של מקום וחשיבות לתנועת הנוער „העברי" (בעל חינוך מקורי). אמנם נוער זה אחר לבוא. שנים על שנים חיכו מוריו ומחנכיו בלב כלה לברכת הארץ, לצעירים בעלי רוח, שיצדיקו את התקוות שתלו בחינוכם, לצעירים שישחו נגד הזרם, שישאו את בשורת התחיה העברית ושיהיו לכוח חי ופועל בקהילות היהודים בארץ זו. אולם שנה הולכת ושנה באה, חבורות־חבורות צעירים גומרים את חוק־לימודיהם בבתי־הספר העברים — לכאורה צעירים אלה הם מרובי לחלוחית ובעלי שרשים עבריים — אבל הם נגרפים בזרם החיים, מועלים בשליחות חינוכם,

מתנכרים לתעודתם, אובדים בשאונו והמונו של הכרך הגדול ולא נודע מקומם איו. אולם סוף־סוף אחרי תוחלת ממושכה וצפיה ארוכה בא הפלא. נתארגנה תנועת נוער בעלת מעוף ובעלת מטרות רחבות וגדולות. היא הכריזה על חיים עבריים שלמים, על הפצת התרבות העברית המקורית, על עידוד היצירה העברית וכו' וכו'. וכך נסתם הגולל על העבר עם אכזבותיו וקלקלותיו והלב התמלא תקוה חדשה.

דומה, החינוך העברי יכול היה להשיב בגאון על השאלה: „מי ילד לי את אלה וכו' וכו' ואלה מי גידל" במלה הראשונה של עשרת הדברות ולזקוף את התארגנותו של הנוער העברי אך ורק על חשבונו הוא. אבל חלותה של הופעה זו בימי המצוקה הגדולה באירופה ובימי דחיקתם של יהודים ממקצועות פרוספיסיונאליים וגילוייהם של סימנים אנטישמיים במדינה זו מצביעה על הקשר שבינה ובין העובדות הנזכרות, או, כפי ביטויים החריף של חז"ל, על כוחה של „הסרת הטבעת". באופן זה יש לראות את ה„שבים" לא כשבים מאהבה בלבד, כי אם כשבים מאהבה ומיראה ביחד או כמזיגה של „גרי אריות" ו„גרי צדק". אמנם החינוך עשה הרבה, אבל לא את הכל. הוא נטע בלב את גופי האידיאלים, שעליהם עומדת תנועת הנוער, אבל בהתאחדותו של הנוער לתנועה מסודרה ומאורגנה לשם מימושם של האידיאלים האלה, נראה לי כי יש עוד שותף...

העמדת תנועת הנוער על יסודה ושרשה אינה באה לשם חקירה ועיון מופשטים: היא מסבירה את דרכיה המיוחדים של התנועה וכשלונותיה. לוא נבעה תנועה זו ממעמקים, כלומר ממעמקי עולמו הפנימי של הנוער ולוא היה מרגיש בה צורך נפשי אמיתי, היתה מספיקה במשך ימי קיומה לכתוב בספר תולדותיה דפים יותר מרובים ויותר יפים והיתה מראה חריצות יותר גדולה בביצוע מפעלים.

יודע אני, כי החלום והפתרון, הרצוי והמצוי, האידיאל וההגשמה, אינם שמות נרדפים, לפיכך איני קובל על איטיותו של חוט העשיה. גלוי לפני, כי חוט זה הוא עקשן וסרבן ורק במאמצים גדולים אפשר להמשיכו הלאה, בלי הפסק. אלא על מה אני קובל? על חוסר הקבע והרציפות במעשיה של תנועת הנוער, על יקיצותיה התקופתיות מתוך שימת ריווח גדול של ימי בטלה בין תקופה אחת לחברתה ועל זה

שלעתים ה„יקיצה" השניה אינה משמשת חוליה נוספת בשורת חוליות השלשלת, כי אם איזו „התחלת בראשית" בלי קשר עם מה שלפניה.

מנהגה זה להתעורר לרגע, לפרסם „מאניפסטים" ולשקוע שוב בשנת גבורים זמן ארוך־ארוך מזכיר דרך אגב את דברי הסופר האנגלי מיקולי על בולמוס המוסר התוקף את העם האנגלי בתקופות קבועות, שבהן הוא מכלה את חמתו בקרבנות שהוא בוחר, אולם בימים שבין התקופות מצפונו ישן והוא סובל ומעלים עין מכל מעשי עוול ורשע.

הנה דוגמה. לפני איזו שנים נוסד על־יד תנועת הנוער וועד להפצת ספרים עברים. הוועד טיפל בזה איזה זמן, נכנס לישיבות, חיפש דרכי הפצה, ערך רשימות של ספרים, חיבר עליהם הערכות תמציתיות והצליח במקצת להכניס כמה ספרים לביתם של הקוראים. כעבור חדשי מספר נפסקה העבודה והשתלטה דממה ארוכה וממושכה. ואחרי הדממה עלתה שוב שאלת הפצת הספר, אבל כל החומר של הנסיונות הקודמים הן על דרכי ההפצה והן הרשימות וההערכות כאילו צללו במים אדירים, והתחילו שוב מא׳.

נדנודים כאלה „מובנים" היטב רק בתנועה הנדחפת בכוח חיצוני. בתנועה כזאת הכל לפי הרוחות המנשבות ולפי השפעת הרגע.

מובן, שדברים אלה אינם באים לשם קנטור וחיפוש מומים. יודע אני להעריך כל נקודה ונקודה של חיוב, כל קורט של מעשה רצוי וכל נדנוד של מפעל, אשר ברכה בו. אבל דווקא זה מעורר אותי לגלות את מקום התורפה של התנועה האמורה עד כמה שהוא ידוע לי. כי חושבני, שתנועה זו יצאה כבר מ„חיתוליה" ואינה בגדר נטיעה רכה שכל הנוגע בה מביא עליה כליה. היא מתקיימת זה שנים ועתידות גדולות צפונות לה, אם רק תדע להיות מה שהיא צריכה להיות. חסרונות ניתנו להמנות ושגיאות ניתנו להיתקן. הללו אינם נוגעים בערכה הפנימי ואינם מערערים את הצורך שיש בה. היא תוכל להתחזק, להתאושש ולצעוד בצעדי גבורה לקראת כיבושים בנצחונות הצפויים לה, אם רק תבין לכלכל את דבריה במשפט ובסדר.

הארכתי קצת בענין תנועת הנוער, כי לפי דעתי, יכולה תנועה זו לפתוח דף חדש בהפצת התרבות העברית, לפלס לה נתיב בין אלפי צעירים ולהעלות את מספר המחזיקים בה במידה בלתי צפויה כלל. אבל לעת־עתה פעולה זו מחכה עדיין למבצעיה ולמגשימיה.

במאמרי זה, שאינו „חזון" לימים יבואו, כי אם תיאור היש הממשי, תיאור הקורא העברי הנמצא בעין, צריך אני, כמובן, ללכת לא אחרי הדמיון, כי אם אחרי העובדה. והעובדה, כפי שהיא-נראית לי היא זו. הצעיר, שעבר את הדרגות השונות של חינוך רוצה להתקשר עם הספר העברי ולשאוב את התרבות העברית ממקורותיה הראשונים. אולם רצון זה נתקל בדרך ההוצאה לפעולה בקשיים רבים, כי על כן ה„סך-הכול" מעציב עד מאוד ומי יודע מתי נוכל לומר על „יליד הארץ" „זה ינחמנו". לעת עתה קוראי הספר העברי שבהם הם „שבלים בודדות".

מה הם הקשיים? אדלג על החיצוניים, כגון הקושי להשיג ספרים בזמן המלחמה, מחירם הגבוה, חוסר מנגנון להפצתם וכדומה. אעמוד על הפנימיים. ראשית, קושי נפשי. החינוך העברי למרות כל המאמצים, שהושקעו בו, מייחד לעצמו לכל היותר פינה קטנה שבנפש, לפעמים פינה חמה למדי, אף-על-פי-כן רק פינה. אולם כל חדרי הנפש המרובים והרחבים מלאים וממולאים חינוך כללי, הטוען „כולה שלי" והשואף לשפוך את ממשלתו מבלי שום שיור על האדם כולו. לפיכך כל טיפול וטיפול בפינה זו דורש במידה ידועה גבורה ומאמץ. הוא מחייב את בעליו למרוד באדנותו התקיפה של החינוך הכללי, התובעת לעצמה שלטון יחיד ובלתי-מוגבל, לנטות מהדרך הכבושה והסלולה שבנפש וללכת בצדי דרכים, בשבילים נשכחים ועזובים.

שנית, קושי ענייני ולשוני.

הקורא, שאנו מדברים בו כאן, אינו נאמן ביתה של המחשבה העברית: הוא אינו יודע כל עיקר או יודע מעט מאוד את דרכיה השונים, גלגוליה, שרשיה וענפיה של מחשבה זו. נוסף לזה, אין הוא יכול למצוא שילומים בעד עמלו הרב בתענוג הקריאה. תענוג זה מצד צורת הלשון עומד על ידיעה עמוקה של המקורות, על ההרגשה הדקה בכיבושיו הלשוניים של הסופר, בחידושי צירופיו, בחיתוך ניביו, ביחודו הסגנוני ובהדים ובנות-הדים, שהוא מעלה מסגנון הקדמונים.

הצעיר שלמד על-פי ספרי לימוד, קיצורים שונים וכדומה ולא התעמק במקורות הראשונים הוא בגדר „זר לא יבין את זאת".

מובן, שהדיבור סובב כאן על זה שיש לו הכנה נכונה בגופה של הלשון, אלא שלא חדר למעמקי נשמתה. אבל מה רבים הם (גם

בין אלה שקיבלו חינוך עברי) שאינם מוצאים את ידיהם ורגליהם גם בשכבות הלשון הפשוטות ושידיעתם האלמנטארית פגומה ולקויה, קטועה ומשובשת.

מה תקנתם של קשיים אלה?

וודאי שהמחשבה העולה מיד על הלב היא: הענקה לחניכים עושר יותר גדול של ידיעות עבריות ופתיחת־דלתות רחבה לאוצרות התרבות העברית המקורית. אבל מיד נשאלת השאלה: האם ביצועה של מחשבה זו הוא בגדר אפשרות קרובה או רק מעין „הלכתא למשיחא"? מי נביא וידע?

לעת עתה אין מי שיוכל להשיב על שאלה זו תשובה, המבוססת פחות או יותר על הנסיון. דבר אחד הוא למעלה מכל ספק, כי החינוך העברי עומד עדיין בראשית דרכו, כי האפשרויות שניצל עד עתה מועטות ביחס לאלה שלא ניצל וכי עליו ללכת עוד דרך ארוכה־ארוכה עד שיעמוד על הגובה הראוי. ומי זה יוכל במצבו הנוכחי של החינוך למוד בדיוק את מידת כוחו, להסיק מסקנות על יכלתו המאכסימאלית ולהחליט מה הוא יכול לתת ומה אינו יכול. נשאר רק לתבוע מאת החינוך תביעות רצופות ובלתי־פוסקות — וימים יגידו.

דבר שני שבוודאי אין עליו חולקים הוא, כי החינוך העברי הוא „כושל" במדינה זו. כי על כן ביחד עם העמקתה של מחרשת החינוך והעלאתה של רמת ידיעות התלמידים יש לפתח בקרב חניכי בתי־הספר „רוח חלוצי" ביחס לעיון בספרים עברים. בעל רוח כזה לא ירתע מפני מכשולים ולא יסוג מפני קשיים. הללו ישמשו לו כוח מגרה ודוחף להתגבר עליהם ולנצחם. הוא יבוז לכל המעצורים וישיש לקראת קרב הכיבוש והנצחון.

ומבתי־הספר הרגילים את בתי־המדרש העליונים.

בתי־מדרש אלה מעטים — כחמשה־ששה בכל ארצות הברית, ומספר חניכיהם אינו רב בערך. אבל הם מתייחדים יחוד של חשיבות יתירה הן מצד מעמדם, הן מצד היותם מרכזים לחברי מורים בעלי שיעור קומה במדע העברי למקצועותיו השונים והן מצד חניכיהם המבוגרים.

רבים מחניכיהם עברו את דרגות החינוך הנמוכות והבינוניות ומהווים את „חיטת התרומה" שהופרשה מציבורים, ציבורים של חולין.

כל אחד מאלה הוא לפי המדרש הידוע: „בנוהג שבעולם אלף בני־אדם נכנסים למקרא, יוצאים מהם ק' למשנה וכו' וכו'", הנבחר שבאלף תלמידים, שזכה להגיע למה שהגיע, ומבחינה זו אפשר לכנותם בשם „חניכי האלף".

בחייהם של בתי־מדרש אלה תופס, כידוע, „העבר" העברי לכל שרשיו וענפיו מקום יחיד ומיוחד. חברי המורים שבהם חותרים כל אחד לפי כוחו להרים מעליו את המסך, לחפור אותו ממטמונים ולהכריח את השר הממונה עליו לספר את סודותיו ולגלות את סתריו. הרוח הכללית המרחפת בבתי־המדרש גם כן מלאה וממולאה רוח העבר. עד כאן, כמו שאומרים, הדברים הם „בסדר גמור". אולם תכנית לימודיהם של מוסדות אלה בנוגע ללשון העברית והספרות העברית החדשה מעוררת תמהון. באחדים מהם עומד העבר עמידה יחידה בתכנית ואין שום זכר ללימודים אלה, ובאחרים מושלכים להם איזו פירורים משולחנו המלא דשן של העבר. וכך יוצא, כי שני המקצועות האלה, שהם אצל אומות העולם פארם ונזרם של כל בתי־הספר — החל מן הנמוכים וגמור בעליונים — או שנשמטים לגמרי במוסדות הגבוהים של העם החכם והנבון, או שמקוצצים בהם בלי רחמים. והמדובר כאן לא על מה שנעשה באיזה זמן מן הזמנים בדורות שלפנינו, כי אם בדור זה ובשנים אלה!

ציון עובדה זו מדבר בעדו בקול אדיר וחזק, שכל ק"ן טעמים שבעולם לא יוכלו להשתיקו או גם להנמיכו.

העבודה, שאני בוש להוסיף אף מלה אחת על־דבר ערכם החיוני של המקצועות האמורים. עיין על זה ביאליק (ביחוד ב„דברים שבעל־פה"), אחד־העם, פרישמאן ועוד ועוד. אולם, כמדומני, כי לא למותר להוסיף דברים אלה: אפשר מאוד, שבין חומותיהם של המוסדות האלה מתמעכים בעלי כשרונות ספרותיים. הכשרון הספרותי עלול לפקוד את בעליו בגיל זה שתלמידיהם עומדים בו. אולם מחסרון טיפוח ופיתוח אפשר מאוד שיאבד הכשרון לגמרי, ואבידה זו היא וודאי אבידה שאינה חוזרת.

השמטת הלשון העברית והספרות העברית מתוכנית הלימודים או דחיקתן לקרן־זווית עלובה ודלה אינן עלולות — אם לדבר בלשון נקיה — ליצור יחס של כבוד אליהן. אדרבה, הן פותחות פתח ל„הערכה

והערכה": אחת ליצירות העבר ואחת ליצירות החדשות. הללו „תורה" והללו אינן „תורה". נמצא, כי במקום להעריך את היצירה לפי ערכה העצמי, לפי רכושה הרוחני ולפי מה ששיש בה כדי להזין, מעריכים אותה לפי תעודת לידתה. הערכה־לא־הערכה זו לא רק מסלפת את שורת הדין, כי אם גם פעמים מביאה נזק ממשי. היא גוזרת על ההנאה — לוא רק לזמן — מיצירה שברכה בה, ולהיפך.

עד כמה שוררות עוד דעות משובשות ביחס לספרות העברית החדשה, אביא לדוגמה שאלה קוריוזית אחת, שנשאלתי ממי שגמר אחד מבתי־המדרש האמורים, וזוהי: מה ראה ביאליק לשטות זו לכתוב סיפורים, הלא כתיבת סיפורים היא פשוט בגדר מעשי ילדות? אודה: שאלה זו הדהימתני. רגע ניטל הדיבור מפי, אולם רגע משנהו התאוששתי ועניתי: ומה, האם טולסטוי ותומאס מאן הם ילדים?

לא אחליט, כי היו לשואל שותפים בשאלה האמורה, אבל נראה לי, כי בחוסר הבנה ספרותית לא היה לו מחסור בשותפים.

ואמנם, אם אין לימוד, או הלימוד פגום, הבנה מניין? וחוסר הבנה מביא, כידוע, לידי חוסר יחס. ודרכו של חוסר יחס להתפשט בעיגולים גדולים ורחבים גם מחוץ לכתלים, שבהם הוא ניכר...

האם לא הגיעה עוד השעה לראשי המוסדות האמורים לבקר את תוכנית לימודיהם ולעשות בה את התיקונים הדרושים?

הסופר העברי באמריקה

כל אלה שהתבוננו בניצני לבלובה של הספרות העברית בימי ה„מקלט" ו„התורן", שראו בהנחת יסודות מוצקים להתפתחותה ושהיו עדים לברכת הארץ באמת־מידה רחבה, זוכרים, כי מסביב לעתונות האמורה התרכזה קבוצה של סופרים צעירים, שתקעו את אהלם בחלקות־ספרות שונות: מי במסה, מי בבקורת ומי בשירה. הללו נשאו מיד להופעתם את בשורת הגידול והצמיחה, עוררו תקוות, ריכזו שימת־לב ונטעו אמונה.

דומה, הם היו בחינת ציצי אביב, שהבטיחו תנובה, הם חתמו על שטרות, שזמן פרעונם יחול בעתיד הקרוב, והם רמזו על אפשרויות רבות־חשיבות, העומדות להתגשם.

כך נראו הדברים בימים ההם, בימי הנביטה. אולם הימים שבאו אחריהם עקרו באכזריות את פרחי הסיכויים (אני דן בענין הכתיבה הפרוזית), קצצו את כנפי הדמיון והכזיבו את התקוות. הדרך המוליכה לעליה ולהתפתחות כאילו נתעלמה, האורות שנצנצו דעכו, השטרות לא נפרעו והגדולות לא באו, לא באו.

ועכשיו, אחרי עבור כמעט ימי דור שלם מהזמן ההוא, אפשר לראות בעליל, כי מעטים עד מאוד מחברי הקבוצה ההיא „העלו אבר" ו„גדלו כנף". השאר, מהם נאלמו ונעלמו לגמרי ומהם משרכים את דרכם בכבדות ומשתדלים להחזיק מעמד כלשהו מתוך סירוב עקשני להכנע לשלטונו של שר השכחה ולהבלע בתהום האילמות.

בשל מה פסקה התפתחותם של ה„משרכי דרך" פסיקה כה מאכזבת? בשל מה עמדו הללו בצעדיהם הראשונים וקפאו קפאון שאין אחריו כלום? ועוד יותר, בשל מה נתחייבו אחרים חובת גלות וירדו לגמרי מעל הבימה הספרותית? איזו רוח רעה הכתה בכשרונות הצעירים הללו, הובישה את לשדם וקפחה את חיוניותם בטרם נתבהר קולם ונצטלל יינם, בחינת „קדמת שלף יבש"?

זוכרני, כי בהיותי קורא חוברות „השלוח" כסדרן, היו עיני

נצמדות ברחמים אל שמותיהם של אלה הסופרים, שהיו „נוצצים ונובלים כעשבי השדה", מופיעים פעם ופעמיים ונבלעים באופל. לבי היה הומה בחזקה ל„חללים" אלה. מכל שם הציצה טראגדיה נוראה וכל „חלל" הכריז על חיים שבגדו...

אמנם חזיון זה אינו בלתי־נורמאלי. יש לשער, כי בשדותיהן של כל הספרויות מפוזרים למכביר „חללי" אדם, שתנאים שונים הפסיקו כליל את פעולתם הספרותית בטרם גמל כשרונם ובכר עטם או עיכבו את התפתחותם ודנוה למאסר־עולם בתחומי ההתחלה. אולם אף־על־פי־כן אין הלב רוצה לקבלו, וגם מתקומם לו. משל ליחסו של האדם אל כמה כוחות־טבע עוורים, המביאים הרס ואבדון בעקבותיהם, שהוא רואה בהם כעין סתירה לעצם הטבע. דומה, הללו מטילים פגם בבריאה ומשדדים מערכותיה. כי על כן הפרחים שלא זכו לפירות, היסודות שלא זכו להעמדת כתלים על גביהם והנטיעות שעלה עליהן הכורת בעודן באיבן — כל אלה מעוררים רוגז וכאב.

רוגז וכאב אלה אינם רק בשל צרת היחיד, בשל כוחות שירדו לטמיון, בשל חיים שכיזבו ובשל חלומות שלא באו, כי אם גם בשל צרת הכלל. הכשרונות שלא מצאו את ביטוים פוגעים לרעה בתרבותה של האומה, מפסידים אותה כל מה שהללו יכלו להכניס לאוצרה ולא הכניסו ועוצרים בעד התקדמותה הרצופה.

ובנקודה זו, בנקודת הנזק הממשי הנגרם לכלל על־ידי ה„נעלמים", גדול ההבדל שבין הספרות העברית לבין הספרויות האחרות. הללו בשל פיתוייהן, הבטחותיהן ותנאיהן הכלליים מספר „אבדותיהן" קטן הרבה יותר ממספר „אבדותיה" של הספרות העברית. ועוד זאת, הן משופעות בעובדים חרוצים וזריזים מכל המינים ומכל הדוגמות ובמספר גדול של יוצרים. כי על כן הקרחות, שה„נעלמים" משאירים מאחריהם אינן עומדות זמן רב בשממונן. הן נחרשות ונעבדות בידי אחרים, מתכסות ירק דשא ופירות ברכה ומצטרפות אל השטח הירוק הכללי. לא כן בספרות העברית. לא רק יוצריה מעטים, כי אם גם עובדיה הנאמנים הם מתי מספר. כל „חלל" משאיר אחריו חלל ריק, שמי יודע מתי ועל־ידי מי יתמלא. לפיכך גדול הצער ביותר על ספרות זו, המקריבה קרבנות כה רבים גם לפגרונו של הכשרון הספרותי וגם לחדלונו.

אמנם קרוב לוודאי, שיש בין המקופחים כאלה, שסיבת התקפחותם יש לבקש מבפנים ולא מבחוץ. הללו הגיע להם מה שהגיע לא מתוך כשלון במלחמת חיים חמורה ומתוך התלבטות נואשה במציאות אטומה ואכזרית, כי אם בשל טבעו המיוחד של כשרונם. הלה היה בחינת „נפל", נידון למות מתחילת ברייתו, או נטול מעיקרו סגולת ההתלקחות. לפיכך יצא, כי במקרה הראשון מיד כשמיצה את טיפת הלחלוחית האחרונה שבו, נפח את „נפשו" והלך לעולמו מתוך מילוא גמור ושלם של תפקידו. ובמקרה השני הרי לא היה בן התפתחות, לכן הוא מסתובב תמיד בעוגתו הצרה והמצומצמת סיבובים מונוטוניים ואינו יכול לפרוץ אותה ולצאת לדרך־המלך.

אולם בדרך כלל שני סוגים אלה נדירים. הרוח דרכה להתברך ממקורה. היא בעלת נביעה הולכת ומתחדשת, דוגמת מעין שאינו פוסק, וכוח זה משומר בה עד זקנה ושיבה. ולא עוד, אלא יש שהיא גם מורדת בזקנה, משתלטת עליה בתקיפות וחיה לה את חייה המיוחדים כמעט עד הנשימה האחרונה. על כן הדעת נוטה, כי רובם של אלה שגמרו בשעה שהתחילו לא „מתו" מיתה טבעית, כי אם „נרצחו" במיטב ימי עלומיהם, בעצם עונת הפריחה והגידול בשל גורמים שונים שהכריעום והפילום שדודים.

מניח אני ארצות אחרות והנני שב אל השאלה: מהי הסיבה שארץ זו שיכלה רבים מסופריה, או לפחות המעיטה את דמותם וקצצה את כנפיהם?

מהרגיל לענות על שאלה זו כדברים האלה: חוסר סביבה, חוסר מסורת, חוסר „כוכבים" ספרותיים גדולים בעלי השפעה, חמרנות וכדומה גרמו. ויש מוסיפים גם גורם זה: דברים שדינם לגניזה מצד נביבותם רואים את אור הדפוס בארץ זו. עובדה זו לא רק מורידה את ערכה של המלה הנדפסת, כי אם גם פוגעת לרעה בציור הכללי של קסם הכתיבה. פגיעה זו קשה ביחוד לכמה מהסופרים, שלא עברו עדיין את תקופת ההתאבקות. היא עלולה לצנן את התלהבותם למלאכת העט ולהתיש את יצר הכתיבה שלהם, שחובותיה כה מרובות לאדם בעל אחריות: התאמצות רבה ובלתי־פוסקת יחד עם יגיעת רוח קשה ומתמידה, וזכויותיה כה מועטות.

וודאי שאין להקטין את השפעתם השלילית של כל הגורמים

המנויים למעלה, אבל האם הללו הם הגורמים היחידים בהחלט? האם אין נוספים? אנסה במה שיבוא להצביע על עוד אחדים.

ראשית, הכתיבה העברית נמצאת עוד גם עכשיו בתקופתה החלוצית במובנן היותר פשוט של המלים האלה, וביחוד בארץ זו. למרות כל כיבושיה והישגיה הוודאיים ורכושה ואוצרותיה הממשיים היא עדיין דורשת הקרבה עצמית מוחלטת וקרבנות גדולים. היא מטילה על עובדיה את כל החובות החמורות של כובשי דרך, מעבירה אותם בנתיב הסבל והיסורים של ראשונים ומאחיזה אותם ברשת הלבטים והתלאות של שוחים נגד הזרם. ובעד כל זה היא יכולה להציע להם רק את ההנאה שיש בעצם החלוציות, על דרך שכר חלוציות — חלוציות; היינו גילוי הכוח, הכרוך במפעל החלוצי, ההתלהבות של נעיצת קנה בישימון והעונג של כיבוש.

דומה, צלליהם של חלוצי החלוצים בספרותנו במובן הגבורה העליונה, השופעת מאישיותם וההבלעה הגמורה של חייהם הפרטיים בפעולתם הספרותית, כגון סמולנסקין בדורו וברנר בדורו, נוטים במיוחד לארץ זו, מרמזים ואומרים, כי כאן בעיקר יש צורך במאמצים נואשים, בנאמנות יוצאת מן הכלל ובמיצוי אחרון של כוחות הנפש.

אבל בה במידה שגדול הצורך בארץ זו בחלוצים, מהסוג שאמרתי, באותה מידה דלה יכלתה להעמיד אותם, או אפילו לשמור על הרוח החלוצי, שעל־פי איזה נס השתכן בלב מישהו, שלא יתנדף.

ארץ זו אינה מגדלת חלוצים! זוהי עובדה מרה, אבל אמיתית. בתורת החלוצים כתוב: ההנה מן הוויתור על הנאה! אולם הסביבה, ששולטים בה כיסופים עזים ליהנות מכל מקורות ההנאה הממשית ביחד עם קצב חיים עז וסוחף, חורתת על לוח הלב תורה אחרת, לגמרי אחרת.

שנית, אבי אבות מניעי הכתיבה הוא הלחץ החזק (הרוחני, כמובן), שהסביבה לוחצת את בעל העט בערכיה, נטיותיה, זרמיה, דרכי מחשבתה, ועוד ועוד, המתנגדים לרוחו הוא. לחץ זה מביא לידי תגובה, המוצאה לה הבעה בצורות שונות: אם בצורת מלחמה גלויה על תכנה הרוחני של הסביבה או בצורת נסיון ליצור עולם אחר, שאפשר לשאוף בו רוח של רווחה והקלה. תגובה זו ללחץ האמור עוברת מדורות שונים, מתגלגלת גלגולי מחילות ומשמשת חומר לאופני הבעה

מגוונים: מאמרי בקורת, רשימות, מסות, שירים וסיפורים, שבכולם מחלחלת במידת־מה טיפת ה„ארס" הראשונה, בתה של הלחץ, בצירופים שונים.

ברור, שכוחו של הלחץ וכוחה של התגובה תלויים זה בזה ביחס ישר. בגבור הראשון תעצם השניה ותתמלא יותר דם חם. אולם הלחץ הזה מורגש יפה בסביבה, שדעותיה ומחשבותיה מסויימות ומותחמות בגבולותיהן ובמבצריהן והן מתפרדות בערוצים שונים ורחוקים זה מזה בהסכם להבדלי המפלגות, הזרמים, הסיעות והכיתות. דעות ומחשבות כאלה מטילות חובה, דורשות יחס של אחריות, מגישות תביעות ידועות, משפיעות על עולם העשייה ומכוונות את דרך האדם.

סביבה כזאת מעמידה את בעל העט פנים אל פנים מול מציאות מוצקה ומגובשה. הוא נתקל ב„זיזים" בולטים, בערכי רוח קבועים ובהרגלי חיים יציבים. הללו מבהירים את ראייתו, מחדדים את חושיו ומשמשים „סדן" מתאים ל„פטישו".

לא כן הדבר בסביבה רכה וגמישה, כרומית והפכפכת, המעמידה אל אליל הנוחיות במקדשה, רוקדת כנגדו, עובדת אותו מתוך סילודי נפש ומביאה את צוארה בעול מצוותיו. בסביבה זו אין דעותיו של הפרט מתחדדות לציווי מוחלט, אין הן כופות את מרותן עליו ואינן מטילות עליו חובות. אדרבה, הן מפסידות את זויותיהן, מאבדות את הלוז שבהן, מתעגלות עיגול שלם ומלא ונעשות נוחות להתערב בדעותיו של בן זרם אחר, להתרכב בהן ולפלוט גם את קורט העצמיות, שנשארה בהן. סביבה זו מלאה „עירובי פרשיות" ו„עירובי תחומים", זיווגי כלאים והרכבת מין בשאינו מינו.

ועוד זאת, בסביבה כזאת פורשת הנוחיות את מצודתה לא רק על דעות, כי אם גם על מידות. היא „מעבירה את התער" על כל כוחות הנפש, שהיא רואה בהם סכנה לקיומה מאיזה צד שהוא ו„מתקנת" אותם לפי צרכיה. כך, למשל, היא חותכת גם עניני אהבה ושנאה (בין אדם לאדם). כי על כן אין בה מקום לא לאהבה עמוקה הממלאה את כל הלב והכובשת את האדם כולו וגם לא (על־פי רוב) לשנאה לוהטת, המרעילה את האדם ומכלה את הנפש. שתיהן אינן נוחות לאדם. אין בהן לא מן ה„תכלית" ולא מן ה„חשבון". הראשונה דורשת קרבנות והשניה... גם לה אין מקום מסיבה זו: נוח לו לאדם לשנוא „במידה" ו„במשורה",

כדי שבעת הדחק או בשעת הצורך יוכל „להשתמט", להסוג אחור ו...להתפייס. כי על כן שתיהן, גם האהבה וגם השנאה, שקולות ומדודות, משופות ומהוקצעות, גזוזות ומסורקות.

האם יש צורך להוסיף, כי איני מטיף, חלילה, למשטמת עולם ולשנאת עשיו, מעין „ועברתי שמרה נצח"? האם יש צורך לומר, כי מידת הסלחנות והוותרנות, שעל־פיה יזכר „האדם בצלם", היא משובחה רק בשעה שהיא נובעת מהמדור העליון שבנפש, מאהבת הבריות והכרת כבוד האדם, אבל ערכה כאין כשהיא נובעת מהמדור התחתון שבנפש, מאהבה עצמית ומאנוכיות זולה?

אני מסכם את דברי שלפני זה. הנוחיות זוהי מלת הקסם שעל־פיה יצאו האנשים ועל־פיה יבואו, על־פיה יחיו את חייהם הפרטיים ועל־פיה יתנהגו גם בעניני אמונות ודעות.

בסביבה כזאת ניטלת חיותו של הלחץ, שעליו דובר למעלה. הוא הולך ומתרכך, הולך ומתמעט, הולך ונבלע בבגדי שיראים ובספוגי צמר רכים ומפסיד את ערכו בתור כוח חי ופועל הן בבקורת האנשים והן בבקורת המציאות.

במבחן

שנינו: אדם אחד מאלף מצאתי, בנוהג שבעולם אלף בני אדם נכנסים למקרא, יוצאים מהם מאה למשנה, יוצאים מהם עשרה לתלמוד, יוצא מהם אחד להוראה, הרי „אדם אחד מאלף מצאתי".

סתם בעל המדרש ולא פירש מתוך כמה בני אדם יוצא אחד לספרות, זאת אומרת, מהו מספר התלמידים הדרוש, כדי להוציא ממנו סופר אחד.

אין בדעתי להכניס בדברי קדמונינו כוונות שלא עלו על לבם. וודאי שבעל המאמר האמור לא הזכיר את הסופר, כי המושג „סופר" במובן שאנו מבינים לא היה רווח בימים ההם, כי על כן לא נכנס לתחום מחשבתו.

אבל נניח, כי מומחה בחכמת הסטטיסטיקה ומזויין בכל המכשירים הדרושים לעריכת לוחות במקצועות שונים יבוא בזמננו לערוך מין לוח בדומה לזה הנמצא במדרש ויחפוץ להרחיב את מסגרתו עד כדי להכניס בו גם את היציאה לספרות ימצא, כי ענין זה מתחמק מהכנס בעול של חשבונות ומספרים מדוייקים וכי כבילתו בכבלי טורים וטבלאות אינה כל כך חלקה ופשוטה כמו יתר העניינים, מפני שהיציאה לספרות אינה דומה ליציאות הנזכרות. שכן הללו תלויות בכוח השכל של האנשים, היינו מהו מספר האנשים המסוגים ללימוד זה או אחר מפאת עמקותו, או במידת הזמן, שהללו רוצים להקדיש להם או בשני הגורמים יחד. לא כן היציאה לספרות. זהו דבר שבכשרון מיוחד, בניצוץ טבעי, במתנת אלוהים. כשרון מסוג זה נולד ביחד עם האדם, אינו ניתן להרכש בכל המאמצים שבעולם ואינו נענה לשום יגיעה ועמל. הוא חפשי כצפור דרור, אינו מקבל שום מרות, לרבות את מרותה של חכמת הסטטיסיקה, ובוחר לעתים קרובות את נבחריו בחירה קפריזית.

מובן שאין להוציא מהדברים האמורים, כי איש הכשרון יוכל להשתרע במנוחה על מצע כשרונו מתוך תקווה, כי „הניצוץ" שבו יעשה את שלו ויראה נפלאות. זאת לא זאת. כוונתי היתה רק לומר, כי

ראשיתו בידי שמים ומי שראשית זו לא נפלה בחלקו, לשוא ישתדל להשיגה. אולם צמיחתו וגידולו בידי אדם והללו מחייבים, תובעים תביעות, מטילים חובות ומעמידים מצוות. ובראש וראשונה הם דורשים מבעל הכשרון התקדמות תמידית וצעידה לפנים על ידי עבודה מתמידה ועקשנית, הדרגתית ושיטתית, שאם לא כן יצטמק כשרונו ויבול.

אולם אם, כאמור, עצם הכשרון אינו מהדברים הנקנים והנרכשים, הנה התגלותו זקוקה לתנאים מיוחדים. הוא אינו בא עם „ענני שמיא" ואינו מתגלה באופן ניסי, אינו צף כקצף על פני מים ואינו עולה כיונק מארץ ציה. הוא בא מתוך תנאים המכשירים את בואו. באין התנאים האלה יפיק את „נפשו" במחשכים ולא יראה אור. משל לפרח שאינו פורח באשפה או באדמת ציה.

תנאים אלה הם כמעט בגדר מושכל ראשון, לפיכך אזכירם בקיצור ואייחד את דברי על הסופר העברי.

הסופר העברי (היינו בלשון העברית) מילדי הארץ, שעיקר דיוני עליו במאמרי זה, לא יוכל להופיע כאן אלא מתוך שכבה רוויה ודשנה של תרבות עברית ומתוך סביבה, במובנה הרחב, המחונכת ברוח היהדות המקורית והספוגה חיים עבריים המושרשים בערכי המסורת ובמעמקי העבר.

התנאים האלה הם הכרחיים. כי על כן אין לנו אף סופר עברי אחד בעל מדרגה שנולד בארץ זו. החינוך העברי הירוד שבכאן והחיים הנטולים, בתור תוצאה מזה, רוח עברי וסגנון עברי אינם עלולים לגדל סופרים עברים.

זוכרני, כי בשיחתי לפני איזה זמן עם אחד הצעירים העברים מילידי הארץ שאלני הלה, אם יש סופר עברי אמריקאי (הכוונה היתה, כמובן, לסופר בעל שיעור קומה) חפצתי להשיב לו, כי הקיצוצים וההפחתות בשעות הלימוד העברי ההולכים ורבים משנה לשנה אינם סגולה טובה להעמדת סופר עברי, אולם במקום זה עניתי לו פשוט, כי אין. אבל הוא לא הרפה ממני והוסיף לשאול: האומנם אין גם אחד, האומנם?

שאלה זו, שנשאלה בתמימות על ידי הצעיר והנשאלת זה שנים על ידי כל אלה שקשרו את גורלם בגורל התרבות העברית, מאירה באור איום את המצב המסוכן, שבו היא נמצאת.

ומצב זה, אם לתארו בפשטות גמורה, הוא כך.

הנה בשלושים, ארבעים השנים האחרונות הביאו גלי הזמן לכאן אנשי תרבות עברית, סופרים, אנשי רוח ואנשי מחשבה. הללו משתדלים איש, איש, כאשר חננו אלוהים, להרכיב איזו ענפים ירוקים באילנות צמוקי גזע, לערות מיצי נפש בחיים מדולדלים ולעשות את התרבות העברית לכוח חי, פועל ומשפיע בישוב היהודי בארץ זו.

אולם מהו גורלה של תרבות זו? היש לה עתיד? התלך הלוך והתפתח, הלוך והתעמק או תמצה את נפשה ביחד עם בני הדור שהביאוה לכאן וכאשר באה כן תלך — זהו סימן השאלה הגדולה התלוי בשמי אמריקה העברית, סימן שאלה מחריד ומזעזע.

כי הלוא עובדה היא, כי התרבות בלשון העברית מתקיימת לעת עתה בזכותם ובכוחם של ילידי חוץ. הם הקימו מספר ידוע של יוצרי ספרות. אבל בני ארץ זו שנזדווגו אליה הם רובם ככולם משרתיה של התרבות ולא יוצריה. הם עוסקים בהוראה, בעניני ציבור, בהנהלת לשכות חינוך, באירגונים ובסידורים בשדות תרבות שונים וכדומה. הקיצור, הם ממלאים תפקידים בשטח המעשי של התרבות ולא ביצירתה.

וברור הדבר, כי תרבותה העברית של אמריקה לא תוכל להבחן מבחינת יציבותה וצעידתה לקראת עתיד בטוח בהעמדת עוסקים בהוראה, ציבורניים, סדרנים, אנשי סטטיסטיקה, גזברים, אמרכלים, משמשי קהל ומשמשי משמשיהם.

היא תבחן רק על ידי העמדת יוצרים וסופרים, שימזגו בקרבם מזיגה שלמה והרמונית את התרבות העשירה, הנמצאת עדיין במצב התסיסה, של הארץ הזאת עם תרבותנו העתיקה ושיבטאו בכוח רב ובהבנה עמוקה את חיי עמנו, ביחוד בארץ זו.

בחיים אלה לא נגע עוד כמעט עט סופר עברי, ושפע חומרם הגולמי והבתולי מחכה לידו הברוכה של האמן, שישתלט עליו, יכבוש אותו כיבוש ספרותי ויתן לו דמות וצורה.

כי לא תווצר כאן תרבות עברית בת קיימא, אלא אם כן יתגלו כאן הכוחות החיוניים בין בני הארץ, שיטענו אותה על כתפותיהם האמיצות, ימשיכו את התפתחותה, יחזקו את קוויה הרופפים, יעשירו אותה בעושר רוחם ויוליכו אותה לקראת עתיד פועל ויוצר. הכלל,

שבני הארץ יקימו מקרבם לא רק עסקני תרבות, כי אם גם יוצרי תרבות עברית ויקיימו את דרשת חז"ל על הפסוק „ולקחתם לכם" — „ מ ש ל כ ם ".

כוחות יצירה אלה, לכשיקומו פה, יהוו את ברכת הארץ הראשונה. הם יעידו, כי תפילתם של כל אלה שהתפללו להמשך נתקבלה, כי הנטיעות הרכות שנשתלו פה בצער ובדמע נשאו פרי ברכה, כי החינוך העברי נמצא במצב השגשוג והפריחה וכי חיי היהודים בכאן נתמלאו עסיס הדורות ולשדם. הם גם יכרתו ברית אמת, ברית אשר לא תופר בין הישוב היהודי בכאן ובין התרבות העברית. אבל לעת עתה הללו אינם ומי יודע מתי יופיעו ואם בכלל יופיעו בזמן מן הזמנים.

ובינתים מחלחלת השאלה המרה: האומנם לא יקומו יורשים לאלה העומדים עכשיו במערכה, יורשים שיאחזו בעט שיפול מידי קודמיהם וימשיכו את עבודתם? האומנם נגזר על הראשונים להענש בקשה שבעונשים, בעונש כרת? והאומנם כל הרכוש התרבותי שנרכש עד עתה ירד לטימיון והיצירה העברית שבכאן תהיה רק אחת האפיזודות שכשם שבאה כן תלך ולא יוודעו עקבותיה?

כאמור, תלויה המשכיותה של היצירה העברית בארץ זו בהופעתם של יוצרים וסופרים מבני המקום. בעלי כשרונות אלה ישנם בעין: הישוב היהודי מעמיד מקרבו בעלי כשרונות ספרותיים במספר הגון, אלא שהם נוטרים כרמי זרים. שנה, שנה הם פורשים אל הספרות האנגלית, יוצרים בה ומבצרים בה מקום כבוד לעצמם. השאלה היא, כיצד להעביר אי אלה מהם אל שדנו אנו? כיצד לשתול אותם בגננו אנו וכיצד להפוך אותם לכוחות פועלים בספרות העברית? על זה יש להשיב תשובה אחת יחידה ומיוחדת: חינוך עברי מתוקן. תשובה אחרת אין!

ביסוס החינוך העברי והגברתו צריכים למצוא להם ביטוי בשני כיוונים: בכיוון ההיקף ובכיוון העומק. מצד אחד הוא צריך להשתדל להקיף את השדרות העממיות היותר רחבות ומהצד השני הוא צריך להעמיק את מחרשתו בלב התלמידים. החינוך המתוקן הוא נקודת היסוד ונקודת היקוד והוא, הערובה היחידה, כי שלשלת היצירה העברית והחיים העבריים לא תנתק, אלא תוסיף להמשך הלאה, הלאה.

בכאן כדאי להעיר, כי החינוך המתוקן הרגיל אינו מספיק לרפא

את חורבות חיינו ולהטעים אותנו טעם חיי אומה בעלת צביון מיוחד. שכן שונים אנו מכל עם. כל עם די לו לשחות עם הזרם ולשמור על הקיים ועלינו לשחות נגד הזרם ולברוא לעצמנו צורות חיים לאומיות בתוך הסביבה הזרה, האופפת אותנו מכל צד והמתכוונת לטשטש את עצמותנו ולמחוק את פרצופנו.

לפיכך מחובתו של החינוך העברי לפתח בקרב חניכיו רוח חלוצי, רוח של גבורה והתלהבות, התמכרות לאידיאלי האומה וכוח רצון לעמוד נגד הזרם, למרוד בסביבה ולקיים מצוות חמורות, שקיום האומה מטיל על היחיד ועל החברה.

בעצם ניתן לומר, שכל ההיסטוריה העברית מלאה רוח של מרד בתנאי החיים שמסביב ובגורמי הטמיעה, ששתו עלינו מכל עבר. אולם רוח זו נתרופפה בתקופות האחרונות ובמקומה גברו רוחות ההרס והטמיעה. מהראוי איפוא להחיות את הרוח המקורית, לחזקה ולהגבירה ולהפוך אותה למבצר, ש„כל כלי יוצר עליו לא יצלח".

היש לנו עוד כוח להתגבר על האפטיה הגלותית מצד אחד ועל רצון ההסתגלות מצד שני, הנוכל לנצח את עצמנו ואת רפיון עצמנו, הנוכל להעמיד את החינוך העברי על הגובה הדרוש, הנוכל להטיל אותו לחובה על כל יהודי, הנוכל למלא את צעירינו דעת היהדות ורוחה, הנוכל להעצים את שאיפתם לחיים עבריים ולחשל את רצונם למלחמה בכל המכשולים, המונחים בדרכם של חיים אלה?

בפתרונן החיובי של השאלות האלה תלוי קיומנו העברי בארץ זו, כוונתי, קיום של כבוד והכרה עצמית ולא קיום עלוב וירוד!

החינוך העברי האלמנטרי המתוקן הוא, כאמור, היסוד שעליו יוכל להבנות הבנין של חיים עבריים ושיאפשר את ההמשך של היצירה העברית. יש צורך באוירה כללית הספוגה רגשות חיבה והוקרה ליצירה העברית ורגשות עידוד לכל העוסקים בה. אוירה זו תלויה בהרבה במוסדות העבריים העליונים שבארץ. הם מהווים את צמרת החינוך בארץ זו, וכידוע, הרוחות המנשבות בצמרת משפיעות השפעה עצומה על יושבי מטה. ועוד זאת, החניכים הלומדים בהם הם מצד מהותם חיטי התרומה האחדות של ערמות, ערמות של חולין ומצד גילם הם עומדים באותן השנים, החותכות חיתוך אחרון את עבודת חייו של האדם ואת מידת התעניינותו במקצועות תרבות שונים. והעיקר, בשנים אלה

מתחילים בעלי הכשרון הספרותי שבהם להרגיש בכשרונם ולהבחין באורות המנצנצים להם מרחוק.

כי על כן חשוב הדבר משנה חשיבות להציץ במוסדות האלה מבחינת יחסם לספרות העברית החדשה ומבחינת כוחם לחצוב את ניצוצות הכשרון הספרותי מלבם של אלה, שנתברכו בו בכוח, וללבות את הניצוצות האלה ליבוי שיטתי והדרגתי.

דומה, גם סקירה קלה בתכניות הלימודים של המוסדות החינוכיים האלה תוכיח ללא צל של ספק, כי מקצוע הספרות העברית החדשה מקופח בהם ביותר. מידת ההתקפחות שונה ממוסד למוסד, אולם אין אף אחד מהם שבו יספקו את צרכיו של המקצוע הנזכר בעין יפה. הם כולם בלועים בצל העבר ולימודיו תופסים בהם לא רק את המקום המרכזי, כי אם גם את נקודות ההיקף, רובן או כולן. וכך יוצא שמקצוע זה או שהוא מושמט לגמרי מתוכנית הלימודים, או שהוא נדחה לקרן זווית דלה ומצומצמה, מעין זכר למקצוע.

על יחסם של העומדים בראש המוסדות הנדונים בכאן אל המקצוע האמור יעיד הסיפור הבא. הוא הגיע לאזני איש מפי איש, לפיכך איני ערב לדיוקו המילולי, אולם ברוחו הכללי הוא שופך אור בהיר על השאלה שהעמדתי. הוא מסוג הסיפורים ש„האמת־משל" שבהם מותנית מהתנאים הממשיים ואינה זקוקה לגושפנקה של המציאות.

וזהו עצם הסיפור.

מעשה בבעל כשרונות, בעל ידיעות ומוכתר בנימוסים, שהשכים לפיתחו של נשיא בית ספר אחד מהמין האמור והציע לו את שירותו בתור מרצה באותו בית הספר.

ומהי תרומתך הספרותית? שאלהו הנשיא.

— כתבתי שירים... מסות... וגם תרגמתי מיצירותיו של אחד מגדולי הסופרים הלועזים. — ענה הלז מתוך היסוס שבענווה.

על כל דבר ודבר שיצא מפי הדובר, הניע הנשיא את ראשו לאות ביטול.

עמד הלה מיצר, נבוך ואובד עצות. לסוף נזכר מה והוסיף:

— כתבתי גם איזו הערות לספר ישן. פני הנשיא אורו מיד ואמר: זה חשוב.

בעצם לא חידש הנשיא הרבה לא בתנועותיו השליליות ולא

בדבריו החיוביים. הוא רק הביע במפורש את אשר תכנית בית הספר מביעה בסתום...

ואמנם הרוח הכללית המתהלכת בבתי ספר הללו ניתנה להגדר במילים אלה: הערצה להערות על איזה ספר ישן, יהיה ערכו של הספר מה שיהיה, ויחס אדיש, אם לא יותר מזה, ליצירה החיה. אמרתי „הרוח הכללי". אפשר שיש רוחות אחרות המתנגדות לרוח זה, אבל אני התכוונתי לרוח המוצאה לה ביטוי בחיים.

הנני מזדרז לציין, כי אין בכוונתי חלילה למצוא פסול בהערות. יודע אני להעריך את ההערות המאירות עינים, הכוללות לפעמים עולם מלא והפותחות פתח רחב להבנת כמה דברים סתומים וחתומים, שנתקשו בהם גדולי עולם (הערות מן הסוג הזה הן, כמובן בלתי מצויות ביותר). ויודע אני גם להעריך הערות רגילות, המוסיפות לענין הנדון איזה נופך שהוא, הן גדול והן קטן.

אבל תאמר נא האמת כמות שהיא:

ההערות הרגילות אינן דורשות השראה מיוחדת וכשרון בעליהן אינו זקוק לטיפוח ופיתוח במידה יוצאת מן הכלל. והעיקר, אין בכוחן של אלה למשוך את צעירינו אל בית המדרש, לחבב עליהם את היהדות ולקשור אותם אליה בקשרים אמיצים, בקשרים בל ינתקו וגם אין בכוחן להניח בארץ זו יסוד מוצק ליהדות חיה ומתפתחת, יהדות בעלת השפעה ובעלת כוח חי ופועל.

וחילוף כל הדברים האלה ביצירה...

אעיר כמו כן, כי בצייני את הרוח הכללי השורר במוסדות העברים העליונים, כי הוא מלא יחס של הערצה להערות, לא נתכוונתי, כמובן, לומר, כי חכמת ישראל נצטמצמה במוסדות אלה רק בהערות. כי הלא ידוע הדבר, כי כמה מהחכמים הנמצאים בהם חורשים את שדה חכמת ישראל חרישה רחבה ועמוקה ובונים כל אחד במקצוע שלו בנינים נאים ומתוקנים.

אבל ביחד עם זה אין לכחד את העובדה, כי הללו הם מתי מספר וכי הרוב הגדול של החוקרים תוקע את עצמו ל„פכים קטנים" ולפעמים גם לפרטים זערוריים, שלכאורה אינה מעלים ואינם מורידים ושגם בעל הדמיון היותר גדול לא יוכל למצוא בהם איזה יסוד שיעלה במעלת החשיבות מאיזו בחינה שהיא.

ידוע: „אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ". אל זה אפשר להוסיף: אין אדם חוקר את אשר הוא חוקר בתורה אלא על פי משיכת לב ונטיה פנימית. לפיכך אין לבוא אל החוקר בתביעות מסויימות, כדי להטותו מדרכו הוא ולהוליכו בדרך אחרת. אולם בדברי הבאים איני דן מצד החוקרים העושים את אשר הם עושים בגזירת האני הפנימי שלהם. אני דן בהם מצד מצב התורה בארץ זו.

כידוע, מונחת כאן התורה בקרן זווית. וגם אלה שיש בהם ריח תורה והקשורים אליה באיזו קשרים אינם יושבים באהלה ישיבת קבע, כי אם ישיבת עראי. הם חוטפים מעל שולחנה מזמן לזמן איזו פירורים ומשביעים בהם את רעבונם. ומובן שלא הרי נאמן בית התורה כהרי המסתופף בצלה שעה קלה לא רק מפאת ידיעותיהם השונות בהחלט, כי אם גם מצד המזון הרוחני, הראוי לכל אחד.

לראשון הכול תורה. אין לו שום חילוק בין ענין רב־לחלוחית ובין נטול לחלוחית, בין דבר גדול ובין דבר קטן. הוא יונק את אור התורה וזוויה מכל „אתא קלילא" ומכל קו ותג מבלי להבדיל במידת חשיבותם, דוגמת היהודי החרד שאינו מבדיל מבחינת הקדושה בין הספוק „ואנכי ד' אלהיך" ובין „ותמנע היתה פילגש", כי הרי הכול נאמר מפי הגבורה והכול תורת ד' תמימה (מלשונו של הרמב"ם). אולם השני מבחין ומבחין. לפיכך הוא זקוק ביותר לחקירות בתורה החושפות את המאור שבה והמחבבות אותה עליו.

כוונתי כאן לא לחקירות אפולוגטיות המבליטות את האור ומעלימות את הצל. שבענו את כל אלה ואין בהן צורך בדורנו אנו. גם מסופקני, אם הביאו איזו תועלת בדורות הקודמים, מפני שהן „מזוייפות מתוכן". אני מתכוין לחקירות, העוסקות בשאלות מרכזיות או „בדברים הגדולים" בחכמת ישראל, שיש בהם מגילוי פינות ידועות בחיי העם, מהתפתחות תרבותו, מהלך מחשבותיו וממיצוי דעותיו והשקפותיו. איש המדע העוסק בהם מובטח לו שחוץ מזכותו כלפי המדע הטהור תתגלגל לו זכות אגבית של קירוב אנשים לתורה וחיבובה עליהם.

מה גדול הצורך בחבוב התורה ובחשיפת המאור שבה בארץ זו (ואולי לאו דוקא בארץ זו) ומה מעטים הממלאים צורך זה!

דברתי לפני זה על „היחס ויחס במוסדות העברים העליונים

אל יצירות העבר ויצירות ההווה, שמשמעותו הוא: הללו תורה והללו אינם תורה. יחס לא יחס זה אל הספרות העברית החדשה טובע את חותמו השלילי לא רק על מקצת חניכיהם או על רובם, כי אם כמעט על כולם. לראיה לדברי אביא שני עדים נאמנים אלה.

א. ידוע, שבעונת הסיום, וגם לאחר כך, מבקשים תלמידי המוסדות האמורים נושאים לחבורים, שיזכו אותם בתארים שונים. בעונה זו מתקיים הפסוק „לא רעב ללחם ולא צמא למים", כי אם רעב וצמא לנושאים. הם מחפשים אותם בשבעים ושבעה נרות, פושטים כילק על כל ענין שרואים בו איזה צל של נושא, מחטטים ומנקרים בגויליהם בלים ובעלי־שלכת ומגרסים את שניהם בחצץ של נושאים הרחוקים מלבם ומרוחם. ומסופקני אם גם „בימי צרה" אלה יעלה על דעתם, לפחות של אחדים מהם, לפנות אל המעין המפכה של היצירות החיות, שהם יכולים למצוא בהן את מבוקשם בנקל ובדרך אגב להתקשר אל חיי המחשבה והרגש של תקופתנו אנו או של התקופות הקרובות אליה.

ב. לכמה מהחניכים האלה סיום חוק הלימודים במוסדות האמורים אינו „סוף תורה". הם בוחרים להם איזה מקצוע למודי לעבודת חייהם ומשתדלים להשלים בו את ידיעותיהם ולתרום לו את תרומתם, אם גדולה ואם קטנה. והנה עד כמה שידיעותי מגיעות, פונים הללו אל המקצועות שהם פונים, אולם אין אחד בהם שיפנה אל הספרות העברית החדשה ויבחר בה למקצוע שכדאי להתרכז עליו. למה יגרע מקצוע זה מאחרים ובמה הוא נופל מהם? אין זאת כי חסר להם היחס הדרוש, היחס של כבוד למקצוע זה. הכלל העולה מדברי הוא זה: הבית והעליה, או היסוד והגג, היינו החינוך העברי האלמנטרי והעליון זקוקים לתיקון. הראשון דורש תיקון יסודי, מהפכני והשני — הכרה מלאה בזכותה של הספרות העברית החדשה לתפוס את המקום הראוי לה בין יתר המקצועות.

החיים העברים והיצירה העברית באמריקה, שניהם כאחד, תובעים את התיקונים האמורים!

בסוף מאמרי אביא קצת מדברי דוד פרישמן הנוגעים לעניני. דברים אלה נאמרו בשנת תרע"ג, אולם חיותם שמורה בקרבה כביום אמירתם:

„כל תקוותי מעולם היתה הספרות — ורק הספרות. היא היתה לי לעוגן ההצלה האחד שנשאר לנו — — — ומכיון שהספרות הזאת עיקר תעודתה למשוך את לב בנינו. הרי ברור הדבר, מאיזו מין היא צריכה להיות. — — —

ולכן ברור הוא, כי עלינו לאמץ עתה את רוח כוחנו, כדי להקים לנו ספרות יפה, ספרות שצעירים מצויים אצלה.

— — הספרות העתיקה שלנו היא גאוננו — את זה הם (בנינו) כבר יודעים וכבר שבעו לדעתם — אלא עלינו להראות להם, כי עוד כוח בנו להוליד, ליצור ולברוא.“

והוא מסיים את דבריו בשורות אלה: „לא הייתי מעולם שליח ציבור ולא דברתי מעולם בשם שולחים. הציבור ששלח אותי ושאני מדבר היום בשמו הוא בני. יש לי בן ואני לא הייתי יכול לראות בחרפה, שילדותו של זה תבייש את זקנותי.

ועוד הפעם: הרגעים ספורים — עלינו להתחיל מיד!“

נתיב היסורים של עושה ספר

כל מי שמפרסם ספר עברי בארץ זו, הריהו מכניס את עצמו ברצונו למחיצתם של אנשי היסורים ושם על ראשו זר קוצים של מעונה מודרני. כוונתי לספר רגשי־מחשבתי, המתכוון לספק את טעמו האמנותי־ספרותי של הקורא, כגון זה המכיל דברי שירה, סיפורים, מסות בקורת על החיים ועל הספרות וכיוצא בהם. הגדרה זו מוציאה, כמובן, מכללה ספרי לימוד, ספרי דרוש, ספרי הלכה וכדומה.

לא ידובר כאן על הצד החמרי שבדבר: על הנחת סכומים מסויימים על קרן הצבי הן מצד המחבר, כשהספר יוצא בהוצאותיו הוא, או מצד איזה מוסד, כשהוא המוציא לאור את הספר. גם לא ידובר כאן על אמצעי הוצאה ידועים, שאין בהם בשום אופן להרחיב את דעתו של המחבר ולגרום לו נחת יתירה, כמו, למשל, חתימה מוקדמת על הספר או על הספרים, שריח לה כריח הפרינומראטניות הידועה כל־כך, או השמעה על השקלים בין חברים ומכרים, בדרך של כבוד אמנם, שאף־על־פי־כן יש בה בנותן טעם לא נעים. כל אלה הם בגדר „קטנות“,

מעין דקירות מחט ועקיצות זבובים. עיקר ה„מירוק", שיש בו גם מצערו של גלגול מחילות וגם מצערו של חיבוט הקבר, הוא בשטחים אחרים לגמרי, שעליהם יסובו הדברים בכאן.

קודם כל, ראיית המחבר את ספרו בצורתו האחרונה, יותר משהיא עלולה לתת לו סיפוק רוח, מעין ברכת הודיה על המוגמר, עלולה לשמש לו מקור של כאב חד. בראייה זו הוא נוכח בוודאות גמורה, המגיעה עד לידי אכזריות, בתהום העמוקה הרובצת בין הנכסף ובין המושג, בין מה שהיה ברצונו להגיד ובין מה שהוגד, בין כל מה שהמה ותסס בלב וביקש הבעה ובין מה שלבש עור ובשר בעזרת הדיו והנייר, בין אותיות האש של הנפש ובין האותיות הדלות והחוורות של הכאב. לא רק „נעימה אחת אילמה נשארה", כי אם גם אותן הנימין שדובב, נענו רק מעט מאוד למגע אצבעותיו. קולן הוא „כאוב מארץ", רפה ועמום, נטול צליל וחסר הד. „הזאת נעמי"? ישאל בצער. להיכן הלכו זרמי המחשבה, הרחשים הטמירים, סערות הרוח, מערכת הרגשות והחוויות ונסיונות החיים? האומנם כל אלה נקברו בקומץ דפים עלובים אלה המשקפים רק בבואה דבבואה ממה שהכה גלים כל־כך חזקים בלב וזעזע את הנפש עד מעמקי מצולותיה?

ניתן לשער, כי הרגשה זו בדבר כשלונה של הלשון בתור מכשיר־הבעה וההבדל הגדול שבין הרצון והיכולת אינה רק נחלתם של קטני־העט ונחשולי־הביטוי, כי אם היא מצויה גם בלבם של גדולי הגדולים, אדירי הלשון וכבירי הכשרון. ולא עוד, אלא נראה, כי הם מרגישים עוד יותר בקוצר כוחה של הלשון לספק את צרכיה של המחשבה. דומה, כי הרגשת צער זו היא ביחס ישר למידת יכלתו של האדם. בה במידה שהלשון נכנעת לו ומקבלת את מרותו, באותה מידה תביעותיו ממנה יותר גדולות ובאותה מידה קורץ לו בקצה אופקה צבא־אפשרויות, המסרב לשלטונו, ושביחס אליו כל כיבושיו הלשוניים נראים בעיניו פחותי ערך ומעוטי דמות. „מה יכולה הלשון לתפוס?" שואל ניצשה ומשיב כמתייאש: „הוי, רק דברים אשר להבול כבר יבקשו... הוי, רק צפרים אשר ככה כבר עיפו עד כי השג תשיגן ידנו — כל אשר לעוף ולחיות לא יוכל עוד" (דרויאנוב במבואו ל„ספר הבדיחה והחידוד").

איך שהוא, בעל הספר מופיע בצרור עליו לפני הקהל. הוא

יודע, כי צרורו בלתי־שלם, פגום וקטוע. אבל הוא אינו יכול להתנכר לו. צרור זה הוא חלק בלתי־נפרד מעצמותו. בו צר את הלבבי והטהור שבו, בו חשף את מיטב נפשו ובו מתלבטים קרעי נשמתו. על צרור זה הוא מיטל שליחות לפלס נתיב להרגשותיו ולמחשבותיו ולמצוא לב אשר ידע את לבו ואדם אשר יבין לרוחו. אולם מיד הוא נתקל במחיצת ברזל, החוסמת לפניו את הדרך ללא שום רחמים. הוא רואה בבהירות מעוורת עינים ללא צל של אילוסיה והשליה, כי הוא והציבור הם שני עולמות נפרדים בהחלט; הוא מעבר אחד והציבור מעבר אחר, כי עניניו הוא הם מחוץ לתחומי העניינים של אלה, העוסקים בישובו של עולם, כי הוא, פשוט בתכלית הפשטות, מיותר לגמרי וכי אין צורך בו ואין צורך בדבריו. רואה הוא את עצמו משול לש"ץ המתלהב ביותר ממתק נגינתו עד שאינו מרגיש בבדידותו, אולם כשהוא פוסק לרגע ומסב את ראשו לצדדין, הוא נוכח, כי הוא נמצא לבדו בבית־המדרש, והקהל איננו, איננו...

דומה, הנסיונות האמורים מספיקים גם מספיקים למלא את כוס יגוניו של מחבר ספר על כל גדותיה. אף־על־פי־כן יש שהללו אינם ממצים עוד את צערו עד תומו. יש שנטל עליו להתנסות בעוד נסיון, שבמובן ידוע הוא קשה יותר מהנסיונות האמורים. נסיון זה נוגע בשארית תקוותו, בתקווה המקננת בלבו באיזו צורה שהיא, כי הוא „עשה את שלו" ושהוא תרם תרומת־מה לתרבות העברית.

כוונתי בדברי אלה לזכותו הוודאית של המחבר למאמר בקורת על ספרו. אבל זו ניתנת לו פעמים בצורה מסורסת ומעליבה, עד שנוח לו בקיפוחה יותר מבקיומה.

מכיון שהמושג בקורת הוא מושג רחב ביותר ותובע תביעות גדולות מאוד, לפיכך הנני נכון לצמצם את הזכות האמורה ולהעמידה על סקירה, על מה שמקובל לקרוא בלעז רצנזיה. אבל גם זו — זאת אומרת, סקירה הראויה לשמה לא תמיד נופלת בחלקו.

כידוע, שנויה תעודת הסקירה במחלוקתם של גדולי הסופרים ורבו בה חילוקי הדעות. הללו אומרים כך והללו אומרים כך. יש גם סברה, שהסקירה היא מאמר בקורת בזעיר אנפין ואין ביניה לבינו אלא קיצורה. לפיכך היא צריכה לעמוד על אותו הגובה של מאמר בקורת.

גם אלה מייחדים את הסקירה כמקצוע העומד ברשות עצמו, נחלקו בטיבה. דעה אחת אומרת, כי היא צריכה להיות פרשנית־הערתית; דעה שניה טוענת, כי תעודתה היא להרצות את רשמי הסוקר על הספר המבוקר; דעה שלישית מבקשת בסקירה מסירה חיה ומעניינת של התוכן מתוך הטעמה אגבית את נקודות החיוב ונקודות השלילה שבו. ועוד כמה דעות בענין זה.

והקורא מה הוא אומר?

חושבני, כי מי שלא ירצה להכניס את ראשו בין ה„הרים" ולהוגיע את מוחו בעיונים דקים, יהיה קרוב אל האמת אם יאמר, כי כל הדרכים, שיבחר בהם הסוקר, טובים ולכולם יש זכות הקיום. דרך־דרך וערכו ותועלתו המיוחדים. אלא מאי? לא כל מי שרוצה ליטול את השם סוקר בא ונוטל.

והנה כשנבחן את שדה הסקירות שלנו לאורה של איזו בחינה שהיא, נמצא, כי שדה זה עזוב ונטוש אצלנו — אצלנו (במושג הכולל של מלה זו, לרבות את העתונות האידית והאנגלית־יהודית) עד לחמלת לב. כמעט שאין עוד מקצוע ספרות שרבה בו ההפקרות כמו במקצוע זה.

הכל יודעים ומודים, כי השיר, הסיפור, המאמר וכיוצא בהם דורשים „משהו" מבעליהם, מה שאין כן בסקירה. לא הכל יודעים, כי הסקירה מחייבת וכי בעליה זקוק להכשרה נפשית ותרבותית.

ועוד זאת, בעצם הישיבה על כסא דין ובהוצאת משפט אם לזכות או לחובה, הכלולות בסקירה, יש כדי לגרות את הדמיון ולעורר אליה ניצוצי חשק. ומה פלא, כי רבים הדבקים בה, המבקשים להם מחסה תחת כנפה והמשחדים לה „מכוחם". דומה, כי ביחס אליה הותרה הרצועה, אין דין ואין דיין, הכל סוקרים וסקירתם כשרה. מלקטים איזו מילים מכאן ומכאן, מגבבים איזו ציטאטות והסקירה מוכנה.

לעומת הסוקרים מן הסוג האמור, שפסולם בגופם, זאת אומרת, שאינם ראויים מצד עצמם למלאכתם, יש כאלה שפסולם הוא בעבודתם. הללו אינם נטולי יכולת, אלא הם עושים מה שעושים מתוך „הפשלת שרוולים", מתוך חוסר אחריות גמור ומתוך זלזול מחפיר בערכה של הסקירה.

דוגמה בולטת לדברי אלה נזדמנה לי לפני איזו שנים בקשר עם ספר אוסישקין. ספר זה היה מלא תורה וחכמה במקצועות שונים.

והנה אחד מסוקרי הספר האמור, במקום לעיין בגופי המאמרים ולהעיר עליהם מה שיש להעיר, נזכר פתאום, כי גם הוא נפגש עם אוסישקין. פגישה זו מילאה את כל הסקירה — וחסל!

היש צורך להוסיף, כי שני הסוגים האמורים לא רק שאינם מעשירים את דעת הקורא, כי אם אינם נוטעים יחס של כבוד למלה הנדפסת?

בכאן יש מקום לשואל: והעורכים איים? מדוע הם נותנים „תעודות מסע" לאלה שאינם ראויים לכך? יכול אני לפטור את עצמי בתשובת־אמת „איני יודע". אבל נדמה לי, כי הרבה עושה כאן בהילותם היתירה של העורכים לציין הופעתו של ספר. דעתם, כנראה, היא: יצויין הספר איך שיצויין ובלבד שיצויין! לדידי, דעה זו אינה נכונה כל עיקר. אפשר למצוא דרכים יותר רצויים לשם השגת המטרה האמורה.

לשם האמת עלי להעיר, כי בארץ זו גם „אצלם" „לא הכל בסדר" ביחס לסקירה. מובן כי „אצלם" חוץ מכל מניעי כתיבת סקירות, המנויים לעיל, יש עוד מניע חשוב ופשוט, והוא: חימוד ממון.

איך שהוא, כמדומני, כי מספרם של הגדולים משלהם הכותבים סקירות אינו גדול ביותר ביחס לקלי הנוצה, זרזירי העט וגם פשוט מרבי להג, שפשו כילק על שדה הסקירה, ומהם גם כאלה שהשחיתוהו וינבלוהו.

לפני איזה זמן קראתי מאמר בעתון אנגלי אחד בשם „עסקו של הסוקר". דרך אגב, השם „עסק" כשהוא לעצמו הוא, לפי דעתי, „נחמד" מאוד ומגלה הרבה. בראש המאמר מכריז הכותב חגיגית בטון שאין אחריו כלום כי מזמן מותם של מבקרים ידועים (כמדומני, טן וקול־רידזש) בטלה בקורת וניתנה לסוקרים. (האם אין בהכרזה זו מעין נתינת־היתר חשאית למחוסרי כשרון לעוט אל „שלל", שהזכיה בו אינה קשה ביותר?). אחר כך משיא בעל המאמר עצות טכניות שונות לסוקרים וביניהן תחבולה אחת, כיצד „לבלוע" מאכסימום של עמודי־קריאה במינימום של זמן!

מתחתי למעלה קו מקביל בין סוקרי השקר מ„שלנו" ל„שלהם". אבל באמת הדמיון אינו גמור. „שלהם", הם אנשי שפתים ובעלי הבעה. הם יודעים לגלגל בלשון, להטות אותה לצדי־צדדים ולכסות לפעמים

על מערומי התוכן בלבושים צבעוניים. הם נראים כאומרים דבר־מה ויש גם שקשה לגלות בדבריהם את „העיקר שאיננו" עד שמגיעים ממש לפסוקם האחרון. הכלל, הם בקיאים במלאכת הכתיבה ויודעים את צפונותיה. אולם „שלנו" בארץ זו אינם יודעים גם להתחפש ולתפוס את הקורא בלבו. הם אלמי לשון ונטולי ניב. עניותם מכריזה עליהם בקולי־קולות מן השורה הראשונה ועמידתם הדלה והריקה מתבלטת מיד בכל בהירותה.

אולם בעצם מה לנו ולמקולקלים שבגויים? מה ינחמונו אלה ובמה יפיגו את צערנו? ברור הדבר, כי הסקירה היא מקצוע ספרותי חשוב וכתיבתה מטילה חובות. למעלה נרמזו איזו דרישות שהיא דורשת. בפשטות ניתן להאמר, כי הסוקר זקוק להרגשת היפה והנאצל, ולסגולות הבחנה בין המלה החיה למתה ובין המלא תוכן לנבוב. נוסף לזה, הוא צריך להיות איש החובה והאחריות ובעל חיתוך דיבור והסברה. מי שאין לו אלה, הוא זר ואל יקרב אל מקדשה של הסקירה!

אולם הזרים דווקא נדחקים ונדחקים. ולא רחוק הדבר, שמחבר ספר מן המין המוגדר לעיל יפול בידו של אחד מהם. אל אלהים! האפשר לתאר כמו את עינויי נפשו של המחבר? האם בשרו לא יעשה חידודים־חידודים ולבו לא ישרף מכאב ועלבון בראותו את יציר רוחו, בן אונו ובן צערו, נעשה מדרס לבן־אדם, שאין לו בעצם שום שייכות אל ה„ענינים האלה", כי בן־אדם זה טופל על הספר טיח תפל — פגרי מילים וגיבובי דברים — מזה מים שאובים אחת הנה ואחת הנה, לוחש לחשים סתמיים, פוזם פזמונים כלליים וממהר לגמור את דבריו בשבחים זולים וסרי־טעם?

נסיון זה הוא שלישי בשורת הנסיונות שעושה ספר עלול להתנסות בהם ומצטרף „יפה" אל הנסיונות הקודמים, אלא שהראשונים הם בגדר הוודאות והשלישי הוא רק בגדר האפשרות הקרובה.

צער החיים

לא גדולה כף הנחת ולא רבה הנחמה שבחיים. ינסה נא האדם שצללי ערבו מאריכים להעביר בדמיונו את רגעי האושר והספוק, ההנאה וקורת־הרוח, שהיו לו בטפחות ימיו ויראה מה מעטים ודלים המה לעומת נחשולי היסורים וגלי הצרות שעברו עליו ולעומת יסורי הנפש ומדווי הלב שמינה לו גורלו. הוא יראה, כי אותו הדבר שהאנשים רגילים לקרוא בשם חיים הוא בעצם שלשלת ארוכה והדוקת־החוליות של פגעים ותלאות, רוגז ומרירות, אכזבות ועלבונות, דאגות ופחדים, כשלונות ומפלות וכו' וכו'. הוא יראה כי הנקודות המאירות (אם היו לו כאלה) שבחייו הן כאין וכאפס לעומת סאת הצרות המלאה והגדושה ולעומת כוס היגונים הגדולה והרחבה; הוא יראה כי מאחוריו לכל מלוא עיניו משתרע נתיב יסורים וצער וכי את הנתיב הזה חוצים לכל ארכו פסי אש אדומים, מצוקות שאול ועינויי תפתה, יסורי אדם נצלה חי על גחליו ופרכוסי עוית של מעונה מתוך שימת ספוגי צמר על הלב.

אמנם בנסיונות חיים ידועים אף־על־פי שהיו קשים ומרים היה לו לכל־הפחות קורט של פיוס: הוא התנסה בהם מתוך התנצחות עקשנית עם החיים ומתוך מלחמה והתאבקות עם המציאות והוא שר ונפתל עם סבך של כוחות מתנגדים, ואם אמנם לא יוכל להם ונחל מפלה, הלא במלחמה כשהיא לעצמה יש משהו חיובי: חידוש והתרענגות פנימים, התקשות השרירים וחידוד החושים; התגברות החיוניות, חיזוק הרצון והתעצמות הכוחות.

אבל מה רבים מקרי החיים שהיו לא רק מעציבים ומדאיבים, כי אם גם מוזרים ותמוהים, מחוסרי טעם והגיון איזו שהם. כמה וכמה פעמים נרמס ונמעך תחת גלגלי החיים ללא שום מלחמה וללא שום התנגדות,בחינת זוחלי עפר הנרמסים תחת רגלי העוברים בדרך הילוכם ואין יודע למה ומדוע.

נסיונות חיים אלה קוראים תגר על הבריאה כולה, מזעזעים את עמודי העולם וצועקים לשמי־השמים: פורענויות אלה על שום מה ולמה.

מתחבולותיו של מלאך החיים

האנשים, שלבם תמים וישר עם החיים ועם גורלם בחיים, שאינם מבקשים חשבונות רבים והצועדים בצעדי־תום בנתיב המשתרע לפניהם, מעטים. רבים רואים את עצמם מקופחים, עשוקים ומרומים. נדמה להם, כי רצועת צל שחור של תקוות שנתבדו וחלומות לא באו נגררת אחריהם וכי להם הזכות להרגן ולהתלונן על „הכוכבים שרימו אותם".

לא תמיד עוברות התלונות על דל שפתותיהם. על־פי רוב הם כובשים אותן בחדרי הלב ומפייסים את עצמם פיוס־מה כדרך התפייסותו של כל עלוב, המתעטף בטלית של סבל והמפיג במקצת את יגונו בעצם הכרת צדקתו ובהרגשה, כי בידו שטר־חוב מאושר ומקוים כדת וכדין, אלא שבעלי חובו אינם נשמעים לו ומשתמטים השתמטות מגונה מלפרעו.

כל הטענות והתביעות של התקפחות מתחלקות בדרך כלל לשני סוגים: לעניני חומר ועניני רוח.

עניני חומר כיצד? כי שמש ההצלחה לא זרחה עליהם במלוא אורה, כי מזלם לא פינק אותם וכי מקורות החיים וההנאה היו סתומים בפניהם ברובם וגו'.

אולם טבעי הדבר, כי שיני הזמן הולכות ומקהות חריפותן של תביעות כאלה. במידה שרתיחת דמיו של האדם הולכת ופגה והוא הולך ומתקרב אל שנות המורד, בה במידה הוא הולך ומשלים עם „לחם־העוני", שנקצב לו בימי חלדו, כורת ברית עם גורלו ונכנע לכוכב חייו. ולא עוד, שלא שהוא משתדל להאחז בפליטת הטוב שנשארה לו, לחצוב ניצוצות מסלע המציאות, לחטוף את מעט האושר האפשרי ולהתחמם לאורם של שרידי קרני האורה.

כך היא מידתו של האדם ביחס לצערו על גזילת חייו החמריים ועל התקפחותו במערכת הקנינים המדומים והמאווים הזמניים.

אולם אחרת היא מידתו ביחס לצערו על אבדן קנינים נצחיים. כשנראה לו משום־מה, שתנאי חייו „גדרו בעדו" ומנעו ממנו את האפשרות לתת ביטוי לעצמותו, לגלות את מצפוני רוחו ו„לגנוז למעלה", אין הוא עלול לקבל תנחומים.

קיפוח רוחני הוא מן הדברים, שהזמן אינו מעלה להם ארוכה. אדרבה, כל מה שקצה הדרך, שנסמן לאדם עלי אדמות, הולך ונראה ביתר בהירות, כן תגדל צרבת לבו על כשרונות שנחנקו, על כוחות נפש שלא מצאו את תיקונם, על חיים שהלכו לבטלה ועל אבדה שאין לה תמורה.

אולם לא תמיד בכיית הנשמה על האפשרויות שלא נתמצו היא בכיה צודקת: יש שהיא בכיה של חינם. יש שאדם מצטער על עולם שאינו שלו, על קיפוחן, כביכול, של אפשרויות מדומות, אפשרויות שאין להן שום יסוד ברוחו ושהן רק חזון־תעתועיו של הדמיון הכוזב. ומכאן לריבוי מספר האנשים הרודפים כל ימיהם אחרי אורות מתעים, הבונים מגדלים באוויר, המפריחים אבעבועות, הרואים חלומות באספמיה הנישאים על כנפי ההזיה, המרקיעים לשחקים, הרוכבים בערבות, המדמים דמיונות־תוהו וההולכים אחרי צללי־בוהו.

ויש מהם שמתוך כך, מתוך הרדיפה אחרי עולמות שאינם שלהם ומתוך ההתלבשות באיצטלה זרה הם מפסידים את קורטוב עצמיותם, מקפחים את המשהו הוודאי שלהם ונמצאים קרחים מכאן וקרחים מכאן.

אף־על־פי־כן לא־תמיד אונאה עצמית זו — אי־ההבחנה של האדם בין אפשרויותיו האמתיות לבין אפשרויותיו המדומות, מכשילה את האדם ועוכרת אותו. אדרבה, יש שהיא כוללת גם צד טוב ויש בה מן התועלת לישובו של עולם. יש שהיא אחת מן אלפי ההערמות של מלאך החיים, המכה על קדקדם של האנשים, מכה ואומר: „באונאת עצמכם חיו, באונאת עצמכם חיו!"

היא מעלימה את חדלונו של האדם, מחפה על אי־יכלתו, מכסה בעלי־תאנה את עניות רוחו ומרימה את ערכו בעיני עצמו. מוטב שיכשל האדם בעוון אונאה עצמית, שיטעה בהערכת כוחותיו, שיפליג בתוכנו הפנימי, שייחס לעצמו מה שאין בו, שיחשוב, כי כוחות נפשו אינם באים לידי גלוי בשל התנאים הקשים, שהוא נמצא בהם, שיתלה את קולר הכשלון במקרים חיצוניים ושיביט על עצמו כעל גרדף־הזמן ועלוב־הגורל ובלבד שיטה את שכמו לסבל החיים, שיהמה ויהמה, יעבוד ויעמול, יעסוק ויפעול, יתנועע ויזמזם, יסתובב ויתרוצץ משיראה את עצמו במפולש כמות שהוא בנמישותו ונחשלותו, ועקרותו וצחיחותו, בדלות עמידתו ובאפסות הוויתו, במיעוט כוחותיו ובמערומי־נפשו

וישרך את דרכו בעולמו של הקדוש ברוך הוא כמנודה ונזוף מתוך יאוש וצער, עצב ודכדוך, יגון ושממון ומתוך נמיכות־רוח נפרזה וביטול עצמי קיצוני, המקעקעים כל חשק של פעולה וכל רצון של השתתפות בחיים שמסביב.

כיוצא בזה היא הערמת חפץ הקיום הטבעי ביחס לעיקר העיקרים לתכלית הבריאה.

עומד האדם עמידה מוצקה ומאוששה בתוך־תוכה של מלחמת החיים, שואף ועורג, כמה ותאב, תוסס והומה, רועש וגועש, מציב לו ציוני־גבול שונים, ציון לפנים מציון, וציון על גבי ציון, מעמיד לו סולמות של תכליות ומטרות שונות זה על גבי זה וזה למעלה מזה, משרטט לו שורות של שאיפות ומאווים, הצעות ומעשים, עובדות ופעולות, נאחז ונתפס בכל כוחו בכל צל של הזדמנות ובכל בבואה של מקרה מוצלח, תר ובודק דרכים חדשים ואפשרויות שונות, הולך ורוכש עמדות חדשות וכובש כבושים חדשים.

צווי־השעה ועניני המציאות משקיעים אותו בעולם העשיה, מעסיקים אותו בצרכים ממשיים, עוטים את העולם בהמון כיסויים ולבושים, עטיפים וכריכות מקסימים, מגרים בו את שכרון החיים ומתוך כך הם טורדים אותו מעולם ההסתכלות הקרה, מניאים אותו מלהציץ הצצה מפולשה לתוך־תוכה של מטרת הקיום, מעלימים ממנו את העיקר שאינו, עוצרים אותו מלחקור במופלא ולדרוש במכוסה ואינם נותנים מקום לשאלות, שיש בהן משום הפיכת הקערה על פיה, שדוד מערכות הקיום, התפקקות קשרי החיים, שלילת היש וביטול הקיום.

על בקורת המדע והמחקר

עובדה שאין להזימה היא, כי במשך השנים האחרונות יצאו במקצועות האמורים ספרים כבדי־ערך ורבי־חשיבות, בעלי משקל ובעלי מעוף. אחדים מהם מעידים, שבהם הושקעו תקופות חיי אנוש ומאמצים כבירים ומרוכזים והם חתומים בחותמם של חיים ארוכים, חיי דורות יבואו, שיהפכו בהם ויאותו לאורם.

אף־על־פי־כן מציאותם של ספרים אלה כמעט שאינה ידועה

לא רק להמונים הגדולים ולשדרות הרחבות, כי אם גם לקוראים הוותיקים, למתי המעט וליחידי הסגולה. השתמשתי בביטוי „מציאותם אינה ידועה" לא לפי פשוטו ומשמעו. אין ספק, ששמם של ספרים אלה ידוע פחות או יותר, אבל רק זה ולא יותר. אין הספרים האלה נקראים במידה הדרושה, אינם מעוררים את ההתעניינות שהם ראויים לה, אינם מכים גלים בזרמי המחשבה השוטפים, אינם תופסים את המקום המתאים להם ואינם עושים את הרושם הדרוש.

קרה לדורנו אותו המקרה שקרה ליהודי תמים, שכל ימיו התפלל והתגעגע לראות אדם גדול ואיש מידות, המוכתר בכתר התורה ובכתר החכמה, אולם כשאיש הפלאות, חלום חייו ונושא תפילותיו, נתגלה לו גילוי ממשי, לא הכיר אותו ולא הבחין בו. ואף דורנו כך. יש שאיפה ויש געגועים לספרים גדולים ומקיפים, ספרים שיגלו את עצמותנו מתוך הארת העבר ומתוך תפיסה עמוקה וחודרת את מהלך תרבותנו, גלגוליה השונים ודרכי התפתחותה. והנה כשהללו מופיעים, כשיוצאים ספרים, המנסים להבהיר באופן מקורי פרשיות של התרבות העברית והמחשבה העברית, כמעט שאין מרגישים במציאותם ורואים אותם כאילו אינם.

וודאי שקלקלה זו, מיעוט התעניינות בספרים, הדורשים עיון ולימוד היא קלקלה כללית ונובעת מתוך צירופן של כמה סיבות. אולם בכאן אני רוצה להצביע על הופעה שלילית אחת, שאם אמנם אין לתלות בצוארה את כל הקולר, יש לתלות בה את מקצתו והיא: חוסר בקורת הגונה על ספרים במקצועות האמורים. אין לנו, או כמעט שאין לנו, מבקרים שיכניסו את הקורא אל תחומן של השאלות המתדיינות בספרים אלה, שיאירו אותן מצדדיהן השונים ושידינו את הספרים מתוך גובה והיקף ידועים כאנשים המצויים אצל המקצוע וכבני בית.

אמנם הבקורת העברית הכללית היא עדיין בבחינת שדה נטוש ועזוב, המחרשה עוד לא העמיקה בו ופירותיו לא יצאו עוד מכלל ניצנים וספיחים. היא לא גילתה עדיין אפקים, לא סללה מסילות, לא יצרה ערכים גדולים ולא מלאה תפקיד של חלוץ, העובר בראש היצירות. היא עדיין מצומצמת בתחומי המסה והרשימה הקצרות, נגררת מאחוריה של היצירה ומתאמצת ללקוט בשדה גרעינים זעיר פה זעיר שם.

אף־על־פי־כן אחרי כל הניכויים שננכה מזכויותיה של בקורת

הספרות היפה נמצא, כי נעשה במקצוע זה משהו וודאי: הונחו יסודות, נסמנו ציוני דרך והוכשרה הקרקע להמשך, לעוד יבוא ולקביעת טבעות נוספות בשלשלת. אפשר להצביע על חומר הגון ההולך ונצבר בו והמצטרף צירוף יפה לגופה של הספרות בין שהחומר הזה הוא מהסוג הכולל הערכה ודרכי ניתוח ובין שהוא מהסוג המשמש בת קול ליצירה המבוקרת, בת קול הספוגה אישיותו ועצמיותו של המבקר.

אולם הבקורת במקצוע המדע והמחקר ברובה המכריע אינה ראויה לשמה כלל. העוסקים בזה — פרט למתי מספר — הם בבחינת זרים ועומדים מבחוץ. ובלי ידיעת המקצוע, מובן, שהללו לא רק אינם יכולים להביא את הספר בכור הבחינה, לבחון את יסודותיו, לבדוק את דעותיו והשקפותיו ולהוציא משפט על הנחותיו וסברותיו, כי אם גם תקצר ידם להטעים הטעמה נכונה את שיטתו ולמסור באופן חי ומעניין את עיקרי חידושיו.

המבקרים במקצוע זה יש מהם היודעים את מך ערכם ואינם הולכים בגדולות. הם מסתפקים במועט שבמועט, נאחזים בשורות מספר של הספר, מצטטים אותן בלי סדר ושיטה כמצליפים ונמנעים לגמרי מלהכניס משהו משלהם ביריעת בקרתם. ויש מהם קלי הנוצה ומצויים אצל הדיו והעט. הללו כותבים מסביב לספר. הם מרפרפים על נושא הספר, הולכים סחור־סחור, נוגעים ואינם נוגעים ומתכוונים לשעשע את הקורא שעשוע של שיחה.

כאלה כן אלה אינם נוגעים בענין, עומדים לפני שערי הספר בלי מפתחות כניסה בידיהם והבצק שהם לשים בעיסת הספר הוא בליל חוסר ישע וחוסר יכולת, אזלת יד וכשלון. אלא שביחס לראשונים הקורא תופס מיד את ערכה הנכון של בקרתם, אולם ביחס לאחרונים הוא צריך לפלס לו דרך בין עמודים צפופי ריטוריקה ובין מטוות עבים, ארוגי פסוקי לשון עד שיעמוד על ערכו של המאמר ויתפוס את כוונתו.

זכורני, כי לפני כמה וכמה שנים שמעתי מפי נחמן גצוב בעל „על נהרות בבל" (ספר שעשה רושם ידוע בשעתו), כי אחרי שקרא בקורת־לא־בקורת מהמין הידוע על הספר האמור, נתעורר בו הרצון לבקר בעצמו את הספר בעילום שמו.

גצוב, שהיה (כפי שנקבע זכרונו בלבי) אדם יקר וטהר לב בתכלית, מתרחק מן הכבוד המדומה ובורח מן הפרסום, כאדם הבורח

מן הנחש ומן הברדלס וגו', וודאי שלא נתכוון להגדיל את שמו בבקורת הכתובה בידי עצמו. אלא מה? היה ברצון זה במידה ידועה מתביעת עלבונו של הספר (המחבר כאילו נפרד במחשבה מחיבורו והרגיש באופן מופשט בחובתה של הבקורת כלפי הספר). אולם יותר מזה השתוקק לבחון בעצמו את יסודות בנינו ואת טיב הלבנים שהונחו בו.

איך שהוא, יש משהו מן הטראגי בספר שלא נתבקר כהלכה, משהו מצער הנשמה הערטילאית, המתפללת לתיקונה. ומה רב מספר הספרים מסוג זה!

האוסיף שאחד הספרים היותר חשובים שנדפסו בשנים האחרונות, הספר בן ד' החלקים „גולה ונכר" ושיש בו „בשאלת העתיד דברים קשים מאין כמותם לאוזן בן דורנו" לא זכה עדיין לבקורת ראויה לשמה בספרות העברית? האומנם לא נכוותה אף אזנו של אחד מאלה המצוים אצל מחקרים כאלה?

ידוע, שנקל להצביע על איזו קלקלה מלהראות את הדרך לתיקונה. אבל בנידון זה, בנידון הבקורת הירודה במקצוע המחקר והמדע, היד מצביעה בכל חמש אצבעותיה על הרפואה למכה.

אין אנו נמצאים במצבו של רוסו, שמחוסר „כתובת" למי לערוך את טענותיו ולשפוך את שיחו מן המיצר, פנה במכתבו אל ה„רבונו של עולם" והניח את מכתבו־קינתו באחת הפינות של בית־התפילה. בנידון שלפנינו יש לנו כתובת מסוימה אל מי לפנות, כתובת שאותיותיה בוערות באש לוהטת. אני מתכוון אל בעלי המקצוע גופם או אלה הלנים באוהל התורה, אל מרי דשמעתתא, אל אדירי המחקר ונאמני המדע, אל אלה הנמצאים לפני ולפנים, המסתכלים מתוך אספקלריה בהירה והשליטים הגדולים במלכות הרוח. בהם תלוי הדבר! הם יכולים לחלץ בבת־אחת את הבקורת משפלותה ולהרים אותה לגובה לא ישוער. אין הדבר חסר אלא שהם יפנו להערכת ספרי חבריהם ויואילו לזכות את הקוראים בפרי מחשבותיהם. אמנם הם שקועים ראשם ורובם במחקריהם הם, בעבודותיהם המקוריות ובהקמת בנינים משלהם, אבל האם לא כדאי להם לערוך לעתים מזומנות טיולים בשדה הבקורת ולנטוע בו את אוהל החכמה והמדע?

גם הבקורת במובנה האמיתי כוללת יסודות של בנין ובכוחה להטעים את בעליה טעם של יצירה. ועוד זאת, הם היו ממלאים בזה

חובה כפולה: הן כלפי המדע שחותמו אמת ושאין לו בעולמו אלא בקשת האמת לשמה מתוך עקשנות קודרת ומבלי שום נטיות לצדי דרכים והן כלפי קהל הקוראים הזקוק לחכמת חכמיו והנושא להם עין מתוך יראת הרוממות.

השתתפות החכמים בשדה הבקורת היתה גם גורמת להעלמותם של הרבה נמושות ואנשים בלתי ראויים לאותה איצטלה, שהחזיקו בשדה זה. דרכם של אלה על־פי רוב להעלם מיד להתגלותם של כוחות אמיתיים ורעננים. עם הנץ החמה „יבואו בצל הגמדים, ימוגו כחלום חזיון לילה".

ספורי ענוה

רובם ככולם של הסיפורים, המפליגים בשבחה של הענווה וגודל מעלתה, בוחרים לנושאי סיפוריהם בגדולי הדור, יחידי הסגולה ובני העליה ומספרים לנו, כיצד הללו במקרים ידועים היו נעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים וכו' וכו'.

עם כל הכבוד שאני רוחש לאנשים האלה, עלי להודות, כי אין אני מוצא במעשי ענוותנותם שום גדלות ורבותא, שיש להתריע עליהן כעל מעשי גבורה עליונה. הגעו בעצמכם, האנשים הללו היו שבעי־כבוד ומדושני־הערצה במידה כזאת, שכמעט קשה לנו לצייר דוגמתה בימינו אלה. כבודם של לומדי התורה אמנם לא מצא לו ביטוי בסימנים חיצוניים, בקידות והשתחוויות, בסלסולי חונף, בכווני־חן ובכל שאר הסממנים שבני דורנו כל־כך בקיאים בהם, אולם הוא היה חי ובוער באש קודש בלב כל אחד.

רגשות כבוד אלה לא היו רגשות כבוד רגילים בלבד שמדרך האדם להרגיש ביחס לגדול ממנו, כי אם רגשות־כבוד ביחס לסוג עליון של אנשים, לאנשי מופת, לאבות העולם ולבחירי יה. לבו של כל אדם מישראל היה מלא וממולא רחשי כבוד והרגשות נאצלות ביחס לאנשים הללו. הוא הביט עליהם ביראת הרוממות, בדחילו ורחימו, מתוך הכנעה גמורה והתבטלות מוחלטת.

בכל מקום שהללו הלכו ואל כל אשר פנו הרגישו במבטים חמים ובלבבות כלים ויוצאים אליהם מתוך רגשות עילאיים.

בסביבה כזאת טבעי הדבר, שאלה האנשים, שצרכי רגש הכבוד הטבעי שלהם (שעל־פי רוב גם הגדול אינו יכול להשתחרר מהם לגמרי) סופקו בעין יפה שביפות ובמידה גדושה שבגדושות, יהיו מחלנים וסלחנים בנוגע אל איזו פגיעה־בכבוד בודדת בזדון או בשגגה, שנפלה בחלקם לעתים רחוקות מאוד.

פגיעה כזאת היתה בגדר איזה „קוריוז", שאין שמים אליו לב כלל. גודל־לב זה לא דרש לא כיבוש היצר ולא שבירת הרצון, כי אם נבע פשוט מתוך תנאי הסביבה שהללו נמצאו בהם. ומה כאן מקום לתהילות ותשבחות, התפעלות והערצה?

הלא אין אנחנו מתיימרים בכבודם של עשירים מופלגים, שנדיבות לבם הגיעה עד כדי וויתור על פכים קטנים ודברים קלי־ערך ומדוע נציג למופת מעשים שאין בהם משום יסורי מלחמה פנימית ונצחון האדם על עצמו? האין בזה משום קנה מידה וקנה מידה: אחד לעניני הגוף ואחד לעניני הנפש?

אמנם אפשר שהיו בין גדולי הרוח אנשים שנכוו גם מ„קוריוזים", שהמתלאו קצף והתמרמרות מכל צל־צלה של פגיעה, תהיה איזו שתהיה, והיו נכונים לקרוע כדג את כל מי שהעיז לנגוע בהם אף נגיעה קלה שבקלות, אולם אם גם היו כאלה יש לראות את כעסם וחרונם של הללו לא כתוצאה ישרה של מידת הגאווה, כי אם כשל „קטנות המוחין" וצמצום ההשגה, הגובלים כמעט בחולניות, במום נפשי. ומה תהילה יאתה לאלה שהראו רק אותות של רוח בריאה ונפש נורמאלית בזה, שהעלבונות הקטנים נזרקו מהם אחורנית בכוח, כהזרק לאחור חץ־עץ מקיר של ברזל.

אם יש מעשי ענווה הראויים להכרה ולהוקרה יש לבקש אותם בין קטני־ארץ, בין אלה הנהדפים בצד ובכתף, הנלחצים והנדחקים מכל צד, הנלחמים מלחמות נואשות בעד כל קורטוב של הכרה, הזוכים בכל שעל של עמדה חברתית בחירוף נפש, השבעים רוגז ועלבונות, והמתנסים ביסורי החיים ופגעי הזמן.

באנשים כאלה כל פגיעה וזלזול חדשים מצטרפים אל שורה ארוכה של עלבונות ישנים, קורעים את הקרום הדק שקרם על האחרונים,

מלבים אש היסורים, מגרים את צרבת הכאב הנושן ומחדשים את הפצעים שהגלידו.

אם יש בין אלה הכובשים את היצר הטבעי של החשבה עצמית, המחנקים את רגשות הכאב, המתרוממים מעל לחשבונות אישיים ולסכסוכים פרטיים, העומדים תמיד על משמר נפשם, הבלתי מושפעים מהשפעת הרגע והבוחנים כל ענין מצד עצמו לאורה של הבינה העליונה — מעשיהם של הללו ראויים באמת להחקק בעט ברזל ולשמש אות ומופת.

הבית שבקצה העיר

עוד בימי הילדות הרכים, כשההצצה בספרים חיצונים פיתחה במידה ידועה את רגש היופי, הורגשה בכל אכזריותה הסתירה האיומה בין בתי האזוב ומאורות העוני שבעיירה נדחת בליטה ובין יפי הפלאים שבחיים המתוארים בספרים.

העין תרה אחרי משהו ממשי, שתוכל להאחיז בו את הקסמים, שהיו ממלאים את הלב. והנה על־פי איזה נס היה נמצא בהרבה מהעיירות הקטנות במרחק ידוע מן הישוב בית שהיה נדמה כאילו הוא בן ארץ אחרת ושמים אחרים. הוא עמד בכתליו הישרים והצבועים על כברת אדמה דשואה ורעננה מופרש ומובדל מן העיירה, מסתופף בצלם של עצים מלבלבים ומוקף שיחים מרהיבי עין.

ליפיו העצמי של הבית הזה העניק עוד כשרון ההשלמה הטבעי הרבה מאוצר היופי הגנוז בלב, שת עליו נוספות הדמיון ועשהו לסמל השלמות וכליל התפארת.

וכך זן הבית הזה את רגש היופי ושמר עליו שלא יפוג מנשיבתה הקרה של המציאות.

מאכזבות החיים

בשורת האכזבות שהגורל צופן לאדם בטפחות ימיו יש שתופסת מקום לא אחרון האכזבה בחבר נעורים, שנפגשנו אתו אחרי שנות הפסקה מרובות. יש שאנחנו מחפשים בו את תכונות הנפש, שהיו כל־כך יקרות וחביבות עלינו, את שרטוטי האופי הדקים שהתקשרו בקשר אמיץ עם דמותו ואת האישיות המקסימה, שהיתה משרה עלינו מרוחה המיוחד ושהיתה מקרינה מסביבה את קרני נגהה — מחפשים ואיננו מוצאים.

אם קשה לראות בחורבן גופו של אדם, כיצד ננעצו בו שיני הזמן באכזריות, חרשו את פניו, הקפיאו את אבריו והפכו אותו לשלד מתנועע, על אחת כמה וכמה שיכאב הלב לראות בחורבן נפשו, בהתדלדלות רוחו ובקפאון מחשבתו.

מתוך צער לא יתואר הננו מנסים נסיון אחר נסיון לגלות בו משהו משל העבר, איזו שיורים קלושים מימי קדם, איזו בבואה מן הדמות שנחקקה בנפשנו בצפורן שמיר, ואולם כל השתדלותנו ללא הועיל. שטף הזמן גרף וסחף לא רק את סגולותיו היקרות, את חמודות נפשו ואת מעלות רוחו, כי אם גם העביר ספוג על רשמיהם ומחה את עקבותיהם עד לבלי השאיר להם שום זכר. אתה מביט בחבר נעוריך ואינך מכיר אותו. הוא זר ומוזר לך בהחלט.

וכך יש שדווקא בשעה שהננו מוצאים אחרי חיפושים ויגיעות מרובים את ידיד נפשנו מכבר, הוא יאבד לנו לעד.

תוך וקליפה

כל אלה המאמינים בסדר העולם, המוצאים דעת וחשבון במעשים הנעשים תחת השמש והמקיימים איזה קיום שהוא את הגירסה „הכל בחכמה נעשה", ישימו־נא את לבם לחזיון מצוי זה במלכות הצומח: תוך עלוב וחדל ערך מוקף קליפה עבה ומוצקה, השומרת עליו שמירה מעולה ומגינה עליו הגנה אמיצה מפני כל מיני מזיקים ומחבלים רעים. ולהיפך, תוך יקר, רב הערך ורב התפארת נטול לעתים

קרובות איזו שמירה שהיא, או נתון בקליפה קלושה, שהיא כאילו אינה, וכך הוא צפוי לכל מיני אסונות ומופקר לכוחות־הרס האורבים לו מעברים.

וממלכות הצומח למלכות המדבר.

דווקא אלה, הנושאים על גבם ובפנימיותם את כל כובד החיים, המכירים בהכרה חודרת את פגם המציאות הטבוע בה בעצם מהותה והמרגישים בכל ישותם בצערה של ההוויה הכאובה והמכאיבה — אלה שלבם פתוח ללב תבל, הטעונים וגדושים אנושיות רבה ו„השומרים הנאמנים לצלם אלוהים בעולם", דווקא אלה יש שהם מיועדים ביותר לפגעי החיים ולתלאותיהם. הללו כאילו נטולים תריסי־חציצה ומגיני־שמירה איזו שהם והם הראשונים לכל מיני פורענות, היורדים עליהם בזעף. הם בבחינת אנשים פשוטי עור, שכל מגע קל מזעזע אותם עד היסוד ופוצע אותם פצע קשה ואנוש.

עבודה לשמה

עיניהם של המטיילים בגנים או מסביב להם נתקלות לעתים קרובות בשמשי גנים זקנים, הנושאים בידיהם את השקים מחושקי הפיות העגולים מתוך הכרת ערך וחשיבות יתרה.

הללו סבל השנים מעיק עליהם בכל כוח: גבות כפופים, פנים חרושי חריצים וקמטים ועינים כבויות למחצה. אך בכל ישותם מתבלט קו אופייני אחד, קו של התגברות והתאוששות. ניכר בהם חשק עז לעבוד, להביא איזו תועלת ולהכניע באיזה אופן שהוא את האינבאלידיות, התלויה עליהם כגורל נטוי והמשליכה עליהם את צלליה השחורים והנאלמים.

הם מזיזים את עצמם ממקום למקום בזריזות, בודקים בעין חדה כל פנה וכל זווית ואוספים אל סליהם בהנאה מיוחדת את קרעי הניירות, פסולי האוכל ושברי הכלים, המתגלגלים על הארץ. ואת הכול הם עושים מתוך חביבות מיוחדת, התמכרות, חדוות העבודה ומתוך שלמות אפשרית.

מה מזור הדבר, שיש והאדם לומד את הדבר הכי חשוב לו בחיים — עבודה מתוך יחס שבלב ומתוך שמחה — דווקא בימי חייו האחרונים, כשהוא עומד ללכת באורח לא ישוב ולהעלם באופל.

בית שעקרו ממנו

מראה בית שנתרוקן מיושביו עגום עד לידי לחץ לב וכאב לב. דומה, הוא עומד דומם על עצבונו ושממונו, בדידותו ויתמותו ושרוי באבלות על כבודו שגלה ועל חייו שפרחו.

גם לא תמיד יתנו לו לנהוג את ימי אבלו בשקט. ביחוד הורע מזלו, כשהוא נמצא בקומה הראשונה ופונה אל הרחוב. אי מזה צצים מלאכי־חבלה שונים, שולחים בו יד ופוגעים בו פגיעות קשות. הם שורטים שרטות בקירותיו, מקרקרים את ספו, הופכים למשחית את צבעו ויש גם שינפצו את זגוגיות חלונותיו וישברו את דלתו: הכלל, במשך זמן קצר ישונה מראהו ויחרתו בו אותות בולטים של חורבה ומפולת, התמוטטות והריסה. נראה, כי מלאכיו הרעים עמדו על המשמר וארבו בעינים פקוחות לכל כוח ראייתן לאיזו סימנים של „ירידה" ומיד כשהללו נגלו בו וסר צלו, התנפלו עליו ועשו בו את מעשיהם הזרים.

חזיון זה של גלגול מהיר במורד מורגש בערים הגדולות בכלל ובעיר זו בפרט בחיי המדבר ביתר תוקף מבחיי הדומם. המלאך הרע של התנוונות וכליון רובץ בהן לכל מלוא קומתו וזומם זממת רשע, כשעיניו משוטטות לכל עבר ופינה ותרות בעקשנות קודרת אחרי כל מי ששמי הצלחתו התחילו להתקדר ודרכי חייו התחילו להשתבש.

עוד בטרם יתבונן הלז ברפיפות מצבו ויחגור את כוחו להלחם מול צבא תלאותיו והנה גורל נטוי מהלך עליו אימים, הכתובת שעל הקיר מופיעה באותיות אש, עניבת חנק נכרכת על צווארו באכזריות לא תתואר, שיורי אורו הכהה הולכים ודועכים במהירות מסחררת ראש וצללי שחור אופפים אותו מעברים ובולעים אותו כולו.

לשונות של שיגרה

במעגנו היום־יומי עם אנשים אנו נתפסים לכמה וכמה פסוקי נוסח ואמרות קבע, לשונות שיגרה ודבורי הרגל.

הללו נאמרים על־פי רוב אמירה סתמית, מן השפה ולחוץ, לשם נימוס. גם אומרם וגם שומעם אינם מייחסים להם ערך ממשי ואינם משהים עליהם את מחשבתם.

אף־על־פי־כן כוחם יפה לשמש פתיחה לשיחה ולקרב את הדעות ואת הלבבות. הם כאילו מסלקים את מחיצת הפירוד שבין איש לאיש ומדליקים את זיקי היחס ההדדי שביניהם.

אולם לפעמים יפרוץ פסוק מהמין האמור בתנאים כאלה, שזיופו ניכר מתוכו ופלסתריותו בולטת. יש שהנך רצוץ ושבור, חולה וכואב והנך מסתתר בביתך שלא יראך איש בקלקלתך ושפתיך דובבות תפילה, שהלוואי לא יפריעך איש מהתבודדותך. והנה על־פי מקרה בלתי־מוצלח סר אליך מישהו בשעה זו. הלה הקדים את פיו לעיניו ופזם את הפזמון הידוע: „מה נאה מראה פניך היום!"... אזניך נכוו, ובחלל הבית נתלתה אימרה זו כמחאה חיה נגד כל האימרות הסתמיות, הנבובות והריקות ללא תוכן וללא משמעות, ביחד עם זה נגד כל המלאכותיות הזרה והמשונה ביחסיהם ההדדיים של האנשים.

תקוני גרסאות

לא מעט בימינו מספרם של אלה, העוסקים בבקורת הגירסה של הספרות התלמודית והמדרשית והנאחזים בשינויי נוסחאות וחילופי תיבות. הללו מטילים את ביצי הערותיהם לתוך קניהן של אותיות קלילות ופורחות ואורגים את ארג חידושיהם מסביב לווים ויודים, אף כי לא רבים עוסקים בזה באופן שיטתי ובקביעות, במובן הוצאת מהדורות מתוקנות ומדויקות של ספרים ישנים.

בקורת הגירסה! מי אינו מכיר בצורך של השוואת כתבי־היד השונים לשם עקירת הקמשונים והחרולים שעלו בספרויות האמורות באשמת מדפיסים טועים? מי אינו יודע, שבקורת זו היא עיקר גדול,

שבה תלויים גופי תורה ושלפעמים על־ידי הגירסה הנכונה נופלים מאליהם הרבה פלפולים התלויים בשערה, נעשים מיותרים קמוטי מצח וסבובי בוהן והאמת מאירה באור פשוט וזך? ומי אינו יודע שבקורת זו היא לעתים היסוד להבנת התורה לאמיתה ושעוד אבות הפרשנות ואדיריה היו נוהגים להקדים לפירושיהם במקרים של נוסחה מפוקפקת: „הכי גרסינן"? אבל במה דברים אמורים? כשמייחדים לבקורת זו את מקומה הראוי, כשמשתמשים בה בתור אמצעי לאיזו תכלית וכשרואים אותה יסוד לבנין, אבל מיד כשהיא נעשית מטרה בפני עצמה, כשהיא נהפכת לאליל שרוקדים כנגדו וכשהיא דוחה מפניה את חכמת ישראל ומחקרי היהדות לענפיהם ולסעיפיהם ומעמידה את הכול על חיפושי שגיאות וגילויי שיבושים, כשהוא מתיימרת בשם גברת החכמות וכשהעסק בה נחשב למומחיות ומקצועיות סגורות ועומדות ברשות עצמן, הפוטרות את בעליה מלהזקק לכל ענפי התרבות שבעולם, הרי בזה מסתרס עיקר רעיונה ומתקפה עצם זכות קיומה.

ועוד זאת, תיקונים מכריעים בעלי כובד ומשקל, החורשים חרישה עמוקה את הפנים ומשנים אותו שינוי שיש בו „נפקא מיניה לדינא" הם בגדר מועט שבמועט. רובם הם או לשם צחות הלשון, לשם התאמה עם איזה כלל מכללי הדקדוק, או ענין של חסר ויתיר וכדומה. ויש גם כאלה שאין בהם לא הא ולא הא, כי אם איזה מין חכמה לשמה, תיקון לשם תיקון. הללו מתקרבים קורבה יתירה להגהותיו של אחד פלוני, שבכל מקום שנזכר בתלמוד „ראובן שמכר שדה לשמעון" היה נוהג לרשום בשולי הגליון: „לאו דוקא, והוא הדין להיפך".

וודאי שלשם התיקונים האחדים הראויים לשמם כדאית כל העבודה. כדאי להתאבק באבק ספריות, לחטט ולנקר במקק ספרים, לעוור את העינים על עלים בלים, לגבות עדות מפי כתבי־יד שונים ולפקח את הגל מעל חיבורים גנוזים וגו', אבל אסור להסיח את הדעת, שכל זה הוא בגדר עבודת הכנה, חומר למה שיבוא — לא פחות, אבל גם לא יותר. אולם ההפלגה מעל לכל מידה בערכה של עבודה זו וההשתקעות החד־צדדית בה עלולות להוליך את בעליה באותן הדרכים העקלקלות, שמתעודתה היא להזהיר עליהן.

כי הלא כל עיקרה היא למנוע מהתעמלות מוח עקרה, מחידודים שכליים, המעלים פיל בקוף המחט, וממעשי מוקינות, הבאים להעלות,

כביכול, ארוכה לאיזו נוסחה מוטעית בהחלט, אבל כשהיא מטשטשת את הקו החוצץ בין אמצעי למטרה היא גופה עשויה להפך לאיזה פלפול, לפתרון חידות מחוכם ולהמצאה מוחית־מסנוורת, אבל לא מאירה. בכגון זה אפשר להמליץ את המאמר התלמודי הידוע בשינוי הנשוא: כל האומר אין לי אלא גירסה, אפילו גירסה אין לו.

סח לי לפני שנים אחדות בתמימותו אחד מ„פרחי כהונה", המצוי אצל כתבי־יד, כי בעיקר הוא מתענין בשורות מטושטשות או באלה שעלו בהם נקבים־נקבים, וביחוד שביחוד במקום שהתאריך קרוע כולו או מקצתו, במקרים אלה, לפי דבריו, הרי יש מקום לשכל להתגדר בו ונפתח השער לדיוקים דקים וחריפים ולסיפקולאציות מפתיעות ומפליאות.

הרי שכל עיקרם של „כתבי־היד" כאילו באו לספק איזה צורך נפשי של אקרובאטיות ורקידה על החבל ושל גילוי־צפונות מסופק ופענוח־נעלמות נטול־יסוד.

וואל סטריט

הבורסה האמריקאית רגילה בתנודות גדולות ובזעזועים עזים, במהפכות ובחורבנות, בירידות שהן צורך עליות ובעליות שהן צורך ירידות. אולם המשבר האחרון היה איום ונורא שכמוהו לא היה, לפי דעתם של יודעי דבר, זה עשרות בשנים. הבורסה התפלצה פתאום מתוך זעזועי־עווית, התרסקה והתפוררה כבית של קלפים. דומה, תהומות־עד פערו את לוען ובלעו עמל דורות ומאמצי יובלות. לא רק אזובי קיר ודגי רקק, הראשונים לכל פורענות, נפלו בנופלים, כי אם גם ארזי הלבנון והלוויתנים. המשחית גזר על ימין ועל שמאל ולא נשא גם פני טפסרי הכסף ואדירי הממון. עושר גדול ועצום ואוצרות בלתי משועדים ירדו לטמיון במהירות מפליאה והיו כלא היו.

המשבר הנוכחי הצטיין הן בסכומים הענקיים שבלע והן במספר הכביר של קרבנות. חללים לרבואות ולמאות אלפים נפלו והמונים גדולים נהפכו בין לילה לקבצנים ופושטי־יד. האבל על האסון הקיף

לא רק את נגועיו, כי אם גם את אלה שהוא פסח עליהם. זה היה מין אבל כללי שסחף כמעט את כל התושבים.

אף־על־פי־כן נשמעו איזו קולות של צלולי דעת, מתוני חיים ותמימי מחשבה שקראו על הנגועים פרשת צידוק הדין (ואמנם אין לך דבר יותר קל מלהשלים עם צרתו של השני ולהצדיק עליו את הדין) ואמרו כי מכה זו רפואתה בצדה, כי היא תפקח את עיניהם של כל סהרורי הממון והאצים להעשיר ותלמד אותם לצוות לדור אחרון לשטות ולעבור מן החיה הרעה המודרנית, הטורפת ודורסת באכזריות נוראה ובחמת רצח.

והנה עד כמה ילמדו התועים לקח מנסיונם המר והנמהר ועד כמה תגדל השפעתו לבלום את היצר הרע של רדיפה אחר רווחים קלים — ימים יגידו. אולם עצם החזיון שקיבוצים גדולים של אנשים מאבדים בפרקי זמן ידועים את שווי משקלם, מזניחים את עבודותיהם הקבועות, רצים מרוצת משוגעים אל שוק המניות, זורקים בקדחתנות את צרור כספם על כפות מאזני מרמה ומעמידים על קלף אחד את רכושם שנצבר בעמל רב ובזעת אפים במשך שנים ועתים מצרפים לממונם הם גם ממון של אחרים, שעלה בידם להשיג בצורת הלוואה — דורש באור. כי הלוא רובם של אלה שנאחזו במצודה הרעה לא היו חמומי־ראש ובעלי אזרטים, קוביוסטוסים ומריצי סוסים, שטופי התחרות ולהוטי משחק, שעצם הסכנה הרובצת לפיתחה של הבורסה מציתה את דמם; אף לא מאלה האצים־רצים, מבולבלי המוח, חלושי השכל וטרופי הבינה, כי אם אנשי מעשה, מלומדי חיים ובעלי נסיונות, היודעים לרסן את כוחם של המאוויים המופרזים ברסן השכל ולעצור בעד התפרצות היצרים והתלקחות התאוות. וכיצד זה צרר אותם פתאום רוח של מדוחי שוא ותקוות רמיה וכיצד זה הכניסו את עצמם בעסקים הקרובים קורבה יתרה להפסד והרחוקים מרחק עצום משכר?

דומני, כי הופעה המונית זו יש לראות לא כחטאת היחיד, כי אם כחטאת הציבור, או יותר נכון כחטאת הסביבה כולה. היא נעוצה בהבדל התהומי שהסביבה בארץ זו מבדילה בין בעל ההצלחה ובין נטול ההצלחה (סתם הצלחה היא, כידוע, רכישת הון). ההבדל אינו רק בזה, שהראשון שואב מלוא חפניו מכל מקורות ההנאה והתענוגים והשני מוכרח לצמצם את צרכיו צמצום אחר צמצום ולהסתפק במועט.

הבדל זה יש בו אמנם כדי להכאיב אבל אין בו כדי להעליב. חיים מצומצמים גם כן קרויים חיים וסעודת עניים היא גם כן סעודה. אפשר לאדם לוותר על הנאות רבות ולהתענג בכל זאת על החיים על־פי דרכו. מקוד הרעה הוא בזה שההבדל אינו רק בדברים שבין האדם לבין עצמו, כי אם גם ביחסי הסביבה.

מצד אחד ה„הצלחה" נעשתה לאליל, שרוקדים כנגדו בדבקות ובהתלהבות, מפארים את שמו ומייחדים אותו בסילודים. בת קול בלתי פוסקת, מנסרת בגלגל החיים: הצלח בכל הדרכים שבעולם, טפס ועלה, על מרומי הסולם בכל האמצעים ובכל התחבולות, אין בודקים במצליח, אין מחטטים במגילת חייו ואין מפשפשים בעברו. הצלחתו היא, היא כתב יחוסו ותעודת תהילתו ובגללה קושרים לו כתרים ועטרות, מזכים אותו בקרני הוד וקוראים לפניו כל מיני שירים ותשבחות.

ומאידך גיסא, אי־הצלחה אינה נחשבת כאן לאסון, המעורר רחמים ושיתוף בצרה, כי אם לעוון... לאחד מסוגי העוונות שאין עליהם לא מחילה, לא סליחה ולא כפרה ושכל הנכשל בהם אין מהפכים כלל בזכותו כי אם רואים אותו כולו חייב. הקיצור, הבלתי מצליח נתון למשל ולקלס, ללעג השאננים, למנוד ראש, לשנינה ולחרפה.

ומה פלא, אם סביבה כזאת מביאה את האנשים לידי סחרחורת, טורפת את דעתם ומשליכה אותם אל תוך היורה הרותחת של אהבת בצע וחימוד ממון? מה פלא, אם גם הנמושות והחלכאים, המרגישים ביותר בעקת הסביבה ובאוות־הקלון הבוער על גבם מנסים להתעצם במזלם ושואפים להפוך את קערת חייהם על פיה ולחולל מהפכה יסודית במצבם הכלכלי? מה פלא, אם הם מבקשים להגאל משפלותם ומעלבון חייהם, להשתחרר ממבטי בוז וקלסה ומהרגשה עצמית של נחותי דרגה וחדלי אישים ומתאמצים בכל כוחם לארוג את חוט הווייתם במסכת הכללית של החברה וליסב אל שולחן החיים לא כמנודים ואוננים, נזופים ובדולים, כי אם כאנשים מן הישוב וכבעלי זכויות שוות לזכויותיהם של שאר הבריות?

רוכבי ערבות

ההליכה ברחובות ניו־יורק אינה מן הדברים היכולים להעשות מתוך היסח־הדעת, פזור־הנפש ושכחה עצמית. אדרבה, היא דורשת ערות המחשבה, צמצום החושים ורכוז המרץ. מכל עבר ומכל פינה אורבות לאדם סכנות של רסוק אברים ושבירת צלעו. אף־על־פי־כן נתקלת העין לעתים מזומנות פה ושם באנשים המטיילים להם, כשהם מכונסים בתוך עצמם סגורים ומסוגרים בפנימיותם ותפושים במחשבותיהם.

דומה, כי הללו נטולים מן המציאות ועקורים מן הממשות, כי הם מרחפים בעולמות רחוקים ומרוחקים, כי חייהם משתרעים לכל מלוא שיעורם „מעבר לחיים". מי עסוק בפענוח צפונות של כתבי־יד בלה ומטושטש, מי בהערות והארות לאיזה ספר קדמון ומי בבדיקת שינויי נוסחאות וחילופי גירסאות של כתובות וציונים עתיקים. הכלל, כל אלה כאילו צר לרוחם בעולם העשיה והם מחפשים להם מפלט בנטפי דיו, בתגי אותיות, במדרשי מילים ובאבק ספרים. וכשהללו יוצאים לפעמים מעולם ההפשטה, נזקקים לצרכי בני־אדם ומשאלותיהם ועוסקים בפרובלימות החיים ובמצוקות המין האנושי הם רואים את עצמם בבחינת „יורדים". הם מרגישים, כאילו הניחו חיי עולם ופנו אל ענינים של מה בכך וכאילו התנצלו את עדים, הסירו את מחלצותיהם ולבשו בגדי עדים. הם מביטים על העסק בעולם השפל ובצרכיו החולפים כעל ענין פחות מצד עצמו והם ממהרים להנשא על אברות מקצועותיהם ולהעלם בעולמות העליונים.

אולם לא תמיד מבחין האדם היטב בין עליה לירידה ולא תמיד הוא מעריך הערכה נכונה את ערכה של כל אחת. יש שהוא מחליף את המושגים ומשבש את התכנים. יש שהירידה המדומה היא לא רק צורך עליה, כי אם עליה גופה. כי תהיה תכלית הבריאה מה שתהיה, הנה למעלה מכל ספק, כי יסוד היסודות ועיקר העיקרים של אותו הדבר שאנו קוראים חיים הם חיי האדם וגורלו עלי אדמות. הללו הם שאלת היסוד ונקודת ההוד של כל המציאות כולה על כל שלל צבעיה ועל כל עתרת חליפותיה. וכל יתר הענינים שבדו להם האנשים או שהם סובבים מסביב לשאלה זו ונאחזים בה אחיזה רפויה או תקיפה

או שכלולה בהם כוונה — מדעת או שלא מדעת — להשתמט מענשה של זו: להעמיד מחיצה לפנים ממחיצה ולבנות חומה לפנים מחומה בין האדם ובין חללה של התהום האיומה, המשתרעת לפתחם של כל מאמציו, שאיפותיו והישגיו.

הנקודה המרכזית היא האדם וכשערכה של זו פוקע, מה מקום יש לנקודות ההיקף?

בימים אלה

בימי זוועה אלה, כשעולם אחוז־להבות מתפתל בעוויתי כאב, כשמעגל הדמים הולך ומתפשט, כשיסודות הקיום וטעם הקיום הולכים ומתערערים וכשבמגילת יסוריו של העם העברי הולכים ונוספים יום־יום דפים חדשים טבולי רעל ודם, דומה כי לנוכח מראות־אימים אלה עומד האדם מוכה תמהון־לבב ותקוף פלצות ואת מוחו רוצעת רק מחשבה אחת, שאינה מרפה ממנו ואינה נותנת דמי לו: כיצד לאחוז בציצית ראשו של מלאך העתיד ולהציל מפיו מילת פיוס וניחומים, שתטיף נטפי צרי בכוס היגונים המלאה ותתן מעט שלום לנפש המזועזעת עד מעמקיה.

דומה, כי ההוויה עוטה צללי־שחור אלמים, כי החיים חדלו לעשות בלהטיהם, כי כוח אלפי קסמיהם הקטנים והגדולים כאילו תש וכי האדם נזרק לתוך לוע היאוש, כשהוא תוסס מעלבון וכאב.

אולם גם מעוף עין מרפרף על המציאות בכלל וביחוד על הנוער, הליכותיו, דרכי חייו ושיחו ושיגו די להוכיח, כי החיים לא רק לא נטו ממסלולם הקבוע, כי אם אדרבה, עוד ניתנה להם תוספת טעם, הוטלה לתוכם חריפות מיוחדה והתלקחו בהם גירויים חדשים.

האם אלה הם פרי עמידה על פי תהום, פרי יראה כוססת מפני המחר המכוסה ערפל, פרי יצר חיים מתלבה על גשר־תועים, שאינך יודע לאן הוא מוליך, או פשוט פרי הרגשת העונג המיוחדת המלפפת את הבריא, הנמצא במסיבת חולים, פרי התגברות שמחת החיים על־ידי ההכרה הוודאית, כי חבלי השאול האופפים את רובו של העולם

הם לעת עתה ממנו והלאה וכי מבוצרים אנו בפינה מוגנה מאשה של הגיהינום הבוערת מסביבנו, או אולי הם פרי בליל משונה של שתי ההרגשות האמורות ביחד?

כיצד אין לכתוב

בין הגורמים הראשיים, שבזכותה נתקיימה העיירה בתומה ובשלמותה במשך מאות בשנים למרות רוחות־ההרס שהשתערו עליה מעברים, יש לחשוב את הערבות המוסרית והאחריות ההדדית ששלטו בה. כל יחיד ויחיד הרגיש את עצמו כאילו עין גדולה, עין קיבוצית מציצה בו בכל מקום שהוא נמצא הן בבית והן בחוץ, בוחנת ובודקת את כל מעשיו והליכותיו ודנה אותו על פיהם לזכות או לחובה. עין זו חנכה והדריכה אותו, נתנה עליו עול מצוות ומעשים טובים, עודדה אותו נגד פגעי־החיים וקשי הנסיונות ושמרה עליו מכשלונות וירידות.

אמנם השגחתה של עין זו הגיעה לפעמים לידי קיצוניות יתירה. היא הגדישה את הסאה, פרשה את רשתה גם על אלה ממעשי־האדם, הנמצאים מחוץ לתחום זיקתה של החברה ושלטונה, וגם השתמשה באמצעים מסופקים, כדי לגשם את מטרתה. אבל כל אלה אינם יכולים לשלול את זכויותיה האמיתיות: את הרגשת האחריות החברתית שטיפחה בו ואת המצוות המוסריות שהטילה עליו.

ומהחיים אל הספרות. אף היא זקוקה לעין צופיה, השומרת את צעדיה, התרה את עקבותיה, הזועמת את הנפסד והקלוקל, את עשבי־הרוש וספיחי־הבר וחוננת את הגרעינים החיים והבריאים, את הנבטים הרכים ואת ניצני־הברכה, ועל כולם היוצרת על ידי עצם מציאותה אוירה של יראת הרוממות ביחס למלה הנדפסת, המעצימה את רגש האחריות בלבם של המצויים אצל הדיו והעט והמשמשת להם מקור של התעוררות והתלהבות.

בדור שעבר היו לנו בעלי עין צופיה כאלה. די להזכיר את שמו של פרישמן. הוא עמד מרותק על משמרתה של הספרות במשך כל ימי חייו כשבידו האחת הוא מגיש פרחים נאים ופירות משובחים ובשניה הוא מעופף בחרבו המבריקה על כל מיני כתבנים ו„בעלי

לשון" ששרצו אז. אמנם בתור מבקר היה בעיקר בעל צד אחד, שמצא את ביטויו המזהיר בהצבעה על הטמא והמנוגע, הפגום והשלילי שבספרות. הוא התנכר במקצוע הבקורת הרבה יותר בעזוז צפרני־נשר מאשר ביפי קול של כנף־רננים, ומקל־החובלים שבידו היה גדול לאין ערוך ממקל־הנועם. אבל הספרות היתה זקוקה ביותר להגבה זו. פעפוע הרעל וסם־המות של עטו הפכו בקרבה לסם־חיים וטאטוא הסחי והרפש חשפו שכבת אדמה דשנה ופוריה ופינו את הדרך לגילויים של כוחות צעירים ורעננים ולא עוד, אלא העין הצופיה של פרישמן עוררה את הדיין הפנימי, את הדיין שבלב של כמה תופשי־עט ביחס ליצירות עצמם, חידדה את חוש־טעמם והגבירה את כוח בקורתם. כמה וכמה תופשי־עט שיוו לנגד עיניהם, בשעה שישבו על האבניים, את בעל העין הצופיה ונתברכו בעטיה! כמה וכמה כתבים השביחו בשל עין זו וכמה וכמה נגנזו לפעמים על ידי בעליהם גופם מפני שלא הגיעו לדרגת ערך ידוע.

בדורנו זה הננו חסרים את הפיה הטובה והנאמנה, השומרת על הספרות, המשפיעה בעצם מציאותה על עובדיה והמקימה עמודי־כבוד מסביב לטיפול בדיו וניר. וחסרים אנו אותה דווקא בזמן כזה שחסרונה מורגש ביותר!

אין אני מתכוין בזה לקבול על אי אלו ענפי־ספרות חסרים, הטעונים מלוי והשלמה, או ענפים דלים וכמושים, הטעונים תיקון והשבחה. ליקויים אלה במידה ידועה בידי שמים ותיקונם תלוי בחסדי שמים. אבל יש מקום לקבול ביחוד על שני ליקויים, המורגשים לכל מי שמצוי אצל הספרות העברית — ליקויים הבאים בידי אדם ושתיקונם אינו זקוק למעשי־נסים או לשידוד־מערכות, כי אם רק לרצון אנושי טוב. הנני מתכוין לשני ליקויים, שאת האחד אפשר לקרוא בשם מגפת הריטוריקה ואת השני בשם מגפת הסגנון הזול.

שני הליקויים האלה עד כמה שהם מתגלים פה ושם במאמרים (הנני רוצה לעמוד בזה רק על מקצוע־ספרות זה) יש בהם לגרום דאגה לכל קורא עברי. טבעם של אלה להתרחב ולהתפשט וגם יש להם יניקה ממקורות ידועים, לפיכך המלחמה בהם צריכה להיות מרוכזת וממושכת.

הליקוי הראשון אינו אלא גלגול מודרני של תקופת „המליצים", שדאגו לשלמותם של הפסוקים או קטעי־הפסוקים ולא לשלמותו של

הרעיון. הרעיון היותר צנום ודל היה יוצא בלבוש תכלת וארגמן, בקישוטי־פאר ובמכלולי כבוד, בשפע של ניבים נוצצים ובעתרת לשון משובצה בהידורים וצעצועים.

מליצי זממנו אמנם אינם יוצאים בכלים שאולים, אינם לוקחים מן המוכן ואינם זוכים בפסוקי־הפקר, הם (הטובים שבהם) חוצבים את פסוקיהם ממחצבת הלשון, מצרפים אותן צירופי בראשית, מטים אותם הטיות מחוכמות ומפתיעות וגם לפעמים קונים אותם קנין של יצירה. אבל להטי־לשון אינם מחפים על רעיון כ„עדשה" ורשתות־זהב אינן מעלימות את זעירותו של הדג. אדרבה, ה„מרובה" מטעים את ה„מועט" וגבבות המילים מתיזות את עניות התוכן. משל לתינוק, הלובש בגדים על גבי בגדים, שרוך שנותיו וקוטן קומתו מתבלטים ביותר מתחת לרוב העטיפות שהוא מתעטף בהן.

אולם עד כמה שקשה מכת הריטוריקה הנפרזה, הנה קשה לאין ערוך ממנה מכת הסגנון הזול. הראשונה מקלישה את התוכן ומגישה פרחים במקום פירות, אולם השניה מורידה אותו, מטילה בו זוהמה ומנוולת אותו. בעלי הסגנון הזול משתדלים לתפוס את הקורא בלבו, לבול לו מעשי־מרקחת ולהגיש לו את ה„מטעמים", אשר, לפי דעתם, הוא אוהב. הם גם אינם נמנעים מלחטט בגלי אשפה, ולנקר בקופות של שרצים — והכל כדי להמציא חומר „מדגדג" ומעורר, חומר שוקני ופיקנטי.

הללו בנגוד לבעל „המליצה" הנפרזה אינם נשענים על שום מסורת, אינם יונקים כלל מן העבר ואין להם איזו שרשים בחיי הכתיבה העברית המקורית. כי המלה העברית בכל גלגוליה ותקופותיה השונים (חוץ אולי ממלחמות־עט ידועות של אחדים מהסופרים בדורות שעברו) הצטיינה בסימני טהרה: כנות, נקיון והרגשה של אחריות. איזה הוד של אצילות רוחנית היה חופף עליה ואיזו חשיבות של יחוס דורות היה טבוע בה. הללו היו המלאכים הטובים, שליוו אותה בכל דרכיה האבלות, ושמרו עליה מניוול, מכיעור, מהסתאבות, מהתכוונות כלפי המוניות וכלפי המדור התחתון שבנפש. המלה העברית האצילה משהו מזוך תכונתה גם על חלק־המודעות שבלשונה. אף הוא, בהשוואה לזה שבלשונות אחרות, עמד על מדרגה ידועה, נהג סלסול בצעמו ושמר על „כבודו". מעולם (לכל הפחות עד הזמן האחרון) לא נשקע במ"ט

שערי טומאה ולא נסחב אל שער האשפות כמנהגו של חלק זה אצל אומות־העולם. הוא כאילו הגן על זכותו, זכות השימוש בלשון העברית!

אולם אם בעלי הסגנון הזול נטולים איזו נקודת אחיזה בתולדותיה של הספרות העברית, הרי יש להם סמוכין (ואיזו סמוכין!) בדרכי כתיבתן של לשונות אחרות ובמקולקלים שבמושכי העט של אומות העולם. האחרונים מטילים זוהמה יום יום ברבבות מילים, מקיאים אלפי שורות צהובות ומטנפים מאות גליונות. הנה „שלנו" כאילו מתקנאים „ביפיפותו" זו של יפת וחפצים לזכות „בספחת" זו את המחנה, שעוד לפני אלפי שנים הוזהר על הקדושה ועל הטהרה. הללו באים בכשיל וכילפות על מסורתה היפה של המלה העברית, מפקיעים אותה מידי תכונותיה העצמיות, מרכיבים בה תכונות זרות, רותמים אותה למרכבתן של מוקיוניות וגסות־הרוח והופכים אותה לכלי ביטוי של תבלי־סרק, פרכוסי־שוא, העוויות־רמיה וכווני־זול. הם סוחבים אותה בחזקה לפינות בלתי טהורות, למבואות אפלים ולסימטאות חשודות. מפגלים אותה, מתעללים בה ומשקצים את טוהר חייה.

הערות

כל אחד מאתנו זוכר את תמהון הרוממות וההתפעלות העליונה שהיו מתעוררים בקרבנו בילדותנו למראה דף בתלמוד או בפוסקים שהפנים שלו הוא בן שורות אחדות ומסביב לו חונים במערכה „נושאי הכלים", המשתרעים לארכם ולרחבם כל אחד בכלי־זינו, טוחנים הרי־הרים בסברה, קושרים כתרים לכל אות ומדקדקים בכל קוץ ותג ושולי הגליונות היו יוצאים בעטרת גדולה של ציונים, מראי־מקומות, הגחות, הערות ועוד. מה רחב אז הלב הצעיר. אם כל דף היה קודש, הרי דף זה היה קודש־קדשים. הפנים בעל השורות האחדות משקלו כאילו הוכפל והושלש וכבודו וחשיבותו כאילו גדלו פי־כמה על־ידי צבא הפירושים החונים על דגלו. דומה היה, כי כל אות של הפנים התעלתה התעלות עילאית, נחלצה ממסגרותיה הגשמיים והיא פורחת באויר של קדושה וטהרה לא מזה.

היחס הילדותי התמים הזה היה יונק מכוחם ומלשדם של דורות.

הוא סימל במובן ידוע את יחס העם אל ספרותו המיוחדה העשויה קינים־קינים של פירושים ופירושים לפירושים עד אין קץ. לא „שנים מקרא ואחד פירוש" היתה הסיסמה, כי אם „אחד מקרא ואלפי אלפים פירושים" בחינת „פטיש יפוצץ סלע".

ביחד עם זה אין לכחד, כי ים הפרשנות, שכל יהודי בר־אורין היה צולל בו בפחות או יותר הצלחה מימי ילדותו ועד יומו האחרון, היה מביא לפעמים לידי תוצאות בלתי־רצויות יש שהיו מתרגלים כל־כך אל הפירושים המחודדים והמחוכמים, תוקעים את עצמם אל ההמצאות החריפות והאימרות השנונות ונישאים על גלי הפלפולים והוויכוחים עד שחדלו לתפוס תפיסה ישרה והגיונית ענינים פשוטים, שאין בהם דיוקים, „היכי תמצים", התחכמויות וגו', והדברים עתיקים. היו גם כאלה שהפירוש היה להם בחינת המקל לסומא. בלי פירוש הם הרגישו את עצמם ממש אובדים ומחוסרי ישע אפילו בפנים רגיל ומצוי שאינו דורש קמיטת המצח ותנועות האגודל. הם פשוט לא יכלו לקרוא בלא פירוש.

הספרות החדשה הועילה הרבה לחנך את הקורא ולפשט את ה„עקמומיות" שבלבו. היא הגישה לו דברי מחשבה ושירה, הנקלטים בנפשו כמות שהם מבלי שיהיו נזקקים לכל הארטילריה הכבדה ולכל מכשירי ההבנה, שהיו מלווים את הספרות הקדומה. אף־על־פי־כן, כפי שטבע הדבר מחייב, נתבצר מקום הגון לציונים והערות בדברי מדע ומחשבה. ואמנם במקצועות אלה הללו ממלאים תפקיד כזה, שבלעדם לא תצויר שום עבודה כלל. הם חושפים את המקורות, מבססים את הרעיונות, מיישבים את הסתירות האמיתיות והמדומות, וכדומה. ההערות, כמובן, צריכות להיות קשורות בגוף המאמר בחינת שלהבת בפתילה, שאין לה קיום עצמי כלל. ודבר שאינו צריך להאמר הוא, כי גם נושאי ההערות וגם ההערות עצמן צריכים להצטיין בחשיבותם וערכם. אולם, כמדומני, כי בזמננו נמצאים בין הסופרים כאלה, המזלזלים בעיקרים החשובים הללו, החושבים את ההערות לדבר נאה מצד עצמו והמגיעים לידי קיצוניות נפרזה בדרכי ההשתמשות בהן. הללו רגילים להוציא את מאמריהם בעטרת גדולה של ציונים והערות, העולה לפעמים במידה על גוף המאמר.

וודאי שאיני דן באלה שיש להן ערך מאיזה צד שהוא. אולם מה

טעם לגבב הערות על גבי הערות והערות מתוך הערות ולהתיז ציונים ו„עינים", שאין בהם צורך מוחלט לגוף הנושא? או מה טעם ל„למדנות" שהיא תלויה באוויר כ„מים" ו„סמך" שבלוחות ואין לה סמוכין בגוף המאמר? או מה טעם להעיר על כל אימרה קלה ועל כל פליטת קולמוס שאין להן שום ערך וחשיבות? ההערות היותר מחוכמות וחריפות אין כוחן יפה להפוך את הקלוש למוצק, את הרופף לוודאי ואת הקל לחשוב. המאמר הבינוני או הפחות מבינוני — על־פי רוב אלה הם החוטאים ביותר בנידון זה — הנושאים על גבם את „שירי המעלות" המודרניים משא לעיפה, הרי הם דומים לאותו התינוק שהלבישוהו כמה וכמה לבושים ועטפוהו בכמה וכמה עטיפות וכרכוהו בכמה וכמה כריכות עד שמרוב הבגדים לא יראה הילד.

הכל מודים, כי בנוגע לחוקי ספרות ידועים כגון דקדוק בעט, נימוסים ספרותיים ויחס של כבוד אל הקורא אחד־העם הוא פוסק אחרון, שתורתו תורת אמת והלכה כמותו בכל מקום והוא, כידוע, כתב את המאמר „שלטון השכל" — מאמר מלא בקיאות וחריפות — באיזו הערות מועטות שבמועטות. הלא מאמר קל שבקלים על נושא זה, היה נותן מקום ל„מחבבי הערות" — אם מותר לקראם כך — להטביע אותנו בימי ציונים בשולי הגליונות, באמצעם ובסופם.

זוכרני, כי באחד ממכתביו משיא אחד־העם לסופר אחד עצה זו: אל תצטט הרבה (אגב, עצה זו הגונה מאוד). אינני יודע, אם גם יעץ למי שהוא: אל „תעיר" הרבה. אבל הוא קיים את הציווי הזה בכל חומר הדין. ואמנם, ההערות המיותרות מאיזה צד שהוא הן בחינת אברים מדולדלים, שהם לא רק אינם מוסיפים כוח ועצמה לגוף, כי אם, להיפך, מקפחים אותו ומכשילים אותו.

קול ההומור שדמם בספרות העברית

בתזמורת הספרותית, המורכבה קולות מקולות שונים, מתייחד מקום של כבוד לקול הצחוק. קול זה מתפוצץ לכמה וכמה קולות, שכל אחד מצטיין בטעמו המיוחד ובנגינה משלו, כגון קול הלעג, קול הבדיחה, קול ההיתול וכדומה. לא ראי זה כראי זה. הצד השווה שבהם הוא שיתוף שורש התפיסה ושיתוף פעולתם על השומע. הם

תופסים איזה חזיון או הופעה תפיסה מצומצמה וצרה, תפיסה יחידת־הקו, מאירים באור בלתי־צפוי וחד את מקום התורפה שבהם וביחד עם זה מתקיפים את השומע התקפה חזקה ו„מכים" אותו מכה מהממת ומדהימה, מכה מכריעה ואחרונה, בטרם שיש לו שהות להתבונן ולבדוק את ה„טענות" לנרו של ההגיון. יש בפעולתם של אלה מעין הצלפת הברק ואורה של אש־פלדות.

אמנם מבחינה זו, מבחינת גמישותם ואופן השפעתם, דברי הצחוק הם כלי־זיין מסוכנים מאוד, בחינת חרב פיפיות. אפשר להשתמש בהם שימוש טוב ומועיל, לעקור על־ידם ספיחי־בר וצמחי־פרא, למגר את הראוי למיגור ולהצביע על הנפסד והקלוקל, התחוח והרקוב; ולהיפך, אפשר לנצל אותם ניצול מגונה ואכזרי, לרתום אותם למרכבתו של השטן, לכוון את חודם וארסם מול הנאה והמועיל, הרצוי והמשובח ולהמית בעזרתם צמחים חיים ורעננים — הכל לפי תוכנם הנפשי וטוהר כוונתם של בעליהם. יזכרו נא בקשר עם זה כמה מוסדות הגונים, שנעשו מדרס ל„ביטויי־שפתים" חלקים וממורטים ויזכרו נא איזו מ„חכמותיהם" של גיבורי הפה ביחס לציונות בימי אביבה.

לפיכך אנו מוצאים בספרות העתיקה — החל ב„אל תתלוצצו", המשך בתלמוד וכלה בספרי מוסר וספרי יראים — מאמרים שונים, המגנים את כל המתלוצצים למיניהם בתכלית הגנות, המשתערים עליהם בשצף־קצף, החותים עליהם אש וגפרית והמזהירים את האנשים בכל מיני איומים ואזהרות מלכת בדרכיהם.

אף־על־פי־כן לא הועילו כל מאמרי המוסר לבער את הליצנות ולהכחידה מן העולם. האנשים לא יכלו לוותר עליה. אלא מאי, הסכנה הכרוכה בה, שהיא עלולה לפגוע בדברים, שאסור לזלזל בכבודם? על זה כבר נאמר: „וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם". איך שהוא, לא פסקה ליצנות מישראל. „אין לך דור שאין בו ליצנים" — אמרו קדמונינו. „וסתם אדם מישראל" — אומר דרויאנוב במבואו ל„ספר הבדיחה והחידוד" בקשר עם המאמר: ארבעה דברים צווה רבנו הקדוש את בנו: אל תדור בשכנציב דליצני הוו... כל יהודי — „בחזקת שכנציבי" הוא. ואפילו בעלי התלמוד בעצמם לא נמנעו אמנם לשם מטרות מוסריות — מלהשתמש בנשקה החד והחריף של

ליצנות. ולא עוד, אלא שגם נגד הליצנים גופם הם נלחמו לפעמים בכל־זינה של הליצנות!

ואמנם סוגי הצחוק לצורותיהם השונות ממלאים תפקידים חשובים בחיי האדם. ראשית, הללו שבאים בתור מטרה לעצמם בלי תערובת של איזו מגמה מוסרית או חברתית, אם רק המה צרופים, מזוקקים וחתומים בחותם הטעם הטוב ונקיות הדעת, מהנים הנאה אסתיטית. הם נושאים את האדם באברותיהם הצחורות מעל לעניני העולם השפל, מרוממים את רוחו, שופכים אור נחומים על הצער שבחיים ומרוננים את העולם והמציאות. למעלה מהם, במובן התועלת הציבורית, הם אלה שצפון בהם גרעין לימודי או חינוכי. הללו מתקנים את מעשי האנשים, משפרים את חייהם, משחררים אותם מכבלי נפש ומאזיקי רוח ומצעידים אותם לפנים בדרך התפתחותם. למעלה מכל ספק, כי מצודות האמונות התפלות ומבצרי הדעות הנפסדות נפלו בעיקר לא לקול הרעם של כדורי התותח של ההגיון ואבני הבליסטראות של המדע, כי אם לברק נגהה של השנינה החריפה והנוצצת ולקול שריקותיהם של חיצי ההיתול הקלים והחלקים, החדים והמעופפים. חלוקי האבנים של דויד עלו בבחינה זו פי כמה וכמה על הנשק הכבד של גלית! ועוד זאת, יש כמה נקודות חיים ונקודות אנוש, שהנשק הקל והחלק של הצחוק יפה להם ביותר. כל נשק אחר נראה בלתי־הגון ובלתי־מתאים אל תעודתו. לפיכך כל ספרות מוקירה ביותר את חומר ההומור המשוקע בה והקוראים מראים לו חיבה יתרה והערצה.

כשנבחן בחינה מרפרפת את הספרות העברית החדשה מבחינת סוגי הצחוק הכלולים בה, נמצא, כי בספרות ההשכלה נתבצר להם מקום הגון, ביחוד להיתול ולשנינה. ראשי ספרות זו, שהיו בעיקר לוחמים אמיצים, עזי־נפש ומרי־נפש, ידעו מעט את הבדיחה הטובה, העליזה, הנחמדה והמבריקה בשלל צבעיה, כי אם את הצחוק המר, הארסי, המזעזע את הנפש והמפריש כצפעוני. אשפתם היתה מלאה וממולאה חצים משוחים ברעל וכדורי להבות, ששלחו אותם בשפע ללבות ה„עטלפים" ומורדי האור. בתקופה שאחריה היו המושלים האדירים במלכות הצחוק, כל אחד במדינתו המיוחדת, מנדלי, שלום־עליכם ופרישמאן. מנדלי היה אדירה ומושלה של הסאטירה, של הלעג השנון. הוא ידע להצניע גם בקיפולי מבטאיו וניביו תנועות של לגלוג

ועקימת־שפתים דקה. בשלום־עליכם מצא ההומור בצורתו היותר יפה ועדינה את ביטויו היותר מזהיר. שלום־עליכם בקע את קליפת החילזון הקשה, שהיתה מכסה את חיי היהודים, חפר ממטמונים את שברירי האורה והשמחה הפזורים וחרז אותם במחרוזת נפלאה של סיפורים, השופעים הומור טהור ומזוקק, רך ומפייס. בנוגע לפרישמאן הרי היה מצוי אצל הצחוק, אבל הצחוק לא היה אצלו כמו הסאטירה למנדלי וההומור לשלום־עליכם צבע היסוד, הצבע האחד והמיוחד של אישיותו, כי אם רק אחת הנטיות הנפשיות השונות, שהתרוצצו והתחרו בקרבו. בדרך כלל ידע פרישמאן לצחוק בפה מלא, אבל צחוקו לא היה טהור וצלול, כי אם היה מעורב בכמה קרטים של חלתית ובכמה טיפות של מרה. מלבד ענקי הצחוק האלה נמצאו עוד אחרים, שתרמו את תרומתם לסוג ספרות זה, כמו טביוב, לווינסקי ועוד.

ביחד עם הסתלקותם של אלה כאילו הסתלק יחד אתם המלאך צחור־הכנפים ובהיר־העינים, מלאך הצחוק. הקולות העליונים, שהתיזו ניצוצות מן העינים ושמילאו את הלב בתסיסת־חדווה קפאו בדפי הספרים וקולות הסאטירה, המעבירים כתמים, מסירים חלודה ומטהרים את האוויר דממו באהלי הספרות. צהלת הבדיחה גוועה וכוחו המרפא של הלעג תשש. וכך כאילו הולך ונובל לעינינו ענף ספרותי יקר ורב הערך, שכמה דורות עסקו בטיפוחו ובשכלולו.

אמנם אי־אפשר הדבר, כי על הענף הזה נגזרה גזירת כמישה שאין אחריה כלום. לענפי עץ ספרות, אפילו לדלים ולמדולדלים שבו ביותר, יש תמיד תקוה. גם משינוי קטן לטובה בתנאים, שבהם הם נמצאים, יפריחו ויתכסו פירות. וודאי גם ענף זה עתיד עוד להתרענן ולפרות. אבל מתי? מתי?

„עולם הבא"

בין הופעות החיים הפאטטיות ביותר אפשר לחשוב את מלחמת האדם בחדלון הוודאי, המוכרח והמוחלט, שהוא גורלו של כל בן תמותה. הוא נלחם מלחמה זו בסערת־רוח, במרירות־נפש, במתיחות כל השרירים, בעקשנות קיצונית ובגבורה נפלאה. גם כשצללי ערבו הולכים ומאריכים, והוא מתחיל להתגלגל במורד במהירות מפליאה

לקצב של ה„ימים שאין בהם חפץ", הממשמשים ובאים, הוא מגייס מתוך התאמצות נואשה את שארית כוחותיו התשושים, נאחז בצפרניו ושיניו בחוט חייו הדק שלא ינתק, שומר במסירות נפש על טיפת לחלוחיתו האחרונה שלא תתייבש, מגן בתמצית דמו על הקרש האחרון של ספינתו הטרופה ומשתדל בכל עוז להאריך את שנות צבאו וטפחות ימיו עד קצה גבול האפשרות.

לא פחות מהמלחמה במוות הגשמי מעוררת חמלה מלחמתו של האדם במוות הרוחני: חתירתו הנועזה לטשטש את הגבול המבדיל בין החיים והמוות, להעביר לממשלת הנצח את כל מה שאפשר להעביר, להשאיר לו זכר ושארית ולכתוב את שמו בספר הזכרונות של חיי עולם. מלחמה זו מתלבשת בצורות שונות: החל בצורה היותר פרימיטיבית המתבטאת בקיום המין וכלה ביצירות האנושיות היותר גדולות, המשמשות מקור בלתי־פוסק של התלהבות עליונה, השראת הרוח והרגשות מעודנות ונאצלות לכל בני־האדם. הרוב המכריע של העולם מגיש שטרי־המחאה על חיי הנצח בזכות צאצאיו, אולם גם מספרם של אלה, התובעים חלק לעולם הבא בזכותם הם גדול במאוד מאוד.

המונים־המונים מסתופפים על פתחם הצר של חיי אלמות ושטרי זכויותיהם בידיהם: מי בדברים העומדים ברומו של עולם ומי בדברים של מה בכך, מי בכתבים מלאים רגש ומחשבה ומי בכתבים בלים ונובלים, מי בסימפוניות נהדרות ומי בקולות־חליל פשוטים, מי בציורי אמנות מרהיבים את העין ומי במעשים של שווה פרוטה וגו'. בין כל הערב־רב הזה נראים פה ושם גם מתלבשים באיצטלה שאינה שלהם, מתקשטים בנוצות זרות, זרזירי העט וזרזירי הפה, אוחזי עינים, עושי מעשי להטים, הולכים על משענות, מרקדים על החבל וכל מיני מוקיינים ומומסים למיניהם. הכלל, שורות־שורות צפופות ומנומרות בכל מיני אנשים עוברות לפנינו. הכל מבקשים להכנס אל האולם פנימה וליהנות מזיו השכינה הצפון ליחידי סגולה. הכל מתדפקים על דלתות שערי הנצח ונושאים לעומתן עינים רעבות וצמאות.

מובן, שרק קומץ קטן מכל ההמונים הללו זוכה להענות ולהכנס לפני־ולפנים, למחיצתם של יחידי הדור ובחירי המין האנושי, וגם לפעמים כניסתם של אלה אינה כניסה עולמית. יש שבתמורת התקופות ובשדרות הדורות נעשים האריות שועלים, הענקים גמדים ובני־הנצח

בני־תמותה. יש שברק יצירותיהם של כמה מאלה שנכנסו לפנים מן הקלעים יועם לרגל שינוי הטעם ושינוי ההערכה של הדורות הבאים וזיו זהרן יכהה וידעך. יש שהדור השני מסיר הרבה מזרי הפרחים שענד הדור הראשון לראש בחירו ומכבה כמה וכמה מאבני הברקת הנתונות בכתרו.

„חללים" כאלה הם חזיון מצוי בכל ספרות. הקומץ הקטן של בני אל־מות מובא בכור הבחינה מפקידה לפקידה, נברק לאורן של כמה וכמה אבוקות, נצרף צירוף אחר צירוף ורבים מאלה שנדונו בראשונה לחיי עולם ונכתבו בספר הנצח נדחים משורת הכבוד הראשונה, שבה נמצאו, לכמה וכמה שורות לאחור. יש שיקרה גם ההיפך. אחרי דור אחד או כמה דורות של אי־הבנה ואי־הכרה תבוא ההערכה הנכונה, החולקת לאדם את הכבוד הראוי לו — לוא גם באיחור זמן — וקובעת לו מקום לפי ערכו. בדרך כלל אפשר לאמר, כי רק קומץ שבקומץ מזוקק שבעתים, ומנופה בכמה וכמה נפות זוכה שיתקיים בו „כל כלי יוצר עליך לא יצלח", במילואו. הלזה לא רק ששיני מזמן אינן משולחות ושינויי הדורות אינם פוגעים בו, אלא הוא הולך הלוך והתעלה, הלוך והתרומם; עלי הדפנה שבראשו נעשים רעננים יותר וזיו כתרו מבהיק ביתר שאת. דור־דור מגלה בו יופי לא שוער ואוצרות לא נחקרו ודור־דור דולה ממעמקי יצירותיו פניניים ומרגליות חדשות.

רובם הגדול של אלה המבקשים להם כרטיס כניסה למשכן הנצח בשם איזה יש משלהם, בשם איזו זכות עצמית — פרט לכל מיני זייפנים וגונבי דעת — הן גדולים והן קטנים, הן בצדק והן שלא בצדק אינם ערירים ובודדים, בדולים ונעזבים. להם יש תמיד מספר ידוע של חברים ותומכים המעריצים אותם, משתתפים בגורלם ומעודדים אותם בדרכם הקשה והסבוכה. וכשהם מתדפקים על שערי הנצח, אף־על־פי שלא תמיד הם נענים, יש להם עוזרים ותיקים ונאמנים, העומדים לימינם ומוסיפים כוח וממשות לקולות דפיקתם.

אולם יש גם כאלה, המבקשים להם חיי עולם לא בשם איזה „יש" ממשי, לא בשם איזו מעשים ומפעלים ידועים ולא בשם זכויות מסויימות, כי אם בשם כוונות ערטילאיות, אפשרויות שלא נתמצו, מחשבות שלא נצטרפו למעשה, חלומות שלא נפתרו, משאלות טובות שלא נתמלאו ורצונות שלא יצאו לפעולה. הללו מגישים בתור שטרי־

המחאה רשימה של אמתלות, שרשרת של תנאים קשים ומרים ומערכת של מסיבות ומקרים, שהם הם, לפי דעתם, קפחו את מיטב שאיפותיהם ומאווייהם וגרמו לכשלונותיהם ומפלותיהם. הם מוכיחים בראיות ניצחות ובמופתים חותכים, כי מקרה פלוני ומאורע אלמוני היו בעוכריהם וכי רק סיבות חוץ מנעו אותם מלעשות גדולות ונצורות ומלזכות לשם טוב. הכלל, אלה רוצים להיות נידונים על־פי מהותם לפי דעתם הדמיונית ולא על־פי מעשיהם בפועל, על־פי האידיאלים הצפונים בהם ולא על־פי „הסך־הכול" של חייהם, על־פי הרצון הטוב שלהם ולא על־פי העובדות היבשות. אולם כוחה של האמתלה יפה רק בשלילה ולא בחיוב. היא יכולה לכל היותר לפטור את בעליה מעונש, אבל צר כוחה לזכות אותו באיזו זכות שהיא. אין מתן שכר בעד ה„לאו" ואין נתינת פרס על האפשר. אין זוכים בעולם הבא באמתלות. לפיכך עומדים הללו עמידה דלה וריקה כאבלים וכאוננים, כנזופים וכמנודים, בלא חברים ובלא תומכים וקולות־דפיקתם על שערי הנצח גוועים במרחקים הקרים ללא הד וללא רושם.

במעגל

אחד ממכרי אמר לי לפני איזה זמן בדבר מאמר, שנכתב על־ידי סופר ארץ זו: „לא פללתי, כי ביכולתו של פלוני לכתוב מאמר יפה כזה!" דברים אלה נאמרו בתמימות וגם מתוך כוונה טובה, אבל משום מה האירו שלא מדעת בעליהם באור פתאומי וחד את דל מצבם של המושכים בשבט סופר במדינה זו ואת יחס סביבתם אליהם. הקוראים בדרך כלל (פרט למתי מספר) אין לם שום סיכויים וציפויים, תביעות ודרישות ביחס אל הסופרים. ואם יקרה שאחד יצליח לתת ביטוי הגון לאיזו מחשבה או למצות איזו הרגשה הרי יראה דבר זה כזר, כתמוה, כמעט „ככשלון."

מה גדולה התהום המבדילה בין השליחות המוטלת על הסופרים בארץ זו ובין האווירה המקיפה אותם!

השליחות — תאור סביבה ואנשים שכמעט לא נגע בהם עט סופר עברי ותיקונם של חיים הזרועים פגמים על כל צעד ושעל.

והאווירה — אווירה של אדישות אטומה, שבה גוועים דבריהם ללא צליל ולא הד. אין חוטים של כבוד והבנה נמתחים בין הכותב והקורא ואין יחסים הדדים של קרוב לב ודעת. דומה, הסופרים נמצאים בחלל ריק, נעזבים, בודדים ונטולים משען מוסרי. הם משתרכים בדרכיהם האבלות ללא כוחות דוחפים ומזרזים וללא המלאכים הטובים, שאיש העט זקוק להם ביותר.

בדידות איומה זו אינה עוד הכול. לה יש בת־זוג של בדידות עוד יותר נוראה, בדידות המאיימת בעונש „כרת": חוסר המשך ספרותי במדינה זו, חוסר ידים צעירות, שתתפוסנה את חוט הדורות ותמשכנה את טווייתו.

העין תרה אחרי איזו נצנים רכים מילידי הארץ, אחרי רענני־לב ורענני־נפש, שיביאו את שכמם בעולה של הספרות, שיעבדו את אדמתה ושיטפחו את שתיליה, אבל לעת עתה הללו אינם נראים, אינם נראים. ושאלה זו, שאלת התגלותם של צעירים כאלה, נוקבת ויורדת עד תהומה של יצירה עברית ושל עתידה של הספרות בארץ זו. זוהי שאלת השאלות, שאלה הדורשת במפגיע פתרון חיובי תכוף! בלי ממשיכים הכל (הרכוש שנרכש בארץ זו) ירד לטמיון ויצלול בתהום האבדון.

אמנם הספרות העברית בארץ זו חסרה עדיין מסורת הראויה לשמה. היא עדיין בגדר ההתחלה, מעין נסיונות ראשונים. שדה (לכל הפחות במקצוע הפרוזה) עודנו עזוב ונטוש, המחרשה טרם העמיקה בו והזרע שנזרע עודנו מעט ודל, אף־על־פי־כן ראויה היתה „נטיעה" רכה זו להלהיב איזו לבבות צעירים, להאביר איזו רוחות תוססות ולעורר אותם לטפל בה באהבה ובהבנה.

והלב שואל בחרדה: מתי יופיעו נושאי גרעיני הקיום ומתי יראו משמשי ערובת העתיד?

מילים שנתחבבו ומילים שנתעקמו

לו היה פה למילים, היו וודאי מוחות מחאה חריפה ונמרצה נגד החיבה היתרה שאחדות מהן מתחבבות על בעלי העט. חיבה התלויה בסיבות אלה: בשלשלת יחוסה של המלה, באדי המסתורין העוטים אותה, בגמישותה המיוחדת, בבית קיבולה הרחב, שאפשר להכניס לתוכו ככל אשר יעלה הרצון, וכדומה.

חיבה יתרה זו מביאה לידי שימוש יתר של מילים אלה, והשימוש היתר מוצץ כערפד זולל את לשדן ואת לחלוחיתן, את עצמותן ואת תוכנן. הן מפסידות את כוחן העצמי ונהפכות לאסימונים.

רע מזלה של המלה שנתרוקנה מתוכנה, אבל רע שבעתים למלה שנתעקם פירושה. הראשונה לפחות אינה מטעה ואינה מוליכה שולל. לא כן השניה. היא מתלבשת באיצטלה שאינה שלה ואוחזת את העינים. דוגמה לסוג מילים זה תשמש המלה „ערטילאיות", כפי שנתקלת בה באיזו מאמרים בצירופים „יצירה „ערטילאית", „שירה ערטלאית" וכדומה. לפי המשך הדברים במקומות שקראת יוצא, שהכוונה של „ערטילאיות" היא חוסר אחיזה וחוסר יסוד בסביבה, זאת אומרת, תלישות. אין מעניני לדין על פירושה המילולי של מלה זו, עד כמה בכלל אפשר להכניס ב„ערטילאיות" את הרעיון של תלישות, אבל אני רוצה לעמוד על הרעיון הכללי שבצירופים האמורים. לפי המאמרים שהזכרתי, היסוד והבסיס של היצירה הם הסביבה. וזו שאינה מעורה בסביבתה או, שהיא „שירת נכאים", היא „ערטילאית". אבל הנכון דבר זה? האם בסיס היצירה הוא רק מבחוץ? האם אין הבסיס הנפשי, החוויה הפנימית, נסיון החיים שבהרגשה ובדמיון השתי־והערב של כל יצירה הראויה לשמה? האם אי־אפשר הדבר, ש„שירה" קשורה בחיי חוץ וחיי סביבה וכו' וכו' תהיה תלושה ובדויה ובלתי־ממשית מראשה ועד סופה, מפני שחסרה לה האמת הנפשית? ולהיפך, חומר השירה יוכל להיות חצוב כולו מבפנים וגם, הנני מרשה לעצמי להוסיף, יסודו יהיה „נכאים" וחיטוט וניקור, ובכל זאת תהיה השירה „שרשית" וגם שירת אמת, אם רק היא נובעת מהרגשת אמת וחוויות אמת וביחד עם זה היא ברוכה באמצעי הבעה מתאימים.

כיוצא בזה נדמה לי, כי גם את המלה „מדע" כופים לפעמים

כפיה אכזרית להשתעבד למשמעות בלתי־נכונה. כי הלא מובן מאליו, כי המדע מחייב לא רק הפיכה קפדנית ומלאה אחריות במקורות הראשונים, שאיפה עזה לאמת, חיפוש האמת בכל מחיר שבעולם וכו' וכו', כי אם גם שימוש נאה והגיוני בחומר, סקירה מקיפה, כשרון בנין וכשרון יצירה. בקיצור, אין מדע בלא מחשבה יוצרת. אסיפת חומר, ליקוט אבנים וכל יתר המלאכות כיוצא בהם אינם עוד מדע. ועל אחת כמה וכמה שציונים של מה בכך, הערות שאינן מעלות ואינן מורידות, מראי־מקומות ואפילו קומפילאציות יבשות כלולב היבש, שאין בהן „מדגרמיה" של הקופילאטור ולא כלום, אינם מדע. וודאי יש לכמה דברים מהאמורים לעיל, אם הם נעשים באמונה וביושר־לב איזה ערך, אבל באופן היותר טוב הם יכולים לשמש רק חומר למדע, אבל בשום אופן אין להם הזכות להקרא מדע. ובכן, מה טעם לשים את ציון המדע ואת החותמת ואת הפתילים שלו על איזו מחברת דלה וצנומה או מאמר מאותו הסוג שכל תוכנם הוא אינפורמאציה יבשה בלי שום לחלוחית ובלי שום כוח של מחשבה? מה טעם לקרוא בשם מדע לציונים ומראי־מקומות, שהם בבחינת עצמות יבשות המחכות לרוח שיבוא בהן ויחיה אותן? האם יש בכוחם של תלי־תלים של מראי־מקומות וציונים לחפות על העיקר שאינו? באמת יפה אמר אחד הרבנים (לפי השמועה רבי יוסף בר), כי כל מראה־מקום הוא בבחינת שטר המחאה, שכוחו יפה רק בשעה שלבעליו יש כנגד הסכום הכתוב בו הון ממשי במזומנים, ואם לאו — הוא אינו ראוי אלא לצור על פי הצלוחית.

קרובים שנתרחקו

בין אלה ששלמו מיסי־גבול יקרים עד מאוד, בבואם לארץ זו — מיסי־גבול של ערכי־תרבות וערכי־נפש — יש להבחין בעיקר שני סוגים. סוג אחד הוא אלה ששלמו את מיסיהם לשיעורים, קימעה־קימעה, בתוקף השפעת החיים החדשים, שהלכה והתגברה עליהם. הללו טשטוש צורתם העברית, מחיקת דמותם הרוחנית והפקעת עצמם מחובותיהם הלאומיות היו פרוצס אטי וממושך של פשרות וויתורים, הנחות ומסירת עמדות, כריתות בריתות עם המציאות החדשה וחיקויים

לסביבה הזרה. הם ניסו איזו נסיונות קלושים של עמידה על הנפש, של שמירה על הרכוש המובא ושל קיום ישותם הלאומית, אבל מחוסר חוש שדרה חזק וכוח רצון להלחם על קדושת דעות וערכי אמת נכנעו מעט־מעט, נוצחו נצחון אחר נצחון, נטחנו לאבק דק בגלגלי החיים הזרים והיו לשלל לסביבה זרה ומתנכרת. הכלל, לחלוחיתם של אלה יבשה נטפים־נטפים וזיקתם לעברם פקעה לאט־לאט.

אולם יש כאלה ששלמו את מיסי־הגבול בבת־אחת. הללו החליטו מיד בעברם את הגבול, כי רכושם הרוחני הישן עלול להיות לשטן בדרך הצלחתם ולהכשיל אותם במלחמתם להתבצרות ולכיבוש. לפיכך דנו אותו מיד לגניזה ופרקו מעליהם את עולו. אפשר שגניזה זו, כפי שעלתה במחשבה לכתחילה, היתה רק מעין תכסיס עראי, תכסיס לשעה עד „שירחיב". אבל דרכה של גניזה מעין זו, שהיא נמשכת בכוח ההתמדה ואין מתעוררים להוציא את הגנוז ולחפור אותו ממעמקים.

בין כה וכה אהליהם של שני הסוגים הנזכרים תקועים מחוץ למחנה של אלה, שהיו קרובים אליהם קרבת־רוח. אלה ואלה התנצלו את עדיים, הפכו את עורם ונבלעו בסביבתם החדשה. אלא שבני הסוג הראשון בזבזו את „קרנם" בנסיונותיהם־שוא להציל משהו והפיגו את שארית תמימותם בהתנצחותם — לו גם הקלושה — עם המציאות והרי הם נעורים ומנוערים מאיזה יחס כלשהו לקשרי־נעורים. אולם בני הסוג השני, שגנזו את רכושם הרוחני גניזה זמנית מתוך תקוה לחדש אתו את הברית בבוא „השעה הנכונה", הרי רכוש זה שמור אצלם „בעין". אמנם אין כוחו של זה גדול לפלס לו דרך בעולם העשייה ולמצוא לו ביטוי בארחות חייהם של בעליו, בהנהגתם הכללית ובמערכת חובותיהם הקבועות, אבל הוא מדריך מנוחה מזמן לזמן. אי־מנוחה זו מתגלגלת גלגולים שונים בחביוני הנפש ומתגלית לעתים בצורה נלעגת ומגוחכת, משונה ומוזרה, בצורה, „שזר לא יבין את זאת".

צורה זו באה ביחוד לידי גילוי כשהם מזדמנים עם בן ספר. או אז יקיצו קולות נפשם הנרדמים ויפרצו בשיחה יתירה ומיוחדת במינה, שיחה בלולה של קטעי תורה, תבלי למדנות ואמרי שפר ומרוקחה במרקחת זכרונות שונים. פיהם נעשה כמעין הנובע וכנהר שאינו פוסק והוא שופע ושופע בלי מעצור ומקלח תערובת של ענינים ללא קשר וללא סדר, ללא וו החיבור וללא נגינה מפסקת. דומה, שאיזו

נימה זעה בלבם והרגשות סתומות ורחשים גנוזים התעוררו ומבקשים להם מוצא באפיק מילולי ובזרם של דברים. השומע יתפלא לפעמים על האנשים השוקטים והתמימים לכאורה, שנהפכו פתאום ל„פגעים רעים", הנכונים לשרוף אותו בהבל פיהם ולטבע אותו במבול של דברים. אבל בעצם התפרצות מילולית חסידותית זו צפונה בסוד הגלגול קריאת־תגר על התנכרות מחפירה, התכחשות עצמית ועל בגידה ברוח. ומתוכה אפשר להאזין לאיזה מין נוסח חדש של וידוי־נפש על חטאים של זלזול בחובות ומצוות בסגנון מעין זה: על חטא שחטאנו בפריקת עול, על חטא שחטאנו בחינוך בנים וגו'.

כתוב דבר יפה

לקורא יש רק בקשה אחת אל בעל העט, בקשה פשוטה ותמימה מאוד, שדווקא מפאת זה היא עלולה להשכח. בקשה זו אפשר לנסח בשלש מילים: „כתוב דבר יפה!" והכל כלול בה! אין דבר המקרב אליו את לבו ודעתו של הקורא כמלה החיה, כדיבור האמת וכמאמר הטוב; אין דבר הנחקק בעט ברזל והמייחד בנפשו פינה חמה כדברי טעם, כאמרים נכונים וככתיבה כנה.

יתר על כן, גדול כוחן של אותיות נפש גם לפשט את העקמומית שבלב, לעקור משפט קדוש ולשכך כל תלונה. כמה שלא יהיה בלבו של הקורא על פלוני ואלמוני הסופרים, כמה שלא תרבה מידת דינו לקטרג עליהם, כמה שלא ידמה לו, בצדק או שלא בצדק, כי הם משתדלים לעשות „מטעמים", שרצונם לתפוס את הקורא בלבו ושהם הולכים סחור־סחור ועוד קובלנות והאשמות כאלה, כשאך יופיעו הדברים החתומים בחותם האחריות והחצובים מהעצמות הפנימית והנה התרעומות נגוזות, הערעורים וההקפדות נעלמים, „הטענות ומענות" נמללים באפס־יד ובלב צומחים שוב ציצי התודה, נמתחים חוטי אהדה מנפש לנפש, נקשרים קשרי רעות והבנה ונרחשים רחשי אהבה וכבוד לכותב.

הדברים האלה הם כל־כך פשוטים ולא כדאי היה להזכירם, אלמלי העובדה שכמה מן המצויים אצל הדיו והנייר נכשלים בהם.

וודאי שכל מלה כתובה מתרפקת על איזה קורא, וודאי שהכותב עורג ונכסף לפלס לו נתיב בלבו ולהתייחד במחשבתו יחוד דמות ואופי, אבל לשם מטרה זו יש דרך אחת ורק אחת: הדרך המובילה אל כנות העט, אל הרגשת האחריות הגדולה, אל ההשתדלות הבלתי־פוסקת לתת את הטוב, אל חציבת הדברים מהמקור הברוך — מה„אני הפנימי" ואל הנאמנות ליסוד הנפש ולעצמות האמיתית. כל דרך אחרת אינה דרך ומביאה לידי תוצאות הפוכות מאלה, שהכותב חפץ להשיג.

אולם ממשלת העט והדיו היא רבת המכשולים ורבת התהפוכות. לכאורה ממשלתה בלתי מוגבלת. היא משתרעת על שטחים האובדים במרחקי אין קץ; היא חפשית מכל שעבוד חיצוני ונטולת כל עול מעיק. בעל העט מטייל בה גא ובן־חורין, שום ציווים וחסימות אינם פוגעים בחירותו ושום גזירות ואיסורים אינם חלים על עטו. רק לשלטון אחד הוא צריך להיות כפוף, לשלטון הדיין הפנימי, הדיין שבלב. שלטון זה צריך להטיל עליו את מרותו, להנחות את עטו ולשים דברו בפיו. הוא צריך לשמש לו מקור של ברכה עליונה, שעל־ידו יזכה למיצוי אחרון של יכולתו ולנתינת עצמו מוחלטת.

אבל קולו של השלטון הזה לא תמיד די חזק להשתיק את קולותיהם של „יצרי לבב אנוש". אדרבה, יש שהוא נחבא בשל אלה. אז יט בעל העט „מאם־ארחות", מהדרך היחידה והמיוחדה ויתעה בנתיבות לא נתיבות, יתלבט בצדי דרכים ויביא אל הקורא לא ממיטב נפשו, כי אם מפסולתה. הוא ישתדל למצוא לו מסילות בלבו של הקורא בהתחכמות והתעקמות, ברקידה על החבל, בתבולות לוליניות, בדברים מתהימים, בזרות הצורה, בהליכה „בין טיפות הגשם" ועל כולם, בהגברת לשון, במטווה ניבים ורקמות צירופים. הכלל, הוא יכרכר כל מיני כרכורים, ירקח כל מיני מרקחת, ישתמש בכל מיני סממנים ויחבל כל מיני תחבולות למצוא חן ולקנות לב. אבל הקורא מצטיין בעקשנות קודרת, הגובלת כמעט באכזריות. הוא אינו נותן דעתו לכל מיני שידולים וכיווני חן, למעשי להטים ולפרחי נייר, לכחלי סרק ולפרכוסי שוא. בפיו רק שלוש מילים: „כתוב דבר יפה!"

עסקנות צבורית

לא תמיד, כידוע, יונקת העסקנות הציבורית מן המדורות העליונים שבנפש, ממקורות האהבה והרחמים. יש שהיא יונקת מן המדורות התחתונים, ממקורות בלתי טהורים. יש כאלה, שהאני הפרטי שלהם עומד במרכז מחשבתם וממלא את כל ישותם „מפה לפה" והקדרה הציבורית משמשת להם רק כסות עינים לאמביציות פרטיות, לפעמים גם מסופקות.

יש כאלה העומדים מסביב לקרון הציבורי בחיבוק ידים ובאפס־מעשה וקוראים בגרון כביטויו הנמרץ של מנדלי: „דחפו היטב, היטב דחפו". מפני שהקול יפה לדחיפה.

ויש המזכירים את הזבוב במשלו של קרילוב, העומד על גב השור בשעה שהלה חורש והמתהלל כתום העבודה: „אנחנו חרשנו"!

וודאי שכוח הבונה של כל סוגי העסקנים האלה אינו רב ביותר, אבל כמדומני, שהסוג היותר שלילי הוא זה, שעסקנותו הציבורית נובעת לא מאהבת הכלל, כי אם משינאת הפרט...

האנשים מסוג זה מבקשים בעבודתם הציבורית היתר לשינאה המחלחלת בקרבם וחפצים לטהר על ידה את „השרץ" הנמצא לא רק בידם, כי אם גם על גבם ובתוכם. דומה, מרומי־עמדתם והור־ההר של הכלל, שהם חונים עליו מזכים אותם, כביכול, להביט בבוז ובביטול על אלה הנמצאים בשפל, העוסקים בקטנות והשקועים במחשבות של פרוטה. רמת־הציבור נותנת להם פתחון־פה להכשיר את הרע הכבוש במצפוני לבם וללמד זכות על הארס המפריש בתוכם: „מה הפרט על כל יסוריו, מכאוביו ומצוקותיו לעומת הוד מלכותו של הכלל ומהם ענות היחידי, לבטיו ונפתוליו לעומת העסק בצרכי הכלל?"

על בני הסוג הזה כבר נפסק הפסוק „משורש נחש יצא צפע". השינאה לא תוכל לשמש מקור למעשים טובים ומועילים!

יראי הוראה ועזי הוראה

עוד בדור הסמוך לדורנו אפשר היה לפגוש אי־אלו רבנים, שהשם „יראי הוראה" היה נאה להם. הם הדירו את עצמם מלפסוק „שאלות" ומלהורות הלכה למעשה בענייני איסור והיתר, ודייני העיר היו צריכים למלא את מקומותיהם בפינה זו. רבנים אלה לא היו מקטני החכמים, כי אם מגדוליהם. הם היו גבורים במלחמתה של תורה, צוללים אמיצים בים התלמוד והפוסקים ומצויינים בחריפות הסברה ובעומק ההגיון. אולם כשהיה עליהם לתרגם את כוחם בתורה ללשון המעשה, היינו להכשיר או להטריף, לאסור או להתיר היו ממעטים את עצמם, מקפלים את הווייתם ונרתעים לאחור. לבם היה נוקפם, שמא לא יכוונו לאמיתו של הדין וייכשלו ברשת הטעות הפרושה לרגלי כל בן תמותה — כי על כן מצאו לטוב לגופם ולנפשם להסתלק מפסק הלכה.

אין צריך לומר, כי מידת חסידות קיצונית זו היא מידה ואינה מידה. רק יחידי סגולה רשאים לאחוז בה, אולם היא אינה יכולה ואינה צריכה להיות נחלת הרבים, שכן החששות המופרזות והפקפוקים העוברים כל גבול מתנגדים ביסודם לישובו של עולם. ועוד זאת, הסתלקותם של אלה מלהזקק ל„שאלות" גרמה, כי שאלות אלה נפסקו על־ידי קטנים מהם בתורה ובחכמה, והלוא ברור הדבר, כי חילופם של גדולים בקטנים מהם קרוב יותר להפסד מלשכר. אף־על־פי־כן במידתם של הענוותנים המופלגים היה גם כן צד חיובי. הרגשת האחריות הגדולה, שהללו הרגישו והתביעות הגדולות שתבעו מעצמם תרמו את תרומתן לרמה המוסרית של הסביבה והועילו להגביר בה את כוחו של המצפון, שכל החיים המוסריים עומדים עליו. ניתן לומר, כי מידתם של אלה באה מהסביבה ושבה אליה. באה מן הסביבה, היינו היא לא נפלה כברק מן השמים ולא עלתה כיונק מארץ ציה, אלא נולדה והתפתחה בסביבה ספוגת מיטב חוויותיה ושאיפותיה של היהדות המסורתית, ושבה אל הסביבה בדמות קרני אור שנאצלו מאישיותם הנעלה של בעלי מידה זו.

לעומת ענווי עולם אלה, שקשה להניח את מציאותם בזמננו, הננו נתקלים עכשיו בקיצוניים מן הקצה שכנגד. לאלה בניגוד לראשונים, „יראי ההוראה", יאה הכינוי „עזי הוראה", אם רק נרחיב את המושג

הוראה על הוצאת משפט וחוות דעת בענייני תרבות. הראשונים היו מלמדים את לשונם לומר „איני יודע" והללו מוחקים לגמרי את המלה „אין". הם יודעים, כביכול, את הכול, גם את הנגלות וגם את הנסתרות. אין דבר נעלם מהם וכל רז לא אניס להם. בנוצה קלה וטופפת הם מעריכים ערכי תרבות וערכי ספרות, פורשים את מצודתם על חיי העבר וחיי ההווה, מעמידים פנים של אנשי אשכולות וחכמים כוללים וצועדים ברגל מהירה ובטון מרפרף ממקצוע למקצוע. ולא זה בלבד, אלא הם אינם מסתפקים במועט ואינם מצמצמים את עטם בנושאים קטנים. הם תופסים, כביכול, את המרובה וסוקרים שטחים רחבים. הם „מתמודדים" על תקופות, על כרכי אנציקלפדיות, על מערכות אישים ועל קבוצות של ספרים לא כדי להחיותם, היינו להאירם מאיזה צד שהוא. כי אם כדי להזות עליהן אחת הנה ואחת הנה איזו הזיות בלתי מעלות ובלתי מורידות, לא קרירות ולא חמימות. הרוחב שבשטח נותן להם איזו נקודות אחיזה הן מצד מילוי יריעתם והן מצד תפיסת לבו של הקורא התמים. הכתיבה על איש אחד או על איזה פרט ספרותי בסגנון „ויחי וימת" אינה מספקת די חומר לכותב והעיקר אין בה כדי לתפוס גם את לבו של הקורא התמים ביותר, אולם שיבוצה של הכתיבה בשמות הן של אנשים והן של ספרים ובציוני זמנים וכדומה מאציל פנים הגונים למאמר וגם תופס ותופס את לב הקורא, שאינו בא בדרישות גדולות למלה הנדפסת.

מסתבר כי לא כל בעלֵי העט מן המין האמור חוטאים במזיד. וודאי יש ביניהם מספר ידוע שהם בעלי כוונות רצויות. הם רוצים באמת להביא תועלת לקורא ולתקנו תיקון אינפורמטיבי או מחשבתי, אלא שהשגותיהם פעוטות. הם חושבים, כי ב„קב־החרובים" שהם מגישים לקורא יש יסודות מזינים וכי הדברים שהם משמיעים ראויים להשמע מצד ערכם וחשיבותם. אולם מאידך גיסא קרוב לוודאי, כי רבים מהם הם מתעים ולא תועים, מזידים ולא שוגגים. הם יודעים את האמת על עניות מחשבתם וגביבות עטם, לפחות „ביצירות", שהם מכבדים בהן את הקוראים. הם יודעים, כי ה„מטעמים" שהם מגישים אינם מטעמים וכי הם מופיעים לפני הקהל לא בלבוש תכלת וארגמן, כי אם בלבוש שק ואפר. אלא מאי? הם מבטלים מלכתחילה את הקהל (היינו קהל הקוראים), מזלזלים בדרגת השכלתו והבנתו ושוללים

ממנו את סגולת ההבחנה בין תכלת לקלא אילן, בין סולת לפסולת ובין דברים השאובים ממקור ברוך ובין השאובים מצנצנת הדיו.

עם קהל כזה פטור הכותב, לפי דעתם, מדקדוקים יתרים עם עצמו וחפשי מהשלשלאות הכבדות של אחריות ומצפון. לקהל כזה הכול ירצה והכול יקובל עליו. כיצד אמר שלום־עליכם בחיי אדם סוף חלק ג׳: „לגבי ערלי לב הללו הכול תורה". ומדוע, הם חושבים, אי אפשר לנסח דברים אלה קצת בשינוי־נוסחה מעין זה: „לגבי קהל כזה גם המוץ לבר יחשב וגם החלבנה ללבונה; לגביו הכול מתעלה במעלת החשיבות והערך, הכול ספרות והכול מחשבה!

סל המכתבים

לא מעטים הם המכתבים, שהיהודי הניו־יורקי אינו נזקק להם, והוא מוריד אותם בחפזון אל הסל רחב־הפה, העומד נכון לבלעם. בשורה הראשונה מונחים בו למעצבה כל אלה, שתוכנם מודעות והכרזות של בתי־מסחר ובתי־חרושת שונים על טיב הסחורה או התוצרת, וכיוצא בהם.

שניים להם, רבים מאלה הנשלחים על־ידי חברות צדקה או על־ידי מוסדות רוחניים ותרבותיים למיניהם. אולם הללו, אף־על־פי שהם יורדים אל הסל, אינם מוצאים מנוחה בו. הם מפרכסים בתוכו, מוחים נמרצות נגד גורלם וקוראים תגר על שעלה להם כך. קול המוסדות צועק מן המכתבים האלה!

אף־על־פי שהנהגת האנשים ביחס למכתבים מן הסוג האמור, ביחוד מן המין השני, אינה צודקת, היא לכל־הפחות מובנת. הללו כוללים דרישות, שיש בהן משום חסרון כיס. הם מתכוונים לגלגל את המטבע מרשות לרשות — דבר שאין לבו של האדם נוטה אחריו. אולם יש עוד סוג של מכתבים הנטול לגמרי עניני ממון: אלה הם מכתבים מאנשים פרטים לאנשים פרטיים, שהבקשה הכלולה בהם היא לכל היותר כרוכה באיזו טרחה ולכל הפחות אין בה יותר מטרחת התשובה.

ואף־על־פי־כן כמה וכמה מהם יורדים אל הסל לא רק בלי

נקיפת־לב, כי אם גם בלי שימת לב. העין מפרפרת על שורות אחדות של המכתב והיד עושה מה שעושה באופן מיכאני — וחסל! ובעל העין ובעל היד אינו מרגיש כלל באדם החי העומד מאחורי־המכתב ובבקשה שנכתבה לפעמים מתוך רעד לב ורטט נפש!

אפשר היה לשער, כי רק נחותי דרגה, פליטי החברה, הדיוטות וגסי הרוח דשים בעקבם מצוות אנוש ממין זה. אולם לאמיתו של דבר מרבים להכשל בחטא זה גם בני השדרות הגבוהות, בעלי תרבות ובעלי מזג נאה, בעלי צורה ובעלי דעה, מסבירי פנים ומנעימי דיבור, מעורבים עם הבריות ויודעים דרכי העולם.

כיצד מוצאים כל אלה משום מה לאפשר להפקיע את עצמם בקלות יתרה משעבודם של חובות ראשוניות ונימוסים יסודיים, רק להם פתרונים.

ברי לי שכל אלה האוהבים להתלות ב„אשלי רברבי" ולהביא סמוכים לדבריהם ממעשיהם של גדולים, יוכלו למצוא בענין הנוכחי כר נרחב.

הם יוכלו להביא ראיות מגדול פלוני וממלומד אלמוני, שהיו זהירים מאוד במצוה זו והיו מקפידים לענות, למרות טרדותיהם המרובות, לכל מי שפנה אליהם, וכי נמצאו גם כאלה שחשבו לנחוץ מפאת מטר המכתבים, שהיה מציף אותם, למנות מזכירים מיוחדים, שיענו לכל אחד כשאלתו.

אולם תמיהני, אם יש צורך להוכיח באותות ובמופתים, כי מחובתו הפשוטה והישרה של האדם היא להדרש לשואלו וכי ב„תשובה של שתיקה" יש לא רק משום זלזול פלילי במידות אנוש ובפגיעה קשה בכבוד אנוש, כי אם לפעמים גם משום התעלמות זדונית והקשחת הלב מאח וחבר.

אולם בכל אופן העובדה למרות זרותה היא עובדת־חיים ודורשת איזה ביאור.

דומני, שלוא אפשר היה לפנות בשאלון אל „בעלי המעשה", שיבארו בעצמם את פשר שתיקתם, היינו ראשית כל נתקלים בשני סוגי אנשים, שהיו כובשים את תשובותיהם בלבם מפני הבושה. א) כל אלה האנשים, שה„פילוסופיה" של „מה איכפת לי" ו„מה זה נוגע לי" היא נר לרגלם. הם מלאים וממולאים מעניני עצמם ואין להם שום יחס

וזיקה אל כל מה שאינו קשור בקשר ישר וחזק עם תועלתם הפרטית והנאתם האישית. ב) אנשים שהייתי קורא אותם אומללים ומרי נפש. הללו מלאים טענות ותביעות על העולם כולו על שאין מכירים בהם די הצורך, על שאין מעריכים אותם לפי ערכם, על שאין חולקים להם את מנת הכבוד הראויה להם, בקיצור, יש בידם שטרי המחאה בעלי סכומים גדולים ועצומים שאין ל„זמן" אותם. ואומללים ומרי נפש, כידוע, פטורים מכל המצוות! הכול חייבים בכבודם, אולם אין הם חייבים בכבודם של אחרים. יתר האנשים היו מסתמא נותנים אמתלות מאמתלות שונות. אחדים היו פוטרים את עצמם בשכחה ובהיסח הדעת, אחרים היו עונים: „עמוסי דאגות וטרדות אנו, טרדות הכלל וטרדות הפרט". אפשר שהיו נמצאים גם כאלה, שהיו מלמדים זכות על עצמם, שלא חפצו להבטל מתורתם, בה בשעה שלא יכלו לעשות איזה מעשה ממשי לטובת המבקש. איך שהוא, איש־איש וביאורו, סוג־סוג ואמתלתו. אולם סוף־סוף כל הביאורים והאמתלות אינם מניחים את הדעת. אין בהם להקיף את כל הנכשלים בעוון זה. וממילא עולה השאלה: האם אין ביאור יותר כללי לעובדה הנידונה? האם אין היא מעידה, כי הקומץ הקטן של חוקי נימוס וחוקי תרבות, שהחברה שיננה לאדם בכל־כך הרבה עמל וטורח לא נקלט בבשרו ודמו ולא נעשה לחלק בלתי נפרד מהוויתו ועצמותו: כי היחסים שבין אדם לחברו, המצטיינים לכאורה בחן ונעימות ויש גם שהם משוחים בשמן האחווה והידידות הם לעתים קרובות רק מצוות אנשים מלומדה ונטולים מקור נפשי והרגשה פנימית; כי החיצוניות הנאה של האדם היא במקרים רבים מסווה רצוי ומועיל, שכוחו רב לעזור לו במלחמת החיים, נפתוליהם ומעקשיהם ולהקהות את חודם של החיכוכים והניגודים בינו ובין בני מינו, העומדים בקישרי אותה המלחמה והמתחרים אתו התחרות נמרצה; והעיקר, כי אי־ההתאמה שבין תוכו של האדם וברו, ביחד עם הכרח הברזל של העמדת פנים והתחפשות משמשות גורם מרגיז ומזעזע, המרחיב את הפרץ שבין הרגשתו והנהגתו, דוגמת מעשה מתוך כפיה ואונס, המגדיל את התקוממות הלב ומבלה את אש המרד נגדו? לפיכך ב„אפשרות הראשונה" כאילו הוא ממהר להסיר את האפר, לשבור את שלשלאות הנימוס וכבלי המנהגים, לגלות את פניו האמיתיים ולתת ביטוי לרגשות הכעס והרוגז המפעפעים בו.

יכולת הכתיבה

יכולת הכתיבה היותר גדולה היא זו, היודעת להסתיר את עקבותיה. רק זו היודעת לכבוש את עצמה כיבוש גמור, להבלע כולה בתוכן כדם זה המובלע בתוך האברים ולהתמזג עמו מזיגה שלמה ואחדותית — ראויה לשמה. כשהלבוש והרעיון דבוקים ומצומדים זה לזה בחזקה בלי ריווח כלשהו, כוחם יפה להבקיע להם דרך בלבו של הקורא, לשלוט על רגשותיו ולשעבד את מחשבתו. אולם מיד כשהוא מרגיש ב„יכולת", ב„מענה לשון", בסממני כתיבה, במכשירי עט ובעיטורים והידורים שונים, יפלח כעין ברק של התפכחות את תודעתו, והוא ימתח קו מבדיל בין הרעיון ובין הלבוש. הוא אמנם ימשיך להפקיר את עצמו לחוטי הזהב של הסופר שהוא נתפס בהם, לחינה של הלשון הנפלאה, למלאכת המחשבת של הצורה, ליפעת צירופי הניבים, לדקות סלסולי הביטויים — במלה אחת, לכל מערכת הקסמים הקטנים והגדולים שהסופר קסם לו, אולם בעת ובעונה אחת תעקר זיקתו ויפקע שעבודו אל המצע ההגיוני של הסופר, אל הוכחות הברזל שלו ואל ראיותיו וטענותיו הנצחות. „כך הוא יודע לכתוב" — יחשוב — „הוא יודע בכוח לשונו גם לשדד מערכות, להעתיק הרים, להפוך אור לחושך — דבר לא נבצר ממנו!"

הסופר צריך לדעת לכתוב במידה כזו עד שלא יוכר כלל, כי הוא יודע לכתוב!

קרוב וזר

אחד ממכרי שלא ראיתיו זה כחצי תריסר שנים, אמר לי בפגישתי הראשונה לאחר פרידתנו הממושכה: „ראה, הן לא נשתנית כלל מהיום שנפרדנו איש מרעהו; כמראך אז מראך עתה בכל הפרטים!"

התפעלותו של המדבר העידה, כי דבריו נאמרו באמת ולא רק מפני הנימוס. התמים! לא עלה כלל על דעתו, כי בדבריו אלה כאילו הכריז, כי זר הנני לו. כי באמת איך אפשר היה לבלי הרגיש בקמטים שרבצו על פני, בחוטי הכסף שנזרקו בשערותי, בכפיפות קומתי ובכלל

בכל אותם השינויים שנתהוו בי מאז ושהצטרפו כולם לכמות ידועה והעידו בעדות ברורה ונצחת, כי ימי העליה הם מאחרי. אין זאת, כי החוטים הפנימיים המקשרים אותנו הם רפויים מאוד. כי רק בזר אין אנו מרגישים בשינויים הקטנים החלים בו, עד שסכומם יעלה לחשבון גדול, שהעין אינה יכולה עוד להתעלם ממנו. את הזר אנו רואים ראיה שטחית ומרפרפת, תופסים רק את צורתו הכללית ואיננו עומדים על קוי־יחודו הדקים. אולם לא כך היא המידה ביחס לקרוב אלינו קורבה נפשית. לעומתו מזדעזעים עורקי ראייתנו היותר עדינים; הננו תופסים אותו תפיסה נאמנה מתוך סקירת כל פרטיו, קויו ושרטוטיו המיוחדים והעצמיים והננו מגלים בו גם נדנוד של תמורה וצל של שינוי.

בחדר ההמתנה של רופא

קדמונינו קבעו זמנים ידועים לחשבון הנפש ולחשבון המעשים, זמנים המסוגלים ביחוד לצעקה על העבר, להתחדשות פנימית ולהשתלמות מוסרית. בזמנים אלה פוסק האדם לשעה קלה להתערבל במערבולת החיים, פושט את קליפתו הגשמית, תוהה על כל אשר מסביבו, מקשיב בהכנעה לקולו של הדיין הפנימי, נותן את דעתו לתוכחתו הלוהטת של המצפון ועושה את חשבון נפשו וחשבון עולמו.

דומני, כי מחוץ לכל הזמנים הידועים שנתקדשו בקדושת המסורת, יש שעה כושרת מאין כמוה לחשבון הנפש, אם כי בעיקר מתוך נקודת־השקפה חילונית, והיא שעת ההמתנה בחדר הרופא, ביחוד בפעם הראשונה. בשעה זו החושים גרויים, תאי הנפש ערים ונר המחשבה דולק במהירות. האדם מקפל אז את פרשת חייו ברגעים אחדים. צופה וסוקר אותה בעין חדה ובוחן ובודק את כל סירכותיה ואת כל מקומות התורפה שבה. בכל פקעת מחשבותיו אלה מפעפעת ומחלחלת כארס צפעוני השאלה המרה, כיצד בא לכאן, כיצד נטרד כמעט באפס יד, כמעט בלי אותות מוקדמים מעולמו הוא לעולם אחר. (כי אמנם למרות דקותו של הקו המבדיל בין החולים ובין הבריאים, הנה העולמות של שני סוגי האנשים האלה הם אחרים לגמרי בהחלט). הן זה עכשיו הציב לו סולם של מאווים ושאיפות, ששלביו היו נתונים

אחד על גבי השני בחכמה רבה ובחריצות יתרה. בעיני רוחו היה רואה שלשלת של מגמות ומטרות, שלשלת מוצקת החומר והדוקת הטבעות. במוחו היתה מעובדת תוכנית מלאה ושלמה, שסעיפיה הצטיינו בתוכנם ובעקביותם ולפניו השתרעו ציוני דרך לוהטים, מרמזים ותובעים, והנה בכל מערכת מחשבותיו לא נכנס כלל "הדבר הזה" בחשבון. הוא לא העלה כל עיקר על לבו, כי אפשר שהוא עושה את החשבון בלא בעל־הבית וכי כל בנינו עלול להתפורר כבית־קלפים.

הרס השאיפות וחורבן התכניות עד כמה שהם מדאיבים ומעיקים בכל כבדם על הלב, אינם עוד הדבר הכי נורא. הרבה־הרבה יותר מזעזעת אותו המחשבה, כי הוא בעצמו הכשיר את מצבו זה, כי אף־על־פי שהאלהים עשה את האדם ישר, הוא ביקש חשבונות רבים, חטט בנפשו בצפורן שרוע, כרסם בלי חמלה את שרשי חייו, הרס באכזריות את רשת עצביו והחריב בעקשנות את מעין בריאותו. וכי יכרה איש בור והוא בעצמו יפול בה, האם לא דמו בראשו הוא והאם יש לו אפילו איזו זכות להתאונן? והוא נזכר באיזו אימרה פרדוכסאלית שקרא בספר, כי את רוב החולים יש להושיב בבתי־כלא. אימרה זו מצלצלת עכשיו באזניו בכוח חדש ומתמלאת תוכן חי ומשמעות רבה. כאב חד ונוקב ממלא את לבו ומכווץ את נשמתו ובמוחו מסובבת השאלה: האומנם צדקה אימרה זו? האומנם?

כבוד אדם

ישנם כאלה שהמחשבה על כבוד אדם עולה בזכרונם, כשהלה אינו זקוק עוד לזה, אחרי שהוא נתחייב חובת גלות מעבר לגבולין ואחרי שנסתם עליו הגולל מתוך שלוות עולמים. משעה זו ואילך הם לובשים פנים של חסידות, זהירים בכבודו של הנפטר זהירות יתרה מדברים עליו מתוך יראת הרוממות, ונמנעים מלהעיר עליו אף הערה תמימה.

כל זמן שהלה היה חי, היו הם הראשונים לשלוח בו לשון אפעה, לנבל את שמו, להתעולל בו ולשפוך את דמו; בקיצור, הם עשו כל מה שביכולתם למרר את חייו ולקצר את טפחות ימיו, אולם מכיון

שהוא נתבקש למקום, שכל חץ לא יוכל לפגוע בו וכל „רוכסי איש" לא יוכלו להזיק לו, הם מתעטפים באצטלה רחבה של יראת שמים ונוצרים את פיהם ולשונם מכל הגה קל עליו. הם כל־כך מפליגים במידת הזהירות עד שדומה, כי הם פשוט מפחדים מפני רוח המת, שמא יתנקם בהם ויעשה אותם לגל של עצמות.

בשעה שפגיעתם היתה רעה ודבריהם היו מחטים בבשר החי, הם עמדו ברשעתם ובזדון לבם, אולם עכשיו כשהלה „מוגן" מכל רע, הם מתנהגים בחסידות יתרה ויראים לפצות פה.

מובן, שאין אני מתכוון בדברי אלה למצוא צד היתר ל„מחטטים בקברים", למרגיזי מתים, ל„מגררי עצמות" וכיוצא בהם. ברור הדבר, כי לספר בגנותו של השני מתוך ליקוק שפתים ונזילת רוק, להתכבד בקלון חבר, להשליך עליו שקוצים, לשרוט אותו בציפרני חתול־הבר או לדרסו בפרסות נמר — כל אלה הן מידות מגונות בין שהן פוגעות בחי או במת. אף־על־פי כן אם כבר „יצאה הגזירה" על אדם להיות נדון בלשון הרע וב„ביטוי שפתים", מוטב שגזירה זו תתקיים בו לאחר מותו מאשר בחייו.

על הגוזמה

עיקר קלקלתה של הגוזמה אינה מצטמצמת בזה, שהיא, מפקיעה את בעליה מידי אחריות ביחס למוצא שפתיו ומרגילה אותו להקל ראש ולזלזל בדיבור אמת, או בזה שהיא מתעללת בתומת האנשים, מפריחה בהם תקוות שוא וסיכויי תוהו, אוחזת את עיניהם וגונבת את לבם. אין ספק שכל אלה ישנם בה, אבל ראשית חטאתה כלולה בזה, שהיא מוציאה את האנשים הנמצאים תחת השפעתה מהעולם הממשי, מקפחת את חוש מציאותם ונוטלת מהם את קנה המידה הנכון של ערכי תרבות וערכי חיים. ההשגות „הגדולות" מעבירות אותם על דעתם, משבשות את מושגיהם ומעוררות אותם לזלזל בכל הצרכים החיוניים, שכתובת רחבת־ההיקף אינה מפארת אותם. הללו מודדים את המוסדות החינוכיים או התרבותיים לא במידה הראויה להם לפי עצם מהותם כי אם במידת דרישות מוגזמות ומופרזות שאינן

הולמות אותם כלל. לא די שהמוסד יהיה ראוי לשמו, שיספק דרישותיו של קיבוץ ידוע, שימלא את שליחותו באמונה וכו' וכו', כי אם הוא חייב להיות למופת, אם אפשר לכל ארצות־הברית, ואם לאו, לכל־הפחות לגליל, לחבל ארץ וכדומה. מובן, שסביבה כזאת מעמידה „בעלי מופת" במספר לא קטן. על מוסד כגרוגרת מכריזים שהוא עומד למופת ועל פעולה ציבורית ששוויה פרוטה מרימים דגל של הצלת הכלל. ה„מופתים" והדגלים מרחפים באויר, מבלבלים את הדעת, ממלאים את המוח עשן, מטפחים שאיפה ל„מעופים" כבירים ול„תפיסות" רחבות ומפתחים רגשות הערצה לעמודי אבק מתמרים ועולים, לקולו הצרחני של התוף, למילים מרעישות ודיבורים מפוצצים, להכרזה בשער, לשלט של גדלות ולכל הסממנים החריפים והמגרים למיניהם.

מכיון שניתנה רשות למלאך הממונה על הגוזמות שוב אינו מבחין. ואמנם יש גוזמות שעוברות כל גבול. לפני איזה זמן נזדמן לי לראות כרוז של ישיבה קטנה, המודיעה שבה לומדים כך וכך ילדים בקדושה וטהרה. בקדושה וטהרה! האם לא די בזה שעצם למוד הילדים את המקצועות העברים — לימוד גם מתוך מעשי ילדות וקצת שבקצת מעשי הוללות כדרכם של ילדים הוא קדוש וטהור ולמה למלוח את המלח? למה להכריז על דבר המתנגד לטבע הילדים? ולמה להעטות את הילד הרך במעטה שגופו אינו יכול להשתרע בו?

כנוס מאמרים יחידים בספר

עניין הכינוס אינו מלאכה מיכאנית בלבד: אוסף של מאמרים מפוזרים למחיצה אחת וסידורם לפי תוכן העניינים, סדר הזמנים וכדומה ואף לא העברה בקולמוס של אי־אלו מקומות במאמרים המכונסים, הניראים כטעונים עיבוד והוספה, תיקון והשלמה. וודאי יש בו מכל אלה, אבל הללו הן רק עבודות, המכשירות את הכינוס — ותו לא.

הכינוס קשור גם כן עם נפתולי שיקול הדעת ואומד המחשבה מה להוציא ומה להכניס, מה להרחיק ומה לקרב, היינו בירורו של

החומר הראוי לעלות מדרגה תתאה לדרגה עילאה, מדרגת המאמר לדרגת הספר.

כי לא הרי זה כהרי זה. לא הרי המאמר, שהקורא נכנס אליו לשעה קלה וקולט ממנו מה שקולט, כהרי הספר הדורש התייחדות יותר אינטימית ומגע יותר קרוב, תפיסה יותר מקיפה וחדירה יותר עמוקה. כי על כן הכינוס מטיל על בעליו חובה יתרה של בירור וניפוי.

מלבד כל זה יש שהכינוס צופן למכנס רגעים קשים, רגעים של יסורי נפש. הנה, למשל, הוא נתקל במאמר שחייו פרחו ממנו, שהוא, פשוט, אינו מגיד עכשיו הרבה ללב. הנה זה לא כבר היה המאמר חי שבחי, התיז ניצוצי מחשבה והסעיר את הרגש והנה פתאום נזל הדם „מעורקיו" והפך לגל של אותיות ומילים מתות.

גדול הצער על המאמר שנס ליחו, אולם עוד יותר גדול הצער על המאמר שיצא „בעל מום" מתחילת ברייתו. הלב הומה בחזקה מתוך אהבה ורחמים למאמר כזה ואינו יכול לגזור עליו גזירת גניזה. יש באהבה זו וברחמים אלה מעין אהבת ההורים ורחמיהם המיוחדים לילדם הכושל והחלש עקב חולשתו ורפיונו. בה במידה שהטבע התאכזר לו, באותה מידה יעמק ויגבר מעין חמלתם ביחס אליו.

ועל כולם, הכינוס הוא על פי עצם מהותו עשיית חשבון, מתיחת קו ועריכת סך־הכול. לפיכך בה בשעה שהוא מראה על „היש", על הרכוש שבעין, באותה שעה הוא גם מצביע על „האין". כוונתי, הוא מראה את היקפו של רכוש זה כמות שהוא באובייקטיביות גמורה ובזה הוא שולל מאת המכנס את האפשרות של הערכה סובייקטיבית ביחס אליו. כל זמן שהחומר היה מפוזר בצורת מאמרים שונים היה מקום לקסמי הדמיון לעשות בלהטיהם ולמדוחי האשליה להדיח בתעתועיהם. הללו כוחם היה יפה להטות את בעליו לראות את החומר ראיה שבחסד, ראיה רומנטית, ראיה המברכת את הנראה בתוספת משלה. משל לרכוש הנמצא בבית אפלולי, שהעין אינה מבחינה בגודלו האמיתי ויש מקום לדמיון להוסיף לו „נופך".

לא כן החומר המכונס. חומר זה מוטל על כל קוויו ותגיו לפני עיניו של המכנס והוא מדוד, שקול ומנוי לפרטיו ולפרטי פרטיו. חומר זה מסרב סירוב גמור להסקר סקירה סובייקטיבית המתברכת בברכת הדמיון. משל לרכוש המונח בבית המואר באור בהיר, שכמותו ואיכותו

נחתכות על פי העין בלבד ואין לזווג אליו שום אומדנות והשערות, המתנשאות מעל לגבולות הראיה הריאלית.

מבחינה זו ימי הכינוס הם ימי הדין למכנס, ימים של חשבון נפשו, חשבון עולמו וחשבון מעשיו, ימים שההרגשתו התמידית על הניגוד התהומי בין השאיפה והביצוע, בין הרצוי והמצוי ובין החלום והפתרון ממלאה את לבו בכל עצמת חריפותה ובכל עומק הצער שבה. בימים אלה מוגשת לפניו תמצית חייו הפנימיים במשך תקופה מסויימה על התסיסות, הסערות והלבטים שבה. תמצית זו צרורה בצרור קטן של עלים ומקופלת בתעודות מספר של נייר. הוא אמנם מכיר בקול המשותף של כתביו את קולו הוא, אבל כמה הוא עמום וצרוד ביחס לקול־לבו! כמה מוגבל היקף הבעתו העצמית וכמה דלים אמצעיה!

— „האומנם זהו הכול" — ישאל בנפש מרה — „האומנם בעלים בלים אלה כלול כל מה שהכה גלים בנפש והסעיר את הלב במשך תקופת־חיים שלמה?"

⁂

המאמרים והרשימות, שנכנסו בספר זה נדפסו בעתונים ובקונטרסים שונים בשנות תרע"ח—תש"ו. מסגרת הספר דרשה גניזתם של כמה מהמאמרים והרשימות. לעומת זה נכתבו מאמרים לחלקים מיוחד לצרף ספר זה וכמה מהמאמרים הישנים נתחדשו חידוש תוכן וצורה על־ידי הוספות ומילואים שהוכנסו לתוכם.

יזכרו נא נזם לטובה ולתודה חברי הוצאת "לוחנו", שעוררוני לכנס את "כתבי" וביחוד ר. י. הלוי שהנחני בעצתו ועזר לי עזר רב בהגהתו על רעיון הכינוס.

אלול, תש"ו, ניו־יורק.

התוכן:

א. באהלי תורה

הסומר בתלמוד ..... ז
הישיבות בתקופת התחיה ..... לט
הישיבות ובתי־הספר המודרניים ..... פג
המגיד בתור מחנך עממי ..... נח
בית הרב ..... קל

ב. רועי ישראל בדורותינו

(ציונים)

לדמותו של ר' חייס מנדריסק ..... קט
הרב קוק — ציון ליום הזכרון ..... קיג
הרב יצחק יעקב רייכס — ציון ליום הזכרון ..... קיד
ר' יוסף יוזל בעל המוריס ..... קיט
ר' אליהו בדוך קמחי ..... קכח
ר' רפאל שפירה ..... קלו

ג. סופרים וספרים

מ. ז. פייערבערג ..... קמט
פרישמן המספר ..... קנד
פ. לחובר ..... קסא
י. ח. ברנר ..... קסד
משה הלוי ..... קפג
ד"ר ז"י טשרנה ..... קצ
זלמן שפאטיין ..... קצה
יעקב פיכמן המבקר ..... ר
קבק הצעיר ..... רו
י. י. וואהל ..... ריג
דבורה נרון ..... ריט

אהרן בן משה כהנשטם ..... רלז
ספר הצדיקה ..... רמז
עריכת התלמוד ..... רנג
סופרים ..... רסז
אגרות חיים נחמן ביאליק ..... רע
ברקובין בזכרונותיו ..... רעה
אלול ..... רפג
ארעי וקבע ..... רפו
ספורי טבקאי ..... רצג
בעגל הדורות ..... רצט
בתמת הבנין ..... זו
מספרות הקבוצה ..... זיג
בחלל הריק ..... זכד

ד. ר ש י מ ו ת

לטיבה של הצדיקה האמריקאית ..... זלה
נקודות גובה ..... זלח
מסי הגבול ..... זלט
מן הצד ..... זמג
עין צופיה ..... זמז
מבשף לבשף ..... זכ
תצפיסים ..... זנח
יזכור ..... זנג
ערור מכתבים ..... זנז
הקורא העברי באמריקה ..... זעה
הסופר העברי באמריקה ..... זפח
במבקן ..... זצד
מיב היסורים של עושה ספר ..... תד
נער החיים ..... תט
מתחבולותיו של מלאך החיים ..... תי
על בקורת המדע והמחקר ..... תיג
ספורי עמוס ..... תטז
הבית שבקצה העיר ..... תיח
מלכזדות החיים ..... תיט

תוך וקליפה ..... תיט
עבודה לשמה ..... תכ
בית שעקרו ממנו ..... תכא
לשונות של שיגרה ..... תכב
תקוני גרסאות ..... תכג
וואל סטריט ..... תכה
רוכבי ערבות ..... תכז
ניחוס אלה ..... תכח
כינד לין לכתוב ..... תכט
הערות ..... תלג
קול ההומור בדמות נספרות העברית ..... תלד
„עולם הבא" ..... תלז
במעגל ..... תמ
מילים שנתחבבו ומילים שנתעקמו ..... תמב
קרובים שנתרחקו ..... תמג
כתוב בדבר יפה ..... תמה
עסקנות לשונית ..... תמז
ירקי הורקה ועזי הורקה ..... תמח
על המכתבים ..... תנ
יכולת הכתיבה ..... תנג
קרוב ורע ..... תנג
נחדר ההמתנה של רופא ..... תנד
כבוד לדם ..... תנה
על הגוזמה ..... תנו
כנוס מאמרים יקידים בספר ..... תנז